

Meilė Lukšienė

Demokratinė
ugdymo mintis
Lietuvoje

PEDAGOGIKOS MOKSLINIO TYRIMO INSTITUTAS
LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJOS FILOSOFIJOS,
SOCIOLOGIJOS IR TEISĖS INSTITUTAS

Meilė Lukšienė

Demokratinė
ugdymo mintis
Lietuvoje

XVIII a. antroji - XIX a. pirmoji pusė

Vilnius „Mokslas“ 1985

Recenzavo filosofijos mokslų daktaras profesorius
B. GENZELIS
ir pedagogikos mokslų daktaras profesorius
J. VAITKEVIČIUS

Lukšienė M.

Lu95 Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII a. antroji—XIX a. pirmoji pusė.— V.: Mokslas, 1985.— 256 p.

Antrašė: Pedagogikos MTI, LTSR MA filosofijos, sociologijos ir teisės in-tas. Santr. rus. Bibliogr. išnašose.

Leidinyje mėginama individo ir kultūros sąveikos požiūriu pažvelgti į ugdymo problemas Lietuvoje feodalizmo krizės laikotarpiu.

BBK 74.03 (2L)
37(09)

L 430200000—024 Z—85
M 854(08)—85

© Lietuvos TSR Mokslų Akademijos
Filosofijos, sociologijos ir teisės ins-
titutas, 1985

Pratarmė

Vyresnioji karta ugdo savo pamainą, perteikdama jai žinias, įgūdžius ir siekdama sudaryti tokias vertybines orientacijas bei nuostatas, kurios jaunajai kartai leistų gyventi tikslingiau ir tobuliau negu jos tėvams. Ugdyti „reiškia perduoti... sukauptą visuomenės patirtį“¹, t. y. kultūrą, ir parengti žmogų, kad jis gebėtų kūrybiškai joje dalyvauti: ne tik tinkamai vartoti kultūros gėrybes, bet ir gausinti jas. Juo visuomenė yra pasiekusi aukštesnį socialinės-ekonominės, kultūros raidos laipsnį, juo sudėtingesni ugdymo veiksniai, priemonės ir būdai. Dažnai jie būna net prieštaringi. Tarybinėje pedagoginėje literatūroje šiandien skiriamas tikslingasis jaunosios kartos formavimas (mokslas apie jį vadinamas pedagogika) ir netikslingasis, savaiminis socialinis formavimas (gal tiksliu būtu jį vadinti kultūriniu, nes socialinis jam priklauso tik kaip dalis). Ugdymas apimtų visus žmogų formuojančius veiksnius bei procesus. Tačiau toks sąvokos turinys yra sutartinis, nes plačiąja reikšme ugdymas ir pedagogika dažniausiai vartojami sinonimiškai. Dar skiriamas institucinis ir neinstitucinis jaunosios kartos formavimas. Pirmasis glaudžiai susijęs su tikslinguoju. Jis vyksta specialiose institucijose, kaip antai: mokyklose, internatuose, klubuose, per tam tikslui steigiamas draugijas, susibūrimus, grupes; čia iš dalies priklauso ir šeimos institutas. Neinstitucinio ugdymo rasime visur: žmogų vienaip ar kitaip veikia ir socialinė-ekonominė padėtis, vyraujanti politinė valdymo forma, aplinkos kultūros lygis, taip pat visa kultūros struktūra. Savo ruožtu daug lemia paties žmogaus fizinė bei psichinė sandara, jo paveldėti bruožai. Vidinio pasaulio sąveika su išoriniu dėl gausybės abipusių veiksnių duoda daugybę nepakartojamų ugdymo rezultatų — gyvų žmonių. Žmogus, „būdamas kultūrinio proceso produktas, jis kartu yra auklėjimo produktas (pedagoginio poveikio objektas)“². Pedagogika kečia sau uždavinį suvokti ir įvaldyti šį procesą. Tam reikia nusi- manyti apie dėsnius, viešpataujančius tiek mikro — individo — pasaulyje, tiek makro — kultūros, t. y. aplinkos, — pasaulyje, kurio mažą dalelę sudaro ir pati pedagogika, bandanti sąmoningai, tikslingai tvarkyti minėtų dviejų pasaulių sąveiką. Tai itin painus ir sudėtingas dalykas, ir žmogus su tuo savo uždaviniu sėkmingiau ar ne taip sėkmingai grumsis turbūt amžinai. Tačiau poslinkių istorijos būvyje, be abejo, matyti.

¹ Bitinas B., Rajeckas V., Vaitkevičius J., Bajoriūnas Z. Pedagogika.— V., 1981, p. 3.

² Minkevičius J. Asmenybė kaip atsakingas subjektas.— Kūn.: Asmenybės dorovinės pozicijos ugdymas. V., 1982, p. 10.

Štai šiandien akivaizdžiai žmogaus mintis vis giliau skverbiasi į dvi mūsų iškeltam klausimui svarbias sritis: į kultūros ir asmenybės fenomenus. Sukaupiama ne tik daug naujų žinių, bet ir kuriamos įvairios teorijos, atskleidžiančios vis kitus šių mokslo sričių aspektus. Jie savaime kelia naujų klausimų bei uždavinių ir ugdymui. Daugelis jų aksiologinio — vertybinio — pobūdžio ir priklauso nuo mūsų vertinimo kriterijų, susidarytų idealiųjų asmenybės ir kultūros modelių, pagal kuriuos norėtume išugdyti jaunąją kartą. Žmogus yra kultūros subjektas ir kartu objektas. Taigi nuo jo parengimo kultūrai pareina kultūros augimas, ir atvirksčiai, nuo turimos kultūros, o ugdyme nuo jos vertybių atrankos bei akcentų priklauso ir asmenybės vertybinės orientacijos. Pats žmogus yra ar tiksliau turi būti tam tikra vertybė. Lygiai taip pat ir žmogaus kūrinys — kultūra — yra ar bent turi būti vertybė. Šitaip žiūrint, ugdyme negalima pažeisti nei vienos, nei kitos vertybės. Vadinas, nevalia sutrikdyti nei vidinės asmenybės, nei kultūros struktūros bei dėsnių, nes abi jas reikia puoselėti ir ugdyti. Trečioji problema: tirti ir pažinti asmenybės bei kultūros sąveikos dėsnius, optimaliausius abiem pusėms variantus. Šie klausimai dar mažą tyrinėti, todėl sprendimuose pasitaiko daug subjektyvumo, intuityvumo, bet tai kaip tik mūsų epochos problemos. Jos neišsprendžiamos, konkrečiose kultūrose giliau neišsiaiškinus istorinio jų kelio ligi pat mūsų laikų.

Darbo temą padiktavo ilgų metų tyrinėjimai, apibendrinti knygoje „Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje“. Sukaupiti duomenys paskatino mėginti individo ir kultūros sąveikos požiūriu pažvelgti į ugdymo problemas Lietuvoje feodalizmo krizės laikotarpiu. Yrantis feodalizmas ir besiformuojantis kapitalizmas Europoje ardė luomines užtvaras tarp žmonių, jų vietoje statė naujus turto barjerus, kėlė nacionalinius judėjimus su nacionalinių valstybių ir jose vyraujančių nacionalinių kultūrų idėjomis, kurias ypač turėjo skleisti suvalstybinta nacionalinė mokykla. Pastebimai mažėjo, tačiau neišnyko nacionalinę kultūrą sudarančių socialinių sluoksnių subkultūrų izoliuotumas. O tautiniu atžvilgiu nevienalytėse valstybėse ypač stiprėjo tendencijos įsiviešpatuoti kuriuo nors atžvilgiu galingesnės nacijos kultūrai.

Formuojantis kapitalizmui, europinės civilizacijos žmogus vis aiškiau ima suvokti save kaip autonomišką individą. K. Marksas yra pasakęs: „Žmogus kaip individas išsiskiria tik istoriniame procese“³. Šiuo laikotarpiu individo savimonė pastebimai gilėja ir plėtėja. Šviečiamajame amžiuje būdinga pabrėžti kiekvieno žmogaus įgimtą laisvę, kovojama prieš auto-

ritetus, ypač bažnyčios, prieš autoritarinę žmogaus ugdymo tendenciją. Kiek vėliau, įsiviešpatavus romantizmui, asmenybės apoteozė nueina ligi kraštutinumo arba, priešingai, identifikuojasi, pavyzdžiui, su nacija, perkeldama į ją visus laisvos asmenybės bruožus.

Mums visų pirma rūpės liaudies žmogaus asmenybė. Kaip ir klasikinėje feodalinėje visuomenėje, feodalinėje Lietuvos ir Lenkijos Respublikoje (toliau — feodalinė Respublika) bendrąją kultūrą sudarė trys socialinės subkultūros, atitinkančios tris pagrindinius luomus: bajorų, miestiečių ir valstiečių. Bet čia miestiečių luomas buvo palyginti silpnas ir, kalantis kapitalizmo daigams, jį gausiai papildė išeiviai iš bajorų ir valstiečių, ypač pirmieji, nuspalvindami ir miestų kultūrą. Feodalinė Respublika nebuvo vienalytė nei valstybiniu, nei nacionaliniu atžvilgiu. Ją sudarė Lenkija ir savo valstybines tradicijas turėjusi Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė (toliau — LDK). Pamažu bajorų luominiai interesai stebė Lietuvos bajorų valstybinio ir kultūrinio atskirumo pojūtį, bet jis nebuvo išnykęs nei XVIII a. antrojoje pusėje, nei XIX amžiuje. Jį jautė ir tie bajorai, kurie seniai vartojo ne gimtąją, o lenkų kalbą. Tuo metu būdingas atotrūkis tarp bajoriškosios ir valstietiškosios kultūrų čia buvo ne vien socialinio, bet ir nacionalinio pobūdžio.

Su prasidedančia naująja epocha glaudžiai syja ir pasaulietinės nacionalinės inteligentijos klausimas. Jos pastebimai gausėja, nes inteligentija vis reikalingesnė visuomenei. Pagal klasikinės raidos modelį pasaulietinė inteligentija dažniausiai kilusi iš miestelėnų luomo. Lietuvoje ji tegalėjo formuotis iš valstiečių ir neturtingų bajorų. Jai reikėjo įveikti socialinius, nacionalinius ir kultūrinius prieštaravimus. Kurį laiką vyksta kova, ar lietuvių nacionalinės kultūros pagrindą sudarys valstietiškoji ar bajoriškoji kultūra, kurie pradmenys stiprės, o kurie išblės: naujas struktūras kuria ne vien laimėjimai, bet kartais ir dideli praradimai. Ugdymas — ir tikslingasis, ir savaiminis, kultūrinis, — yra neatskiriama šio painaus proceso dalis. Įsiskverbti į jį per ugdymo analizę būtų itin viliojantis uždavinys, deja, tuo tarpu sunkiai įveikiamas, todėl lieka tenkintis tik fragmentiškais eskizais. Dar trūksta duomenų, paruošiamųjų darbų, daug spęstinių problemų pačioje pedagogikos, juo labiau ugdymo plačiąja reikšme metodologijoje. Įprasta aprašyti viešpataujančios kurioje nors visuomenėje mokymo bei auklėjimo sistemos deklaratyviąją pusę ir žymiųjų pedagogikos veikėjų, teoretikų pareikštas mintis. Kaip veikė šis pedagoginis mechanizmas ir kokių rezultatų davė skirtinguose socialiniuose bei kultūrinuose sluoksniuose, nedaug teliečiama. O tai ne mažiau svarbi pedagogikos istorijos dalis. Šiandien ji keliama ir tarybinėje istorijos teorijoje. Šalia įprastinių dviejų istorinio

³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд.—М., 1968, т. 46, ч. 1, с. 486.

proceso nagrinėjimo aspektų — objektyviojo, kuriam rūpi socialinių-ekonominių reiškinių kaita, ir subjektyviojo, besidominčio žmogaus veikla, — skiriamas dar trečiasis: paties žmogaus kitimas istorijos procese⁴. Jis tiesiogiai susijęs su ugdymo istorijos uždaviniais. Tai asmenybės koncepcijų bei žmogaus veiklos būdų, krypčių įvairiuose socialiniuose, kultūriniuose klostuose kaitos analizė, paveikslas. Šioje srityje pas mus, deja, dar nedaug kas nuveikta. Lietuvoje nagrinėjamoju laikotarpiu maža teorinių veikalų su aiškiais ugdymo koncepcijomis. Daugelį idėjų reikėjo rekonstruoti iš fiksuotos praktinės veiklos faktų, kurie skaitytojui gali būti arba nežinomi, ar maža nežinomi. Tokiu atveju empirinių duomenų gausumas kartais temdo konceptualinį studijos audinį. Feodalizmo saulėlydžio epochos rašytiniai šaltiniai itin šykščiai ir vienašališkai, iš savo klasinių pozicijų žymėjo liaudies žmogaus dvasinio gyvenimo reiškinius. Taigi jo formavimosi istorijoje dar daug kas nežinoma, juoba kad tik „sudėtingais keliais per įvairias santykių rūšis perėjęs iš uždaros sistemos į atvirą, žmogus įneša savo indėlį į materialinę ir dvasinę visuomenės ir žmonijos kultūrą“⁵.

Tarp daugelio veiksnių, formavusių liaudies žmogų ir jo į mokslą einančius vaikus, kurie tuo metu ėmė sudaryti naują socialinę bei kultūrinę grupę, itin reikšminga liaudies pedagogika, arba etnopedagogika. Deja, istorinė etnopedagogika težengia pirmuosius žingsnius, nesiekdama ankstesnio laikotarpio nei XIX a. antroji pusė. Studijoje šis veiksnys taip ir liks neišanalizuotas, bet jis visada laikytinas prieš akis kaip ir pati liaudies kultūra, kuri sudarė tuo metu besikuriančios lietuvių nacionalinės kultūros pamatus. Ugdyme ryšių su ja glaudumą reikia vertinti kaip reikšmingą sąlygą normaliai liaudies žmogaus asmenybės brandai.

Marksizmo klasikai yra nurodę bendrąsias gaires, kaip suvokti mokyklos ir apskritai ugdymo socialinių-ekonominių sąlygotumą ir asmenybės formavimosi istoriškumą. Tarybų Lietuvos istorikai išnagrinėjo mums rūpimos epochos socialinius-ekonominius ir politinius veiksnius bei faktus. Todėl šiame darbe jie tik primenami. Tiesiogiai mūsų problematiką liečia dvasinei kultūros istorijai skirti veikalai. Čia priklauso lietuvių literatūros istorija, kuri bene plačiausiai ir giliausiai ištyrinėta; gerokai mažiau paskelbta Lietuvos filosofijos istorijos darbų, tačiau kai kurie išleistieji (Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai, t. 1, 1980; B. Genzelis, Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje, 1972; R. Plečkaitis, Feodalizmo laikotarpio filosofija

Lietuvoje, 1975) tiesiogiai susiję su nagrinėjama tema. Turime jau kelis darbus, nušviečiančius Lietuvos mokyklos raidą, paskutinytis iš jų „Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai“ (1983) — trumpas ligi šiol atliktų tyrinėjimų apibendrinimas.

Be lietuvių, labai plati šio laikotarpio lenkų istoriografija ir keli svarūs prancūzų darbai. Juose paskelbta daug įvairių archyvų, tarp jų ir Tarybų Lietuvos, duomenų. Vyresniosios kartos tyrinėtojai, o iš tradicijos ir kai kurie jaunesnieji, nekalbant apie buržuazinius, didesnio dėmesio lietuvių liaudies žmogaus formavimuisi bei jo interesams nėra skyrę.

Darbe remtasi įvairiais šaltiniais: iš archyvų — mokyklų dokumentacija, laiškais, atsiminimais, to meto publicistika, grožinė literatūra ir biografiniais kai kurių asmenybių duomenimis. Norėta pamėginti nors fragmentiškai atskleisti asmenybės formavimąsi. Epochos žmogaus vaizdas pilniausias mene. „Menas visada brėžė pasaulio visumos projekciją ir buvo vientisos begalybės (nuo skruzdės ligi žvaigždės) interpretatorius. Žmogui reikia suvokti, kur jis gyvena, kokia yra jam skirta pasaulio sandara, kam ji pavaldė, ar turi ji tvirtus dėsnius, kokia žmogaus buvimo vieta ir prasmė žemėje ir visatoje. Menas ne tiek formuoja, kiek nujaučia visų reiškinių tarpusavio pareinamumo ir vienovės dėsni“⁶. Šitai pasaulio visumai priklauso ir ugdymo procesas. Grožinėje literatūroje (o mūsų nagrinėjamoju laikotarpiu Lietuvoje iš visų menų ji ryškiausia) su tam tikromis išlygomis galima ieškoti visuomenės ugdymo tendencijų atspindžio ir kartu į vaizduojamus personažus žvelgti kaip į palankių ar nepalankių sąlygų demokratinei liaudies kultūrai bręsti ugdymo rezultatą. Remiantis šia prielaida, studijoje kiek plačiau nagrinėjama kai kurių mūsų rašytojų — Šimkevičiaus, D. Poškos, S. Valiūno ir A. Strazdo — biografijos ir kūryba, bandoma suvokti skirtingų kultūrų ir tam tikrų ugdymo tendencijų susidūrimus asmenybėje. Apskritai dažnai einama monografinio-portretinio nagrinėjimo keliu: iš vienos asmenybės platesnės analizės stengiamasi apibendrinti ugdymo kompleksą arba, apžvelgiant vieno kurio autoriaus mintis, paryškinti jį ir kaip tam tikros socialinės ar kultūrinės grupės ugdymo rezultatą. Tame kelyje tyko nemaža subjektyvumo pavojų, tačiau jis masina keliant hipotezes, norint apžvelgti problemos erdvę.

Feodalizmo irimo laikotarpiu demokratinėmis ugdymo idėjomis laikytume visa, kas padėjo liaudies žmogui pasijusti pilnaverčiu žmogumi, įveikti savo vergiškumo nuostatą, kas gilino jo socialinę ir nacionalinę savimonę, aktyvino jį, plėtė aki-

⁴ Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история.—М., 1981, с. 62.

⁵ Ананьев В. Г. Человек как предмет познания.—Л., 1969, с. 328.

⁶ Kubilius V. Meno universalumas ir kritiko specializacija.— Kultūros barai, 1983, Nr. 2, p. 24.

ratį ir rengė savarankiškai kūrybiškai veiklai daugialypiame kultūros tapse.

Baigiant šias pastabas, norėtusi pareikšti gilią padėką Pedagogikos mokslinio tyrimo instituto, kuriame šis darbas parašytas, vadovybei ir kolektyvui, Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto vadovybei, recenzentams istorijos m. kand. P. Beresnevičiui, pedagogikos m. kand. T. Bukauskienei, filosofijos m. dr. B. Genzeliui, filologijos m. kand. A. Piročkinui, filosofijos m. dr. R. Plečkaičiui, filosofijos m. kand. K. Stoškui, pedagogikos m. dr. J. Vaitkevičiui ir visiems, padėjusiems patarimais, kritika ar šiltu žodžiu.

I. Ugdymo tendencijų pokyčiai bajorų visuomenėje

1. Svarbesnieji demokratinę mintį žadinę veiksniai

Feodalinės Respublikos gyvenime XVIII a. antroji pusė — gilių socialinių, ekonominių, politinių ir kultūrinių prieštaravimų laikotarpis, kartu tai visuomeninio bei kultūrinio pobūdžio judėjimų epocha. Įsiskaudėję baudžiaviniai dvaro ir valstiečių konfliktai Lietuvoje išsiliejo masiniu (18 tūkst. dalyvių) Šiaulių ekonomijos sukilimu (1769), o Ukrainoje — haidamakų judėjimu, apogėjų pasiekusiu Humanės skerdynėmis (1768). Po XVIII a. pirmojoje pusėje siautusių karų ir marų visą laiką kabojo bajoriškos valstybės likvidavimo grėsmė, pasibaigusi trimis padalijimais (1772, 1792, 1795). Paskutinysis susijęs su ginkluotu T. Kosciuškos sukilimu (1794). Socialinė-ekonominė bei politinė mintis buvo diferencijuota: nuo konservatyvių, beatodairiškai palaikančių nepakeistus baudžiavinius santykius, ligi remiančių buržuazines tendencijas¹, nuo monarchistinių ligi respublikoniškų. Šios tendencijos kartu su separatistinėmis ypač išryškėjo tarp Jokūbo Jasinskio² 1794 m. vadovaujamų Lietuvos sukilėlių.

Tokiais neramiais laikais visuomeninė, politinė mintis bręsta sparčiau, pasiekia platesnius sluoksnius, formuojasi nauji socialiniai užsakymai ugdymui, jie suvokiami diferencijuotai, iš klasinių pozicijų ir bandomi realizuoti įvairiais socialiniais bei kultūriniais lygiais.

Feodalizmo struktūros schema — tai hierarchinis socialinių sluoksnių pavaldumas, pagrįstas ekonomine ir dvasine priklausomybe. Idealoje plotmėje tas santykis nusakomas globa iš viršaus ir dėkingumu, ištikimybe bei nuolankumu iš apačios. Ši schema atsispindi mene, ypač religijoje, vertybių laipsnyvime. Ja pagrįsti ir daugelis epochos ugdymo metodų. Iš tikrųjų priklausomybė ir pavaldumas feodalų luome tarp eilinio bajoro ir didiko ar didiko ir karaliaus buvo visai kitokie negu tarp dvarininko ir jo baudžiauninko. Feodalams globa ir ištikimybė dažnai tebuvo formalus dalykas, ir vis dėlto tatai ugdė

¹ История Литовской ССР.— В., 1978, с. 166—168.

² Ten pat, p. 169.

tokias neigiamas asmenybės savybes kaip pataikavimas, veidmainiavimas, panieka kitam ir kt. Antruoju atveju globa reiškėsi visišku pavaldinio individualybės slopinimu, žmogiško orumo pamynimu ir net teise dvasiškai ir fiziškai suluošinti ar dargi užmušti. Suprantama, tai ugdė žiaurumą, dažnai pereinantį į sadizmą, neapykantą, bukumą, melą, kas destruktiviai veikė normalų žmogaus formavimąsi. Norinčiam egzistuoti žemiausiojo sluoksnio žmogui nepakenčiamą padėtį dažnai reikėjo kompensuoti nerealiais vaizdiniais arba tokiomis vertybėmis, kurios individui sudarytų pakankamą atsvarą žiaurumams iškęsti³. Didelė dalis tokių žmonių tik vegetavo.

Plėtojantis socialiniams-ekonominiams santykiams, labiau išsivysčiusiuose kraštuose ši feodalizmo schema pradedama teoriškai koreguoti, pabrėžiamas santykių abipusiškumas. Plinta visuomeninės sutarties teorija, ypač jos fiziokratinė forma, reikalaujanti reglamentuoti abiejų pusių teises ir pareigas. K. Marksas pažymėjo, kad ši teorija iš esmės skelbė jau buržuazinės gamybos sistemą⁴. Iš sutarties teorijos nuosekliai plaukė ir išvados, kad jei sutarties nesilaiko viena pusė, tai ji neprivaloma ir antrajai. Tai dar retos radikalios išvados, grindžiančios revoliucinius veiksmus. Šios naujos idėjos veikė ugdymo teoriją, mažiau — praktiką, tačiau jos jaučiamos visą feodalizmo krizės laikotarpį.

Feodalinėje Respublikoje karaliaus vykdomoji valdžia buvo silpna, valdininkų aparatas negausus. Jau keli amžiai karaliaus dvaras, perkeltas iš LDK į Lenkiją, tiesioginio kontakto su Lietuvos kultūriniu gyvenimu neturėjo, o paskutiniųjų karaliavusių Saksų ryšiai su feodalinės Respublikos kultūros tradicijomis nebuvo įvairiausi. Jekaterinos II paremtas ir gavęs karaliaus sostą Augustas Poniatovskis mėgino stiprinti savo valdžią ir integruoti valstybę, ypač veikdamas kultūriniais kanalais, daug tikėdamasis iš reformuoto švietimo. Reforma buvo vykdoma iš viršaus, daugiausia dėmesio sutelkus į bajorų luomą. Vadinamoji karaliaus stovykla rėmėsi lenkų nacionaline kultūra, kūrė lenkų nacionalinę mokyklą, turėdama prieš akis kultūrinius ir politinius nacionalinės lenkų valstybės interesus.

Iš tikrųjų feodalinė Respublika buvo decentralizuota oligarchinė didikų valdoma monarchija. Tarp jų virė nuolatinė kova dėl vietos karaliaus dvare, seimuose — apskritai dėl įtakos bajorams, todėl lenktyniauta dėl prestižo turtais, prabanga, ištaigingumu, neretai ekstravagantiškais poelgiais, o paplitus šviečiamosioms idėjoms, — ir intelektualiniais Vakarų pavyzdžio salonais. Lietuvos didikų kultūrai būdingi palyginti platūs kontaktai su Vakarais ir kai kurie kosmopolitiškumo bruožai.

Daugelis buvo atitrūkę nuo lietuvių tautos kultūrinių tradicijų ir kalbos. Tačiau rėmė tam tikrą LDK valstybinio atskirumo idėją. Tai taip pat iš dalies buvo ir sąlyga savo visuomeniniam prestižui išlaikyti, teikė jiems titulus, atverdavo platesnes politinio veikimo galimybes. Kita vertus, tą idėją kiek palaikė ir vidiniai motyvai: aiškiai nutuokiamas gal ne tiek stipriai didikų, kiek bajorų LDK kultūros⁵ bendrumas, tam tikras jos savitumas, kurį Lietuvos bajorai išlaikė ligi pat XX amžiaus.

Didikų dvarai subūrė daug bajorų. Nemaža jų sekė ir daugiau ar mažiau kaip etaloną perimdavo didikų elgesį, galvoseną, nešioseną. Tačiau bajorų sluoksnis buvo įvairialytis: stambūs dvarininkai, vidutiniai, smulkūs ūkių savininkai, dirbantys patys žemę (vadinamoji akalicų šlėkta) ir net bežemiai. Formaliai teisiškai jie priklausė vienam privilegijuotam luomui, turėjo teisę dalyvauti seimeliuose, seimuose, daug jų telkėsi apie vadinamąją palestrą (teismą). Bet iš tikrųjų bajorai skyrėsi ne tik ekonomiškai, bet ir kultūriškai. Juo žemesnės pakopos bajorėlis, juo jis mažiau savarankiškas. Viršutinė bajorijos dalis buvo daug kuo artima didikams, apatinė dažnai ir gyvenimo būdu, ir galvoseną, ir kultūros tipu nelabai skyrėsi nuo pasiturinčio valstiečio. Pagal turtingumą įvairavo ir socialiniai bei kultūriniai bajorų kontaktai: stambieji su valstiečiu tiesiogiai beveik nesusidurdavo, valdydami per tarpininkus, o smulkieji bendraudavo kartais net kaip lygus su lygiu. Vakarų Lietuvoje, vykstant valstiečių ekonominei diferenciacijai ir atsirandant jau naudojusį samdomąjį darbą, pasitaikydavo atvejų, kai bajorėlis net dirbo valstiečiui. Buities kultūrą visų pirma lėmė ekonominė padėtis, ir čia smulkieji bajorai kartais atsidurdavo net žemiau už pasiturintį valstiečių činšininką. Bet politiniu suvokimu, išsilavinimu ir interesais bajorėliai buvo pranašesni, nes amžiais susiję su krašto politiniu gyvenimu, vienaip ar kitaip dalyvavo jame.

Socialine padėtimi labai artimas bajorams buvo dvasininkų sluoksnis. Jis taip pat diferencijuotas. Viršutinis dažniausiai buvo kilęs iš didikų, kartu su jais dalyvavo politikoje, atliko feodalizmo ideologo funkciją. Žemesnieji dvasininkai daugiausia kilę iš smulkiųjų bajorų, miestiečių ar valstiečių. Lietuvoje jų itin gausu iš pastarojo luomo, nes reikėjo lietuviškai mokančių dvasininkų, o bajorai vis labiau, ypač rytinėse srityse, lenkėjo. Viršutiniojo dvasininkų sluoksnio interesai bemaž sutapo su vidutiniųjų bajorų, o žemesnysis kultūros tradicijo-

⁵ Remiantis kultūrologijoje priimtomis kultūros ir subkultūrų sąvokomis, šiame leidinyje vartojama LDK kultūra žymi plačią valstybinio junginio kultūrą; joje turime etnines ar nacionalines lietuvių, ukrainiečių, lenkų, baltarusių, žydų ir kt. kultūras, o regioninėmis kultūromis vadinamos kurios nors tautos srities ar sričių subkultūros (pvz., Zemaičių, Mažosios Lietuvos), o ne tautos.

³ Religijotyros įvadas. — V., 1981, p. 126.

⁴ Маркс К. Капитал. — М., 1955, т. 4, ч. 1, с. 20.

mis ir retkarčiais socialinėmis pažiūromis kartais atsidurdavo prieštaringoje padėtyje — tarp bajorų ir valstiečių. Šiaip gausus dvasininkų luomas, be tikybinių ir feodalizmo ideologijos stiprinimo funkcijų, ligi pat XVIII a. pabaigos dirbo vidurinių mokyklų bei bajorų namų mokytojais, sudarydamas šviesuomenės pagrindą. Todėl neretai žemesniojo socialinio sluoksnio žmonės, linkę į mokslą, protinį darbą, eidavo į dvasininkus, nes kito kelio jie beveik neturėjo.

Mažoje Lietuvoje padėtis buvo kiek kitokia: protestantų pastoriai tą profesiją dažniausiai perduodavo iš kartos į kartą, ir iš kitų luomų įsiliedavo nedaug. Ir patys pastoriai nei kilme, nei išsilavinimu taip ryškiai nesiskyrė.

Klasikinio feodalizmo krizės laikotarpiu miestas buvo itin reikšmingas savo išplėtotomis prekybinėmis ir gamybinėmis funkcijomis, taip pat stipriomis kultūros tradicijomis. Agrarinėje bajoriškoje feodalinėje Respublikoje daugelis miestų buvo maži, jų gyventojai dažniausiai vertėsi žemės darbu, amatais, o kultūrinėmis aspiracijomis jie nedaug kuo skyrėsi nuo smulkių bajorėlių ar valstiečių. Stambieji miestai, kaip Kaunas ir Vilnius, gyveno jau tipišką miesto gyvenimą, tačiau buvo įstatymų varžomi, prie krašto politinio valdymo neprileidžiami. Į atsirandantį poreikį keisti bei plėsti gamybą atsiliepė didikai (A. Tyzenhauzas, Radvilos).

Reikėjo taip pat intensyvinti žemės darbą, bet tam kliudė ir pasenę socialiniai santykiai, ir agrotechnikos lygis. Daugeliui šviesesnių žmonių socialinis, ekonominis ir didelės gyventojų dalies išsilavinimo atsilikimas jau badyte badė akis. O visą XVIII a. nerimą kelianti itin paini politinė situacija kartu su bręstančiais socialiniais konfliktais formavo ir kitokį nei ligi šiol požiūrį į tautą, į socialines kultūros funkcijas. F. Engelsas nurodo, kad nacionalinių valstybių kūrimo idėja Europoje formavosi jau nuo pat viduramžių ir buvo vienas iš pažangos akstinių⁶. Feodalizmo ir kapitalizmo epochų sandūroje ši problema tolydžio aštrėjo. Tautai imami skirti visi ta pačia kalba kalbantys luomai, jungtami laikoma ne tik kalba, bet ir visa etninė kultūra. Ši mintis Europoje vis aiškiau formuluojama nuo XVIII a. vidurio; žymiausias nacionalinės kultūros teoretikas — J. Herderis. Tautos savirealizacija nurodoma nacionalinė valstybė. Mokyklai skiriamas didelis vaidmuo konsoliduojant visus tautos sluoksnius. Tai kylančios buržuazijos idėjos. Nacionaliniu atžvilgiu nevienalytėje Lietuvos ir Lenkijos valstybėje naujas požiūris į tautą bei jos kultūrą ėmė kelti ligi šiol gal tik nutuokiamus, bet aiškiai neįsisašmonintus klausimus, drauge reikalą pervertinti ligi šiol turėtas pažiūras ir apsispręsti. Pa-

⁶ *Энгельс Ф. О разложении феодализма и возникновении национальных государств.* — В кн.: *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* 2-е изд. М., 1961, т. 21, с. 410.

lyginti kompaktiškai nacionaliniu atžvilgiu Lenkijos bajorijai ypatingų problemų šiuo atžvilgiu negalėjo kilti, ir valstybės integravimo idėja vienos, lenkų, nacijos pagrindu buvo savaimė aiški. LDK teritorijoje, ypač ten, kur dalis bajorų luomo dar nebuvo perėmusi lenkų kalbos buitį, šis procesas sudėtingas. Tokia padėtis buvo vakarų Lietuvoje. XVIII a. viduryje vieni amžininkai pastebi spartesnį bajorų nutautimo procesą, kiti — priešingai, piktinasi jo lėtumu. Antai žemaičių vyskupas J. Lopacinskis 1768 m. ataskaitoje Romai apie vyskupiją ypač džiaugiasi liaudimi, o antroje — 1773 m., vėl pagyręs liaudį už dievobaimingumą, pastebi, kad kilmingieji jam širdį skaudina, nes niekiną žemaičių liaudies kalbą (vernacula lingua samogitica), kuria atliekamas katechizavimas ir sakomi pamokslai, nebesilaiką protėvių ir tėvų papročių, nepamaldūs, labiau žiūrį pasaulietinių, o ne dangiškųjų dalykų⁷. J. Lopacinskis, aišku, vertino savo aviją tik bažnytiniu atžvilgiu, tačiau kartu pažymėjo pasikeitusį žemaičių dvarininkų požiūrį į liaudies kalbą.

Mozūras kun. K. Baginskis, apsilankęs Žemaičiuose, savo kritiškuose įspūdžiuose (1780) lietuvių kalbą apibūdino kaip „nei ši, nei tą“, bet žemaičiai ją labai myli ir nemėgsta jos nemokančių, lenkiškai kalbą tik išgėrę, nenori atsisakyti savo „balamūtiškos“ kalbos. Pasiekusieji mokslo, grįžę ir bendraudami su neapsišvietusiais, prarandą ko išmokę⁸. Taigi kalbos vartojimas jau laikomas išsilavinimo ir kartu bajoriškumo kriterijumi.

Sitokią lenkų nacionalinio konsolidavimo ir integravimo kryptį XVIII a. antroje pusėje ir visą XIX a. palaikė ta visuomenės dalis, kurioje dėl istorinių sąlygų vyravo bajorija. O vakarinėse Lietuvos srityse buvo susiklosčiusi kitokia visuomenės struktūra: čia valstietis ekonomiškai pajėgesnis, sociališkai laisvesnis, savarankiškai dalyvaujantis prekyviuose santykiuose ar to siekiantis, neretai jau leidžiantis sūnus į aukštesnį mokslą, o bajorų sluoksnis diferencijuotas ir dalis jų išlaikiusi bendrą kalbą ir kai kuriuos kultūrinius saitus su liaudimi. Čia susidarė palankesnės prielaidos naujų kapitalistinių santykių daigams kaime plisti, kartu ir lietuvių nacionalinio konsolidavimosi pradams rasti.

Žymieji Šviečiamąjo amžiaus pradininkai Europoje (pvz., Dž. Lokas) XVII a. buvo siūlę pradėti perauklėti visuomenę nuo viršūnių — nuo karaliaus. XVIII a. ugdymo koncepcijos

⁷ *Relationes status diocesium in Magno Ducatu Lituaniae.* — In: *Fontes historiae Lituaniae.* Romae, 1971, vol. 1, p. 126.

⁸ *Chronografia czyli opisanie Zmudzi świętej przez xiędza Kantego Bagińskiego Teologji Magistra Zakonu Kaznodziejskiego, okolo roku 1780 sporządzona.* — Athenaeum, Wilno, 1845, t. 4, o. 5, s. 139. Plg.: *Biržiška M. Iš mūsų kultūros istorijos.* — K., 1931, kn. 1, p. 152.

pastebimai demokratėja, bet dar lieka giliai šaknis įleidusi mintis eiti nuo viršaus į apačią, o tas „apačias“ formuoti pagal iš viršaus sudarytą modelį, nepaisant jų kultūros savitumo. Pasigirsta ir verčiančių susimąstyti minčių. Palyginti menkuteje Lietuvos periodikoje taip pat keliama ir pedagogikos klausimų⁹: įrodinėjama, kad mokytis mokykloje naudingiau negu namie¹⁰, randame ir tokį teiginį: „Ugdymas turi būti pritaikytas prie krašto, kuriame gyvename, valdymo, o šis būna vienvaldis, ponų daugiavaldis ir tautinis“¹¹. Jei ugdymas neatitinkas valdymo, turėtų keistis valdžia¹² (valdymo forma). Mintis veikiausiai paimta iš S. Monteskjė (Ch. Montesquieu) „Apie įstatymų dvasią“, tik čia dar kalbama, kad autokratinei sistema ugdanti vergiškumą, monarchija — garbę, o „tautos“ valdymas (t. y. konstitucinė forma) — dorovingumą. Tai esminiai klausimai. Jie keliami bajorams ir verčia galvoti apie kai kurias socialines ugdymo funkcijas.

2. Didikų ugdymo tendencijos

Jau amžininkai feodalinės Respublikos valdymą vadino ponų daugvaldyte (oligarchija). Lietuvos feodalizmui būdingas didelis žemės koncentravimas dvarininkų rankose¹³. Feodalizmui irstant, pajamos dažnai nepadengdavo išlaidų, ir daugelis skendėjo skolose¹⁴. Palyginti geras šio sluoksnio išsilavinimas ir kontaktai su Vakarų Europa, kur kapitalizmo reiškiniai buvo daug ryškesni, skatino aristokratiją ieškoti būdų gerinti savo padėtį, kas buvo neįmanoma nekeičiant viso komplekso veiksnių. Didžioji aristokratų dalis be atodairos didino valstiečių išnaudojimą, tačiau buvo ir tokių, kurie mėgino kiek eksperimentuoti, taikyti pažangesnius gamybos būdus, taip pat dėjo vilčių į švietimo reformas.

Kaip keitėsi didikų pedagoginės idėjos ir žmogaus koncepcijos, mėginsime pažvelgti per *Ignoto Masalskio* (1726—1794) asmenį, glaudžiai susijusį su švietimo reformomis Lietuvoje, nors, žinoma, negalintį sudaryti tikslaus to sluoksnio ugdymo tendencijų vaizdo. Tai anaipol neideali asmenybė, sukaupusi aibę savo luomo ir nykstančių, ir naujai besiformuojančių neišsivysusių, tačiau spalvingai ir dramatiškai atskleidžiančių

⁹ *Petrauskienė I.* Periodikos pradžia Lietuvoje.— Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Knygotyra, 1974, t. 4(2), p. 97.

¹⁰ *Wiadomości literackie*, 1761, Nr. 17, l. 1.

¹¹ Lenkiškai „naród“ ir „narodowy“ reiškia ir „tautą“, „tautišką“ ir „liaudį“, „liaudišką“; tuo metu dar apie liaudies valdymą vargu ar galėjo būti galvojama.

¹² *Wiadomości literackie*, 1760, Nr. 24, l. 1.

¹³ *Jučas M.* Baudžiavos irimas Lietuvoje.— V., 1972, p. 103.

¹⁴ Ten pat, p. 85, 86.

kylantį tos epochos poreikį kitaip suvokti žmogų, jo santykius ir kartu ugdymą.

Didikų, taip pat stambesniųjų bajorų šeimose vyravo protys vaiką mokyti namie, parūpinti jam auklėtoją (guberniją) ir mokytoją ar mokytojus. Antai būsimąjį Targovicos maršalką didiką S. Potockį auklėjo ir prancūziškai mokė prancūzas kamerdineris, kitų mokslų — du vienuoliai, kurie, užuot mokydami, per dienų dienas lošę kortomis¹⁵. O štai Lietuvos etmono sūnus Karolis Radvila augo šalia motinos laisvas, be auklėtojų bei mokytojų ir jau 12 metų sugebėdavo visai nusigerti¹⁶. Tai nebuvo visuotinis reiškinys. Daugelis didikų stengėsi savo vaikus išugdyti to meto supratimu geriausiai, t. y. labiausiai pritaikiusius prie gyvenimo sąlygų, kad būtų laimingi, turėtų deramą autoritetą visuomenėje (per valstybinę karjerą, titulus, turtų gausumą, prabangą ar kitiems imponuojantį gyvenimo būdą ir kt.). Tai perdėm hedonistiniai tikslai. XVIII a. antroje pusėje pastebimai ima keistis prestižo ir drauge laimės suvokimo motyvavimas. Tai matyti iš dalies stebint Masalskių šeimos ugdymą¹⁷.

Kad nebūtų smulkinamas Masalskių šeimos turtas ir pavyktų išsilaikyti aristokratijos viršūnėse, Ignotas dar vaikas numatytas būti aukštu dvasininku. Jam auklėti pakviestas kun. Dominykas Lopacinskis (1708—1778), taikęs iš pradžių į Vilniaus vyskupus, vėliau pasiekęs Žemaičių vyskupo titulą (1762—1778). Tėvas Mykolas Masalskis, kunigaikštiškos giminės Vilniaus ir Trakų kaštelionas ir LDK etmonas, laiškus sūnui rašė lenkiškai, prancūzų kalba nebuvo išstūmusi lenkų kalbos. I. Masalskis, pasak biografų, neįtikėtina anksti (15 metų), kiek padidinus jo tikrąjį amžių, baigęs Akademiją, net be dvasininko šventimų gauna Vilniaus kapitulos kanauninko titulą. Paauglys, būsimasis vyskupas, pavedamas žymios Lietuvos didikų giminės Vilniaus vysk. Juozapo Sapiegos globai. Tai viena iš auklėjimo ir kartu karjeros siekimo priemonių. Ji neformali: tai rodo gausūs J. Sapiegos laišakai jaunajam Masalskiui¹⁸. Juose vyskupas patarinėjo savo globotiniui, kaip laikytis, pvz., konferencijose (I. Masalskis tuo metu jau buvo išsiųstas studijuoti į Romą, iš kur grįžo filosofijos ir teologijos daktaru), įgyti žinių, užmegzti pažintis su kardinolais, priėti

¹⁵ *Kollataj H.* Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750—1764).— Wrocław, 1953, s. 187.

¹⁶ Ten pat, p. 185, 186.

¹⁷ Pagrindinės biografijos žinios imtos iš: *Przyłtowski W.* Żywoty biskupów Wileńskich.— Petersburg, 1890, t. 3, s. 169—205 ir *Polski słownik biograficzny*.— Kraków, 1975, t. 20, s. 134—139.

¹⁸ 1745—1753 m. laikotarpio J. Sapiegos laišakai I. Masalskiui yra Lietuvos TSR MA rankraštynė: f. 139, b. 2723, 2724.

prie paties popiežiaus¹⁹ ir kt. Jo auklėjime neįaučiama asketizmo ar net kiek daugiau akcentuojamo religingumo. Jis mokėjęs žavėti žmones šypsena ir elegantiškumu. Iš mažens buvo prpratęs garbinti visa, kas prancūziška ir, „prisiskaitęs to meto filosofijos, mėgo gilintis į abejonių ir netikėjimo sferas, tik pasikui, nusikratęs svetimų dulkių, nebuvo nei labai pamaldus, nei netikėlis“²⁰. To meto būdingą didikų lektūrą nusako I. Masalskio brolio, valdžiusio Veisiejų dvarus, laiškas Ignotui. Prašoma išrūpinti leidimą skaityti bažnyčios uždraustus teisės ir karybos srities autorius: „Maldauju, išrūpink dispensą iš Jo mylistos kunigo vyskupo skaityti nors kartais ir erezija atsiduodančias, tačiau kitais atžvilgiais labai reikalingas knygas: „L'esprit de Loi“, Pufendorfas, Hugo Grocijus (Grotius) ir kitas...“²¹ Paminėtos tik dvi pavardės: olando H. Grocijaus (1583—1645), vieno iš prigimtinės teisės teorijos kūrėjų, ir S. Pufendorfo (1632—1694), nuosaikiai taikiusio šią teoriją Vokietijos sąlygomis, o žinomo prancūzų švietėjo Š. Monteskjė (1689—1755) veikalą „Apie įstatymų dvasią“ ir autoriaus pavardė praleidžiama; tai abiem žinoma veikalą antraštė. Tačiau pažymėtinas brolio noras santykius su bažnyčia išlaikyti padorumo ribose. Šis bajorų kompromisiškumas būdingas bemaž visam Sviečiamajam amžiui ir Lenkijoje, ir Lietuvoje. Edukacinės komisijos kūrėjai, perimdami prancūzų enciklopedistų auklėjimo tezes, taip pat vartodami pačią enciklopediją kaip informacijos šaltinį, vengė jos kovingų šūkių, griauančių monarchijos ir bažnyčios autoritetą. Net tais atvejais, kai buvo imami pavyzdžiu laisvamaniški straipsniai, iš jų išsirašomi tik pavieniai sakiniai, kuriais kartais remiamos autoriui visai priešingos mintys²². Nepaisant to, ateistinė, ypač religinio indiferentiškumo, mintis itin plito tarp inteligentų. Prieš ją griaudėjo pamokslininkai. Antai mūsų literatūroje ir pedagogikoje žinomas Ksaveras Bogušas išvertė ir išleido 2 tomų veikalą kovai su netikėjimu²³.

Aristokratų šeimose emociniai tėvų ir vaikų ryšiai paprastai nebūdavo glaudūs. Tai rodo ir įprastinė laiškų formulė: tėvas ir sūnus Masalskiai vienas į antrą kreipiasi visais titulais, o anksčiau minėtam S. Potockučiui retais atvejais buvo leidžiama užėiti į tėvų kambarius, iš kurių išeidavo išbartas arba priluptas²⁴. Motinos pačios paprastai nemaitindavo, ir vaikas iš pat

¹⁹ 1750.IX.30 J. Sapiegos laiškas I. Masalskiui.— MAB, f. 139, b. 2724-3 (puslapijai nenumeruoti).

²⁰ *Przyłgowski W.* Żywoty biskupów Wileńskich, s. 173.

²¹ MAB, f. 139, b. 2724-1, l. 44 (1759.VI.13).

²² *Rzadkowska E.* Encyklopedia i Diderot w polskim Oświeceniu.— Wrocław, 1955, s. 102.

²³ *Vernet J.* Filozof bez religii uważany w towarzystwie.— Wilno, 1786, t. 1—2.

²⁴ *Kolltąj H.* Stan oświecenia w Polsce..., s. 187.

mažumės augo ant svetimų rankų. Tai Ž. Ž. Ruso ims šaukti natūraliai auklėti, ir jau XVIII a. antroje pusėje kai kurie bajorai augins vaikus visai pagal „Emilio“ autoriaus nurodymus. Masalskiai, matyt, laikėsi dar senovišku pažiūry. Šitai rodo ir po brolio mirties likusių dviejų vaikų likimas. I. Masalskis, dėl politinių neramumų pasišalindamas kuriam laikui iš Lietuvos į Prancūziją, pasiėmė juos ir atidavė į uždarus vienuolynus-internatus. Elena Masalskaitė devynerių metų pradėjo rašyti dienoraštį²⁵ ir jame vėliau nurodė ne vieną neigiamą tokio auklėjimo momentą: kaip prievarta į vienuolyną uždaromas nepageidaujamos turto paveldėtojos ar nusibodusios aristokratų žmonos, kaip dėl turto dar vaiko amžiaus mergaitės sutuokiamos su seniais ir tame pačiame vienuolyne paliekamos mokyti, kol užaugs, kaip tokiais atvejais bręsta protestas ir pagal aplinkinio gyvenimo pavyzdžius formuojasi jaunos mergaitės hedonistinė nuostata be gilesnio jausmo ir pareigos suvokimo. Vėliau pačios E. Masalskaitės vaikus augino svetimi, o ji pati, kaip ir vyras, tik ligi tam tikro laiko formaliai laikėsi šeimos, o iš tikrųjų gyveno vadovaudamasi besikeičiančiais pomėgiais kaip ir daugelis aristokratų.

XVIII a. viduryje ir dar vėliau, ypač viršūnių sluoksniuose, šeimos saitai ir auklėjamasios jos vaidmuo suvokiami be tų emocijų, sakytumė, intymųjų gaidų, kurias ėmė kelti vadinamoji natūralioji pedagogikos kryptis. Ilgai liks įsigalėjęs principas — „svetimos šeimos“ auklėjimas pranašesnis už savosios. Mokykla-internatas, pavaduojąs šeimą, laikomas viena iš būtinų gero aristokratiško auklėjimo sąlygų. Vaiko atskyrimas nuo šeimos jokių klausimų nekėlė. Ką tada kalbėti apie liaudies vaiką, — jis dar mažiau žmogiškųjų jausmų tesuvokiąs! Ankstyvas, ypač aristokratų vaikų, įsitvirtinimas tam tikrose visuomeninėse pozicijose, gavus tam tikrą valstybinės administracijos vietą, o kartu ir titulų, vertė tėvus ar globėjus dar gana ilgai globoti ir mokyti jaunuolį. Turėti mecenatą reikalavo pats gyvenimas. Antai I. Masalskis be tėvo ir globėjo pagalbos jokia būdu toks jaunas nebūtų galėjęs pasiekti vyskupo sosto ir jame tvarkytis. Tėvas laiškuose nesidomi sūnaus buitimi, nekalba ir apie lavinimąsi — tuo rūpinosi auklėtojai; visas tėvo ir mecenato dėmesys — padėti sūniui orientuotis feodaly asmeninių santykių raizgalynėje, taip pat to meto feodalinės Lietuvos ir Lenkijos valstybės vis didėjančioje politinėje bei finansinėje priklausomybėje nuo kaimynų. Norint pasiekti vyskupo sostą, laipsniškai reikėjo pereiti tam tikras dvasininko pakopas. Kadangi vyskupas — ne tik bažnytinės, bet ir politinės reikšmės pareigybė, tai Masalskis tėvas, mėgindamas padėti sūniui,

²⁵ *Histoire d'une grande dame au XVIII-e siècle. La princesse Hélène de Lygne.*— Paris, 1887, éd. 2.

ieško būdų per Rusijos caro dvarą. Jis rašo (laiškas be datos): „Sulaukęs rezoliucijos iš Maskvos, jei visai Vilniaus koadjutoriaus neduotų, siūlau firmiter [tvirtai] užsitikrinti Zemaičių vyskupystę, nes juk žinomas dalykas, kad pinigų viena pusė yra davusi, o kita paėmusi“. Tokiu atveju nepatogu būtų visai atsiskaiyti paslaugos²⁶. Reikalams užsitęsęs, tėvas rašo ketinąs eiti pas karalių, tačiau jį perspėję, kad jei klausimas nebūsiąs suderintas su caro patikėtiniu Briuliu (Brühl), tai, „tikras dalykas, jog karalius be jo nieko nedarys“²⁷. Kitame laiške (1757.VII.22) tėvas pataria sūnui vykti į Petrapilį ir ten prieiti tiesiog prie imperatorienės, tada sutiksiąs ir Briulis, ir karalius²⁸.

Tėvo laišakai tiesmukiški, be jokių frazių, dangstančių ar bent mėginančių teisinti karjerizmą, protekcionizmą ir kyšius. Niekur nekeliamas nors mažiausias visuomeninis ar valstybinis motyvas. Jaunuoliui nerodoma jokie visuomeninio idealo. Dėl to galutinio tikslo ne tik jam pačiam iškilti į vieną aukščiausių valstybės vietų, bet ir teikti garbės bei duoti materialinės naudos visai giminei jis tiesiog pastumiamas remti vadinamąją „rusiškąją partiją“. Ją ilgai rėmė ir pagarsėjusi Cartoriskių giminė („familija“), nekalbant apie karalių.

Taigi apytikriai ryškėja maždaug XVIII a. vidurio didiko auklėjimo vaizdas: ligi paauglystės pabaigos vaikas gauna gerus prancūzų kalbos pagrindus ir kartu susipažįsta su prancūzų literatūra bei apskritai kultūra, išmokomas saloninio elgesio taisyklių, palyginti anksti namie pradamas mokytis vidurinės mokyklos dalykų, turi rinktinius mokytojus ir tarp jų dažnai išskirtinį auklėtoją — vadovą. Toliau eina aukštoji mokykla ir studijos užsienyje, bet jų baigti nebuvo būtina. Pvz., vienas iš būsimųjų taip pat Edukacinės komisijos veikėjų Jokimas Liutauras Chreptavičius (1729—1812) vidurinį mokslą baigė namie, paskui mokėsi Vilniaus akademijoje ir 3 metus — užsienyje²⁹. Paprastai didiko vaikas pagal anuos laikus gaudavo palyginti nemažą žinių kraitį.

Ne visur, bet vis dažniau nuo XVIII a. vidurio plėtėsi ir didikų mergaičių lavinimas. Tebevyraujant patriarchalinei šeimos struktūrai, didikų moteris buvo palyginti savarankiškesnė ir įtakingesnė, sprendžianti ne vien siaurus šeimos, bet ir turto, giminės prestižo klausimus. Tiesiogiai nedalyvaudama politinėje veikloje, ji dažnai aktyviai sekdamas įvykius ir kai kada galėjo turėti tam tikrą įtaką. Bet tai būdinga tik didikų viršūnėms. Viešajame gyvenime moteris neturėjo jokių pareigų nei teisių.

²⁶ MAB, f. 139, b. 2724-1, l. 49.

²⁷ Ten pat, l. 56.

²⁸ Ten pat, l. 127.

²⁹ Polski słownik biograficzny.— Kraków, 1937, t. 3, s. 441.

Vyras didikas buvo rengiamas visų pirma valdyti. Ta linkme formuojamas ir berniuko charakteris. Iš mažens diegiamas klusnumas kito — tėvo, mokytojo — valiai, kartu ugdomas iniciatyvumas, originalumas. Jam sudaroma ir valdomų žmonių aplinka — tarnai, tarneliai, bendraamžiai žaidimo bei bendravimo draugai; visi jie žemesnės kilmės, nors bajorai, todėl retai galėdavo užsimegžti partneriškumas — vyravo pataikavimas, prisiatakėliškumas.

Fiziškai jaunuoliai dažniausiai būdavo lavinami pramogomis: įdomėjimu, medžiokle, šokiais. Fizinio darbo, kaip auklėjamojo veiksnio, mintis ateina su prancūzų enciklopedistų literatūra ir retai kur prigyja. Pirmoji didiko vaiko ir paauglio pareiga — mokytis, t. y. intelektualinis darbas. Retai jis išlieka gyvenimo pomėgiu, nes pragyvenimo šaltiniai būdavo paveldimi. Ir tik tai Šviečiamajame amžiuje domėjimasis mokslu bei jo pomėgis virsta ir mados dalyku.

Pagrindinė viso ugdymo vertybė ir kartu elgesio motyvavimas yra bajoriškoji garbė, tiksliau — šeimos giminės prestižas. Rengiant vaiką valdyti, siekti aukšto visuomeninio prestižo, gana tipiška tokio rango feodalinės visuomenės atstovui suformuota makiavelinė asmenybės nuostata³⁰. Jai būdingas požiūris į kitą individą ne kaip į autonominę vertybę, o kaip į priemonę, įrankį, savo tikslui pasiekti. Jaunuolis mokomas veikti per pažintis salonuose, flirtą, vedybas, dovanas, pataikavimą tam, nuo ko pareina gėrybės, ir kt. Taip siekiama aukšto posto bei titulo, taip gausinami ir turtai. Santykių su žemesniaisiais sluoksniais sferoje jie kaupiami per dvarų valdytojus ar nuomininkus, renkantis tokius, kurie žada duoti didesnes pajamas, vadinasi, išspausti jas iš lažo arba surinkti kuo didžiausią činšą. Stambieji dvarininkai su baudžiauninkais tiesiogiai beveik nesusidurdavo. Taigi ir priemonių, taikytų lėšoms gauti, galėjo gerai neįsivaizduoti — labai jau menkas komunikatyvumas su liaudimi.

Socialinio teisingumo jausmą to luomo žmonės tenkindavo individualia filantropija neturtingiems giminėms, tarnams, dažnai aukomis bažnyčiai, kuri ne vien meldavosi už geradarius, bet tais laikais buvo ir pagrindinė socialinės globos institucija. Besikeičiančios socialinės-ekonominės sąlygos vertė peržiūrėti daugelį dalykų, o artimi ryšiai, ypač su prancūzų šviečiamąja literatūra, spartino tą kitimą. „XVII—XVIII a. prancūzų švietėjų darbuose kultūra traktuojama aksiologiniu požiūriu. Ji suprantama kaip žmogaus sielos, fizinių ir dvasinių jėgų tobulinimas ir kilninimas, auklėjimo ir švietimo rezul-

³⁰ Osobowość a społeczne zachowanie się ludzi / Praca zbiorowa pod redakcją prof. d-ra Janusza Reykowskiego.— Warszawa, 1976, s. 295.

tatas, žmogiškų vertybių visuma“³¹. Tuo metu ypač susidomima socialine problematika. Idealiuoje plotmėje individo poelgių matu tampa visuomenės nauda, jos pažanga, individo laimė tapatinama su visuomenės laime bei gerove; tik tada atskiro asmens laimė etiškai vertinga.

Sitokioje atmosferoje ir bajoriškas didiko prestižas suvokiamas kitaip nei ligi šiol; net ir iš esmės savanaudiška veikla dažnai dangstoma kilniais motyvais. Keičiasi pats valstybės ir visuomenės veikėjo modelis.

Tolesnis jau savarankiškas I. Masalskio formavimasis atskleidžia naują aristokratų veikėjo modelio susidarymo tarpinį. Antai 1753.VIII.21 I. Masalskis rašo savo globėjui koadjunktoriai J. Sapiegai: raupais mirusi Chreptavičiūtė, Smolensko kašteliono duktė. Tėvas kraustosi iš proto, tačiau bene daugiau verkia vilniškis jos gydytojas, „nes gavo už tai 200 lazdų, išmušti jam užkulniais du dantys, kad nemokėjęs dvasios įpūsti mirusiam kūnui ir nepakankamai išmokęs meno žmones nemirtingus padaryti. Būtų geriau tarti, kad apniko tos furijos kaštelioną ir jo namiškis iš sielvarto, nes kitaip būtų galima sakyti, jog dar net ir padoriuose Lietuvos namuose tūno Barbaras, o tai būtų didelė skriauda mūsų Kunigaikštystei“³². Taigi iš aristokratijos I. Masalskis reikalauja išsimokslinimo, elgesio kultūros, nes ji atstovaujanti valstybei.

Taip ilgainiui veikiant visai kultūrinei aplinkai, jau darėsi neįmanoma įsivaizduoti valstybės vyro be naujų bent iš dalies etiškai motyvuotų visuomeninių bruožų, apie kuriuos tėvas nė neužsimindavo. 1767 m. I. Masalskis nuo caro kariuomenės dėl visa ko buvo pasitraukęs į Prancūziją, kur dalyvavo garsiaame tuo metu fiziokratų šulo Viktoro Mirabo (Mirabeau, 1715—1789) salone ir užmezgė artimus ryšius, svarstė ten reformas, galinčias padėti feodaliai Respublikai išbristi iš aklavietės³³. Grįžęs į Lietuvą, I. Masalskis yra pareiškęs, kad savame krašte trokštąs būti tuo, kuo Prancūzijoje „žmonių bičiulis“ (t. y. V. Mirabo)³⁴. Tebūnie tai frazė, tačiau visa vėlesnė I. Masalskio veikla rodo, kad jis dėjęs daug pastangų pagarsėti kaip toks veikėjas ir išpopuliarėti.

1771 m. įžengus caro kariuomenei, I. Masalskis vėl atsargiai pasitraukia iš Vilniaus, nes šiuo kartu buvo besvyruojąs tarp rusų ir prancūzų partijų, lankosi Paryžiuje bei Londone ir giliau susipažįsta su fiziokratų teorija. Per abi viešnages užsienyje užmezga santykius su jos žymiais atstovais: M. Bodo

³¹ *Kobeckaitė H.* Kultūros samprata. Kultūra, dorovė, asmenybė.—Kn.: Etikos etiudai. V., 1981, t. 5, p. 18, 19.

³² MAB, f. 139, b. 2714, l. 5.

³³ *Jobert A.* La Commission d'Education Nationale en Pologne (1773—1794), son oeuvre d'instruction civique.—Dijon, 1941, p. 21.

³⁴ Ten pat, p. 41—42.

(Baudeau), kurį parsikvietė drauge su iš Rusijos grįžusiu M. Liarivieru (M. de La Rivière), su pačiu fiziokratų teorijos kūrėju F. Kenė (F. Quesnay, 1694—1774), kurio anūką (21 m.) pasiima globoti kelionėje, su žymiausiu vokiečių fiziokratų mecenatu Karlu Frydrichu fon Badenu. Iš jo I. Masalskis išsirūpina materialinę paramą prancūzų fiziokratui S. P. Diuponui de Nemūriui (G. Dupont de Nemours), ketinusiame po M. Bodo toliau leisti fiziokratų žurnalą³⁵ ir netrukus atsidūrusiam Lenkijoje bei dalyvavusiam Edukacinės komisijos darbe. Prancūzijoje I. Masalskis susipažino taip pat su prancūzų materialistinės krypties enciklopedistu D. Didro (Diderot) (1713—1784).

Maždaug nuo 1769 ligi 1783 m. intensyviausias I. Masalskio visuomeninės veiklos laikotarpis, kai jis stengiasi iškilti kaip naujų fiziokratų idėjų skelbėjas ir diegėjas. Jis rašė, norėjo savo Verkių dvare sukurti intelektualinį saloną ir drauge pagarsėti dvaro ištaigingumu bei grožiu. I. Masalskio užmojai buvo dideli: Verkių rūmai, Vilniaus katedra, mokytojų ir vargoninkų seminarija (M. Knakfuso projektas) ir palyginti jau naujoviškas įsiamžinimo būdas, kai, sudegus jo miesteliui Liachovičiams, įsako architektui M. Knakfusui 1774 m. išplauoti visai naujai sklypus ir namus ir tik tada leisti gyventojams statyti³⁶. Ištaigingumo kaina to žmogaus galvoje nesikirto su deklaruojama palyginti humaniška fiziokratų teorija: antai Verkių rūmams jis užsakė raudonmedžio parketą iš Anglijos³⁷, parkams medelius — iš Hamburgo ir Karaliaučiaus³⁸. Burdamas savo dvare gabesnius žmones, I. Masalskis nelabai paisė jų kilmingumo ir turto. Pavyzdžiu gali būti Laurynas Stuoka-Gucevičius, M. Knakfusas ir iš smulkių šlėktelių kilęs, vėliau profesorius kun. Mykolas Karpavičius ir kt.³⁹ Deja, Verkiuose nesusidarė įtakingas intelektualinės minties židinys. Kitur tokie kultūros centrai tuo metu sėkmingai kūrėsi, pvz., Cartoriskių dvare Pulavuose.

Dar 1770 m. I. Masalskis paskelbė tris konkurso temas, turėjusias išryškinti trijų pagrindinių visuomenės socialinių sluoksnių ugdymo problematiką. Pirmoji tema: „Kokių žinių ir dorybių reikia geram klebonui, kad jis galėtų garbingai atlikti

³⁵ Ten pat, p. 52. M. Bodo neilgai pagyvena pas I. Masalskį, buvo mėginęs pritaipyti prie Jekaterinos II, bet nepavykus dar kartą grįžo pas savo mecenatą, tik čia abiejų orientacijos, pasak A. Zobero (Jobert), nesutapūsios: M. Bodo ėmęs dairytis į karalių, o I. Masalskis — į imperatorę. Veikiai, išvykęs atgal į Prancūziją, M. Bodo parašė kelis straipsnius apie valstiečiovergo padėtį Lietuvoje ir Lenkijoje, apie šioje valstybėje įsivyravusią anarchiją. Netrukus jį absoliutinė Prancūzijos valdžia vadinamuoju slapųjų raštelių būdu („lettre de cachet“) uždaro į vienuolyną, ir jo redaguojamas fiziokratų žurnalas neteko redaktorius (p. 34—36).

³⁶ MAB, f. 139, b. 2720, l. 22.

³⁷ Ten pat, 1775 m., l. 10.

³⁸ Ten pat, l. 20, 41.

³⁹ *Kaliński W.* Dziennik.—Ossolineum, 1968, s. VIII, IX.

savo, piliečio ir ganytojo, pareigas, ir kokių priemonių reikia imtis, kad galėtume įgyvendinti tokį didelį projektą?"; antroji — „Kokio reikia auklėjimo jauniems bajorams, kuriuos mažiau už kilmę palepino turtai, kad jie tikrai būtų naudingi tėvynei?"; trečioji — „Ko reikėtų mokyti valstiečius, šią taip garbingą žmonių visuomenės klasę, o pas mus taip paniekintą?“. Atsakymą į paskutinį klausimą parašė (1774) vienas iš radikalesnių lenkų pedagogų pijoras A. Poplowski. Darbas buvo premijuotas. Iš dalies atsakymu galima laikyti ir paties, berods, I. Masalskio „Nurodymus papapinems mokykloms“ (1774).

Tapęs Edukacinės komisijos pirmininku ir vėliau atleistas, I. Masalskis dar kurį laiką intensyviai ragino ir vertė savo dvasininkus steigti papapines mokyklas ir pasiekė neblogų rezultatų.

Taigi I. Masalskis darėsi beveik naujo tipo visuomenės veikėjas, bet auklėjimas ir jo paties ideologija stūmė į daugelį prieštaravimų. To meto korupcijų atmosferoje, kai bajorija masiškai grobstė dalijamus jėzuitų dvarus, iš kurių tam tikras procentas buvo skiriamas mokykloms išlaikyti, I. Masalskis neliko nuošaly. Jam buvo iškelta vieša byla, ir turėjo pasitraukti iš Edukacinės komisijos vadovu⁴⁰. Nors jis propagavo palyginti pažangias liaudies švietimo idėjas, tačiau jo paties praktika dvaruose su mažomis išimtimis nerodė nuoseklios pažūrų evoliucijos. Antai dar 1756 m. Vilniaus kapitula siuntė 500 žmonių būrį su patrankomis į jo dvarus Ukrainoje sukilusių valstiečių malšinti⁴¹. 1769 m. nuslopinus Šiaulių ekonomijos valstiečių sukilimą, į I. Masalskį, jau vyskupą, buvo kreiptasi, tačiau jis nieko nepadarė, kad nors kiek sušvelnintų bausmę sukilėliams⁴². Savo dvarus Ikumenyje, paskui Salaką ir Pilaite

⁴⁰ I. Masalskiui buvo prikišama, kad jis išekvojęs 300 tūkst. zlotų (*Bałłski M.* Dawna Akademia Wileńska.— Petersburg, 1862, s. 243). Šią sumą 1777 m. iškelė Edukacinės komisijos siūstas vizitatorius J. Wybickis, referavęs jai, karaliui specialiai klausantis už durų. Ši versija ilgai net nekėlė abejonės. Šiandien kai kurie LLR mokslininkai į vien neigiamą net ir visos didiko kultūrinės veiklos ligšiolinį vertinimą ima žiūrėti kitaip (antai S. Tyncas plataus šaltinių leidinio apie Edukacinę komisiją įvade įtaria I. Masalskį darant kažką negera, net kai jis rūpinasi papapinėmis mokyklomis: „daug, per daug judrumo rodė I. Masalskis...“—Komisja Edukacji Narodowej.— Wrocław, 1954, s. CXXXIV). Paskutiniu metu suabejota J. Wybickio nurodyta I. Masalskio išekvojimo suma, nes jo priešininkas Z. Sevaljė (J. Chevalier) rašo, kad vyskupas turėjęs gražinti tik apie keliasdešimt tūkstančių auksinų. Šį faktą iškėlusį I. Šibiak mano, kad sumą tyčia bus padidinę karaliaus partijos šalininkai (*Szybiak I.* Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim..., 1973, s. 30). Vienokia ar kitokia suma anaipol nemažina moralinės kaltės, kaip nepateisina jos ir korupcijos bei kyšių atmosfera, kuri tuo metu buvo plačiai įsigalėjusi nuo aukščiausių ligi žemiausių bajorijos sluoksnių, neišskiriant ir paties karaliaus.

⁴¹ MAB, f. 139, b. 2724-4, p. 51—63.

⁴² *Janulailis A.* Valstiečių sukilimas XVIII a. Lietuvoje.— V., 1910, p. 25.

1774 m. pervedė į činšą⁴³, bet 1792 m. Palangos seniūnijai malšinti nesidrovėjo kviestis caro kariuomenės⁴⁴ — visos humaniškos idėjos išgaravo, kai valstiečiai nebesileido išnaudojami.

Vykstant lenkų nacionaliniam konsolidavimuisi, I. Masalskis palaikė vadinamuosius separatistus. Stengėsi atskirti Lietuvos bažnyčią nuo Lenkijos, pats vildamasis primo vietos. Pridėjo prie konservatyvios bajorų Targovicos konfederacijos, kartu su kitais palaikydamas ryšius su caro valdžios atstovu antrajame valstybės padalijime O. M. Štakerbergu. Formuojantis naujai nacijos sampratai (kai jos daigai tik kalėsi), I. Masalskis, kaip ir daugelis kitų Lietuvos didikų, liaudyje nematė socialinės ir politinės jėgos potencialo, nesirėmė kultūrinėmis LDK ar kurios ją sudarančių tautų tradicijomis, o mėgino remtis reakcijos jėgomis. Jis, pvz., dalyvavo feodalinės Respublikos dalybų akte. Už tai per T. Kosciuškos sukilimą buvo pakartas kartu su vienu iš Targovicos konfederacijos vadų vysk. Juozapu Kasakauskiu. Per visą laiką I. Masalskio asmenybėje nesusiformavo dorovės dominantė, o „jos vaidmuo asmenybės struktūroje yra integruojantis“⁴⁵. Tai nueinančio ir naujojo laiko kai kurių net ir pažangių ugdymo tendencijų ne lydins, o veikiau eklektiškas junginys. Tuo tarpu didikai Cartoriskiai šioje sudėtingoje epochoje iš pradžių laikėsi tų pačių socialinių ir politinių nuostatų kaip ir Masalskiai, bet veikiai savo politines pozicijas ėmė stiprinti gyva istorine jėga: jie identifikavosi su lenkų tautos kultūra, jos siekimais, įsijungė į lenkų nacionalinį judėjimą, visomis išgalėmis būrė konservatyviąją lenkų visuomenę kovai už nacionalinį integralumą.

Feodalinėje visuomenės struktūroje didikų mecenatystė buvo savotiška kultūros proceso institucionalizavimo forma. Stiprėjantį kultūros nacionalinį bruožą mecenato pozicijos galėjo veikti teigiamai ar neigiamai. XVIII ir XIX a. sandūroje vakarų Lietuvoje, kur daugelis bajorų dar nebuvo nutautę, didikai mecenatai galėjo ir teigiamai veikti. Kultūros židinio susidarymą sąlygojo ne tik didiko kultūriniai interesai, išprusimas, bet ypač saita su aplinka. Mums rūpimu laikotarpiu Žemaičių vyskupo soste sėdėjo J. Lopacinskis, kilęs iš baltarusiškų LDK sričių, paskui iš I. Masalskio tarnų išaugęs Steponas Giedraitis, gyvenęs Varšuvoje ir valdęs vyskupystę per administratorius. Tik jo įpėdinis *Juozapas Arnulfas Giedraitis* (1754—1838), įsikūręs 1801 m. Žemaičiuose, ėmė burti intelekto žmones. „Tai

⁴³ *Rostworowski E.* Reforma Pawłowska Pawła Ksawera Brzostowskiego.— *Przegląd Historyczny*, 1953, t. 44, z. 1—2, s. 146.

⁴⁴ Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais: Dokumentų rinkinys. XVIII a. / Sudarė Jasas R. ir Orda J.; Red. Jablonskis K.— V., 1961, d. 2, p. 209—214.

⁴⁵ *Zemaitis V.* Dvasinė kultūra ir dorovė.— Kn.: Etikos etiudai, p. 30.

buvo plataus akiračio asmenybė, vertinusi gimtojo krašto literatūrą ir meną...“ „Daug skaitė, ypač istorinės literatūros, filosofinių veikalų, naudodavosi kaimyninių dvarų bibliotekomis“^{45a}. Feodalizmo sąlygomis tokių polinkių aukštą visuomeninę padėtį turintis žmogus galėjo imtis mecenato vaidmens. J. A. Giedraitis ir tapo juo. Savo vyskupystėje organizavo liaudies švietimą ir socialinę globą (žr. toliau). Atsiliepdamas į naujus kultūrinius bei nacionalinius Lietuvos, ypač Žemaičių, visuomenės poslinkius, J. A. Giedraitis rūpinosi lietuvių kalbos klausimais, kėlė lietuviškų tikiybinių raštų kalbos kultūrą. Ne tikibiškai, o švietėjiškai žiūrėjo į ryšius su Mažosios Lietuvos raštija, taigi tam tikra dalimi įsijungė į tautos integravimąsi. R. Mikšytė yra atskleidusi, kad šis žemaičių mecenatas ne tik pats mėgino versti pasaulinės literatūros kūrinius (T. Taso) į lietuvių kalbą, bet ir palaikė ryšius su to meto savo krašto literatais, jau rašančiais gimtąją kalbą (A. Klementu, D. Poška). Į jį kaip mecenatą su savo kūriniais kreipėsi ir A. Strazdas, S. Valiūnas.

Taigi kūrėsi feodalizmo pabaigai būdingas kultūros židinys, šį kartą daugeliu bruožų jau atitinkantis naujus kultūros poreikius, tačiau jis neatliko itin reikšmingo vaidmens, nes pats J. A. Giedraitis nebuvo veržlus visuomeninių ambicijų žmogus, greitai dvasiškai paliego, o svarbiausia — neturėjo didesnių materialinių išteklių.

Apžvelgus kai kurias pačios feodalinės viršūnės ugdymo tendencijas, matyti, kad stiprėja visuomeniniai motyvai, savo prestižą mėginama kelti kultūrine veikla, vadinasi, ir norima imponuoti naujomis idėjomis, nebijant kai kur palyginti radikalaus jų skambėjimo. Tačiau tradicinė visuomeninė padėtis gilino prieštaravimus tarp teorijos ir praktinės veiklos.

3. Bajorų ugdymo tendencijos

Pamažu bręsta poreikis kitaip negu ligi šiol ugdyti visą valdantįjį luomą, ne tiek jį diferencijuojant, kiek konsoliduojant. Iš visų būdų valstybei stiprinti bajoriškai reformų šalininkų stovyklai priimtinausia atrodė įvesti konstitucinę monarchiją, kurioje bajorų luomas turėtų tvirtą žodį per reformuotą, nebeanarchišką seimą. Iš pradžių akys dar krypo į didikų sluoksnį. Tačiau jo individualistinis, nuo niekieno nepriklausomas ir nereglamentuojamas ugdymas anaipol negalėjo padėti formuoti reformatoriams pageidaujamo didiko, būsimąjo politiką, bruožų. Todėl iš pradžių susirūpinta specialiomis mokyklomis didikų sūnums. Veikiai paaiškėjo, kad tai nebus pakan-

kamas laidas sunkiai socialinei-ekonominei ir politinei padėčiai taisyti ir imta galvoti, kaip gerinti visų bajorų ugdymą, ką ir realizavo Edukacinės komisijos reforma.

Dalis bajorų, ypač smulkiųjų, mokyklų nelankė. Mokėsi namie, o bajoriško elgesio „mokslus“ ėjo vidutiniojo ar stambiojo bajoro dvare. Jų ugdymas rėmėsi bajoriškos ir liaudiškos tradicijos mišiniu, kur šalia prietarų būta daug ir sveiko proto pastebėjimų⁴⁶.

Kita dalis lankydavo vidurines mokyklas. XVIII a. antroje pusėje vidurinių mokyklų — kolegijų — tinklas Lietuvoje buvo gana tankus, lengvai pasiekiamas vidutiniam ir net smulkiajam bajorui. Beveik visas kolegijas išlaikė vienuolių ordinai, daugiausia jėzuitai ir pijorai. Jau buvo susidariusi tradicija kurį laiką leisti sūnus į kolegiją, tačiau baigti vidurinę mokslo nebuvo būtina; niekas niekur iš bajoro mokslo cenzo nereikalavo. Mokykloje bajoraitis įgydavo daugiausia humanitarinio pobūdžio žinių ir gražbylystės įgūdžių, o gyvenimiškos praktikos, deramos savo luomui, elgesio jis mokėsi tėvo dvare, vežiojamas į seimelius, dalyvaudamas palestroje — stebėdamas teismo procedūras ar atlikdamas jose kai kuriuos pavedimus.

XVII—XVIII a. lenkų literatūroje buvo sukurtas apibendrintas, šiltai nuspalvintas tokio eilinio bajoro-sarmato paveikslas: jis vitališkas, o tai reiškėsi besaikiu lėbavimu, karingas, mėgstantis gražbyliauti (šlėktiško parlamentarizmo padarinys), bet kartu aukso širdies žmogus, svetingas ir savaip suprantantis tėvynės meilę, kuri neįmanoma be garsiosios bajoriškos „aukso laisvės“. Naujos istorinės sąlygos vertė keistis bajorą gyvenime, taip pat ir jo paveikslą literatūroje. Į senąjį šlėkto stereotipą ima brautis saikingumo, ūkiškumo ir darbštumo bruožai⁴⁷. Antai ir fiziokratų teorijos šalininkai Lietuvoje dėjo nemaža pastangų perauklėti bajorą ir paversti jį pirmiausia žemdirbiu, t. y. sudominti žemės ūkiu ir naujoviškesniu jo tvarkymu.

Norint pakelti bendrą bajorų išsilavinimą, ypač jų politinį bei ekonominį mąstymą, reikėjo gerokai keisti ugdymo turinį ir kryptį.

Senosios mokyklos krizė. Naujovių daigų atsirado ne vien visuomenėje, jie skverbėsi ir į mokyklą. Šalia reakcijos atstovų čia spietėsi ir šviesiausi protai, sekantys pažangiąją mintį kitur ir puoselėjantys ją. Dviejų pagrindinių mokyklas laikančių ordinų istorinis kelias šiek tiek skyrėsi: jėzuitai turėjo ge-

⁴⁶ Grabski W. M. Geneza wychowania ideałów obywatelskich.— Zeszyty naukowe uniwersytetu Łódzkiego. Seria I: Nauki Humanistyczne i społeczne. Łódź, 1970, z. 72, s. 80.

⁴⁷ Kamionkova I. Romantyczne dzieje stereotypu Sarmaty.— In: Studia romantyczne. Ossolineum, 1973, s. 215.

^{45a} Mikšytė R. Silvestras Valiūnas.— V., 1978, p. 133, 134.

rokai senesnius, todėl tvirtai nusistovėjusius, iš esmės nuo 1599 m. nekeistus nuostatus (Ratio atque institutio studiorum). O pijorų ordinas susikūrė vėliau, jų negalėjo neveikti sena jėzuitų mokyklos patirtis, tačiau patys dar nebuvo tiek sustabarę, todėl kiek imlesni pedagoginėms naujovėms. Feodalinėje Respublikoje ligi pijorų beveik visas bajorų švietimas buvo jėzuitų ordino rankose. Jis įkurtas kovai su reformacija. Tam buvo sudaryti apgalvoti specialūs mokymo metodai rengti kadrams, ypač mokytojams⁴⁸. Jėzuitai laikomi organizuoto specialaus mokytojų rengimo idėjos pradininkais⁴⁹. Pagrindinė jų pedagogikos kryptis autoritarinė, o tikslas — stiprinti katalikų bažnyčios autoritetą. Visą jų švietimo sistema pirmiausia skirta valdančiajam sluoksniui, o ne liaudžiai mokytis. Tai dar vienas bruožas — elitiškumas.

Nuostatai sudaryti, remiantis kai kuriais Renesanso epochos pedagogikos laimėjimais, nors kai kas buvo sukurta jėzuitų ideologinių priešininkų, pvz., H. Šturmo (1507—1589).

Jėzuitų lavinimas buvo filologinės retorinės krypties, lotynų dėstomąja kalba, su Renesanso kultūros elementais, tačiau viskas kruopščiai perleista per jų ideologijos prizmę. Todėl visas mokymo turinys buvo netekęs Renesansui būdingų pasaulietinių, kai kada įgaunančių ir antibažnytinių, o kartais jau su kai kuriais antifeodaliniiais niuansais, bruožų.

Iš italų humanistinių dvaro mokyklų jėzuitai buvo perėmę pabrėžtiną rūpinimąsi mokinių fiziniu lavinimu, sveikata, patogumais ir sportu — askezės nereikalauta. Kūno bausmės buvo reglamentuojamos. Tik ilgainiui tai imta pamiršti, ypač tada, kai beveik daugelyje katalikiškų kraštų jėzuitai tapo švietimo viešpačiais. Antai šio ordino istorikas S. Bednarskis pripažįsta, kad XVIII a. pirmojoje pusėje jėzuitų mokyklų auklėjimas buvo gerokai smukes, labai įsigalėjo fizinės bausmės⁵⁰.

Jėzuitų pedagogikoje sąmoningai buvo vartojama pedagoginė psichologija⁵¹ (ne teorinė, o empirinė). Mokyme ir auklėjime kruopščiai ir nuosekliai taikomas varžybų principas, tapęs vienu iš pagrindinių mokymosi motyvų⁵². Ir šiuo atžvilgiu jėzuitai buvo tikri meistrai. Mokytojas-auklotojas turėjo išmokti veikti mokinių ambicijas; tuo pagrįstas visas klasės darbo organizavimas: asilų suolai, klasės skirstymas į dvi stovyklas (graikus ir romėnus), kur kiekvienas mokinytis pagal savo pajėgumą turėjo varžovą priešingoje stovykloje. Taip buvo pa-

⁴⁸ Handbuch der Unterrichtsforschung: Theoretische und methodologische Grundlegung.— Weinheim und Basel, 1970, T. 1, S. 61.

⁴⁹ Рубинштейн М. М. История педагогических идей в ее основных чертах. 2-е изд.— Иркутск, 1922, с. 134—139.

⁵⁰ Bednarski S. Upadek i odrodzenie szkół jezuitickich w Polsce.— Kraków, 1933, s. 393.

⁵¹ Рубинштейн М. М. История педагогических идей..., с. 139.

⁵² Handbuch der Unterrichtsforschung, T. 1, S. 62.

naudojamos individualios ir kolektyvinės ambicijos. Įvairūs vainikavimai, dovanos, titulai (pvz., imperatoriaus) geriausiai besimokantiems ne tik skatino mokytis, bet dažnai ugdė ir nesveiką ambicingumą bei tuštumą. Kartu auklėjimo tikslams — geležinei drausmei, grindžiamai besąlygišku klusnumu, palai-kyti — mokytojai plačiai naudojo mokinių tarpusavio šnipinė-jimą ir pranešinėjimą auklėtojui.

Mokymo metodika buvo verbalinė, kruopščiai apgalvota ir nuostatų reglamentuota. Mokymo turinys logiškas ir sistemin-gas. Per savaitę išdėstoma medžiaga savaitės pabaigoje kar-tojama nustatytais pratybomis, rašto darbais, kuriuos susi-keisdami taiso dažnai patys mokiniai. Tam tikrų dalykų ren-giami disputai, kuriuose kalba mokiniai, o mokytojas tik pir-mininkauja ir apibendrina. Vadinas, kad ir verbaliniu metodu dirbant, buvo žadinamas mokinio intelektualinis aktyvumas, tačiau ideologiškai labai aprėžtose ribose. Jėzuitų didaktika rėmėsi scholastine metodologija. Viskas buvo sumaniai remia-ma bažnyčios autoritetu, net ir antika tarnavo tam tikslui. To-kia mokykla tvirtino feodalizmo ideologiją ir jos moralę bei socialinius santykius, prisitaikydavo prie kiekvienos feodalinės valstybės specifikos. Jėzuitai stengėsi mokymą sieti su bajorų gyvenimu, mokyklose organizuodami mokinių žaidimus, mėg-džiojančius suaugusiųjų veiklą: seimelius, teismus su tam tik-romis mokinių kalbomis. Tačiau retai nukreipdavo jaunimo mintį kritiškai pažvelgti į didėjančią bajorų anarchiją ir palai-dumą. Todėl Lietuvos ir Lenkijos bajorai mėgo jėzuitų mo-kyklas.

Paprastą kolegiją, kurios dažniausiai užtekdavo daugumai bajorų, sudarydavo vadinamosios poetikos, retorikos ir grama-tikos klasės. Jos buvo filologinio profilio, ir mokymo turinys beveik nesikeitė. Kai kurios kolegijos turėjo dvimetį ar trimetį filosofijos kursą, iš dalies sudariusį jau tartum aukštosios mo-kyklos mokslo pradmenis. O filosofija apėmė logiką, fiziką ir metafiziką bei etiką. Klausytojai čia daugiau ar mažiau susi-pažindavo ne tik su scholastine filosofija, bet ir su gamtos mokslo naujovėmis, naujų krypčių filosofija bent paneigimo ar diskusijų su jomis forma. Bet tai nebuvo koks nors mokymo turinio ar dėstymo linkmės keitimas. Kai kurių esminių pakeiti-mų atsiranda tik XVIII a. antrojoje pusėje dėl objektyviai be-sikeičiančių gyvenimo sąlygų ir konkurentų pijorų įdiegtos savo mokyklų reformos.

Skiriamos dvi pagrindinės švietėjiškų pažiūrų į mokslą ir kartu į jo metodologinius pagrindus kryptys. Pirmoji raciona-listinė — R. Dekarto, G. V. Leibnico — pasaulį vertino iš anks-to numatytos nekintamos struktūros dėsniais — proto dėsniais. Istorinis momentas neturėjo kiek didesnės reikšmės. Antroji "kryptis — empirinė sensualistinė (G. Galilėjaus, I. Niutono,

F. Bekono, Dž. Loko, E. B. Kondiljako)—metodologiniu pagrindu ėmė gamtos mokslo tyrimo metodus. Jai mokslas—konkrečių, istoriškai kintančių empiriškai patirtų faktų sistema. Šios krypties atstovai eksperimentinius metodus mėgino perkelti į visuomenės mokslus. Antai Ž. d'Alamberas teigė, kad istorijoje tikri tėra faktai⁵³. Kiek kitokiai linkmei atstovavo G. Galilėjus, tvirtinęs, kad „...mokslas neturi metodo, kuris leistų prasiskverbti į „daiktų esmę“, tad jis tegali tirti reiškinius ir jų santykius, formuluodamas, tuo remdamasis, dėsnius“⁵⁴. Šią linkmę tęsė I. Niutonas, kuris eksperimentinę patirtį jungė su dedukcija, išskeldamas didžiulę hipotezės reikšmę. Abiejų krypčių atstovų išvadomis vadovavosi prancūzų enciklopedistai, tik ne tiek savarankiškai, daugiau eklektiškai jungdami racionalizmą su empirizmu⁵⁵.

Sios kryptys atsispindėjo ir ugdymo idėjose. Antai R. Dekartas peikė per didelę dėmesį antikvai, poezijai, retorikai, siūlė stiprinti matematiką, mokymą daugiau sieti su praktiniu gyvenimu. Žmogus turįs viską apmąstyti, todėl reikia eiti nuo paprastų prie sudėtingų dalykų. Kiekvienas, nepaisant luomo, geba mąstyti, viskas pareina nuo mokymo metodo.

Nuo šių minčių iš dalies išjudėjo ir jėzuitų mokykla. R. Dekarto racionalistinė filosofija įvairiais būdais skverbėsi į logikos, psichologijos kursus. Pradėję moderninti savo mokyklas, jėzuitai pirmiausia atkreipė dėmesį į matematiką. Ji buvo tuo patogi, kad nelietė ideologijos klausimų. Tačiau įžvalgesni protai matė ryšį tarp matematikos ir naujosios krypties mąstymo. Antai T. Žebrauskas savo mokytojui čekui matematikui ir astronomui J. Steplingui (pas šį mokėsi ir M. Počobutas) 1756.IX.20 rašė į Prahą: „Tada tikriausiai ir pas mus viešai išryškės tas posakis, kad „matematika yra vienintelė, kuri gali išgydyti filosofiją“⁵⁶.

Sensualistinės krypties metodologiniai momentai buvo lėčiau perimami, pirmiausia ėmė skverbti naujieji empiriniai mokslo duomenys. Pirmasis, mėginęs scholastiką taikyti su racionalizmu ir empirizmu (konkrečiau—sensualizmu), Lietuvoje buvo žemaitis Antanas Skorulskis (1715—1780), paskutinis Vilniaus akademijos rektorius⁵⁷, mokėjęs lietuviškai⁵⁸. 1775 m. savo išleistame „Filosofijos vadovėlyje“ (Commentariolum philosophiae) jis dėstė jau daugelį R. Dekarto, tik teologiškai

⁵³ *Stasiewicz I.* Poglądy na naukę w Polsce okresu Oświecenia na tle ogólnoeuropejskim.—Wrocław etc., 1967, s. 42—45.

⁵⁴ Ten pat, p. 32.

⁵⁵ Ten pat, p. 71.

⁵⁶ *Zubovas V.* Tomas Žebrauskas.—Mokslas ir technika, 1974, Nr. 4, p. 4.

⁵⁷ *Plečkaitis R.* Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje.—V., 1975, p. 211.

⁵⁸ *Poplatek J.* Komisja Edukacji Narodowej.—Kraków, 1973, s. 349.

nušviestų pažiūrų. Kartu kritikavo racionalistinę kryptį, įvedė sensualizmo elementų⁵⁹. Ilgainiui jėzuitų mokyklose „...vis rečiau argumentu būdavo senųjų autoritetų tekstai ir vis dažniau buvo sakoma: „taip rodo bandymai“, „taip seka iš eksperimentų“⁶⁰.

Vis dėlto kad tie naujieji, daugiausia intelektualinio ugdymo srities, daigai įsitvirtintų, reikėjo iš esmės reformuoti visą mokyklų sistemą,—pavieniai šviesesnieji mokytojai negalėjo lemti krypties. Jėzuitai žengė pirmą žingsnį, Vilniuje įkurdami (1742) paskui pijorus ir iš dalies Vakarų Europoje seniai veikusių vadinamųjų riterių mokyklų pavyzdžiu, Kilmingųjų kolegiją (Collegium nobilem). Tai visų pirma feodalų elitui skiriama mokykla, kurioje įvesta istorija, prancūzų ir vokiečių kalbos, dėstyti muzikos, šokių, fechtavimo fakultatyvai, o po vakarienių vyko pokalbiai politinėmis, etinėmis temomis, vaidinti seimeliai, teismai (tai jau seniai buvo kitose jėzuitų mokyklose). Vilniaus jėzuitų Kilmingųjų kolegija ypač suklestėjo, kai 1765—1771 m. jai vadovavo A. Skorulskis ir paskutinis jos rektorius—K. Naruševičius⁶¹.

Reformuoti visą savo mokyklų sistemą buvo pasiryžę pijorai. Lenkijoje pagrindinis reformatorius buvo Stanislavas Konarskis (1700—1773), savo pedagogines idėjas 1740 m. pradėjęs diegti paties iniciatyva įkurtoje Kilmingųjų kolegijoje Varšuvoje. Lietuvoje prie pijorų mokyklų reformavimo prisidėjo *Motiejus Dogelis* (1715—1760), kilęs iš Gembulių Lydos aps. smulkiųjų bajorų šeimos, jo bendradarbis Jurgis Čiapinskis ir taip pat nuo Lydos kilęs vienas žymesniųjų Lietuvos švietėjų Kazimieras Narbutas (1738—1807).

Apie M. Dogelio gyvenimą išlikę kiek daugiau žinių, o apie pedagoginę veiklą stinga. Jis vadinamas Lietuvos S. Konarskiu⁶². Baigęs mokslus pas pijorus ir jau 15 metų įstojęs į ordiną, kaip Lietuvos maršalkos Scipijaus del Kampos vaikų mokytojas ir auklėtojas, 1744 m. jis išvyko į užsienį⁶³. Leipcige ir Paryžiuje studijavo filosofiją, tiksluosius mokslus ir prigimtinę teisę. Jo domėjimasi pasaulietiniu mokslu rodo ir tai, kad, jau būdamas užsienyje, ėmė kaupti Lietuvą ir Lenkiją liečiančius dokumentus, kuriuos rengėsi išleisti atskiru rinkiniu. 1747 m. grįžęs į savo kraštą, tęsė darbą. Po įvairių nesėkmių (dalis dokumentų sudegė), jam dar gyvam esant, Vilniuje buvo išleisti 3 tomai „Codex diplomaticus Regni Poloniae et Mag-

⁵⁹ *Plečkaitis R.* Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje, p. 212.

⁶⁰ Ten pat, p. 275—276.

⁶¹ *Bednarski S.* Upadek i odrodzenie szkół jezuitckich w Polsce, s. 445—447, 450, 464.

⁶² *Narbutt K.* O pierwszym polskim podręczniku logiki: Z rozważań nad filozofią Oświecenia.—Łódź, 1958, s. 113.

⁶³ *Polski słownik biograficzny.*—Kraków, 1939, t. 5, s. 113.

ni Ducatus Lituaniae“, t. I ir V (1758) ir t. IV (1764). Panašų darbą dirbo ir Lenkijos pijorų mokyklų pagrindinis reformatorius S. Konarskis. Be to, M. Dogelis išleido knygą apie Lenkijos ir LDK ribas (Limites Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae) (1758).

Užfiksuotų jo pedagoginių minčių neišliko. Zinome, kad jis buvo paskirtas reformuotos pijorų kolegijos rektoriumi ir 1756 m. prie jos įsteigė bajorų konvikta (internatą). Čia dirbdamas, sutvarkė ne tik patalpas, bet ir praturtino konvikto biblioteką naujos, nebe scholastinės, krypties knygomis, įsteigė gamtos mokslo kabinetą, reformavo ir dėstymo turinį bei metodus. Pavyzdys jam buvo S. Konarskio reforma⁶⁴. Beje, per tvarkant Vilniaus pijorų kolegiją, čia lankėsi pats S. Konarskis⁶⁵. Tuo tarpu dar neiširta, kiek M. Dogelis buvo savitas. Lenkų istorikai, konkrečiai nenurodydami, teigia, kad Lietuvos pijorų provincija buvusi konservatyvesnė už Lenkijos pijorų ir dalies reformų neišsileidusi.

Pijorų mokyklų reforma keitė mokymo turinį, kai kuriuos dėstymo elementus ir paties auklėjimo kryptį, o feodalinės santvarkos pagrindų nejudino, tik mėgino įvesti tam tikrų buržuazinės ideologijos elementų. Studijuodamas ir kurį laiką dirbdamas mokytoju reformuotoje pijorų kolegijoje — Collegium Nasarenum — Italijoje, S. Konarskis⁶⁶ turėjo progą ne vien teoriškai susipažinti su naujais pedagoginiais vėjais. Be to, jį sudominęs prancūzų pedagogas Š. Rolenas (Ch. Rollin, 1661—1741), buvęs kelis kartus Sorbonos rektoriumi, vadovėlių autorius, jansenistas, rašęs apie mokymąsi mokyklose. Š. Rolenas reikalavo gilinti gimtosios kalbos mokėjimą, skaityti ir analizuoti literatūrą gimtąja kalba; svarbiausią vaidmenį mokykloje skyrė retorikai, siūlė įvesti istoriją, o filosofiją praplėsti matematika ir fizika. Jo iš esmės nepatenkino mokytojo santykis su mokiniu: jis turįs būti švelnus, pagrįstas meile ir vaiko pažinimu. S. Konarskis taip pat stebėjo Vakaruose paplitusias aukštesniajai bajorijai skiriamas kolegijas, kur daug dėmesio buvo kreipiama ir į būsimo riterio bei salono lankytojo išauklėjimą. Tokio tipo kolegiją (Collegium Nobilium) jis įsteigė Varšuvoje pirmiausia aristokratijos jaunimui, kaip būsimam valstybės valdytojui. Mokymo turinys dar liko filologinio retorinio pobūdžio, tačiau jau buvo mokoma svetimų kalbų ir jų literatūros, supažindinama su kitų kraštų visuomeniniu gyvenimu, skaitoma jų periodika. Būsimieji visuomenės ir valstybės veikėjai prie šių vaidmenų mokykloje pratinami žaidimais ir

⁶⁴ Ten pat, p. 280—282.

⁶⁵ *Kurdybacha L.* Działalność pedagogiczna St. Konarskiego.—Wrocław, 1957, s. 31.

⁶⁶ Duomenys apie S. Konarskio reformą imti iš: *Historia wychowania*, t. 1 ir *Kurdybacha L.* Działalność pedagogiczna St. Konarskiego.

inscenizacijomis. Tačiau, skirtingai nuo jėzuitų, kurie panašiai elgėsi, S. Konarskis ypač pabrėžė pilietiškumo ugdymą: jis norėjo per esamos valdymo formos kritiką formuoti tobulesnį bei pažangesnį aristokratijos požiūrį. Gamtos ir tikslieji mokslai buvo įtraukti į dvejų paskutiniųjų metų filosofijos kursą, parodydami daugiau užmojo negu tų mokslų metodologinės vertės suvokimo. Vis dėlto šalia scholastikos buvo siūloma supažindinti su F. Bekono, R. Dekarto, P. Gasendžio, Dž. Loko, B. Spinozos, Ch. Volfo veikalais. Tai palyginti plačiai atvėrė duris šviečiamosioms idėjoms į mokyklą. Vyresniesiems mokiniams buvo dėstoma civilinės ir karinės architektūros pagrindai. Svarbiausias mokyklos uždavinys — ugdyti pilietiškumą, kuriam reikalingos šios pagrindinės žmogaus savybės: klusnumas, teisingumas ir tėvynės meilė. Pastaroji turėjo būti skiepijama per visus mokyklos dalykus ir darbus, ypač per istoriją.

Rengiant naujus eilinių pijorų kolegijų nuostatus, teko padaryti kai kurių kompromisų. Pagal 1753 m. vadinamuosius „Apaštališkojo vizitavimo nuostatus“ mokykla liko filologinio retorinio profilio, o lotynų kalba — pagrindinis mokymo tikslas, tačiau nauja buvo tai, kad lygiagrečiai turėjo būti gilinama ir lenkų kalbos žinios bei įgūdžiai. Lektūrai skiriama daugiau dėmesio nei gramatikai — taigi keitėsi kalbos dėstymo metodika. Naujovė buvo pagal S. Roleną įvestas istorijos kursas, bet jos mokoma dar filologiškai: skaitomi ir interpretuojami tekstai. Retorikai iškelti visuomeniniai uždaviniai: mokėti kritiškai vertinti esamą politinę valstybės situaciją. Filosofijos kurse reikalauta supažindinti su kai kuriais naujausiais mąstytojais, pvz., R. Dekartu, F. Bekonu, taip pat daugiau dėstoma matematikos, įvedama geografija. Mokykla dar turėjo pratinti mokinius prie salonų gyvenimo, daug dėmesio kreipti į elgesio kultūrą.

Kiek ir kaip M. Dogelis ir apskritai Vilniaus pijorų Kilmingųjų kolegija ką buvo įsivedę, su kuo sutikę, nežinome. Sprendžiant iš paties M. Dogelio išleistų darbų, žinių apie jo vadovaujamą biblioteką ir gamtos kabinetą, galima manyti, kad jo pedagoginė kryptis negalėjo daug nutolti nuo S. Konarskio švietjiškos linijos.

Lietuvos pijorų eilinių kolegijų darbo kryptis kiek ryškėja iš artimo M. Dogelio bendradarbio *Jurgio Ciapinskio* (1718—1768) Vilniuje išleisto pedagoginio veikalo „Mokymo metodas Lietuvos provincijos pijorų mokykloms“ (*Methodus docendi pro Scholis Piis Provinciae Lithuaniae*) (1762).

Įdomios yra kelios J. Ciapinskio biografijos nuotrupos, kurias pateikia vienintelis man žinomas jo biografas A. Mošinskis⁶⁷. J. Ciapinskis lotyniškai kūrė poeziją, daugiausia pane-

⁶⁷ *Moszyński A.* Maciej Dogiel.—Wizerunki i roztrząsania naukowe. Wilno, 1838, poczet 2, t. 2, s. 86.

girikas žymiesiems savo meto žmonėms, kaip antai: I. Masalskiui, K. Radvilai, M. (?) Bžostovskiui, Augustui Poniatovskiui ir kt. Iš pavardžių matyti, kad tai žmonės, vienaip ar kitaip diegę kai kurias švietėjiškas idėjas. Pats autorius, pasak biografo, korespondavęs su žymiuoju rusų mokslininku M. Lomonosovu, siūsdavęs jam patarimų. Deja, tuo tarpu nežinome, kokios srities mokslai galėjo juos abu sieti. Tačiau šis faktas rodytų, kad J. Ciapinskis turėjo būti gerai išsilavinęs ir anaip tol neužsisiklėdęs vien teologijoje.

Palyginęs J. Ciapinskio „Mokymo metodą“ su S. Konarskio parengtais nurodymais Lenkijos pijorų provincijos mokykloms, L. Kurdybacha konstatuoja, kad tai esanti ne visai tiksliai pastarųjų santrauka, nors knygelėje nenurodoma S. Konarskio pavardė⁶⁸. Kai kas J. Ciapinskio praleista, pvz., skyrelis apie tikybos dėstymą, istorijos dėstymo metodiniai nurodymai, siūloma skaityti J. A. Komenskio „Atviras duris kalboms ir visiems mokslams“ (Janua linguarum et scientiarum omnium reserata), „Juntamųjų daiktų pasaulį paveiksluose“ (Orbis sensualium pictus) ir apie pilietinį auklėjimą; taip pat sutrumpintas skyrelis apie mokytojo elgesį, jame norima užbėgti už akių tarp vienuolių pasitaikantiems homoseksualizmo atvejams, paliekamas galioti draudimas glamonėti ir bučiuoti mokinius, priimti juos į miegamuosius⁶⁹ ir kt. Išplėstas skyrelis apie higieną, elgesio kultūrą.

„Mokymo metodą“ sudaro dvi pagrindinės dalys: pirmojoje kalbama apie mokytojo darbą, jo santykius su mokiniais, teise bausti, apskritai apie kai kuriuos auklėjimo klausimus, antroje duodama atskirų dalykų metodinių nurodymų. Knygoje, sekant S. Konarskiu, keliami mintis, kad mokytojo asmenybė, jo laikysena ir net išvaizda turi teigiamai veikti mokinius. Pamokai jis privalo gerai pasiręgti, pats daug skaitydamas. O pamoka turi būti nenuobodži, gyva, nekelianti žiovulio (praleistas vaizdingas S. Konarskio palyginimas, kad mokytojas iš pamokos turįs išeiti kaip atletas iš arenos — tokia turinti būti jo dvasinė įtampa). Kartu reikalaujama sužadinti mokinių interesą, pastebėti jų reagavimą, t. y. mokymo procese pradedami skirti du komponentai: mokinytis ir mokytojas.

Visuomeniniam bajoraičių nuovokumui gilinti įvestas visai naujas dalykas — Respublikos teisės kursas, kuriam, trūkstant vadovėlio, rekomenduojama protestanto K. Hartknocho knyga „Lenkijos Respublika, dviem knygom pavaizduota“ (Respublica

⁶⁸ Kurdybacha L. Reforma litewskich szkół pijarskich w 1762 r.— Rozprawy z dziejów oświaty. Ossolineum, 1972, t. 5. L. Kurdybachos nuomone, gal esą čia pavydo ar net neapykantos. Paprasčiausia būtų aiškinti tuo metu plačiai įsigalėjusiu papročiu perdirbamų ar sekamų veikalų autorių neminėti.

⁶⁹ Ten pat, p. 7.

Polona duobus libris illustrata. Francof. et Lipsiae, 1678) ir G. Lioignicho (Leugnich) „Lenkijos valstybės viešoji teisė“ (Jus publicum Regni Poloniae, Gdańsk, 1742—1746). Dėstant retoriką, kalbų bei rašinių temas rekomenduojama sieti su seimo, teismo, rinkimų į juos klausimais, svarstomos ir socialinės problemos, pvz., valstiečių, tačiau iš bajoriškų pozicijų, norint tik kiek humanizuoti santykius. Ši mokyklos tendencija stiprijo savo auklėtinių visuomeninį užangažuotumą.

S. Konarskio mokyklų reformoje lotynų kalba nuo pirmos klasės liko dėstomoji. Vaikai verčiami kalbėti lotyniškai senąja priemone — nekalbančiam užkabinama lentelė, vadinamoji „nota linguae“. Tačiau kalbos dėstymo metodiniuose nurodymuose patariama neperkrauti gramatikos, ją sieti su praktika, mokyti aiškinant tekstus. J. Ciapinskis tai įrašo ir savo vadovėlyje mokytojams, papildydamas: mokymo pradžioje geriau pirmiausia įpratinti vaikus tarpusavyje ir su mokytoju taisyklingai kalbėti lenkiškai negu žaloti lotynų kalbą arba priprasti prie barbarizmo, kurių vėliau sunku atsikratyti⁷⁰. Tai liudija, kad autorius yra akylai stebėjęs mokyklos gyvenimą ir neaklai kartojęs kitų mintis. Jis žinojo, kad Lietuvoje ne visi į mokyklą ateinantys vaikai gerai mokėjo lenkų kalbą.

Kazimieras Narbutas (1738—1807), gimęs netoli Lydos tos pačios apskrities maršalkos šeimoje ir miręs Narbutų Radziviuniškių dvarelyje, laikomas vienu pirmųjų antischolastinės logikos atstovų Lietuvoje⁷¹. Lenkų mokslo istorijoje jis keliamas kaip pirmasis lenkiškai, o ne lotyniškai parašęs originalų logikos vadovėlį, vadinasi, praktiškai įkūnijęs mintį, jog ir rimti mokslo veikalai gali būti rašomi gyvąja kalba. K. Narbutui priklauso žymi vieta ir XVIII a. Lietuvos pedagogikos istorijoje.

Jis lankė jau reformuotas pijorų mokyklas. 1759 m. pijorų Kilmingųjų kolegijoje jam vadovavo, ypač mokantis matematikos ir filosofijos, M. Dogelis⁷². K. Narbutas dvejiems metams buvo išsiųstas studijuoti į Romą, paskui pats mokė pijorų kolegijoje Lietuvoje. 1767—1771 m. dėstė filosofiją Vilniaus pijorų Kilmingųjų kolegijoje ir buvo jos rektoriumi. Pakviestas auklėti Mykolo Bžostovskio vaikų, gavo progą kartu su auklėtiniais vėl pastudijuoti užsienyje ir pabendrauti su prancūzų enciklopedistais. Grįžęs liko gyventi Varšuvoje (1774—1794), aktyviai dalyvavo Edukacinės komisijos veikloje: buvo Vadovėlių rengimo draugijos narys, jo plunksnai priklauso du Edu-

⁷⁰ L. Kurdybacha, atkreipęs dėmesį į J. Ciapinskio rekomenduojamą naują pirmosiose klasėse išmokyti vaikus pirmiausia taisyklingai kalbėti lenkiškai, pabrėžia to siūlymo pažangumą, tačiau nė neužsimena, kad to netaisyklingumo priežastis veikiausiai buvo gimtoji lietuvių kalba.— Ten pat, p. 9, 10.

⁷¹ Plečkaitis R. Feodalizmo, laikotarpio filosofija Lietuvoje, p. 221—223.

⁷² Narbutt K. O pierwszym polskim podręczniku logiki, s. 9, 10.

kacinės komisijos nuostatų (1783) skyriai: apie paprines mokyklas (XXII) ir vizitavimą (IV)⁷³. Taigi visas jo gyvenimas susijęs su mokykla, jaunimo ugdymu. Neatsitiktinai į savo logikos vadovėlį (1769)⁷⁴ jis įterpia nemažą švietėjiškos pedagogikos krypties samprotavimų. Tokio pobūdžio K. Narbuto logikoje yra III skyrius (Apie klaidų priežastis, kurios kyla dėl mūsų protavimo), IV (Apie priežastis klaidų, kurios kyla dėl mūsų kūno ir aplinkinių daiktų) ir VII (Ypatingosios taisyklės, pagal kurias turime tiesos ieškoti ir kitus jos mokyti).

Savo vadovėlyje K. Narbutas daugiausia remiasi nuosaičiuoju vokiečių švietėju Ch. Volfu, kai kuriuose skyriuose — A. Genujiečiu ir rečiau — B. Kondiljaku⁷⁵. Tačiau nuosaikumais ir religinis pasaulėvaizdis anaipol nekludavo jam aiškiai pajusti naujojo laiko ribas, būtinos mokslo pažangos, kartu dedami nauji asmenybės suvokimo pagrindai. Ižanginiame žodyje, kalbėdamas apie mokslo klasifikaciją, autorius reikšmingai konstatuoja: „Filosofija tiek amžių nei augo, nei plėtėsi, nes buvo... per daug aprėžta. Tik praplėtus jos ribas, ji pajudėjo iš vietos“⁷⁶. K. Narbutas mokslus skirsto į tris sritis: apie dievą, žmogų ir kūnus bei daiktus. Jis pažymi, kad antroji sritis gerokai platesnė: jai priklauso logika, papročių filosofija, kuri apima etiką, politiką, ekonomiką ir prigimtinę teisę. Reikšminga, kad visuomeniniai mokslai atskirti nuo teologijos ir sudaro tiems laikams gana modernią mokslų apie žmogų grupę. Taigi žmogus suvokiamas palyginti sudėtingų santykių erdvėje.

Panašiai kaip Dž. Loko Vilniuje 1764 m. išleista portugalų A. A. Vernėjaus (Verneius) knyga „Apie logiką“ (De re logica) (1748), kur teigiama, kad vaiko siela tartum švari lenta — *tabula rasa*⁷⁷, K. Narbutas sako: „Vaikai juk yra tarsi vaškas, iš kurio lengva nulipdyti tai, kas patinka“⁷⁸. Vadinasi, didelis vaidmuo skiriamas vaiko aplinkai, kuri rašo tuščioje lentoje ir modeliuoja tą vašką. Tačiau tai suvokiama jau kitaip: senoji mokykla vaiką formavo be atodairos pagal iš anksto susidarytą visiems vienodą modelį, o dabar siūloma atsižvelgti į prigimtį.

Vadinasi, individualybės formavimesi skiriami du pagrindiniai komponentai: imanentiniai, vidiniai, jos pačios raidos dėsningumai ir aplinkos veiksnys. Vidiniai dėsningumai tuo metu buvo mažai išnagrinėti, daugiau intuityviai suvokiami. Iš individualybės tokios sampratos jau plaukė vis dėlto jos au-

tonomiškumo ir kartu tam tikros laisvės mintis. K. Narbuto koncepcijoje ji dar nėra labai pabrėžiama, bet joje glūdi.

K. Narbutas ir logiką skirsto į įgimtą ir įgytą, t. y. teorinę. Tačiau pagrindinis principas — atitiktai prigimtį: „Logikos taisyklės tada geros, kai atitinka mūsų dvasios įgimtas galias. Mūsų protas turi tam tikrus savo desnius, kuriais vadovaujasi; pavyzdžiui, veikiau pažįsta dalyką, jei eina nuo atskiro, lengvesnio prie sunkesnio ir sudėtingesnio dalyko“⁷⁹. Ir štai kokią didaktinę išvadą jis daro: „Besimokantysis greičiau ir tvirčiau daug išmoks ir mokės, analizuodamas dalis, o paskui tik jas jungdamas, nesistengdamas iš karto aprėpti viso dalyko“⁸⁰. Nepaisyti prigimties — tai stumti į protavimo klaidas, taip pat apskritai į mokymo klaidas. Todėl skyriuje apie klaidas K. Narbutas nurodo, jog tėvai ir auklėtojai „privalo pažinti vaiko įgimtus gebėjimus ir mokydami atsižvelgti į juos“⁸¹.

Autorius plačiau nenagrinėja vaiko prigimties, jo vadovėlio tikslas kitas. Tačiau jis taikliai pastebi kai kuriuos žmogaus vystymosi psichinius savumus ir atkreipia auklėtojų dėmesį, kad jie paisytų įgimtų dėsningumų. Antai, kalbėdamas apie dorovinį jaunimo auklėjimą, jis pastebi: „... ne tiek išstęstomis pastabomis ar pakiliais ir plačiais išvedžiojimais, kiek geru pavyzdžiu jaunimas palenkiamas prie dorybės ir viso, kas gera. Jį daugiau kaip protas veikia vaizduotė ir jūtimai“⁸². Jutiminio veiksnio K. Narbutas anaipol nepervertina. Tačiau savo pedagoginėse pastabose apie mokymo procesą ir auklėjimą jis užsiima apie valios, jausmų bei vaizduotės poveikį. Tai jau tam tikros prielaidos objektyviems moksliniams pedagoginiams stebėjimams ir išvadoms.

K. Narbutas sumini tris žmogų formuojančius veiksnius: tėvus, mokytojus ir aplinką. Kalbėdamas apie tėvų daromas auklėjimo klaidas, trukdančias vaikui išmokti gerai galvoti, autorius paliečia ne tik pačių tėvų aktyvų tiesioginį ugdymą, bet ir šeimos mikroklimatą. Tėvai, rašo jis, „vienai per dideliu nuolaidžiavimu, kiti besaikiu griežtumu ir mušimu slopina gebėjimą, atbaido nuo mokymosi ir reikalingų darbų“. O tėvų tamsumas, tikėjimas visokiais prietarais, burtais ir kt. vaiko galvosenoje taip giliai įsišaknija, jog tik ilgu dideliu darbu pavyksta vėliau įveikti⁸³.

K. Narbutas kalba ir apie neigiamus mokytojo bei mokinių santykius, pabrėžia jų slopinamąjį vaidmenį. Jis nagrinėja mokytojo pasirengimą darbui, jo emocinį santykį su mokslu, dalyko mokėjimą, mokymo metodo įvaldymą ir gerą nuovoką apie

⁷³ Ten pat, p. 14, 16.

⁷⁴ *Narbut K.* Logika czyli rozważania y rozsądzania rzeczy. Nauka, według którey każdy ma we wszystkich prawdy dochodzić y strzedz się fałszu.— Wilno, 1769.

⁷⁵ *Plečkaitis R.* Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje, p. 223, 224, 227.

⁷⁶ *Narbut K.* Logika..., s. 2.

⁷⁷ *Plečkaitis R.* Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje, p. 221, 222.

⁷⁸ *Narbut K.* Logika..., s. 104.

⁷⁹ Ten pat, p. 4, 5.

⁸⁰ Ten pat, p. 25.

⁸¹ Ten pat, p. 104.

⁸² Ten pat.

⁸³ Ten pat, p. 104, 105.

mokomojo dalyko turinio atranką. Tai sėkmingo mokymo sąlygos. Jis rašo: „Negalima apsaityti, kaip labai gausėja klaidų dėl netinkamų mokytojų: šie arba patys nemoka to, ko moko, arba neturi mokymo būdo ir polinkio į mokslą, arba moko visai nereikalingų dalykų. Visa tai yra priežastys, dėl kurių besimokantieji iš pradžių ima nekęsti mokytojų, o paskui — ir mokslo. Kartą nuo mokslo atbaidyti arba blogai išmokyti nebeturės valios sutelkti norą mokslui nei klaidą taisyti, nes daug sunkiau nuo ko nors atprasti kaip išmokyti“. Toliau K. Narbutas atkreipia dėmesį į mokytojo moralinius bruožus ir elgesį: „Dar yra mokytojų, kurie arba palaidos kalbos, arba besigiriantys, arba menko proto, arba išpuikę, arba neteisingai įsivaizduojantys esą mokyti, arba per griežti, arba apskritai blogo elgesio, — šie išaugina panašius į save mokinius“⁸⁴. Taigi mokymo sėkmė suprantama ne vien kaip žinių įgijimas, bet ir asmenybės formavimas.

Sviečiamajame amžiuje akcentuotas savarankiško, nebe bažnytiniais ar kitais autoritetais paremto mąstymo ugdymas. Tai bene vienas pagrindinių to meto pažangiosios pedagoginės minties reikalavimų. Čia glūdėjo ir pasaulietiško momento, būdingas tai epochai, ir asmenybės autonomiškumo prielaida. Vis dėlto mokymo procese K. Narbutas tik iš dalies kovoja su to meto mokyklose taip įsigalėjusia autoritarine kryptimi: „Tie mokytojai, kurie būtinai verčia mokinius akla laikytis jų pačių nuomonės, uždeda jų protui tarsi grandines, jiems įgimtuose dalykuose nesuteikia išmintingos laisvės“. Ir toliau ta pačia linkme kritikuodamas mokytojų darbą, jis pažymi ir per didelį rėmimąsi atmintimi, ir iš dalies to meto mokyklos mokymo turinio nukrypimą į kalbų mokymą „... dabartiniai mokytojai labiau linkę lavinti vaikų atmintį kaip protą ar suvokimą, iš karto pradeda mokyti kelių kalbų... nes kalbų mokėti naudinga tiems, kas geba protu naudotis...“⁸⁵. Šią teisingą ir savo laikų pedagogikos atžvilgiu kritišką mintį autorius paremia dviem pavyzdžiais, atskleidžiančiais ir jo galvosenos ribotumą. Mokėdami svetimų kalbų, žmonės kartais žalingai tai panaudoja: skaito komedijas bei romanus, kurie žadina tik vaizduotę, arba studijuoja bedieviškas knygas⁸⁶. Pirmasis teiginys rodo dar giliai racionalistinę estetikos sampratą, antrasis — plintančią ateistinę mintį ir domėjimąsi ja, apskritai dalies visuomenės pasaulėjimą. Vis dėlto K. Narbuto pastangos orientuoti mokymą nebe autoritarine kryptimi vertintinos itin teigiamai.

Jis atkreipia dėmesį į neigiamo emocinio santykio su mokslo ir mokytoju žalingą, paraližuojantį poveikį mokinio valiai, norui mokytis. Vadinas, iš dalies keliama mintis prieš vien

prieverta ir baime paremtą mokymosi motyvavimą. O tuo pat metu pasirodė vadovėlis, kur rūpinamasi išugdyti absoliutų jaunimo klusnumą, savo valios bei galvojimo atsiskykumą⁸⁷.

K. Narbuto turimas galvoje mokymo metodas yra, be abejojimo, verbalinis, nes jis kalba apie logikos mokymą ir iš dalies mokslinį tos pačios srities darbą, o ne apie visų dalykų dėstymą mokykloje. Tačiau ir iš to, kas pasakyta, ryškėja kai kurios gero dėstymo sąlygos: besimokantis ar ketinantis kurią mokslo sritį tyrinėti turi būti pasiruošęs tam darbui ir privalo turėti reikiamus pagrindus⁸⁸. Pats mokytojas turi gerai suprasti ir mokėti tai, ką dėsto, be to, viską perteikti savais žodžiais, atitinkančiais dalyko sąvokas⁸⁹. Taigi turime nuoseklumo, aiškumo ir prieinamumo principus.

Rūpindamasis ugdyti mąstymą, K. Narbutas kreipia dėmesį į dalyko lavinamąją — formaliąją — pusę. Rašydamas logiką, jis pabrėžė nuolatinių pratybų reikalą, valios pastangas, darbo nuoseklumą, tačiau nelietė praktikos ir teorijos santykio. Gerokai vėliau, Edukacinės komisijos Vadovėlių rengimo draugijoje kilus ginčui dėl matematikos dėstymo metodų (pirmenybę teikti praktikai ar teorijai), K. Narbutas siūlė sintezės kelią. Jis taikliai perspėjo dėl daugiau praktika besiremiančio ir į utilitarizmą kryptančio metodo pavojų: „... protas, nepratintas skirti, kas gera, o kas dar geriau, kas naudinga, o kas naudingiau, atkakliai laikosi to, prie ko priprato. Viena pati akla praktika nukreipia veikiantįjį į nuolatinį veikimą, dažnai tuščiai ir nereikalingai eikvoja darbą, laiką ir pastangas. Praktika, sujungta su teorija, kiekviename moksle, ypač matematikoje, padeda įveikti nenumatytus sunkumus, paruošia protą naujiems ir naudingiems išradimams, pratina tvarkingai ir iš pagrindų samprotauti ir spręsti apie daiktus, žodžiu, moko praktiškosios logikos“⁹⁰. Šias mintis K. Narbutas dėstė, kai į mokyklas jau

⁸⁷ *Menni P.* Szkoła Bazylińska zamykająca nauki dla dobrego wychowania Nowicuzów i Professów.— Wilno, 1764. Vadovėlio autorius — italas, bazilionų ordino generolas. Knyga versta į lenkų kalbą ir, aišku, privaloma visiems bazilionų naujokynams, iš kurių dalis vienuolių vėliau mokytojųavo. Joje patariama į naujokyną priimti ne jaunesnius kaip 15 m. jaunuolius. Mokytojas turi teisę bausti ar skirti atgailą jam pavestam auklėtinui, draudžiama tik prisilieti rankomis, bet pririnkus vartojama disciplina. Metus naujokas nesimoko, o formuojamas jo būdas. Pabrėžiama: „Kas, atsizadėdamas savo paties valios, vykdo kito valią, net ir tais atvejais, kai jam paliekama laisvė, tas didžiai patinka dievui“. O tai pasiekiamu ugdant kantrybę: „... mokytojai, taip pat viršininkai privalo stengtis nuolatos juos (naujokus) lavinti, įsakydami atlikti žeminančius darbus ir jų protams atgrasias paslaugas... staiga puliti ir barti nekaltus, tartum jie būtų nusizengę, kad būtų išbandyta jų kantrybė, kartais leisti kokią pramogą, o paskui staiga uždrausti, nenurodant jokios priežasties“, p. 17, 57, 61.

⁸⁸ *Narbuti K.* Logika..., s. 90, 91.

⁸⁹ Ten pat, p. 33.

⁹⁰ Epoka wielkiej reformy / Pod red. Z. Lempickiego.—Lwów, 1932, s. 6, 7.

⁸⁴ Ten pat, p. 107.

⁸⁵ Ten pat.

⁸⁶ Ten pat, p. 108.

palyginti plačiai žengė empirizmu besiremias požiūris į mokymo metodą.

Trečiasis žmogų formuojantis veiksnys — visuomenė, tačiau šiuo atveju K. Narbutas kalba vien apie liaudį, kurios liečiamas tik galimas neigiamas poveikis mąstymo ugdymui,— tai klaidų šaltinis, kaip ir tamsūs tėvai, jų nevykęs auklėjimas ir negeri mokytojai. Kaip neigiamą poveikį augančiam žmogui autorius kelia liaudies prietaringumą, visa, ko nesupranta, aiškinimą atgamtinėmis jėgomis, stebuklais. Liaudis dėl savo tamsumo nelaikanti žmonėmis turkų ir žydų (čia turima galvoje veikiau ne tautybės, o tikybos)⁹¹. Tai aiškiai švietėjiška tezė, pabrėžianti tikybinį pakantumą. K. Narbutas lavinimo sumetimais pataria vengti bendrauti su liaudimi, o jei tenka, tai kritiškai žiūrėti į jos galvosena⁹². Savo „Logikoje“ dar neužsimena apie tamsios ir prietaringos liaudies švietimo galimybes. Kiek vėliau Edukacinės komisijos nuostatams rašė skyrių apie parapines mokyklas. Ten jis nebuvo radikalus, atsiskleidė ribotas jo požiūris į liaudies žmogaus švietimą, remiama utilitarinė praktinė jo kryptis ir neįterpiama tokių brandžių minčių apie lavinamąjį teorinių žinių poveikį, kai jos jungiamos su praktika. Visu šiuo laikotarpiu bręsta mintis į naują ugdymo pakopą kelti visų pirma kuo plačiausias bajorų mases. Tačiau anam metui palyginti pažangi K. Narbuto teorinė asmenybės formavimosi samprata rengė dirvą demokratinėms tendencijoms pedagogikoje plisti.

4. Reikalas keisti dvasininkų rengimą

Pradėjus kilti bendrajam bajorijos išsilavinimui ir stiprėjant pasaulėjimo reiškiniams, susirūpinta dvasininkų švietimo lygiu. Tai viena iš būtinų sąlygų bažnyčios autoritetui išlaikyti. M. Valančius vaizdžiai aprašo, kaip Žemaičiuose vysk. A. Tiškevičius (1740—1762) liepęs visiems kunigams po tris mėnesius Varniuose mokytis, apkaltinęs ligi tol seminariją valdžiusius jėzuitus apsileidimu ir juos išvijęs. O „dėl norėjimo, rods, ne visai tenorėjo vargšai kunigėliai antru atveju seminariją eiti, bet, neturėdami kur dingti, vilkos viens po kito nosis nuknabių“⁹³. Visų savo vyskupystės kunigų teologijos žinias pakartotinai tikrino ir vėlesni Žemaičių vyskupai: J. D. Lopacinskis ir Steponas Giedraitis (1778—1801)⁹⁴. Be teologijos dalykų, vadinamiesiems pasauliečiams (t. y. nevienuoliams) kunigams skiriamose dvasinėse seminarijose kitų mokslų nemokyta. Vadi-

namųjų „mokslingųjų“ ordinų laikomų kolegijų auklėtiniai gaudavo pasaulietinį ir teologinį išsilavinimą⁹⁵.

Stojantieji į dvasines seminarijas turėjo būti pramokę lotynų kalbos, kad galėtų suprasti lotyniškai dėstomus dalykus. Mokslas trukdavo trejus metus (tvirtai dar nenustatyta). Jau iš karto buvo daromas skirtumas tarp bajorų sūnų, tinkančių į aukštuosius dvasininkus ar bent į klebonus, ir laisvųjų valstiečių ar miestiečių, kurie daugiausia galėjo tikėtis vikaro vietos. Skyrėsi ir išlaikymas, ir net požiūris į mokymosi pažangumą (dvarininkaičiams daryta nuolaidų). Pasitaikydavo, kad į seminariją be pono leidimo prasprūdušį valstietį savininkas, nepaisydamas šventimų, sugebėdavo išvilkti iš kunigo rūbų ir pasityčiojimui pasidaryti, pvz., liokajumi, arklaininku⁹⁶. Ši socialinė nelygybė, nepaisant diegiamo nuolankumo, mokymo įstaigoje ir gyvenime neretai ugdydavo žemesnės dvasininkijos priešiskumą, kuris reikšdavosi asmeniniais konfliktais su tiesioginiais viršininkais (klebonais), kartais šiurkštumu su pavaldžiais žmonėmis, ne vienas užsimiršimo ieškojo degtinėje,— nemažai tada tų žmonių turėjo „jakobiniškas“ širdis⁹⁷, ir tik vienas kitas, veikiamas, ypač naujojo, švietėjiško, amžiaus šalia tiesioginių dvasininko pareigų gyvenimą įprasmindavo imdamasis kultūrinės ar socialinės veiklos. Štai šita kryptimi XVIII a. antroje pusėje ir mėginta pastūmėti dvasininkus. Nepakėlus bendro jų išsilavinimo lygio, tie pageidavimai būtų neįvykdomi. Antai švietimo reformų veikiamas I. Masalskis bandė savo vyskupijoje kai ką taisyti. Dvasinėje seminarijoje, be tikybos dalykų, buvo įvedęs logiką, matematiką, geometriją, prigimtinę teisę, prancūzų ir vokiečių kalbas, visuotinę istoriją⁹⁸. Pastarosios vietoje ankstesnysis biografas V. Prijalgauskas mini Lietuvos istoriją⁹⁹.— Kaip ir vidurinėse mokyklose ji galėjo būti istorijos kurso dalis.

Gabesnius klierikus I. Masalskis kviesdavosi į Verkius, kad pabuvotų saloninėje aplinkoje, pasiklausytų elito pašnekusių ir išmokytų gero elgesio. Be to, buvo sumanęs pralavinti juos, kad išmanytų ir apie architektūrą; I. Masalskio dvaro architektas

⁹⁵ XVIII a. LDK teritorijoje buvo 329 vyrų vienuolynai su 643 jėzuitais (panaikinimo metu) ir apie 3000 kitų ordinų vienuolių; tame amžiuje įkurti 25 moterų vienuolynai su 660—700 vienuolių; bendras skaičius nežinomas (žr.: *Gidžiūnas V.* Vienuolijos Lietuvoje XIII—XX a.—Roma, 1970, p. 21, 28). Pasaulietinės dvasininkijos turėjo būti kiek mažiau kaip du kartus (žr.: *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta.—Kraków; Warszawa, 1897, t. 1, s. 155).

⁹⁶ *Kollątaj H.* Pamietnik o stanie kościoła polskiego katolickiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polsce.—In: *Kollątaj H.* Stan oświecenia w Polsce. Wrocław, 1953, s. 205—210.

⁹⁷ *Rostworowski E.* Ostatni król Rzeczypospolitej — geneza i upadek Konstytucji 3 maja.—Warszawa, 1966, s. 296.

⁹⁸ *Kurczewski J.* Biskupstwo Wileńskie.—Wilno, 1912, s. 337.

⁹⁹ *Przyalgowski W.* Żywoty biskupów Wileńskich, s. 196.

⁹¹ *Narbut K.* Logika..., s. 108, 109.

⁹² Ten pat, p. 109.

⁹³ *Valančius M.* Raštai.—V., 1972, t. 2, p. 159.

⁹⁴ Ten pat, p. 168, 174.

M. Knakfusas įpareigojas pamokyti braižybos. Ir štai laiške architektui (1775.VI.19), gavęs Kretingos planus, džiaugiasi „savo“ klierikų pažanga architektūrinėje braižyboje¹⁰⁰. Kitame laiške sakosi pats perėjęs seminarijos salę ir tikrinęs¹⁰¹. Jau pasitraukęs iš Edukacinės komisijos, I. Masalskis rašo (1783.IX.5) jos vadovui karaliaus brolio sūnui Plocko vyskupui M. Poniatovskiui: „Pirmiausia atkakliai stengiausi, kad mano vyskupijos klebonai steigtų parapines mokyklas, ir sulaukia savo pastangų rezultatų, kiek vietos sąlygos ir ponų prietarai, draudžiantys savo pavaldiniams šviesą, leido. Be to, matydamas, kad tinkamų mokytojų stygius gali sustabdyti tautos mokymąsi ir kenkti pasitikėjimui Edukacine komisija, įsivedžiau į seminariją (dvasinę) mokslus, kurie formuoti ne tik dvasininką, bet ir pilietį bei mokytoją. Nedraudžiau vyskupijos duona išaugintam ir išmokytam jaunimui imtis mokytojo pareigų“. Kol Edukacinės komisijos rūpesčiu susikūrė akademinė seminarija, mokytojais aprūpindavo diecezinę¹⁰².

Pasaulietinė dvasia skverbėsi ir pati, bet kai kuriais atvejais jai plisti padėjo plataus pasaulietinio išsilavinimo vadovai. Antai dar pačioje savo veiklos pradžioje I. Masalskis pasirūpino, kad būtų išleista portugalų A. A. Vernėjaus knygos „Apie logiką“ vertimo du leidimai (1764, 1766), skleidę aiškiai neišvengiamą požiūrį į scholastinį mąstymo būdą¹⁰³. I. Masalskis, pvz., rodė tolerantiškumą žydų tikybai, davė leidimus jiems statyti mokyklas, kurių skaičius 1785 m. labai pašoka. Vilniaus vyskupas lengva ranka nuo privalomų pasnikų atleisdavo ne tik didikų šeimas, bet ypač po 1780 m. ir smulkesnius bajorėlius su visu dvaru, vis dažniau atleidžiami net valstiečiai, ypač vienuolės. I. Masalskis sušvelnina vienuolynų režimą, ypač higienos sumetimais, reikalauja pasivaikščiojimų ir į moterų vienuolynus ligos atveju įsileisti gydytoją (vadinasi, vyrą). Tai laisvino dvasininkų viduramžiško asketizmo varžtus¹⁰⁴. Tuo pat metu Žemaičių vyskupystėje, atrodo, mažiau būta panašių reiškinų, nors S. Giedraitis, pasiuntęs du vizitatorius ir sužinojęs, kad bažnyčiose nusidėjėliai dar plakasi ir nuodėmklausiai „baisiai nudyžia kailį“ nusidėjėliams, uždraudė tai daryti¹⁰⁵.— Švietėjiško išsilavinimo didikai tokie papročiai atrodė nežmoniški.

Taigi bajorija, o kartu ir bajoriškoji dvasininkija pamažu tampa pakantesnė kulto pražangoms ir kai kurias moralines

normas suvokia nebe taip siaurai. Tačiau visai nepakenčiama paties baudžiauninko iniciatyva bei kova prieš socialinę priešpaudą, ir čia nesivaržoma su jokiais priemonėmis. Ši nuostata gyvuos bemaž ligi pat baudžiovos panaikinimo. Du požiūriai į dvasininko rengimą rungėsi dar iki XIX a. pirmojo ketvirčio pabaigos. Vieno požiūrio šalininkai reikalavo dėstyti vien teologijos dalykus,— tai pagaliau ir įsigalėjo eilinėse dvasinėse seminarijose. Kito požiūrio atstovai įrodinėjo, jog būtina plėsti pasaulietinį dvasininko išsilavinimą. To buvo pasiekiama, prie Vilniaus universiteto įsteigus Vyriausiąją seminariją (1803—1832). Be teologijos dalykų, jos alumnai universitete turėjo klausyti istorijos, teisės, lotynų ir lenkų literatūros, gamtos, fizikos, agronomijos, higienos, mokyti graikų ir hebrajų, rusų ir vokiečių ar prancūzų kalbų. Kitus dalykus galėjo rinktis¹⁰⁶.

Plečiantis pasaulėjimui, savaime turėjo siaurėti dvasininkų funkcijos visuomenėje ir kartu kilo klausimas, koks jo modelis teiktinusias gyvenamuoju metu. Tai iš dalies ir profesinės inteligentijos formavimosi problema. Ją palietė vysk. Juozapas Kazimieras Kasakauskis (1738—1794), atsakydamas (1786) į vieną iš trijų 1770 m. I. Masalskio paskelbtų konkurso temų anoniminėje knygelėje „Kunigas klebonas“¹⁰⁷. Kaip vienas iš Targovicos konfederacijos rėmėjų jis buvo pakartas per 1794 m. sukilimą.

J. K. Kasakauskis „Kunige klebone“ piešia 5 klebono tipus ir svarsto jų naudingumą visuomenei. Pirmasis — su aspiracijomis į mokslą, nemoka valdyti parapijos, neturi kontakto su žmonėmis, nesėdi namie, o ieško panašių į save žmonių. Antrasis — kanauninkas, poniško gyvenimo stiliaus, svajoja apie olandiškos veislės karves, sodus ir kt. ir vis skaičiuoja pelną. Trečiasis — asketas, sadistas: užkala nusidėjėlius į kalades, organizuoja pasityčiojimo iš nusidėjėlių procesijas: vyrai žygiuoja su ragais, moterys — su šiaudų vainikais arba su mediniais lėliukais, šventoriuje plakdina perkančius degtinę ne klebono karčemoje ir kt. Ketvirtasis klebono tipas klebonijoje negyvena, o gauna pelną, nuomodamas ją ar žydui, ar vikarui (šis daugiau plėšia už pirmąjį nuomininką), parapijiečiais nesirūpina. Pagaliau penktasis — utopinis: kilęs iš neturtingųjų, atsidedęs kaimo ekonomikos, higienos, kultūros kėlimui. Švietimas jam — viena iš svarbiausių pareigų.

Visų pirma pabrėžiama, kad išmokyti skaityti bei rašyti — tai tik duoti įrankį, o lavinimas, švietimas pasiekiamas tada, kai tas įrankis vartojamas. Idealojoje parapijoje kas savaitę platinami įvairūs mokslo, ekonomikos ir kt. ranka perrašinėjami straipsniai. O kad vaikams būtų lengviau išmokti skaityti, kai-

¹⁰⁶ Kurczewski J. Biskupstwo Wileńskie, s. 343.

¹⁰⁷ [Kasakowski J. K.] Książdz pleban.— Warszawa, 1786.

¹⁰⁰ MAB, f. 139, b. 2720, l. 10.

¹⁰¹ Ten pat, l. 18.

¹⁰² VUB, f. B-53, b. 1389, p. 319, 320.

¹⁰³ Plečkaitis R. Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje, p. 221.

¹⁰⁴ Kurdybacha E. Wilhelm Kaliński. Dziennik 1787—1788.— Ossolineum, 1968, s. X, XI.

¹⁰⁵ Valančius M. Raštai, t. 2, p. 174.

mo trobos ir sodai bei daržai pažymėti raidėmis ir skaitmenimis. Mokykloje berniukai ir mergaitės atskirose klasėse mokosi ne tik rašto, bet ir įvairių ūkio darbų.

Parapijoje pastatyti visuomeniniai pastatai: mokykla, ligoninė, špitolė ir pramogų — švenčių (vestuvių, krikštynų ir kt.) namas, kur stengiamasi kelti papročių kultūrą. Statoma talkų principu. Taip perstatomi ir kai kurie valstiečių trobesiai, kad būtų sveikesni gyventi. Toje utopinėje parapijoje viskas daroma taikiai, iš meilės, geruoju, vadovauja klebonas ir dvarininkas; baudžiamosios pagrindai nejudinami ir nėra neužsimenama apie kokią nors pačių valstiečių iniciatyvą.

Idealusis klebonas kilęs iš neturtingųjų, vadinasi, lengviau gali rasti kelią į liaudį. Tai buvo reali sąlyga, tačiau autorius nesukonkretino nei vietos, nei liaudies bei paties dvasininko tautybės, nė žodžiu neparodė suvokiąs, jog liaudis turi savitą kultūrą su savo vertybėmis. Iš šios publicistinės apybraižos ryškėja bendras rūpestis, kad nebūtų dvasininko ir jo ganomų avelių didelio susvetimėjimo, o kuo glaudžiausias kontaktas, taigi ir kuo didžiausias dvasininko poveikis.

Pasaulėjimo banga reikalavo aktyvinti dvasininkų socialinę ir kultūrinę veiklą, keisti jau pasenusius dvasininkijos modelius. Kartu pradedama vis plačiau suvokti, kad dvasininko profesija nebegali apimti besidiferencijuojančios profesinės inteligentijos įvairovės. Antai XVIII a. antroje pusėje vis labiau imama abejoti, ar dvasininkas tinkamiausias mokytojas. Mokyklas laikantys kai kurie vienuolių ordinaai palyginti buvo gerai išsilavinę, bet natūraliosios pedagogikos šalininkai kėlė klausimą, ar gali vaiką gerai suprasti žmonės, patys neturintys šeimos ir vaikų.

5. Bajorijos požiūriai į valstiečių formavimą

Fiziokratų teorijos sklidimas. Prie besikeičiančio laiko poreikių reikėjo pritaikyti ir valstiečio formavimą. Feodalinė Respublika buvo agrarinė valstybė. Čia išpopuliarėjo Prancūzijoje sukurta fiziokratų teorija, įgavusi naujų bruožų ir netekusi radikalumo. Vieni iš pagrindinių fiziokratų teorijos skleidėjų Lietuvoje buvo J. Chreptavičius ir I. Masalskis — abu Edukacinės komisijos nariai. Fiziokratai iškėlė žemės darbą kaip pagrindinį materialinių gėrybių gaminimo būdą, jam skyrė ne vien patį gamybos procesą, bet ir įvairias kitas žemės eksploataavimo formas. Prie tų iškeltųjų ir pagerbtųjų buvo priskiriami ir žemės savininkai — dvarininkai. Ši teorija Vakaruose nukreipta prieš feodališius santykius, o čia „tapo ideologija tų bajorų, kurie neišvengiamą feodalinio ūkio reformą stengėsi

pakreipti sau naudinga linkme“¹⁰⁸. Ir net patys prancūzai, fiziokratų teorijos atstovai, būdami feodalinėje Respublikoje, neskelbė kiek radikalesnių pasiūlymų. Bendravo su feodalinės visuomenės viršūnėmis, su valstiečiais tiesioginių ryšių nepalaikė, žiūrėjo į juos iš tolo pro tą patį su savo mecenatais didikais langą. Antai, grįžęs iš Rusijos M. Lia Rivjeras, nusi-vylęs „šviesiuoju“ absoliutizmu, ėmė liaupsinti monarchinę respubliką, kokia buvo Lietuva ir Lenkija, atmesdamas tik veto teisę. Nesiūlė panaikinti baudžiamos, manė ją reikiant tik sušvelninti. Žlungančiai valstybei gelbėti jis akcentavo valstybinį švietimą: vienos viešosiose mokyklose būtų auklėjami visi piliečiai (deja, ligi visuotinio mokymo idėjos neprieinama), kitos būtų skiriamos tiems, kurie dėl gabumų, kilmės ir turto pašaukti valdyti. Šiose mokyklose ypatingas dėmesys turįs būti skiriamas istorijai¹⁰⁹.

Nesiūlė baudžiamos tuoj naikinti ir garsusis ženevietis Z. Z. Ruso (J. J. Rousseau), kai rašė apie Lenkijos (kartu ir Lietuvos) valdymo reformą¹¹⁰. Pasiūlymuose jis teigia, kad puikus dalykas panaikinti baudžiamą, „tačiau drąsus ir pavojingas“ — pirma reikia baudžiauninkus padaryti „vertus laisvės“¹¹¹, nes apsišvietęs vergas esąs bausis¹¹². Z. Z. Ruso Lenkijos ir Lietuvos baudžiauninke nesugebėjo pamatyti žmogaus. Tad ką kalbėti apie eilinį dvarininkėlį.

Z. Z. Ruso savo brošiūros pirmosios dalies IV skyriuje kalba apie auklėjimą. Pagrindinis akcentas — mylinčio tėvynę ir jai pasišventusio piliečio formavimas. „...kiekvienas tikras respublikos pilietis kartu su motinos pienu įtrauks tėvynės meilę, t. y. savo teisių ir laisvių meilę. Ta meilė sudaro visą jo esmę. Jis nieko daugiau nematys per tėvynę. Kai tik jis lieka pats vienas, yra niekas...“¹¹³ Tokiu pat patetišku tonu Z. Z. Ruso kalba apie lenko piliečio mokymo turinį: „Noriu, kad mokydamasis skaityti, skaitytų krašto dalykus. Kad dešimtų metų žinotų visus gaminius, dvyliktų — visas provincijas, visus kelius, visus miestus; penkioliktų, kad žinotų visą istoriją; šešioliktų — visas teises ir kad nebūtų visoje Lenkijoje tauraus žygio nei garsaus žmogaus, kurių nebūtų pilna jo (jaunuolio) širdis ir

¹⁰⁸ Lietuviškoji tarybinė enciklopedija.— V., 1978, t. 3, p. 504—505.

¹⁰⁹ *Jobert A.* La Commission..., p. 49. Autorius pastebi, jog šis projektas mažai kam žinomas, bet spėjo, kad turėjęs įtakos I. Masalskio skelbiamam švietimo projektui. O su Z. Z. Ruso I. Masalskis jokių ryšių nepalaikęs.

¹¹⁰ Uwagi nad rzędem polskim oraz nad Odmianą, czyli Reformą onego projektowaną przez p. Jakuba Russo Obywatela Genewskiego i Francuzkiego na Oyczysty język przelożone miesiąca Grudnia dnia 20 R. 1788.— Warszawa, 1789.

¹¹¹ Ten pat, p. 50.

¹¹² Ten pat, p. 27.

¹¹³ Ten pat, p. 32.

atmintis“, ¹¹⁴ ir t. t. Mokyti privalo ne svetimtaučiai, ne kunigai, o piliečiai, jau tam tikrą metų skaičių išstarnavę valstybės aparate, tik iš mokytojavimo jokia būdu nedaryti amato ¹¹⁵. Visose kolegijose reikia įvesti fizinį lavinimą, žaisti daug kolektyvinių žaidimų, kur prizą skiria visi žaidėjai — tai pilietiškumo mokykla. Pagrindinis auklėjimas — „negatyvinis“ (éducation négative) — užbėgti blogiui už akių“ ¹¹⁶. Deja, piliečiu Z. Z. Ruso auklėja tik bajorą, kartu ir aristokratą, bet ne liaudį. Jis iš esmės nekėlė ir klausimo, nei kaip parengti baudžiauninką laisvei, nei kaip perauklėti bajorą, kad šis norėtų gyventi be baudžiauninko ir sugebėtų palaikyti humaniškus santykius su savo buvusiu vergu. Tuo atžvilgiu akylesni buvo kai kurie vietos žmonės, matę ir viena, ir kita.

Nekalbant apie baudžiovos panaikinimą, bajorai bijojo apšvietusio baudžiauninko. Jie dažnai trukdė steigti mokyklas valstiečiams. Antai I. Masalskis 1777 m. kreipėsi į pačią Edukacinę komisiją, kad bajorai ne tik nepadedą, bet trukdo kurti parapines mokyklas ¹¹⁷. Paskelbęs ir organizavęs vyskupystėje vadinamuosius jubiliejinius metus (1769—1770), I. Masalskis ragino taisyti kelius, kelti žemės ūkį, sodinti sodus ir kt., o 1776—1777 m. jubiliejiniais metais iškėlė uždavinį išplėsti bajoro požiūrį į valstietį. To ėmėsi kun. M. Karpavičius ¹¹⁸ per savo pamokslus. Jis remiasi švietėjiška prigimtinė teise bei dorovės samprata, ir tai pabrėžia pamoksluose, kartodamas Š. L. Monteskjė, kurį vadina didžiuoju ¹¹⁹, mintis ir nurodydamas taip pat fiziokrato P. S. Diupono de Nemūro knygą ¹²⁰. Norint gelbėti žūstančią tėvynę, reikia kelti jos gerovę, o tai pasiekama per žemdirbio gerovę. Tokia pagrindinė fiziokratiška M. Karpavičiaus tezė. Tam tikras mokslas ir išsilavinimas bei auklėjimas — būtina sąlyga. Mokslas yra viena iš prigimtinės dorovės žmogaus reikmių. Mat žmogus yra laisvas, jautrus,

¹¹⁴ Ten pat, p. 33.

¹¹⁵ Ten pat, p. 34.

¹¹⁶ Ten pat, p. 35—37.

¹¹⁷ *Szybiak I.* Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej..., s. 103, 104.

¹¹⁸ M. Karpavičius (1744—1805) kilęs iš Ukrainos, kurį laiką dėstęs Krokuvoje, nuo 1772 m. persikėlęs į Lietuvą, dirbo Vilniaus dvasinėje seminarijoje, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiojoje mokykloje (1783—1794). Prienu ir Gražiškių klebonas, pirmasis (1797—1803) Vygrių vyskupas. Pagarsėjo kaip pilietinių pamokslų autorius; 1794 m. pamokslas, laidojant sukilėlius, išspausdintas ir lietuviškai: „Kozonius K. Mykola Karpavičius Unt gaylinga atprowijima PAGRABA už tus abywatelius, kuryi dyino pasykielima musu Ziamas Wyniuw, taipogi yr gyndami neprietelus sawa ziwata atwoznia už wainasty yr sawa ziamy pabengi.—Wyniuw, 1794.

¹¹⁹ *Kazania X. Michała Karpawicza w różnych okolicznościach miane.*—Kraków, 1806, t. 3, s. 28.

¹²⁰ *Kazania X. Michała Karpawicza w różnych okolicznościach miane.*—Kraków, 1806, t. 2, p. 205, nurodoma: *Dupont P. S.* Table raisonnée des principes de l'économie politique, s. a.

protingas ir visada trokštąs laimės gamtos kūrėjo kūrinys ¹²¹, pats sau ponas. Jo reikmės yra šios: maistas ir miegas, antroji — laimė ir žmonių giminės pratęsimas, trečioji — visa, kas palengvina ir pamalonina gyvenimą: darbo įrankiai, drabužiai, ginklai ir kt. O iš visų jų plaukia viena bendra — mokslo reikmė, kaip protingai vartoti tai, kas duota prigimties ¹²². Pirmoji iš keturių žmogaus teisių bei prievolių įrašyta: teisė naudotis tuo, kas žmogui būtina, o prievolė — dirbti. Teigdamas, kad visi žmonės iš prigimties rankų išsina lygūs, jis išdėstė istorinį kelią, kaip atsiradusi nelygybė. To meto baudžiovą vadindamas vergovės forma, M. Karpavičius nurodo, kad jai įsitvirtinti padėjo karai ir tamsumas ¹²³. Pamokslininkas čia pat ramina savo klausytojus ir skaitytojus (bajorus), jog jis nesikėsinaš į pačią baudžiovą, tik norįs pakeisti jos ligi šiol buvusią formą: „...kas gydytojas ligonio sveikatai, tas ponas yra jiems pavestų tarnų ir pavaldinių mokslui ir švietimui“ ¹²⁴. Taigi kuriamas naujas pono modelis. Ponas privalas kelti savo, kaip žemdirbio, žinias, ypač ta prasme „globoti“ valstiečius. Tai padėtų kilti paties bajoro, o kartu ir viso krašto gerovei. Norima įteigti, kad ir valstietis yra tėvynės sudėtinė dalis, kas dar tuo metu labai vangiai skverbėsi į bajoro sąmonę. Žmogaus pareigas visuomenei M. Karpavičius laipsniuoja švietėjiškai: „šeimos interesus laikau svarbesniais už savo paties, tėvynės — už šeimos, o žmonijos — už savo tėvynės interesus“ ¹²⁵.

Bajorus reikėjo auklėti taip, kad jie pradėtų suprasti, jog laikas keičiasi. Apie tai įsakmiai kalba ir M. Karpavičius: „...kalbėti, kad kas buvo dora kadaise, turi būti gera ir šiandien, tai lygu arba nežinoti, kaip buvo anksčiau, arba nežinoti, kaip yra dabar. Kuo buvo Lenkai ir Lietuva prieš tai, jau tuo būti dabar jokia būdu negali. Kodėl?—kadangi mūsų kaimynai jau nėra tokie, kokie buvo anksčiau“ ¹²⁶. Valdantysis sluoksniš, jei norėjo išlaikyti savo pozicijas, turėjo persiauklėti ir kartu rūpintis perauklėti ir žemesnijį pagal sau parankų modelį.

Pažymėtini du tuo metu pagarsėję individualios iniciatyvos bandymai formuoti naujus valstiečių bruožus. Pirmasis labiau susijęs su fiziokratų teorija — P. Bžostovskio, antrasis — su manufaktūrų kūrimu — A. Tyzenhauzo. Tiek fiziokratų šalininkai didikai, tiek manufaktūrų steigėjai nelietė baudžiovos santvarkos pagrindų, — tai juos jungė, nors ir vieni, ir kiti objektyviai tuos pagrindus ardė ir ruošė dirvą kapitalizmui. Ak-

¹²¹ Ten pat, t. 2, p. 195.

¹²² Ten pat, t. 2, p. 197.

¹²³ Ten pat, t. 2, p. 194.

¹²⁴ Ten pat, t. 3, p. 41.

¹²⁵ Ten pat, t. 2, p. 205.

¹²⁶ Ten pat, t. 3, p. 99.

centuojamas liaudies, ypač valstiečių, profesinis švietimas, kaip pagrindinė šiam luomui tinkama švietimo forma.

Povilas Ksaveras Bžostovskis (1739—1827) savo Merkinės (Merkio aukštupyje) dvare, pavadintame Pavlovu, sukūrė „respubliką“, kurioje pagal savininko smulkų projektą turėjo būti perauklėti valstiečiai, kad atitiktų naujuosius ekonominius dvarininko interesus. 1755 m. P. Bžostovskis jau kanauninkas, 1758—1762 m. studijavęs Romoje, daugelyje senesniųjų leidinių garsinamas kaip baudžiavos naikinimo pradininkas¹²⁷. Apie jį tarp bajorų sklido legendos kaip apie naujo feodalo, savo valstiečių globėjo ir geradarijo, modelį (tik Lenkijos Liaudies Respublikos istoriografijoje pradėta žiūrėti kritiškiau). P. Bžostovskio sukurta „respublika“ gyvavo 1767—1795 m. dar ir tada, kai Merkinė (Pavlovas) buvo perduota kitam dvarininkui, o pats P. Bžostovskis, pagyvenęs kurį laiką užsienyje, grįžęs įsikūrė klebonu Turgeliuose ir Rukainiuose.

P. Bžostovskio eksperimentas anaipol ne pedagoginis. Jo tikslas visų pirma ekonominis ir iš dalies socialinis, tačiau tarp priemonių yra ir pedagoginių, ypač daug dėmesio skiriama suaugusiųjų švietimui. Mokyklos būtinumą savo „respublikos“ valstiečiams P. Bžostovskis deklaravo, tačiau jos išlaikymu anaipol daug nesirūpino, įrašydamas 1769 m. sudarytuose „respublikos“ nuostatuose, kad valstiečiai bent žiemą samdytusi bakalorius vaikams pramokyti skaityti. Vėliau prašė Edukacinę komisiją Merkinėje įsteigti paparinę mokyklą, nors pats per 10 metų nieko konkrečiai nepadarė. Tai rodo, jog P. Bžostovskis pradinio švietimo nelaikė būtiniausiu ir pirmuoju reikalu. Mokyimo turiniui kėlė tik praktinius uždavinius. 1776 m. jo „respublikos“ paparinėje mokykloje mokytasi skaityti, rašyti, skaičiuoti, katekizmo, „ekonominio kalendoriaus, sentencijų ir dainelių, skatinančių dirbti žemės darbus, netinginiauti ir negirtuokliauti. Pagaliau išmokusieji surašyti... visas metines pajamas ir išlaidas... grįžta namo ir mokosi praktiškai tėvų ūkyje“¹²⁸.

P. Bžostovskis labiau rūpinosi suaugusiųjų auklėjimu ir lavinimu. Pavlovo respublika tartum miniatiūroje kartojė feodalinės Lietuvos ir Lenkijos valstybinę santvarką, tik su tvirta (beveik absoliutine) vykdomąja paties P. Bžostovskio valdžia. Buvo dvi „parlamento“—„seimo“—pakopos: aukštesniąją sudarė administracijos personalas, žemesniąją — ūkininkai. Turėjo ir teisumą, ir stiprų milicijos būrį. Tokius baudžiauninkų prižiūrėtojus laikė ir kiti dvarai. Visai tai savivaldai vadovavo

dvaras, ir tai buvo savotiška prievartos forma ekonominiam efektui gauti. Vis dėlto nenuneigtina ir pozityvioji pusė: demokratinis momentas ir saviavoklos pradmuo, kai susirinkę ūkininkai (bežemiai į savivaldos organus nebuvo įsileidžiami) referuodavo apie ūkininkavimą. Reformos pradžioje sėkmingais buvo skaitomos jiems naudingos knygelės, o vėliau žiemą antradieniais skelbiamos „akademinės dienos“: skaitoma, aiškinama, rodomi gamtos eksponatai. Visa tai buvo daroma, nuolatatos liaupsinant pono gerumą ir džiaugiantis esama valstiečių padėtimi¹²⁹.

Valstiečių ekonominis išnaudojimas P. Bžostovskio valdose buvo nemažas. Jiems įtikinėti, kad nesišiaušty, reikėjo ieškoti net specialaus pamokslininko. Visas tas bandymas veikiai žlugo. Vis dėlto Lietuvos pedagoginės minties apžvalgoje paminėtina P. Bžostovskio suaugusiųjų švietimo idėja, mėginimas sužadinti liaudies interesą lavintis. Baudžiavinis požiūris į liaudies žmogų, kaip nesugebantį savarankiškai tvarkytis, dar lieka, iš esmės neatsisakoma prievartos, bet ji ne tokia fiziškai drastiška. Iš dalies prileidžiama mintis, kad valstietis apie ūkį ir pats gali kai ką spręsti. Tiesa, ta savivalda butaforiška, bet yra jos idėja, ir viskas sprendžiama gana tipiškai buržuazinei santvarkai; kaimas diferencijuojamas turtiniu atžvilgiu, pripažįstama, jog visų pirma šviestis būtinai reikia „gaspadoriams“, ne samdiniam.

P. Bžostovskis savo baudžiauninkus iš pradžių buvo suskirstęs į tris kategorijas: vieni mokėjo tik činšą, kiti — činšą ir atlikdavo keliones bei vadinamuosius gvoльтus, tretii liko lažininkais. Netrukus įsitikino, kad pelningiausi pirmieji ir 1786 m. perėjo prie činšo, pasilikdamas teisę reikalingiems darbams prievarta samdyti savo valstiečius. Tuoj iškilo toks uždavinys: kaip priversti činšininką gauti iš žemės ir kitų šaltinių pinigų, kad galėtų sumokėti tais laikais didelį mokesťį. Čia natūralusis ūkis netiko. Reikėjo pakelti žemės darbo kultūrą ir įpratinti valstietį prekiauti. P. Bžostovskis to siekia, organizuodamas tam tikrą gyventojų švietimą bei aplinką, gyvenimo būdą. Jis iš karto sociališkai diferencijuoja savo pavaldinius. „Tikras ūkis remiasi ne vien rankų, bet ir galvos darbu. Dirbti rankomis uoliai, ištikimai, nuoširdžiai — tai doro šeimynykščio ar samdinio reikalas; dirbti galva, t. y. pažinti savo dirvos prigimtį, žinoti, kaip ir kokių metu ją dirbti, pažinti savo samdinių prigimtį bei polinkius, kada ir kokiam darbui kurį panaudoti, — tai gaspadoriaus darbas“¹³⁰.

P. Bžostovskis, kaip tuo metu įprasta, akcentavo utilitarinę praktišką valstiečio švietimo kryptį, tačiau nauja buvo mintis skatinti suaugusį pono pavaldinį dirbti ir galva. Tai nesude-

¹²⁷ Iš tikrųjų „pirmieji“ valstiečių atleidimai į laisvę Lietuvoje žinomi jau XVI a. pabaigoje ir XVII a. pradžioje.—*Jučas M.* Baudžiavos irimas Lietuvoje, p. 198.

¹²⁸ *Rostworowski E.* Reforma Pawłowska Pawła Ksawera Brzostowskiego.—*Przegląd Historyczny*, 1953, t. 44, z. 1—2, s. 129.

¹²⁹ Ten pat, p. 130.

¹³⁰ Ten pat, p. 127.

rinama su pačia baudžiavine santvarka. Merkinės valdytojas pabrėžė ir valstiečio pilietiškumo ugdymą. Tautybę, be abejo, nustatė ponas, naujoviškai to klausimo nekėlė. Ieškant būdų irstančiai feodalinei valstybei tvirtinti, norėta sustiprinti ir jos karinę galią. P. Bžostovskis nemaža dėmesio skyrė kariniam valstiečių rengimui bei jų valstybinei sąmonei žadinti, kad, kilus karui, būtų galima remtis ir valstiečiais. P. Bžostovskis informuodavo karalių, kaip sekasi reforma, tačiau tik jo eksperimentas vyko tik jo dvare.

Antanas Tyzenhauzas (1733—1785)¹³¹ kiek kitaip negu to meto didikų dauguma žiūri į valstiečio švietimą ir gebėjimus. Savo užmojais ir veikla jis buvo valstybės vyras, politikas, ekonomistas, bet ne pedagogas. 1773—1780 m.—pats veikliausias jo gyvenimo periodas; tuo metu jis buvo karaliaus ramstis. A. Tyzenhauzas siekė stiprinti valdžią, panaikinti smulkias partijas ir suldyti jas į vieną „dvaro“ partiją, kuriai LDK pats ir vadovautų. Tai ypač erzino žymiąsias didikų Čartoriskių, Oginskių, Masalskių ir kt. šeimas. Paramos šioms savo tendencijoms A. Tyzenhauzas manė tikslingiausia ieškoti Rusijoje ir todėl buvo suartėjęs su imperatorės atstovu feodalinėje Respublikoje O. Štakelbergu¹³². Vykdomajai valdžiai stiprinti reikėjo lėšų, ir A. Tyzenhauzas pirmiausia norėjo jų sukaupti iš valstybinių dvarų, vadinamųjų stalo ekonomijų. Skirtingai nuo fiziokratų, temačiusių pagrindą kelti visuomenės gerovę didinant žemės darbo našumą, A. Tyzenhauzas tikėjosi baudžiavos sąlygomis sukurti ir valstybinę pramonę manufaktūrų pavidalu.

Fiziokratų šalininkų liaudies švietimo koncepcijoje iš esmės glūdi mintis, kad valstietis dar toli gražu nesubrendęs žmogus ir jo intelektualinės galimybės ribotos. A. Tyzenhauzo profesinio rengimo eksperimente slypi imanentiška prielaida, kad valstietis baudžiauninkas tinka daug didesniai ir nebūtinai praktinių profesijų skaičiui. Savo sukurtose mokyklose A. Tyzenhauzas rengė ne tik manufaktūrų darbininkus moteris ir vyrus, bet ir sąskaitininkus ekonomus, statytojus, felčerius, muzikantus, teatro ir baleto artistus. Lietuvių tarybinėje pedagoginėje istoriografijoje A. Tyzenhauzo profesines mokyklas plačiai yra išnagrinėjęs A. Endzinas¹³³ ir pateikęs nemaža naujos medžiagos apie profesinių (autorius vartoja terminą „specialiųjų“) mokyklų plėtojamąsi Lietuvoje. Mums rūpi valstiečio kaip žmogaus traktavimas.

¹³¹ Dėl A. Tyzenhauzo gimimo datos monografijos apie šį veikėją autorius S. Kościalkovskis abejoja, manydamas, kad ji galėtų būti metais ar net dvejomis trejais ankstesnė. Zr.: *Kościalkowski St.* Antoni Tyzenhauz, podskarbi nadworny litewski.—London, 1970, t. 1, s. 57.

¹³² Ten pat, p. 93, 148, 154.

¹³³ *Endzinas A.* Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai.—V., 1974, d. 1.

A. Tyzenhauzo reformos sutapo su Edukacinės komisijos kūrimosi laikotarpiu. Tačiau daugelio tyrinėtojų nuomone, ryšių tarp jų bemaž nebuvo. A. Tyzenhauzas tik reikalavo, kad komisija parapines mokyklas steigtų karaliaus ekonomijose. Jo pastangomis šių mokyklų įsteigta Šiauliuose, Alytuje ir jo nuosavuose Pastovyse, kur pastatydino ir specialių namų¹³⁴. Tačiau šiaip jokio koordinavimo su Edukacinės komisijos darbu nematyti. Tepažymėtinas bendras siekimas įvesti visuotinį pradinį mokymą: ekonomijose A. Tyzenhauzas buvo įsakęs patiems valstiečiams samdytis „direktorius“ ir mokyti vaikus¹³⁵. Vadinasi, naudotasi jų pačių išlaikomose mokyklose taikoma mokymo forma.

Ta pati elementaraus visuotinio švietimo mintis glūdi ir A. Tyzenhauzo organizuotose sekmadieninėse mokyklose, papildančiose profesines manufaktūrines, taip pat skiriamas pas amatininkus besimokančiam jaunimui. Apie jokią dvasinės žmogaus kultūros ugdymą neužsimenama. Ir vis dėlto reikia pažymėti įdomią sekmadieninių mokyklų turinio detalę: mokymo turinys turėjo būti diferencijuotas pagal būsimąją vaiko profesiją. Antai dailidės mokėsi braižyti nuo 9 ligi 11 val., rašyti — 13—14 val., aritmetikos — 14—16 val., skaityti — 16—17 val.¹³⁶ O prie manufaktūrų, kur mokėsi būsimosios audėjos, sekmadieninės mokyklos salėje mergaitės mokėsi piešti gėles ir kitus piešinius—pavyzdžius¹³⁷. Taigi ir pradinė bendrojo lavinimo mokykla turėjo būti profesiškai profiliuota.

Būsimųjų teatro ir baleto artistų bei muzikantų mokymo turinys irgi skyrėsi. Amžininkų nuomone, šokti mokėsi 60 vaikų, o išlikusių dokumentų duomenimis (1777—1779 m.), tikrai galima kalbėti apie teatro mokyklą, vadinamą „Teatriniais vaikais“ („Dziatwa teatralna“). 1779 m. pirmoje klasėje mokėsi 11 baleto šokėjų, 2 dainininkės ir 9 berniukai šokėjai, II kl. atitinkamai 2, 3, 4; III kl. 3, 2, 4 — iš viso 40 vaikų. Tuo pačiu metu muzikos mokėsi (t. y. rengiami orkestrui) suskirstyti į klases 6 vaikai. Mokymas truko nuo 5 val. ryto ligi 9 val. vakaro. Be siaurų profesinių pratybų, vaikai dar mokėsi skaityti, rašyti, aritmetikos, rankų darbų, rašyti gaidas, piešti ir prancūzų kalbos¹³⁸. Taigi jų bendrojo lavinimo programa skyrėsi. Pažymėtinas noras plėsti bendrą meninį suvokimą: muzikantai ir baleto šokėjai mokėsi dar ir piešimo, taip pat prancūzų kalbos pagrindų.—Be jos neįmanoma buvo suvokti saloninės kultūros sferos. „Teatriniai vaikai“, prievarta surinkti iš baudžiauninkų, nebuvo rengiami pilnateisiais salonų kultūros da-

¹³⁴ *Kościalkowski St.* Antoni Tyzenhauz, t. 1, s. 425.

¹³⁵ Ten pat.

¹³⁶ Ten pat, p. 423.

¹³⁷ Ten pat.

¹³⁸ Ten pat, p. 436.

lyviais, bet jie privalėjo aptarnauti juos ir todėl turėti minima-
lų pasirengimą. Turbūt nereikia abejoti, nors dokumentuose tai
nepažymėta, kad šie vaikai turėjo gauti ir gerus saloninio elge-
sio pagrindus, de kurių nebūtų galėję pasirodyti scenoje. O po-
žiūris į tuos artistas baudžiauninkus kaip žmones nesikeitė.
Ir kai, A. Tyzenhauzo sumanymui žlugus (jam iškelta byla),
baletas buvo perkeltas į jo dvarą, artistai liko baudžiauninkais.
Jam mirus, turtų paveldėtojai nenorėjo išlaikyti brangaus ba-
leto. Su karaliumi buvo sutarta, jog A. Tyzenhauzo palikuonys
baletą šokėjus atleis iš baudžiauninkų luomo, o karalius pa-
siims juos į Varšuvą su sąlyga, jei jie nepakeis savo profesijos¹³⁹.
Vadinasi, jie ir liko nelaisvi žmonės, pririšti ne prie žemės,
o prie savo menininko profesijos ir, be to, prie vienos grupės,
taigi praktiškai neturį galimybės savarankiškai pasirinkti
nei gyvenamosios vietos, nei tvarkyti asmeninio gyvenimo.

Edukacinės komisijos reforma apėmė tik bendrojo lavinimo
mokyklas. Tuo tarpu A. Tyzenhauzas užsimojo plėtoti vien
profesinį lavinimą ir nederino jo su bendrojo lavinimo sistema.
Jo užmojai prašoko galimybes. Todėl vos per 7 veikimo metus
kai kurioms gamybos šakoms jis nė nesuskubo įsteigti visų
suprojektuotų mokyklų, tačiau vis tiek norėjo apimti gamybinę,
paslaugų ir iš dalies kultūrinę veiklos sritis. Vienos mokyklos
buvo tartum vidurinės, į jas įstoti reikėjo turėti pradinės mo-
kyklos žinių, t. y. mokėti skaityti ir rašyti. Tokios buvo: Ka-
detų korpusas (karo mokykla), pradėjęs veikti 1773 m. ir skir-
tas bajorams, kurių daugiausia stodavo iš artimiausių Gardino
apylinkių¹⁴⁰, Karališkoji medicinos mokykla (Królewska Szko-
ła Lekarska), pradėjusi veikti 1776 m.¹⁴¹ ir rengusi felčerių,
gydytojų (S. Kościalkovskis dar mini, kad yra duomenų skirti
dviejų šakų specialistų rengimą: gydytojų ir barzdaskučių (lenk.
„cyrulnik“, chirurgų), prie Karališkosios medicinos mokyklos
dar veikė akušerių klasė, tačiau į ją priimdavo ir nemokančias
rašyti bei skaityti mokines (taigi jos negalime priskirti prie vi-
durinės mokyklos tipo profesinės mokyklos), 1772 m. įsteigta
buhalterinės apskaitos ir sąskaitybės mokykla, rengusi „... eko-
nomijų ūkiams ir manufaktūrų įmonėms kontrolierius, raštinin-
kus, revizorius, registratorius (kaip tuomet buvo vadinami bu-
halteriai), sąskaitininkus ir kitus apskaitos darbuotojus“¹⁴²,
geometrų žemėtvarkininkų, statybininkų mokyklos, pagaliau
anksčiau minėta teatro mokykla.

¹³⁹ Ten pat, p. 512.

¹⁴⁰ Ten pat, p. 411.

¹⁴¹ *Endzinas A.* Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai, p. 66–68;
S. Kościalkovskio abejonė (min. veik., p. 386–387), ar iš viso buvęs veteri-
narijos skyrius kartu su medicinos, ir kad veikiausiai tai likę tik projekte,
A. Endzino duomenys, atrodo, išsklaido.

¹⁴² Ten pat, p. 70.

Kitas mokyklų tipas — gamybinės. A. Endzinas sumini šias
manufaktūras, kuriose mokėsi vaikai: šilko, aukso, verpimo bei
drobių audimo ir ekonomijų dirbtuves, taip pat stalių, šaltkal-
vių, račių, kalvių, dailidžių, kurpių, siuvėjų, aludarių (šiam
amatui parsikviesta meistrų iš Čekijos) mokyklas. Visose pri-
skaičiuojama apie 600 mokinių¹⁴³. Tais laikais tai didelis skai-
čius, juo labiau kad profesinis mokymas apėmė daugiausia ka-
raliaus ekonomijų valstiečių vaikus.

Profesinis mokymas manufaktūrose ir pas meistrus amati-
ninkus Europos mastu nebuvo naujas dalykas, Lietuvoje ir Len-
kijoje būta panašių minčių ir bandymų, tačiau tokio masto eks-
perimento ligi A. Tyzenhauzo Lietuvoje niekas nebuvo daręs.
A. Endzinas pažymi, jog tai pirmas bandymas kolektyviai, o ne
pavieniui, kaip ligi tol cechuose, mokyti profesijos.

A. Tyzenhauzas siekė, kad ekonomijų valstiečiai turėtų me-
dicinos pagalbą. Šiaulių ekonomijoje felčeriai dirbo Šiauliuose,
Joniškyje ir Žagareje, apie 1777–1780 m. turėjusios būti įkurtos
vadinamosios guberninės ligoninės¹⁴⁴. Spėjama, kad buvo su-
organizuota žydų prekybos mokyklų¹⁴⁵. O kai kuriems valdžios
atstovams, priekaištaujantiems, jog A. Tyzenhauzas švaistąs
pinigus „teatriniais“ vaikams išlaikyti, jis atsakė, kad teatras
ne tiek daug kaštuoja, be to, atliekąs kultūrinį bei politinį už-
davinį — užima ir patraukia į Gardiną suvažiuojančius šlėk-
tas¹⁴⁶. Vadinasi, teatras vaidina ne vien pramogos, bet ir vi-
suomeninį vaidmenį.

Tai prielaidos formuoti minčiai apie valstybinę švietimo
sistemą, kuri apimtų daugelį įvairių luomų gyvenimo poreikių.
Tačiau matyta tik kelios gamybos šakos ir vienas kitas valdan-
čiosios klasės dvasinės kultūros poreikis. Naujas, švietėjiškas
buvo požiūris, kad valstietis iš prigimties ne mažesnių intelek-
tinių gebėjimų. Antai į Karališkąją medicinos mokyklą neatsi-
rado kandidatų bajorų. Mokiniai buvo komplektuojami iš eko-
nomijų valstiečių prievarta, kaip bemaž ir į visas A. Tyzenhau-
zo mokyklas (išskyrus kadetų korpusą). Įdomu pažymėti, kad
jis buvo įsakęs atrinkti gabiuosius berniukus. Ir štai pagrindi-
nis tos mokyklos organizatorius ir dėstytojas iš Prancūzijos
parsikviestas Ž. E. Žiliberas (Gilibert) atsiminimuose rašė, kad
ponas Daunoravičius pagal A. Tyzenhauzo nurodymą Šiaulių
ekonomijoje atrinkęs labai inteligentiškus, protingus kandida-
tus, kurie po tam tikro laiko darė garbę Vilniaus aukštajai mo-
kyklai. Spėjama, kad toks buvęs žemaitis Andrius Matusevi-
čius, tapęs universiteto profesoriumi, antrasis — gydytojas Juo-
zapas Jasinskis, 1818 m. Vilniuje išleidęs „Antropologiją — apie

¹⁴³ Ten pat, p. 76, 77.

¹⁴⁴ *Kościalkowski St.* Antoni Tyzenhauz..., s. 402, 403.

¹⁴⁵ Ten pat, p. 422.

¹⁴⁶ Ten pat, p. 439.

fizines ir moralines žmogaus savybes“ (Antropologia — o własnościach człowieka fizycznych i moralnych). Tuo tarpu dalį iš Kobrino ir Gardino ekonomijų parinktu valstiečių vaikų kaip negabių reikėjo pasiųsti atgal¹⁴⁷. Gal jiems trukdė mokytiis ta aplinkybė, kad jie nemokėjo lotyniškos abėcėlės, tesusipažinę su kirilica¹⁴⁸, o reikėjo mokytis tuoj pat lotynų ir net prancūzų kalbų, kad galėtų sekti dėstytojų aiškinimus. Tačiau daug galėjo lemti ir skirtingo psichologinio (intuicija paremta) išvalgumo atrinkėjai. Savaimė įdomus atrinkimo faktas sudėtingiems medicinos mokslams kandidatus komplektuoti iš žemiausio socialinio sluoksnio.

Baudžiauninko gabumų vertinimas tuo metu buvo jau palyginti naujo požiūrio į jį reiškinys, tačiau ir mokinių komplektavimas, ir visas mokymo organizavimas bei auklėjimo priemonės, siekiant mokymo efektyvumo, neperžengė prievartos feodalinės santvarkos stiliaus. Vaikai ne savo noru buvo išvežami iš namų, mokant taikoma prievarta, fizinės bausmės, mokinyi tausojamas tiek, kiek laikomas investuojamo kapitalo objektu. Pedagoginės žinios apie vaiko ar jaunuolio psichines bei fizines savybes, kurios jau skelbiamos spaudoje ir iš dalies jų laikomasi bendrojo lavinimo mokyklose, skirtose bajorams, čia netaikomos. Antai nepaisoma teigiamų emocijų reikšmės geram mokymuisi, tinkamo poilsio grynai ore, nekalbant apie gerą maitinimąsi, kuris ypač aristokratų konviktuose-internatuose būdavo beveik ištaigingas. O čia vaikas, kaip ir jo tėvai baudžiauninkai, be atodairos eksploatuojamas ir dvasiškai, ir fiziškai. Dar giliai šaknis įleidusi buvo mintis, kad luominiai skirtumai esą kone įgimti pačioje žmonių psichikoje. Ką kalbėti apie eilinius bajorus, jei garsusis anglų filosofas ir pedagogas Dž. Lokas, 1697 m. siūlydamas valdžiai darbo mokyklas, kurios turėjo būti steigiamos kiekvienoje parapijoje rengti vaikus manufaktūroms, buvo numatęs išlaikyti vaikus iš jų pačių darbo, o maistas skaičiuotas pigus: vanduo su duona, tik žiemą pridėdant kiek kruopų — esą, vaikai namie taip pratę maitintis, o vienodas maistas tinkamiausias sveikatai¹⁴⁹.

Mokiniai dirbo ir mokėsi be poilsio dienų su mažomis pertraukėlėmis ligi 18 val. per parą. Jie bėgdavo, nors buvo baudžiami už tai. Anglų keliautojas, aplankęs A. Tyzenhauzo manufaktūras, pastebėjo: nors valstiečių vaikai čia geriau būvę aprenkti, tačiau „... visa jų išvaizda reiškė tokią gilią melancholiją, kad nesmagu buvo į juos žiūrėti, ir lengva įsitikinti,

kad dirba nenoriai, tik verčiami“¹⁵⁰. Vadinas, kartojamas Anglijos ir kitų kraštų manufaktūrinio vaikų darbo ir kartu rengimo jam kelias, skirtumas gal tik tas, kad tai nebuvo pavienio savininko rankose, labiau institucionalizuota, todėl gal ir mažiau savavaliavimo, daugiau normuoto darbo bei mokymosi, į kurį įtraukiamas tam tikras minimalus bendrojo lavinimo žinių kiekis. Nematyti nė šešėlio minties, kad liaudies, kaip ir bajoro, vaikas yra besiformuojanti asmenybė, kad ji turi ir savo kultūros bei kalbos tradicijas. Apie gimtąją kalbą A. Tyzenhauzo eksperimente, atrodo, neužsimenama. Ir Gardino, ir Šiaulių ekonomijų vaikai iš karto girdėjo lenkų kalbą, o dažnai net prancūzų ar lotynų (vidurinės tipo profesinės mokyklose).

Eksperimentas vyko per trumpai ir nepaliko kiek gilesnių pėdsakų. A. Tyzenhauzo sutelktos intelektualinės jėgos netrukus išsisklaidė. Uždarius jo įsteigtas institucijas, dalis perėjo į Vilnių ir įsijungė į bendrą švietimo persitvarkymą, o šimtai liaudies vaikų, kurie mokėsi įvairiose profesinės mokyklose, grįžo atgal į kaimą su naujomis žiniomis, bet dalis jų turbūt ir su suluošinta psichika.

Pirmieji žingsniai valstybinu mastu tvarkant valstiečių švietimą. P. Bžostovskio ir A. Tyzenhauzo eksperimentai buvo vietiniai. Bandymų, tik mažiau apgalvotų, be aiškios sistemos, darė ir kiti. Pats I. Masalskis tik viename savo Polesės dvare („Uborc“) atleido baudžiauninkus su žeme ir kilnojamoju bei nekilnojamoju inventoriumi (su sąlyga, jei neskolingi dvarui; tai turėjo iš tiesų labai sumažinti paleidžiamųjų skaičių) ir kartu dvaro valdytojui įsakė rūpintis, kad visi leistų vaikus į mokyklą, pažadėdamas: „... jei pasieks deramo savo luomui mokslo, patirs dar daugiau mano malonių ir visokeriopos širdies, bus didinamas kiekvieno turtas ir suteikiama visiška laisvė, paliekant tik nuosaikią... duoklę“¹⁵¹. Deja, niekur neužsimenama, kiek lėšų dvaras būtų skyręs mokyklai išlaikyti. Tai, kad jis anaipol nebandė visuose dvaruose atleisti baudžiauninkų, rodo, jog eksperimentas iš dalies buvo reikalingas viešumai, iš dalies gal ir ekonominiam efektui patikrinti.

Lengviau buvo maloningu ponu būti vyskupo soste. Ir I. Masalskis juo buvo. Klebonijų valstiečiai ne kartą yra į jį kreipęsi. Ir štai, pvz., I. Masalskis įspėja Parafjanovo kleboną Vilčinską, kad šis nedrįstų imtis represijų prieš savo pavaldinius, atvykusius pas vyskupą pagalbos¹⁵². Arba tais pačiais metais I. Masalskis prašo Ukmergės taurininką Zavadzkį globoti Alanotos altarijos valstiečius ir ginti juos nuo smurtu reikalaujamos dvigubos činšo rinkliavos¹⁵³.

¹⁴⁷ Ten pat, p. 391, 392; Endzinas A. Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai, p. 69, 70.

¹⁴⁸ Endzinas A. Specialiojo mokslo raidos Lietuvoje bruožai, p. 74.

¹⁴⁹ Historia wychowania / Pod redakcją Łukasza Kurdybacha.— Warszawa, 1967, t. 1, s. 546.

¹⁵⁰ Kościatkowski St. Antoni Tyzenhauz..., t. 1, s. 422.

¹⁵¹ VUB, f. B-53, b. 137, p. 50; Plg.: Szybiak I. Szkolnictwo..., s. 108.

¹⁵² VUB, f. B-53, b. 1389, p. 63.

¹⁵³ Ten pat, p. 1.

1773 m. vykdant švietimo sistemos reformą, papaprinėms mokykloms išlaikyti sudarytų fondų lėšų neužteko. Jos liko bažnyčios globoje. Ragindama dvasininkus steigti mokyklas, valstybė 1775 m. klebonijas, prie kurių veikė mokyklos, atleido nuo padūmės mokesčio; trečdaliu jį sumažino smulkiesiems bajorams, kad galėtų leisti vaikus mokytis¹⁵⁴, bet valstiečiams jokių lengvatų nepažadėjo.

Kitas dalykas — mokyklų kryptis. Dalis bajorų apskritai buvo priešinga valstiečių mokymui. Praėjus metams nuo Edukacinės komisijos įsteigimo, pasirodė jau anksčiau minėtas lenko pijoro A. Poplavskio darbas „Apie mokslo reikalą žemdirbiams“ (atsakymas į 1770 m. konkurso temą), kur jis įtikinėja bajorus nebijoti leisti baudžiauninkams mokytis — ekonominis efektas tik pagerėsiąs, švietimas žadinąs proto smalsumą, nemankštinamas protas tarsi rūdimis apauga, be to, baudžiauninkai „neturi nieko nuosava, net ir „savo pačių asmens“, todėl nėra akstino ir dirbti¹⁵⁵. Nors teigti, kad valstiečiui reikia nuosavybės ir asmens laisvės, tais laikais buvo radikalų, vis dėlto, vykdant reformą, dar nekalbama apie bendrą ir visiems luomams vienodą pradinį mokymą. Tiesa, vilčių pasukti šia kryptimi teikė pirmasis Edukacinės komisijos dokumentas, skirtas šioms mokykloms, — „Nurodymai papaprinėms mokykloms“ (1774). Jį pasirašė aštuoni komisijos nariai. Dokumento autoriumi laikomas I. Masalskis. Nežinome, ar jam kas talkininkavo. Tuo metu jis steigia pirmąją feodalinę Respublikoje pradinių mokyklų mokytojų ir vargonininkų seminariją. 1777 m. sudaro papaprinį mokyklų vizitavimo nurodymus¹⁵⁶, tačiau jie neįsigaliojo: paskelbus bendruosius Edukacinės komisijos nuostatus (1783), vizitatoriai buvo daugiau raginami, o ne įpareigojami lankyti papaprinę mokyklas. Pats I. Masalskis beveik įsakyte įsako savo vyskupystės klebonams organizuoti mokyklas. Ir 1777 m. ataskaitos rodo tais laikais palyginti didelį papaprinį mokyklų skaičių: apie 330 visoje vyskupystėje ir apie 160 — lietuviškose jos srityse. Tai daugiausia iš visų vėliau ligi pat XIX a. vidurio buvusių pradinių mokyklų. Kiek I. Masalskis įsteigė naujų ir kiek jų sumažėjo, įkarščiui atslūgus, sunku pasakyti, nes to meto ataskaitos netikslios. 1801 m. Vilniaus vyskupystės dalyje, priklausančioje dabartinei Lietuvos TSR teritorijai, veikė 78¹⁵⁷.

¹⁵⁴ Truska L. Lietuvos mokyklos XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje.— Kn.: Kraštotyra. V., 1980, kn. 10, p. 42.

¹⁵⁵ Poplawski A. O potrzebie nauk dla rolników.— In: Komisja Edukacji Narodowej. Wrocław, 1955, s. 273, 274.

¹⁵⁶ Wierzbowski T. Szkoły parafjalne w Polsce i na Litwie za czasów Komisji Edukacji Narodowej.— Kraków, 1921, s. 85.

¹⁵⁷ Truska L. Lietuvos mokyklos XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje, p. 39.

„Nurodymai papaprinėms mokykloms“ gerokai pranoko esančią masinio pradinio mokymo lygį. Kai kurios mintys apskritai feodalizmo sąlygomis neįgyvendinamos. Dokumentą sudaro trys pagrindinės temos: mokytojas, protinis bei fizinis lavinimas su skaitymo, rašymo, skaičiavimo metodiniais patarimais ir tvarka bei drausmė mokykloje.

Pirmoji pastraipa skamba net kiek utopiškai: „Edukacinė komisija pageidautų, kad kiekvienas, kas eina mokslus, pirmą būtų papaprinį mokyklų mokytoju ir per tą laipsnį eitų iki aukščiausių akademinį tarnybų“¹⁵⁸. Tam pasiekti reikia keisti klaidingą visuomenės nuomonę apie pradinę mokyklos mokytojo darbo menkavertiškumą. Vaikų mokymosi rezultatai turi būti pagrindas suteikti mokytojui aukštesnį tarnybos laipsnį. „Nurodymuose...“ pažymima, kad nors dėl lėšų trūkumo papaprinę mokyklas dar išlaiko klebonai, bet „jie neturi jokios valdžios mokytojams, išskyrus tai, ką patyrę apie mokytojų įpročius, praneša savo apskrities mokyklų rektoriui“¹⁵⁹. Vadinasi, stengiamasi mažinti mokyklos priklausymą nuo bažnyčios. Taip pat niekur nekalbama apie tikybės dėstymą pradinėje mokykloje. Ji paliekama mokytis bažnyčioje. Mokymo turinį sudaro skaitymas, rašymas ir skaičiavimas. Duodama konkrečių metodinių patarimų. Klasėse ir net vaikams namuose siūlomos rašomosios lentos, kilnojamoji abėcėlė; pamokoje daugiau teiktinas kolektyvinis negu individualus darbas, skaityti patariama „geruoju“ skiemenu, t. y., atrodo, garsiniu būdu; dailios rašysenos vaikai mokomi kopijuodami per permatomą vaškuotą popierių; skaičiuoti patariama konkrečiais daiktai, pvz., grūdais ir kt. Pažangi ir tuo metu svarbi didaktinė idėja atsispindi aštuntoje pastraipoje apie skaitymą: „Pirmi žodžiai, kuriuos vaikai mokosi skaityti ir rašyti, turi būti krašto kalba, paprasti, visiems suprantami taip, kad pirmą patį daiktą vaikams duoti pažinti, prantant daiktą žodžiu išreikšti, ištartą žodį išraižiuoti arba parašyti...“¹⁶⁰ Toliau patikslinama, jog daiktai turi būti iš artimiausios vaiko aplinkos. Mokytis daugiausia to, kas pojūčiams prieinama, nes „patirtis išmokys daugiau negu žodžiai“¹⁶¹. Taigi pradinėje mokykloje turėtų vyrauti ne verbaliniai metodai. Tai teisingas reikalavimas, nes mokyklą turėtų pradėti 4—5 metų vaikai, kad visus mokslus galėtų baigti per 12 metų — 17—18 metų pilietis jau subrendęs, išsimokslinęs.

¹⁵⁸ „Nurodymai papaprinėms mokykloms“ paskelbti lietuvių kalba: Račkus J. A. Pradinis švietimas Lietuvoje iki trečiojo padalinimo (1795).— Lietuvių tautos praeitis, t. 3, kn. 1 (9), p. 118 (56).

¹⁵⁹ Ten pat.

¹⁶⁰ Ten pat, p. 121 (59).

¹⁶¹ Ten pat, p. 122 (60).

Nemaža dėmesio „Nurodymai...“ skiria fiziniam vaiko ugdymui, kaip normalios intelekto plėtotės sąlygai. Jį sudaro higienos įgūdžiai, grūdinimas, sveikas paprastas maistas ir žaidimai; jų būtinumą paremia antikos autoriais. Lygiai taip pat pabrėžiama, jog būtinai reikalingas darbas apskritai ir fizinis darbas. Tik šis reikalavimas nesukonkretinamas, todėl neaišku, kaip mokykloje turėtų būti atliekamas.

Kalbant apie tvarką ir drausmę, keliamas teigiamų emocijų pranašumas: mokykla vaikui turinti būti maloni vieta: barimai, ypač bausmės, verčia meluoti; reikia „palikti vaikui laisvę veikti, jei jis tos laisvės nenaudoja savo ar kito skriaudai, kad pažintų laisvės skonį ir jos vertę“¹⁶². Parapinė mokykla skiriama visų luomų vaikams, nes jie „yra tik vaikai“. Ir vis dėlto čia pat pažymima, kad klasėje turi būti išlaikyti „kilmės ir pareigų orumo skirtumai“¹⁶³.

Pirmajame Edukacinės komisijos parapinių mokyklų dokumente nemaža pažangių idėjų, tačiau drauge išryškėja ir jų abstraktumas. Tuoj kyla klausimas, kaip mokysis laisvę pamilti lažininko vaikas? Koks bus tas pirmasis lietuvių, ukrainiečio ir baltarusio skaitomas žodis? O požiūris į lietuvių kalbą nebuvo aiškus. Biografai pažymi, kad I. Masalskis įsakęs žemesniešiams dvasininkams mokyti lietuviškai¹⁶⁴. Kad pats būtų mokėjęs ar supratus lietuviškai, abejotina. Kun. Aloyzo Braivinskio laiške I. Masalskiui (be datos), kur siūloma kamendoriais skirti ne vienuolius, kurie pratę pasikliauti vien savo viršininkais ir nežiūrėti nei dvasinių, nei materialinių parapijos reikalų, o vadinamuosius pasauliečius kunigus,— yra lietuviškas intarpas¹⁶⁵. Jis rodytų, kad lietuviški makaronizmai, A. Braivinskio manymu, neturėję erzinti vyskupo. Susirašinėjo I. Masalskis su kun. D. Mogėnu, Livonijos kanauninku, kuris vėliau aktyviai dalyvavo lietuvių raštijoje ir specialiai rūpinosi lietuviškomis knygomis mokykloms (jo parašyta gramatika dingo). 1783.V.12 I. Masalskis džiaugiasi šio jauno dvasininko talentu ir žada jį globoti¹⁶⁶, tačiau apie lietuviškas knygas niekur neužsimenama. L. Kurdybachos teiginys, kad I. Masalskis „rėmęs lietuvių kalbos plėtojimąsi“, su tiek duomenų pakimba ore. Kita vertus, žinoma, kad 1778.VII.16 dekretu šis vyskupas įsakė savo vyskupystėje lenkiškai giedoti suplikas, kol truks vadinamasis Ket-

verių metų seimas¹⁶⁷. Tuo tarpu neturime jokių duomenų, jog jis būtų kuo prisidėjęs prie lietuviškų ar baltarusiškų leidinių liaudžiai, nors lenkiškai yra išleidęs kaimui leidinuką, kaip saugotis maro ir gelbėtis susirgus¹⁶⁸.

Taigi, prasidėjus švietimo reformai, apie liaudies mokymą buvo pareikšta palyginti radikalių minčių, tačiau pats liaudies žmogus su ugdymo patirtimi, dvasine kultūra, iniciatyvos galimybė dar nepastebimas. Jis tebėra objektas, kurį svarstyta formuoti, šviesti, kultūrinti... Nemaža tų svarstymų iš tikrųjų skiriama bajorui, kad jis patikėtų, jog ir liaudį reikia pramokyti, tada ir jam, bajorui, būsią geriau gyventi. Vis dėlto, vykdamas reformą, atsisakyta daugelio radikalesnių idėjų apie liaudies švietimą (1783 m. Edukacinės komisijos nuostatų XXII skyrius).

6. Švietimo sistemos reforma

Kintančios Europos gyvenimo sąlygos brandino mintį reformuoti visą švietimo sistemą, o ne kai kurias jos pakopas. Tai rodo daugelis to meto pasiūlymų, svarstymų ir bandymų. Kai 1773 m. buvo panaikintas jėzuitų ordinas ir todėl turėjo nustoti veikusios daugelis feodalinės Respublikos vidurinių mokyklų-kolegijų, valstybės mastu reikėjo skubiai spręsti švietimo klausimą. Tais pačiais metais įsteigta viena Lietuvai ir Lenkijai (tai pirmas atvejis po Liublino unijos) švietimo institucija — Abiejų tautų edukacinė komisija, netrukus jau vadinama Tautos edukacine komisija (lenkiškai „Komisja Edukacji Narodowej“). Lietuvių istoriografijoje įsigalėjo Edukacinės komisijos pavadinimas.

Tai ne vienintelis reiškinys Europoje. Kai kur pradėta reformuoti atskirus mokyklos tipus. Antai Prūsijoje 1765 m. pagal J. I. Felbigerio projektą imtasi reorganizuoti pradinės mokyklas, formaliai įvedant net ir privalomą mokymą. Tas pats J. I. Felbigeris buvo paskirtas Austrijoje pertvarkyti pradinės mokyklas. Jo mintimis naudojosi ir Edukacinė komisija¹⁶⁹. Portugalijoje 1759 m., panaikinus jėzuitų ordiną, sudaryta Aukščiausia švietimo taryba, kuriai turėjo vadovauti universiteto rektorius¹⁷⁰. Austrijoje prie karaliaus dvaro 1770 m. įsteig-

¹⁶² Ten pat, p. 123 (61).

¹⁶³ Ten pat.

¹⁶⁴ *Szybiak I.* Ignacy Masalski.— In: *Polski słownik biograficzny*, t. 20, s. 138.

¹⁶⁵ Laiškas baigiamas: „Atiduodu su duszia su kunu mana kunigaikscziu Wiskupu Excellentissimi Episcopi totius Diocesis Vilnensis humillum servus... Tarnas Zemas neiz(emiausias?).— MAB, f. 43, b. 24, 858, l. 2.

¹⁶⁶ Antrajame laiške 1783.XI.29 taip pat nieko neužsimenama.— MAB, f. 13-53, b. 389, p. 151.

¹⁶⁷ *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*.— V., 1968, t. 2, p. 521.

¹⁶⁸ *Masalski I.* Sposoby proste i łatwe podane od doktorów dla mieszkających po wsiach na ustrzeżenie się morowej zarazy lub ratowania pod czas oney.— w Wilnie, 1771.

¹⁶⁹ *Mizia T.* Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej.— Wrocław etc., 1964, s. 29.

¹⁷⁰ *Karbowiak A.* Pedagogika Komisji Edukacji Narodowej w świetle systemów pedagogicznych XVIII w.— *Przewodnik naukowy i literacki*, Lwów, 1907, r. 26, s. 221.

ta Dvaro švietimo komisija vidurinėms mokykloms tvarkyti. 1771 m. švietimas suvalstybinamas, kooperuojamas su katalikų bažnyčia. Austrų reformą H. G. Mirabo (Mirabeau) yra taip apibūdinęs: „Norima ir sielas taip pat apvilkti uniformomis“¹⁷¹. Vokiečių pedagogas J. Bazedovas (Basedow) 1770 m. reikalavo pavesti švietimą tvarkyti Mokslinei, arba edukacinei, kolegijai¹⁷². Vis dėlto didžiausią įtaką Lietuvos ir Lenkijos švietimo pertvarkymui turėjo prancūzų idėjos. Pirmasis Edukacinės komisijos pirmininkas I. Masalskis gerai pažino prancūzų kultūrinį gyvenimą. Jam pirmininkaujant, daugiausia ir remtasi prancūzų idėjomis¹⁷³. Lenkų istoriografijoje labiausiai pabrėžiami du švietimo sistemos autoriai: R. Liašalio (La Chalotais) (1701—1785) ir B. Rolanas (B. Rolland) (1734—1794), abu ne pedagogai, o teisininkai, politikai, kuriems rūpėjo suvalstybinti ir supasaulietinti mokyklą.

R. Liašalio studijoje „Nacionalinio švietimo apybraiža arba jaunimo lavinimo planas“ (1783) agituoja prieš vienuolių laikomas mokyklas, kelia tautinį, valstybinį, pasaulietinį švietimą. Remiasi E. B. Kondiljaku, Ž. Ž. Ruso, enciklopedistais. Bažnyčiai siūlo palikti vien tikybės pamokas, o dorovės mokymu turi rūpintis valstybė. Nenormalu, kad auklėja vienuoliai, patys neturintys vaikų (tai natūraliosios pedagogikos argumentas) ir atitrūkę nuo daugybės krašto reikalų, todėl ir nesugeba išugdyti piliečio ir patrioto. Mokykla neatsižvelgianti ir į tai, kokių profesijų žmonių reikia valstybei: per daug rengiama dvasininkų ir teisininkų. Turi būti pakeistos mokymo programos, dėstoma gimtąja kalba, įvestos dar dvi gyvosios švietimo kalbos, gamtos, tikslieji mokslai, ypač reikalingos istorija, geografija ir savoji literatūra. Švietimo sistema turi būti viena visai valstybei, jos viršūnėje — karalius, jam pavaldi komisija, kurioje nedalyvauja nei dvasininkai, nei universitetų atstovai. Ta pati komisija rūpinasi vadovėlių leidimu. Parašyti jiems skelbiami konkursai ir kviečiami žinomi mokslininkai. Apie mokytojus nekalbama.

B. Rolano projekto kryptis iš esmės panaši, tik jis švietimo vadovu norėtų matyti aukštąją mokyklą, kuriai laipsniškai pakopomis priklausytų vidurinės ir pradinės mokyklos. Švietimo sistema apimtų visus piliečius, tačiau kiekvienas luomas mokomas pagal jo poreikius, taigi nevienodai, bet per mokyklas valstybė formuoja vienodą mąstymo būdą bei papročius. Daug dėmesio skiriama mokytojui: kiekviename universiteto mieste steigiamos mokytojų seminarijos, mokytojas turi būti gerai aprūpintas, o išdirbęs 20 metų, gauti pensiją.

¹⁷¹ Jobert A. La Commission..., p. 283.

¹⁷² Karbowiak J. Pedagogika Komisji Edukacji Narodowej..., s. 221.

¹⁷³ Historia Polski.— Warszawa, 1958, t. 2, cz. 1, s. 100.

Edukacinė komisija¹⁷⁴ anaipol nekopijavo kurio nors iš minėtų projektų, jos veikloje atsispindėjo daug savitų feodalinės Lietuvos ir Lenkijos valstybės gyvenimo bruožų. Komisiją sudarė 12 (nuo 1776 m.) karaliaus skiriamų komisarių, kurie kas dveji metai pateikia seimui tvirtinti biudžetą ir atsiskaito jam. Pirmininką skiria taip pat karalius; juo iš pradžių buvo I. Masalskis, o jį nušalinus, ligi pat komisijos veiklos pabaigos — karaliaus brolis vysk. Mykolas Poniatovskis. Taigi visą laiką vyravo vadinamoji karaliaus partija. Šitai atitiko to meto feodalinės Respublikos reformų šalininkų tendenciją tarp kita ko stiprinti monarcho vykdomąją valdžią. Vadinasi, tik iš dalies galima sutikti su istoriografijoje apie Edukacinę komisiją pasitaikančią nuomone, kad pagrindinį švietimo sistemos originalumą sudaręs „...rinkimo ir autonomijos principas, kuris viešpatavo visuose akademinuose laipsniuose. Mokyklų apygarda sudaro mažutę respubliką, vadovaujamą renkamo rektoriaus... Taigi mokyklų organizacija atitinka Lenkijos respublikoniškas institucijas bei tradicijas. Kaip tik dėl respublikoniškos dvasios komisijos mokymo sistema yra originali ir istoriškai įdomi“¹⁷⁵. Autonomiškumo bei renkamo principai negaliojo nei parenkant komisijos narius, nei iškilus tradiciniam valstybės dvilypumo klausimui. Antai LDK teritorijoje ir Lenkijoje mokyklų buvo maždaug po lygiai, o pajamos skyrėsi: LDK jos buvo didesnės (pvz., 1781 m. 655 004 auks., o Lenkijoje — 618 687 auks.), tačiau išlaidos Lietuvai mažesnės. Tatoi kėlė LDK bajorų nepasitenkinimą: 1789 m. LDK atstovas seime tvirtino, kad čia mokykloms teišleidžiama trečdalis pajamų¹⁷⁶. Arba 1781 m. Varšuvos ir Vilniaus mokyklų rektorių suvažiavimams buvo pateiktas svarstyti Edukacinės komisijos nuostatų projektas; kitą dieną Lenkijos rektoriai aptarė jį drauge su karaliumi ir trečią dieną juos vieningai priėmė¹⁷⁷. Abejotina, kad ano meto sąlygomis būtų spėta susisiekti su Vilniumi ir būtų kę reiškusi vilniškių nuomonė. Komisija Varšuvoje sudarydavo smulkias mokyklų vizitavimo instrukcijas ir ligi 1784 m. net nurodydavo, ką kurioje mokykloje tikrinti¹⁷⁸. Taigi centralizavimo tendencijos buvo palyginti stiprios (jas iš dalies turėjo diktuoti reformos diegimo laikotarpio būtinumai), ypač pabrė-

¹⁷⁴ Dėl vietos stokos kiek plačiau su Edukacinės komisijos pedagoginėmis mintimis čia nesupažindiname; žr.: Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai, p. 103—111.

¹⁷⁵ Jobert A. La Commission..., p. 282.

¹⁷⁶ Sapoka A. Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos.—K., 1938, p. 276, 277.

¹⁷⁷ Lubieniecka J. Towarzystwo do ksiąg elementarnych.—Warszawa, 1960, s. 39.

¹⁷⁸ Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół Komisji Edukacji Narodowej 1774—1794.—Wrocław etc., 1976, s. VIII—IX.

žiama, jog reikia naikinti bet kurį uniją sudariusių valstybių atskirumą.

Autonomiškumo ir renkamumo principo kiek laikytasi žemesnėse švietimo administravimo grandyse. Plačiausias veiklos ribas turėjo dvi aukštosios — Vilniaus ir Krokuvos — mokyklos, apimančios visas mokyklas ir atsiskaitančios Edukacinei komisijai. Jos atliko trejopas funkcijas: mokslo, mokymo ir mokyklų administravimo. Kuriantis Edukacinei komisijai, astronomijos profesorius M. Počobutas buvo siūles Vilniuje steigti akademią, kuri, remdamasi vietos, o ne iš svetur parsikviestomis jėgomis, rūpintųsi mokslo kūrimu bei populiarinimu¹⁷⁹. Šis projektas tartum kelia mintį šalia universitetui skiriamų trijų funkcijų dar turėti atskirą mokslo kuriamąjį židinį. Sumanymas nebuvo įgyvendintas, bet jis įdomus ugdymo idėjų istorijoje. Buvo ir kitas artimas šiam siūlymas: J. Chreptavičiaus iš Prancūzijos pasikviestas fiziokratas S. P. Diuponas de Nemūras siūlė panašią į anksčiau minėtą B. Rolano švietimo sistemą su aukščiausiu universitetams vadovaujančiu organu — akademią¹⁸⁰, tačiau jo atsisakyta. Klausimas išspręstas taip: sudaryta Vadovėlių rengimo draugija (lenkiškai „Towarzystwo do ksiąg elementarnych“) — tartum mokslinis pedagoginis patariamasis organas. Jai pavesta leisti mokykloms naujoviškus vadovėlius dažniausiai su metodiniais nurodymais (lenkų kalba; jokia kita neišėjo nė vienas vadovėlis) ir konsultuoti komisiją pedagoginiais klausimais. Pasikviesta ar su pedagogine patirtimi, ar pedagogika besidominčių, išsimokslinusių, neaukštos kilmės žmonių, politiškai priklausomų nuo Komisijoje esančių didikų¹⁸¹. Tai buvo dar vienas švietimo centralizavimo būdas visai net ir formaliai neatsižvelgiant į LDK skirtingus poreikius.

Mokyklų sistema buvo sudaryta remiantis feoduline struktūra: mokyklų pakopos pavaldžios vienos kitoms. Universitetas mokslo reikalus tvarkė palyginti autonomiškai, pagal bendrą Edukacinės komisijos nurodytą kryptį lygiuotis į naujuosius mokslo laimėjimus ir kūrybiškai prisidėti prie jų. Ketveriems metams renkamas rektorius su universiteto taryba tvarkė vaivadinųjų ir apskritinių (vėliau — pavadintų apygardinėmis ir apygardėlinėmis) mokyklų reikalus: skyrė mokytojus iš mokyklų vedėjų numatytų kandidatų, vizitavo ir kontroliavo mokyklas; mokytojus rengė prie universiteto įsteigtos mokytojų seminarijos, o padirbėjusiam vidurinėje mokykloje buvo teikiama pirmenybė konkurse renkant universiteto dėstytojus. Vidurinės mokyklos ir jų mokytojai priklausė aukštosios mokyklos jurisdikcijai.

Vidurinės mokyklos ryšius su universitetu palaikė ne vien administraciniu atžvilgiu. Pirmaisiais reformos metais, pvz., Kražių mokyklos vedėjas M. Velička per laiškus dalijosi visomis mokyklos bėdomis su rektoriumi M. Počobutu, gaudavo jo patarimų ir paramos¹⁸².

Tokie pat saitai turėjo būti tarp pradinių ir vidurinių mokyklų, tačiau to nepasiekta: atsiliepė ne vien kadru bei tradicijų trūkumas, bet labiausiai — luominiai barjerai ir požiūris į liaudies žmogų. Parapinėms neužteko nė lėšų iš bendro jėzuitų turtų fondo, dažnai iš skurdžiaus valstiečio buvo imamas mokėtis tokiam pat skurdžiui mokytojui apmokėti, kai mokslas vidurinėse mokyklose buvo nemokamas! Ataskaitose vizitatoriai tenkinosi pažymėdami vieną kitą parapinę. „Atskiromis mokyklėlėmis susidomėdavo tik tada, kai įtardavo, jog jos prasilenkia su parapinei mokyklai nustatytu mokymo turiniu“¹⁸³ (t. y., kai mėgindavo lygiuotis su vidurinių mokyklų pirmomis klasėmis). Ir vizitavimo aktuose mažėjo žinių apie parapines mokyklas. Jų mokytojai nebuvo skiriami naujam „akademiniam luomui“ — jam priklausė aukštosios ir vidurinių mokyklų dėstytojai. Teoriškai perimamumas tarp parapinių ir vidurinių mokyklų buvo, tačiau praktiškai norintieji stoti į vidurines atskirai mokėsi lotynų kalbos pagrindų, nes parapinėse jų negaudavo. Visų laipsnių mokyklose teoriškai nebuvo jokio ir luominio nei tikibinio skirtumo. Tai didelis sistemos privalumas. Vis dėlto 1783 m. nuostatų pratarmėje pabrėžiama, kad norima visam bajorų jaunimui suteikti vienodą auklėjimą ir lavinimą¹⁸⁴. Reformatoriams rūpėjo integruoti šį luomą kultūrinio ir nacionalinio atžvilgiu. O apie parapines mokyklas sakoma, kad jų tikslas — „šviesti liaudį, mokyti ją tikybos, jos luomo pareigų, darbų ir pramonės“¹⁸⁵. Norint gelbėti žlungančią bajorų valstybę, reikėjo, pasak prancūzo S. P. Diupono de Nemūro, per švietimą sukurti naują naciją. Todėl dar reformos pradžioje 1774 m. nurodymuose vaivadinėms mokykloms rašyta: „Tegu vaikai pažįsta žemę, kuri juos peni ir nešioja, namus, kuriuose gyvena, duoną, kurią valgo“¹⁸⁶. Šituo principu palyginti nuosekliai vadovautasi, pertvarkant ypač vidurinių mokyklų mokymo turinį ir metodus. Įvesta daug gamtos ir tikslųjų mokslų, jie siejami su praktika, krašto poreikiais. Taip stengtasi prusinti ir aktyvinti bajoraitį, kad šis gebėtų geriau suvokti naujus ekonominius uždavinius. Humanitariniai mokslai papildyti naujomis istorijos

¹⁸² M. Veličkos laišakai M. Počobutui. — VUB, f. DC, b. 112.

¹⁸³ *Szybiak I. Szkolnictwo...*, s. 231, 232.

¹⁸⁴ Ustawy Komisji Edukacji Narodowej (toliau — Ustawy...). — In: Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji): Wybór źródeł / Zebrał i opracował S. Tync. — Wrocław, 1954, s. 572.

¹⁸⁵ Ustawy..., s. 699.

¹⁸⁶ *Lewicki J. Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej.* — Warszawa, 1925, s. 29.

¹⁷⁹ VUB, f. DC, b. 57; V. Drėmos duomenimis, 1773.XI.21 buvo sudarytas akademijos steigimo aktas; žr.: *Drėma V. Sprawa nauczania architektury.* — *Biuletyn Historii sztuki*, 1966, s. 355.

¹⁸⁰ *Dutkova R. Komisja Edukacji Narodowej.* — *Ossolineum*, 1973, s. 21.

¹⁸¹ *Lubieniecka J. Towarzystwo do ksiąg elementarnych*, s. 20.

ir geografijos žiniomis, iškeltas uždavinys per lotynų kalbos pamokas kartu mokytį ir lenkų kalbos gramatikos bei rašybos. Įvestas naujas pasaulietinės dorovės, papročių, tautų teisės kursas. Visas šis humanitarinių dalykų ciklas turėjo skiepyti jaunimui pilietiškumą ir tautiškumą — naujojo ugdymo pagrindą. Naujasis mokymo turinys iš esmės skiriamas bajorui, o pradinė mokykla liko utilitarinės-praktinės krypties, be humanitarinių dalykų, galinčių ugdyti žmogų. Giliau pažvelgus, ir patriotizmas suvokiamas luomiškai: „Pilietis bajoras — tai politikas, organizatorius, valdininkas, mokytojas, karys, teisininkas, dvaro savininkas ar administratorius; pilietis valstietis ar amatininkas — tai pirmiausia visiems geras, klusnus, drausmingas ir sveikas darbininkas, pavaldus bajorui“¹⁸⁷.

Edukacinė komisija nuostatuose pateikė bendruosius ugdymo pagrindus, paremtus natūraliąja pedagogika, ir kartu nurodė mokymo metodo kryptį. Pažymimas glaudus fizinio ir dvasinio žmogaus vystymosi ryšys, patariama neskubinti nei vėlinti vaiko lavinimo, atsižvelgti į natūralų jo brendimą¹⁸⁸, sudaryti tinkamą aplinką: gerą, žvalią nuotaiką, jo neslopinti, per daug nebarti, aktyvinti fiziškai ir intelektualiai. Dažnai pasisakoma prieš verbalizmą, už mąstymo ugdymą. Ir čia tinkamiausias nurodomas „analitinis“ metodas. Nuostatų XV skyriuje rašoma: „Dėstydamas tvirtai laikykis tokio dėsnio: kiek galėdamas niekad nepradėk nuo bendrųjų dalykų ar pasakymų, pereidamas prie atskirų, ir nuo sunkesniųjų prie lengvesniųjų... nuo abstrakčių minčių prie pojūčių pagaunamų dalykų...“, reikia „jaunimą pratinti stebėti daiktus, pačiam mąstyti, tam reikalui turi būti taikomi mokomieji dalykai, rašiniai ir visokios pratybos“¹⁸⁹. Taigi remtasi sensualistine pažinimo teorija, teikta pirmenybė indukciniam būdai, akcentuojant gamtos mokslų metodologinius pradus. Visa tai, lyginant su senąja mokykla, buvo itin nauja. Ypač pažymėtini įtaigiai rašiusio pedagogo G. Piramovičiaus nurodymai papapinės mokyklos mokytojui „Mokytojo priedermės papapinėse mokyklose ir būdai joms atlikti“ (1787). Reikalaujama, kad mokytojas būtų asmenybė su jo profesiją atitinkančiomis intelektualinėmis, moralinėmis savybėmis, gerai suvoktų naujosios metodikos esmę.

Ir nors G. Piramovičiaus samprotavimai itin pažangūs, bajoro uždavinys — organizuoti ir prižiūrėti kitų darbą, pažinti, „kiek iš prigimties jiems lygių žmonių darbo ir triūso kaštuoja reikalingi ir patogūs daiktai... ir kad pats darbas yra vertas uždarbio ir naudos“¹⁹⁰. Tačiau tik retais atvejais darbas kaip

dorovinė vertybė laikomas kiekvieno žmogaus prievole, — tai visai naujos visuomeninės struktūros samprata. Štai Vilniaus apskritinės mokyklos mokytojas teigė: „Geram auklėtojui dera neleisti vaikams būti neveikliems. Darbas įgimtas žmogui, o poilsiu tinka naudotis tiktai atsikvėpti nuo darbo... Tegu jūsų vaikai nepasikliauja tarnais ir samdiniais, tegu jų pagalba naudojasi tik tais atvejais, kai patys nepajėgia ko pasidaryti“¹⁹¹.

Edukacinės komisijos reformoje buvo nemaža prieštaravimų bei nenuoseklumų, realizuoti kai kurias idėjas kliudė ir neparengta dirva, ir lėta naujoviškai parengtų mokytojų kaita bei kitos priežastys. Dauguma vidutiniųjų ir smulkiųjų bajorų buvo konservatyvūs. Po 1790 m. seimeliuose vis dažniau reikalaujama gražinti jėzuitų mokyklas. Lenkijos istoriografai yra pastebėję, kad LDK teritorijoje opozicija švietimo reformoms buvo kiek silpnesnė kaip Lenkijoje¹⁹². Bajorams pradėta daryti nuolaidų: 1789 m. žemesnėse klasėse leista vaikus pratinti kalbėti lotyniškai, o vyresnėse — ir įpareigota. Baiminantis besiskverbiančios pasaulietinės dvasios, mokytojams įsakyta kartu su mokiniais dalyvauti pamaldose ir kas mėnesį atlikti išpažintį¹⁹³.

Norėta žadinti mokinių mąstymą, bet paliktas senasis mokymo organizavimas: didelis vaidmuo skiriamas mokinių prižiūrėtojams (direktoriams) dažniausiai iš vyresnių mokinių, kurių ir išmanymas, ir pedagoginis pasirėngimas negalėjo prilygti mokytojo. Mokinio diena senojoje mokykloje pedantiškai buvo suskirstyta taip, kad, dažnai kartodamas, jis galėtų gerai išmokti atmintinai. Tai liko ir naujoje mokykloje; maža laiko skiriama savarankiškam darbui. Mokinių skaičius klasėse nepibrėžtas (kartais būdavo ligi 100), lygiai kaip ir amžius (kai kada toje pačioje klasėje mokėsi 6 ir 26 metų mokiniai). Iš senosios mokyklos perimtas lenktyniavimas, skatinęs keroti ir taip dideles bajorų ambicijas ir kartu reikalavęs kelių grandžių kontrolės, kuri iš normalaus mokymo atimdavo dalį laiko ir jėgų.

Natūralioji pedagogika pabrėžė žmogaus prigimties gerumą; gebėjimas ugdyti pagal kiekvieno prigimtį — svarbiausias pedagogo uždavinys. Prievarta smerkiama, bet čia pat nuostatai buvo numatę visus atvejus, kai galima ir reikia taikyti

¹⁸⁷ Iskalbos mokytojo Sperkavičiaus kalba Vilniaus apskritinėje mokykloje mokslo metų pradžios iškilmėse. — VUB, f. 2 DC, b. 102, 1798.VIII.27.

¹⁸⁸ Hulewicz J. Opinia publiczna wobec Komisji Edukacji Narodowej. — In: Studia z dziejów kultury polskiej. Warszawa, 1949, s. 412, 417, 427, 431, 436, 437 (J. Hulewicz, konstatavęs, kad Lietuvos mokyklos tolydžio tobulėjusios, nieiškodamas priežasčių, tik priduria, jog nereikia to reiškinio kelti, nes vis tiek Lietuvoje, kaip ir Ukrainoje, bendras kultūros lygis buvęs žemesnis, p. 421—423).

¹⁸⁹ Smoleński W. Zywioly zachowawcze i Komisja Edukacyjna. — In: Smoleński W. Pisma historyczne. Kraków, 1901, t. 1, s. 179.

¹⁸⁷ Bartnicka K. Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej. — Warszawa, 1973, s. 25.

¹⁸⁸ Ustawy..., s. 720.

¹⁸⁹ Ten pat, p. 662.

¹⁹⁰ Ten pat, p. 691.

viešas ar neviešas fizines bausmes. Savo ruožtu ir mokytojams numatytos bausmės už žiaurų elgesį.

Edukacinė komisija siekė suvalstybinti, supasaulietinti ir padaryti tautinę mokyklą. Pirmasis mėginimas nepavyko ligi galo: pirmiausia nuo katalikų bažnyčios finansiškai ir administraciškai liko priklausomos parapiinės mokyklos, nepavaldžios ar tik iš dalies pavaldžios komisijai buvo kitatikių (evangelikai net turėjo savo Edukacinę komisiją)¹⁹⁴ mokyklos, mergaičių pensijonų dalis.

Pasaulietinimas vyko dviem kryptimis: mažinamas priklausymas nuo bažnyčios ir plečiamas švietėjiškas, mokslinis pasaulio suvokimas. Konflikto su bažnyčia stengtasi nekelti, bet vis dėlto gamtos bei tikslieji mokslai dažnai formavo naujus metodologinius pasaulio suvokimo pagrindus. Neabejotinai reikšmingas buvo kuriamas pasaulietinės dorovės supratimas, besiremiantis visuomeninės sutarties ir abipusės naudos principais. Jame glūdinti individualybės ir kolektyvo priešybė sprendžiama daugiausia atsižvelgiant į bajorijos tradicijas, derinant asmeninę ir valstybinę naudą.

Itin sudėtinga buvo įgyvendinti nacionalinės mokyklos idėja. Ji turėjo remtis ne tik gimtąja dėstomąja kalba, bet jau ir nacionaline kultūra. Mokykla taip pat turėjo kultūriškai integruoti visą valstybę, padaryti ją nacionaliniu atžvilgiu vienalytę. Nors tautos sąvokai jau priklausė ne vien bajorai, tačiau praktiškai visų pirma siekta nacionaliniu atžvilgiu vienalyčio, visuomeniškai užangažuoto jų luomo, kurį jungtų lenkų kalba ir kultūra. To meto feodalinę Respubliką sudarančių įvairių tautų liaudis visai neminama. O vien Lietuvai reiškiami jausmai buvo laikomi „provinciniu“ patriotizmu. Vienas iš pagrindinių Edukacinės komisijos ideologų Hugas Kolontajus rašė: šalia „slaviškos-lenkiškos kalbos“ Respublikoje dar esanti nesuprantama lietuvių kalba — senųjų skitų ir slavų mišinys. „Valdžios pareiga kalbų... skirtumus mažinti, įvairius dialektus suartinti, neslaviškas kalbas naikinti ar bent priversti prie tokios būklės, kad kiekvienas ryšius su valdžia palaikytų lenkiškai, nors dėl ydingo įpročio ar prietaro ir galėtų likti prie savo senosios kalbos“¹⁹⁵. Pradinėje mokykloje kalbos klausimas buvo paliktas savieigai, o vidurinėje vargta su ja; antai 1788 m. vizitatorius J. Erdmanas raporte apie Kražių mokyklą rašė: „Man skundėsi mokytojai, ypač žemesnių klasių, kad jiems daug vargo ir

darbo su pirmą kartą atvykstančiais į mokyklą; juos pirma reikia mokyti lenkiškai suprasti, o paskui, kad ką nors galėtų iš lotynų kalbos į lenkų išversti“¹⁹⁶. XVIII a. pabaigos vizitatorių ataskaitos palyginti lakoniškos, formalios ir panašių pastabų nedaug, vėliau jų gausės.

Reformos metu požiūris į gyvosios kalbos vietą dar nenu-sistovėjęs. Tuo atžvilgiu būdinga rektoriaus M. Počobuto nuomonė. Pagal seną Europos mokslo tradiciją jis buvo priešingas, kad lenkų kalba moksle pakeistų lotynų kalbą. Net netikėjo, jog ano meto sąlygomis lenkų kalba galėtų išsilaikyti: „Tegu daro, ką nori, bet lenkų kalbos neišsaugos. Svetimųjų interesus ir dvarininkijos ekonominiai ir politiniai poreikiai ilgainiui ją sužlugdys“. Šią nuomonę jis paremia istoriniu argumentu: „Didelės ir labai mokslingos kalbos, graikų ir lotynų, o net ir mūsų lietuvių sužlugo, nekalbant apie senąsias, pvz., chaldėjų, egiptiečių ir kt.“¹⁹⁷ Pažymėtina, kad lietuvių kalba anaipol nelaikoma vien liaudies kalba, ji vienoje gretoje su didžiųjų kultūrų kalbomis, tačiau išbraukta iš gyvųjų tarpo. Edukacinė komisija kėlė gyvosios kalbos reikšmę tautos egzistavimui, diegė nacionalinės valstybės idėją per nacionalinę mokyklą. O lietuvių, baltarusių, ukrainiečių kalbų atžvilgiu liko įsišaknijęs luominis požiūris, gilėjo denacionalizavimas. Tačiau švietimo reformų idėjos krito į įvairiopą dirvą ir jų poveikį galima vertinti tik dialektiškai: ne visos net ir, abstrakčiai imant, demokratinės tendencijos padėjo lietuvių demokratinės kultūros plėtotei, o kai kurie dargi priešingi tai kultūrai siekiami kartais žadino vaisingą atoveiksmį.

* * *

Daliai bajorų švietimo reforma buvo nepriimtina ne vien dėl švietėjiškų, bet ir dėl kai kurių politinių tendencijų. 1792 m. reformų priešininkai, Jekaterinos globojami, Targovicoje sudarė konfederaciją, kuri siekė atgauti visas Saksų valdymo metais turėtas privilegijas bei laisves, taip pat ir atskirus urėdus Lietuvai ir Lenkijai. Atsirado atskira Lietuvos edukacinė komisija¹⁹⁸. Tų pačių metų rudenį Lietuvos generalitetas nurodė jos sekretoriui su Lietuvos mokyklomis susijusią medžiagą perkelti iš Varšuvos į Vilnių. Prasidėjęs antrasis feodalinės Respubli-

¹⁹⁴ Jono Erdmano 1788 m. vizitavimo aktas.— VUB, f. 2 DC, b. 95, p. 9.

¹⁹⁴ Laurymaitis A. Lietuvos evangelikų reformatų mokyklos.— Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika ir psichologija, 1973, t. 12, p. 125; Jobert A. La Commission..., p. 189, 432, 433.

¹⁹⁵ Koltataj H. Stan oświeceni w Polsce, s. 10, 11 (Lenkijos istorikai Edukacinės komisijos 200 metų sukakties proga pabrėžė jos nuopelnus Lietuvos ir Lenkijos integravimui; žr.: Mizia T. O Komisji Edukacji Narodowej.— Warszawa, 1972, s. 13, 14).

¹⁹⁶ Baliński M. Dawna akademia Wileńska: Próba jej historyi od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803.— Peterburg, 1862, s. 379.

¹⁹⁸ Literatūroje yra nuomonių, kad tai esąs „klastingas separatistinės politikos žingsnis“ (Michalik B., Mizia T. Stosunek konfederacji Targowickiej do Komisji Edukacji Narodowej.— In: Rozprawy z dziejów oświaty. Wrocław etc., 1966, t. 9, s. 79).

kos padalijimas sutrukdė komisijos veiklą. Galutinai žlugus feodalinėi valstybei, 1797 m. įsteigta Lietuvos edukacinė komisija¹⁹⁹, kuriai, be Targovicos konfederacijos šalininkų (vysk. Juozapo ir prelato Jono Nepomuko Kasakauskų), priklausė ir senieji Edukacinės komisijos veikėjai: J. Chreptavičius, D. Pilchovskis, J. Stroinovskis. Pati politinė situacija padėjo stiprinti kai kuriuos reakcinius švietimo elementus. Visų pirma komisija tapo priklausoma nuo caro valdžios atstovo — gubernatoriaus. Ji turėjo apie viską smulkiai raportuoti gubernatoriui ir kiekvienu reikalu tartis su juo. Mokyklų sistema palikta ta pati, susilpnėjo tik finansinė bazė, daugelis vidurinių mokyklų grįžo vienuoliams, nors programos nepasikeitė. Išnyko pilietiškumo ir tėvynės meilės akcentai oficialiuose nurodymuose mokykloms, sustiprėjo religinės tendencijos. Antai Lietuvos edukacinės komisijos nuostatuose (1797) rašoma: „Pagrindinis uždavinys bus rūpintis, kad viešojo ugdymo pagrindus sudarytų dorovė ir geras elgesys, o mokytojai stengtųsi diegti jaunimui tvirtus religijos pagrindus, ištikimybę monarchui...“²⁰⁰. Buvo net siūloma tikrinti visų privačių mokytojų politinius ir religinius įsitikinimus, kad valstybėje būtų auklėjama viena linkme²⁰¹. Atsiskyrusi nuo Lenkijos, naujoji komisija nacionalinį klausimą sprendė senoviškai: gimtosios kalbos ir tautos sampratą paliko tokią pat, kaip ir abiejų tautų Edukacinė komisija. Galiojo senosios komisijos nuostatų skyriai apie mokymo turinį, vadovėlius, metodus. Labiau akcentuota tikyba, dorovė ir lotynų kalba. Sulėtėjo mokyklos pasaulėjimas, bet daugelis švietėjiškų tendencijų ir toliau sėkmingai plėtojosi. Prieš sklindantį nepasitikėjimą mokslu ir jo poveikiu žmonių dorovei kalbėjo Teišių mokyklos iškalbos mokytojas iškilmingame 1797 m. mokslo metų pradžios akte: „Mokslas, kurio vienintelis tikslas yra padaryti žmogų ir tautas laimingas, viską savo taurumu pranoksta“²⁰². O caro valdžia visai pagrįstai Lietuvos mokykloje įžiūrėjo kai kurių absoliutinei monarchijai pavojingų elementų. Rusijos mokyklų kūrimo komisija, svarstydama, kaip suvienodinti naujai prijungtų žemių ir Rusijos mokyklų skirtumus, labai piktinosi istorijos vadovėliais, kuriuose reiškiamos respublikoniškos mintys, ypač J. Stroinovskio „Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tarptautinės teisės mokslo“ vadovėliu, kad įstatymų leidžiamoji valdžia glūdi tautoje, nuo jos

¹⁹⁹ Plačiau žr.: *Lukšienė M.* Lietuvos edukacinė komisija (1793—1803).— Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika, 1981, t. 16.

²⁰⁰ Ten pat, p. 134.

²⁰¹ *Michalik B., Mizia T.* Stosunek konfederacji Targowickiej..., s. 77—78.

²⁰² „Mokyklų raportai ir laišakai Vyriausiajai LDK mokyklai 1781—1797 m.“— VUB, f. 2 DC, b. 102, p. 90.

priklauso ir jai skirta²⁰³. Todėl komisija siūlė istorijos ir geografijos vadovėlius versti iš rusų kalbos. Nuostabą kėlė tai, kad vidurinėse mokyklose nedėstoma tikyba. Norint suvienodinti visos imperijos mokyklas, kai kuriose klasėse siūlyta pereiti prie rusų dėstomosios kalbos²⁰⁴.

Požiūris į pradinį mokymą nepasikeitė. Nors 1797 m. nuostatuose apie parapines nekalbama, bet iš komisijos darbo protokolų matyti, kad ji pradėjo darbą nuo pradinių mokyklų vadovėlių (bet ir šį kartą apie lietuvių kalbą neužsimenama).

Nors Lietuvos edukacinei komisijai teko veikti palyginti sunkiu pereinamuoju laikotarpiu, tačiau ji nemažino ir nestabdė vidurinių mokyklų augimo, visai patikino steigti ir parapines. Literatūroje pasitaiko neteisinga nuomonė, kad tuo metu jos visai sunykusios²⁰⁵. Lyginant 1782 m. ir 1801—1804 m. parapinių skaičių, jų sumažėjo tik devyniomis²⁰⁶.

II. Nauji liaudies žmogaus formavimosi pradai

Visoje Europoje spręsti liaudies švietimo klausimą vertė socialiniai-ekonominiai bei kultūriniai veiksniai. Vienur tatai vyko anksčiau, kitur vėliau. Pirmajame to proceso etape (XVI—XVII a.) vyravo religinė forma: katalikų ir protestantų rungtyinėse mokykla buvo viena iš priemonių palenkti liaudį į savo pusę. Antrajame iškyla pasaulietiniai elementai — mokyklą perima valstybė, dar bendradarbiaudama su bažnyčia. Antai Prūsijoje, kuriai priklausė Mažoji Lietuva, jau XVIII a. viduryje mokyklų palyginti tanku: lietuvių gyvenamose apskrityse priskaičiuojama apie 1300¹. Estai 1684 m. kad ir trumpai turėjo pirmą estišką mokytojų seminariją; nuo XVIII a. vidurio šalia mokyklų plačiai diegiamas pastorių kontroliuojamas namų mokymas, turint tikslą visuotinai išmokyti bent skaityti². Latvijoje tuo metu taip pat plečiasi pradinių mokyklų tinklas ir protestantų bažnyčios organizuojamas namų mokymas. XVIII a.

²⁰³ Сборник материалов для истории просвещения в России.— Петербург, 1863, т. 1, с. 385.

²⁰⁴ Ten pat, p. 394, 395.

²⁰⁵ *Szybiak I.* Szkolnictwo..., s. 231 (esą 1783 m. visoje LDK buvo 40 mokyklėlių, o 1792 m. likusios tik 8).

²⁰⁶ *Truska L.* Lietuvos mokyklos XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje, p. 46—48 (autorius nuomone, vien Vilniaus vyskupystės dabartinėje LTSR teritorijoje 1801 m. buvo 78 parapinės mokyklos).

¹ Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai.— V., 1983, p. 168.

² *Андрезен Л.* Эстонские народные школы в XVII—XIX веках.— Таллин, 1980, с. 25, 33, 87, 88.

antrojoje pusėje iš 120 latviškų leidinių 25 jau buvo pasaulietiniai, tarp jų — kalendoriai³.

Valdantieji sluoksniai buvo suinteresuoti ugdyti liaudies žmogų sau naudinga kryptimi, bet tuo pačiu metu ima ryškėti ir demokratinės ugdymo tendencijos, kurios vienaip ar kitaip sutapo ar buvo susijusios su liaudies interesais: mažinti luominį kultūros uždaramą, apskritai jos elitiškumą. Pirmoji sąlyga — kurti antifeodalinę, nekonformistinę žmogaus nuostatą, išlaisvinančią jį apskritai. Lietuvių liaudžiai prisideda dar kelios būtinos sąlygos: pripažinti lietuvių kalbos viešumos teisę ir liaudies kultūros vertę, o tai neatskiriama nuo nacionalinės savimonės brandinimo. Lietuvių tautos istoriniame kelyje tų sąlygų suvokimas ir stichinė ar sąmoninga kova vienur prasidėjo anksčiau, kitur vėliau. Mokykla vienu atveju atliko teigiamą, kitu — neigiamą vaidmenį.

Mažonoje Lietuvoje liaudies raštingumo lygis buvo aukštesnis negu Lietuvoje. XVIII a. antrojoje pusėje lietuvių kalba dar nebuvo išvyta iš pradinės mokyklos. Visuose kituose mokyklų laipsniuose lotynų kalbą keitė vokiečių kalba. Karaliaučiaus universitete veikė lietuvių kalbos seminaras, skirtas būsimiesiems pastoriams pramokti lietuvių kalbos (Halės universitete toks seminaras nustojo veikti 1740 m.). Potencialiai jis galėjo būti lietuvių kalbos tyrimo ir kartu nacionalinės savimonės formavimosi židiniu, tačiau juo netapo. Valdantįjį sluoksnį nuo lietuvių liaudies skyrė ne tik kalba, klasinė kultūra, bet ir istorinės tradicijos. Mokymo turinys nuo žemiausio ligi aukščiausio mokyklos laipsnio rėmėsi visų pirma vokiečių nacionaline kultūra, nesvarbu, kuria kalba ji būtų reiškiamą.

Tiesa, Mažonoje Lietuvoje XVII a. vilnija bendra visai Europai mintis, skatinanti puoselėti gimtąją kalbą, kaip kiekvienos tautos kultūros ir savitumo išraišką. Demokratinės ugdymo minties požiūriu ypač svarbu, kad gimtosios, būtent lietuvių, kalbos kėlimas drauge žadino liaudies žmogaus savigarbą, jo nacionalinę savimonę. Pažymėtinas M. Merlino poleminius traktatus „Pirmasis lietuvių kalbos principas“ (1706), kuriame kalbos grynumo bei taisyklingumo patariama mokytis iš liaudies, jos kūrybos. Praktiškai tą principą taikydamas, J. Sulcas 1706 m. išleidžia pirmąją lietuvišką pasaulietinę knygą „Ezopo pasakėčias“ (Die Fabeln Aesopi zum Versuch nach dem Principio Litvanicae Lingvae Littauisch vertiret...). Pagal to meto visos Europos tradiciją ji tiesiogiai siejosi su mokyklos reikalais.

Pilypas Ruigys (tėvas) vokiškai parašytame panegiriniame eilėraštyje šių pasakėčių vertėjui kalbos gryninimą praplečia patriotizmo, apskritai nacionalinės savimonės žadinimo linkme:

Nebebus nuo šiol Babelio kalboje tavo,
Zinoki tai ir džiaukis, tėvyne mylima!
Imkis dabintis jau tik papuošalais savo,
Vokiškus, lenkiškus skarmalus atmesdama⁴.

O 1745 m. P. Ruigys studijoje vokiečių kalba „Lietuvių kalbos, jos kilmės ir savybių tyrinėjimas“ apie lietuvių kalbos turtingumą, tobulumą bei „malonumą“ paskelbė plačiai nuskambėjusias lietuvių liaudies dainas. Čia svarbūs du momentai: ne tik liaudies dvasinės kultūros vertės pripažinimas, bet ir tos kultūros bei kalbos laikymas ne vien valstiečių luomo, bet ir visos lietuvių tautos nuosavybe bei požymiu. Todėl P. Ruigys nurodo lietuvių kalbos giminystę su klasicizmo laikotarpiu labiausiai vertinama antikine, graikų, kalba. Tai argumentas lietuvių kalbos prestižui pakelti. Be to, teigia ją esant visos tautos, visų luomų kalba, ja dar neseniai (prieš 50 metų) Didžiojoje Lietuvoje kalbėję daugelis bajorų, P. Ruigio atminimu — ir Kauno miestietės, o to miesto burmistras esą laikomas vienos lietuviškos dainos autoriumi⁵. Kartu šiame argumentavime glūdi tautos, gyvenančios abipus Nemuno, integralumo mintis. Dar nekeliamą istorinio tautos tęstinumo bei teisės savarankiškai tvarkytis idėja. Apie tai labai nedrąsiai užsimena kitos kartos atstovas — K. Milkus. Jis savo „Pilkainyje“ (apie 1786 m.) K. Donelaičio barzdotas gadyne, kai prūsas dar nevergavo, konkretina istoriniais vaizdais, primindamas kryžiuočių nukariavimo tragiškumą. Tai pirmas mūsų literatūros kūrinys istorine tematika. Kiek vėliau K. Milkus pastebi dvi lietuvių būro orumo reiškiniai pakopas (žr. „Trumpą lietuvių poezijos vadovą“, 1800 m. išspausdintą lietuvių kalbos gramatiką, kur yra garsioji vokiečių filosofo I. Kanto pratarė). Autorius kalba apie mažybinių žodžių vartojimą poezijoje ir šnekamojoje kalboje: „Giliai pažeminta tauta naudoja juos iš dalies kaip pataikavimo žodžius, o iš dalies norėdama parodyti savo pažeminimą ir nuolankumą. Tačiau rimtas ir nepataikaujantis lietuvis niekuomet jų nevartoja“⁶. K. Milkus tik retais atvejais siūlo poezijoje (jis čia turi galvoje visų pirma giesmes) vartoti mažybinę formas. Taigi autorius atkreipia dėmesį į dvi to meto lietuvių liaudies psichologines nuostatas: pasiduodančiųjų ir savo vertę tebenutuokiančiųjų. Ir vis dėlto ligi politinio šios minties aspekto neprieita. Valstybingumo idėja Mažonoje Lietuvoje jau keli amžiai buvo sutapusi su vokiškumu. Feodalizmo epochoje bajorų luomas — pagrindinis politinės minties reprezentantas. O Mažonoje Lietuvoje savo istorinėmis

⁴ Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha / Red. K. Korsakas ir J. Lebedys.— V., 1957, p. 145.

⁵ Ten pat, p. 155.

⁶ Ten pat, p. 205.

³ История Латвийской ССР.— Рига, 1952, т. 1, с. 394, 597.

ir valstybinėmis tradicijomis jis visai svetimas lietuvių liaudžiai — tai jau kolonizatorių sluoksnis.

Taigi per Europą drauge su antibaudžiavinėmis tendencijomis vilnijančios nacionalinės kalbos, liaudies dvasinės kultūros vertinimo idėjos, žadinančios demokratines ugdymo mintis, krito į įvairią dirvą ir skirtingai veikė. Apie XVIII a. lietuvių valstiečio vidinį pasaulį be galo maža ką būtų galima pasakyti, jei ne didžiojo mūsų menininko *Kristijono Donelaičio* (1714—1780) palikimas, taip pat jo asmenybės brendimo kelias. K. Donelaitis išėjo iš lietuvių valstiečių kultūrinės aplinkos. Mokykla vedė jį į tautiniu ir socialiniu atžvilgiu svetimą kultūros sferą, kurioje, be abejo, buvo ne vien reakcinių su vokiečių feodalų luomu susijusių reiškinių, bet taip pat ir demokratinų elementų. Klasinėje visuomenėje, kol žemesnio sluoksnio sąmonė kartu su kultūros vertybių suvokimu dar nėra pakankamai subrendusi, dažniausiai dauguma žemesnio luomo išėivių, norėdama neišsiskirti iš naujosios visuomenės grupės, stengiasi pritaipyti prie tuo metu kaip tik vyraujančių nuosaikiųjų ir net kartais reakcinių tos kultūros elementų. Tokiais atvejais konformizmas — visuotinis reiškinys. Tik stipriosios asmenybės pajėgia išsaugoti gimtosios kultūros vertybes kaip savo individualybės dalį. Pažangiosios naujosios visuomenės tendencijos gali aktyvinti panašios asmenybės pozityvų santykį su ankstesniąja kultūra. K. Donelaitis čia — nepakartojamas pavyzdys.

Šviečiamasis amžius pirmiausia pabrėžė žmogaus proto galimybes, saistomas gamtos, bet ne socialinės padėties. Pažangieji mokslo atstovai socialinę nelygybę aiškino visuomenine sutartimi, o reakcingesnės krypties žmonės dar dažnai argumentavo religija, tačiau jau retai neigė potencialią visų žmonių lygybę gimstant. Žmogaus vertinimo kriterijumi tampa ne kilmė, o jo asmens savybės: protas, darbštumas, t. y. veiklumas kuriant materialines bei dvasines vertybes; panašiai vertinamos ir moralinės savybės. Ieškoma natūraliosios žmogaus būsenos, kuri palankiausia jo įgimtoms savybėms plėtoti, kuri nesuardytų gamtos duotos harmoningos žmogaus struktūros. Gamta kartais suvokiama ne materialistiškai, o kaip dievybė. Paties žmogaus sampratoje mažėja dualizmas, jis mėgina suvokti save vientisą. Literatūroje prityla herojiškoji tematika, išpuoselėta klasicizmo srovės veikaluose ir lietuși aukštąjį feodalų sluoksnį, akys ima klaidžioti čia pat žemėje ir pastebėti visų pirma žemdirbį — pagrindinį materialinių gėrybių gamintoją. O tas žemdirbys dažnai suvokiamas ir kaip idiliškai gamtos fone nupieštas tas pats dvarininkas. Baroko, sentimentalizmo bei šviečiamąjo realizmo srovės (jų tarpusavio santykio bei pačių sąvokų turinio susikirtimo kai kur ir interpretacijų įvairumo čia neliesime) pravėrė duris į literatūrą bei vaizduojamąjį

meną tam tikru būdu modifikuotai būčiai ir su ja — eiliniam pilkajam žmogui.

Visa tai buvo gyva K. Donelaičiui susipažįstant su naująja kultūra, kurią jis rado mokykloje, miesto aplinkoje, kuri viešpatavo ir pastorių sluoksnyje. Išėjęs iš lietuvių liaudies kultūrinės aplinkos ir, tapęs pastoriumi, vėl grįžęs tikruoju jos nariu, K. Donelaitis turėjo mokytį liudį ne vien religijos: pagal to meto papročius jam taip pat priderejo dorovės dalykai, kaip ir buities sritis. Siandien negalime plačiau atkurti K. Donelaičio socialinės pedagogikos veiklos kaip ir jo darbo krypties Stalupėnų mokykloje, kurioje dirbo (1740—1743) iš pradžių mokytoju, nuo 1742 m. — vedėju.

Iš poeto tiesioginio pedagoginio darbo težinome, kad, gavęs pastoriaus vietą, sunkiai skyrėsis su mokykla. V. Kuzmickas spėja, jog Stalupėnų mokykla turėjusi būti vokiška ir vargu ar Donelaičio pasakėčios tuo metu galėjusios būti skirtos lietuvių mokiniams, o turėjusios būti parašytos vėliau⁷. Kad ir kaip ten būtų, vis dėlto lietuviškos mokyklos reikalai galėjo būti vienu iš akstinių poetui imtis šio žanro. Pasakėčios — tada klasikinė skaitinių rūšis. Nevertėtų gal absoliutinti poeto literatūrinių interesų, nesiejant jų su praktiškais gyvenimo diktuojamais uždaviniais.

Taigi K. Donelaičio pasakėčios šalia J. Šulco knygelės privalėtų turėti savo vietą ir mūsų pedagoginės minties istorijoje: atsirado pasaulietinio turinio originalių, meninių skaitinių lietuviškai mokyklai ar klausytojui bei skaitytojui. Pasakėčių vaidai glaudžiai susiję su lietuvių valstiečio pasaulėvaizdžiu. Mokyto turiniui tai sudarė prielaidas dėti savosios liaudies kultūros pagrindus. O ši idėja itin svarbi. Ją remia visa K. Donelaičio kūrybos linkmė. Jo nupieštas autentiškas Mažosios Lietuvos valstiečio paveikslas leidžia kalbėti ir apie kai kurias liaudies žmogaus vystymosi bei ugdymo tendencijas.

K. Donelaitis liaudies žmogų vaizduoja plačiame socialiniame fone, diferencijuotai, su aiškia socialine savimone, kurios aštrumą švelnina religinis didaktiškumas, tačiau emocinis meninių paveikslų nuspalvinimas veikiau skatina nesitaikstyti su baudžiavine tikrove. Sodriais brūkštelėjimais, pabrėžtinai būriškais beveik žemiausio klodo žodžiais poetas pagal klasicistinę poetiką ne sykį kartoja švietėjišką mintį, jog iš prigimties visi žmonės lygūs. Jo būrai nepripažįsta nei protinio, nei juo labiau dorovinio ponų pranašumo. Priešingai, darbo apoteoze, kurios sklidina visa poema, keliama nauja vertybė — kuriamasis žmogaus darbas. Tai XVIII a. būdinga idėja, tik darbo sąvokos turinys suprantamas labai įvairiai. K. Donelaičio koncepcijoje jis itin naujoviškas.

⁷ Kuzmickas V. Kristijonas Donelaitis.— V., 1983, p. 117—119; Gineitis L. Kristijonas Donelaitis ir jo epocha.— V., 1964, p. 190—191.

Poemoje tėra vienintelis geras ponas (jau miręs)— amstras, kuris tiktai vokiškai mokėjęs būrus kolyti, o norėdamas pagerbti, „tai jis tam lietuviškai padarydavo garbę“. Jo paveikslas neryškus. Šiaip visi ponai būrą „per drimelį“⁸ laiko, bet ir būrai pelnytai į poną iš aukšto, kad ir su baime, žiūri. Kitoks santykis gali būti pasiekiamas pirmiausia per tiesioginį darbo patyrimą:

Taigi nedyvykis, kad kartais drimelį puiku
Zaunijant girdi. Jis taip glūpai nedarytu,
Kad jo tėvs jų būtų mūsų darbus dirbt pamokinęs⁹.

Natūraliosios pedagogikos reikalavimais išpuikusių ponaičių adresu dvelkia ir kitas kreipinys tų pačių būrų lūpomis:

Rods, darbelio jūsų ponaičių lepusi nosis
Baidos ir vis poniškai užkumpusi juokias;
Ale dabok tiktai, kaip veikia ji nusilenktų.
Kad barščius nedarytus ir prisvilusią gruę
Taip, kaip bėdžiai mes, kasdien į vėdarą kištų
Ir su mumis drauge prisivargt į baudžiąvą suktų¹⁰.

Vadinasi, iš prigimties lygiai protu apdovanoti žmonės galėtų kurti kitą santykį bei požiūrį, jei juos iš mažens kitaip augintų, jei ponaitis, kaip ir būras, patirtų vargo bei mokytųsi dirbti. Šios itin radikali pedagoginė ir kartu socialinė mintis, tokios būdingos švietėjiškai pasaulėžiūrai, poetas toliau neplėtoja — priešingai, teigiamų veikėjų lūpomis ją prislopina, skelbdamas religinį susitaikymą su dievo įteisinta santvarka. Tačiau ji pateisinama su sąlyga, kad feodalai nepiktnaudžiautų savo teisėmis, neprarastų žmogiškumo.— Jokia galia nėra davusi ponui teisės plūsti, niekinti baudžiauninkus.

Pagal K. Donelaičio sampratą kilmė nelemia profesijos, ką taip plačiai skelbė bajoriška pedagogika:

Ponų dar nė viens su kardu negimė sviete,
O tarp būrų vėl nei viens sav n'atnešė žagrę
Ar akėčioms padarynes ar negelį grėbliui¹¹.

Tačiau čia pat sakoma, jog vienus dievas skiria valdyti, kitus dirbti.

Teoriškai Šviečiamasis amžius iš auklėjimo, ypač platesnio žinojimo, t. y. iš mokymo, tikėjosi stebuklų ir laimės pasaulyje. K. Donelaičio lietuviškas būras neskrajoja padebesiais (nė vienas net ir utopiškai nusiteikęs to amžiaus švietėjas nė nemėgino praktiškai duoti aukštesnio nei pradinis mokslo valstiečiui ar miesto bėdžiaus vaikui), nors pats K. Donelaitis ir jo brolis buvo iškopę iš žemiausiojo to meto luomo. Jam pačiam buvo at-

sivėrę pasaulinės literatūros, muzikos ir kiti žmogaus dvasinės kultūros lobiai. Poetas į mokyklą žiūri vien per buitinius paties būro akinius, neužkliudydamas jos galimo visuomeninio vaidmens, nedarydamas pagal visos poemos atmosferą jokios projekcijos į ateitį:

Viens taria, per šviesu, kitam negana šviesybės;
Siuilė šiam negera, o ans pamokinimą peikia.
Sulmistras keliems per jauns ir nieką nemoka,
O kitiems tas pats per sens ir blogs pasirodė¹².

Tačiau „Metuose“ ne kartą iškyla pažinimo problema ir žmogaus santykis su ja, ypač kėlė nerimą kultūros raidos plačiąja prasme klausimai. Šie dalykai Šviečiamajo amžiaus žmogui buvo opūs: maždaug tuo pat metu kai rašė būrų poetas, žmogaus santykį su paties sukurta kultūra įvairiais aspektais svarstė Z. Z. Ruso, J. G. Herderis ir kt.

Visame kūrinyje išlaikydamas nuoseklų ir vientisą meninio vaizdavimo būdą žvelgti į pasaulį būro akimis, K. Donelaitis kultūros klausimus paliečia keletu žvilgsnių. Per kontempliatyvųjį Selmą iškyla valstiečio susidūrimas su rašto kultūra ir jos poveikis. Selmas ne tik lankęs mokyklą, bet ir išlaikęs pažadintą interesą skaityti, o tai teikia jo namams šviesumo ir taikumo. Šeiminingo taurumas ir jo palaimingi namai skamba tartum atsakymas į palyginti skeptišką valstiečių svarstymą dėl mokyklos ekonominiu atžvilgiu (mokesčiai) ar į abejones dėl mokymo naudos (tuo metu Prūsijos pradinėse mokyklose mokytojais dažnai dirbo atsitiktiniai, menkos moralės ir išsimokslinimo žmonės). Selmas gavo tik truputį rašto kultūros. Ji religinio turinio, pabrėžianti dabartinės santvarkos pastovumą, nors Selmas ir drįsta barti ponus už nežmonišką elgesį su baudžiauninkais, vadinasi, vertina juos doroviniu atžvilgiu.

Dvasinio pasitenkinimo, kai pakylama virš buities, teikia poetiškai pajaustas žmogaus sutapimas su gamta, toks artimas liaudies poezijai. Tik Selmo pasaulėjautoje, skirtingai nuo tautosakos lyrinio herojaus, jau žymus tos pačios rašto kultūros, kurią tegalėjo gauti eilinis valstietis, pėdsakas — religinis pradas. Tačiau su rašto kultūra atsiveria nauji nežinomi žmogaus minties klodai. Juos K. Donelaitis nusako kaip dievybės minties „bedugnius“ — prarajas, į kurias žmogus kartais drįsta „per giliai“ pažvelgti. Selmas dar nebando peržengti tos žinojimo smalsumo ribos. Ją peržengęs Šviečiamajo amžiaus žmogus tikrai dažnai nusirisdavo į netikėjimo „bedugnius“, kurdamas visai naują pasaulio sandaros vaizdą. Tie „bedugniai“ skyrė teocentrinį pasaulėvaizdį nuo antropocentrinio. Juos, be abejo, akivaizdžiai suvokė daugiau pats poetas, bet reikšminga, kad, vaizduodamas kiek giliau rašto kultūros paliestą būrą, pažymi

⁸ Donelaitis K. Metai.— K., 1941, p. 59.

⁹ Ten pat, p. 64.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Ten pat, p. 116.

¹² Ten pat, p. 135.

jį nutuokiant tų „bedugnių“ buvimą. Tai itin aktuali Šviečiamojo amžiaus problema. Simptominga, kad K. Donelaitis leidžia jai įsibrauti ir į būrų pasaulį. Taip būras tarsi dalyvauja sprendžiant bendruosius kultūros ir apskritai būties klausimus. Vis dėlto poetas nepraskleidžia nė kraštelio tų svaiginančių ir pavojingų žinojimo „prarajų“ ir nežadina žmogiško smalsumo plačiau pasižvalgyti po rašto kultūros horizontus.

Dar daugiau, istorijai kėsinantis į būro tradicinę kultūrą, K. Donelaičiui rūpėjo jos egzistavimas. Atvejų atvejais lietuviai valstiečiai pasirodė morališkai pranašesni už ateivius kolonistus — tiek ponus, tiek ir valstiečius. Tą pranašumą skatino gyvenimo aplinkybės: išnaudotojiško feodalų sluoksnio elgesio normos savaiame prieštaravo elementariems žmoniškumo reikalavimams, o atvykusių kolonistų, kurie buvo atitrūkę nuo savo žemės ir įprastinės visuomenės bei visaip valdžios globojami, dorovinei kultūrai susidarė palankios sąlygos kurį laiką nepaisyti ir savųjų moralinių tradicijų. Taigi susiklostė objektyvios prielaidos senbuviams, lietuviams būrams, jaustis pranašesniems prieš ateivius. Tačiau ne vien tai svarbu. Ūkiškai buvo ko iš kolonistų pasimokyti, ir Šviečiamojo amžiaus žmogus į daugelį gyvenimo reiškinių pratinosi įžiūrėti ekonominiu žvilgsniu, dažnai siaurai utilitariniu. Tai laiko naujovė. K. Donelaitis taip pat ragina lietuvis moteris mokytis kai kurių darbų iš atvykusių šveicarių ar vokiečių, tačiau net ir tuo atveju neprarasti savigarbos, priešingai, lietuvis neturintis jaustis menkesnės! Lietuvio valstiečio sąmonėje įtvirtinama nacionalinė savigarba, besiremianti ištikimybe savajai žemei ir kalbai¹³.

Ak! kur dingot jūs, barzdotos mūsų gadynės,
Kaip lietuvininkės dar vokiškai nesirėdė
Ir dar vokiškus žodžius ištart negalėjo¹⁴.

Tradicinė liaudies kultūra suprantama su visa buitimi, ypač su ja, todėl čia nemaža konservatyvumo, tačiau kultūra apima ir dvasinius elementus, kad ir įsakmiai neišskaičiuojamus. Štai kaip subtiliai poetas pastebi, kad kai kurie kolonistai perima dalį buitinių papročių, išmoksta vietos kalbos, tik nepriima dvasinių elementų, labiausiai ryškėjančių meninėje liaudies kūryboje:

Ne tikt vokiečiai visoki mus pažiūrėti,
Bet ir daug prancūzų mus mylėt susirinko;
Taip, kad ir lietuviškai kalbėdami valgo
Ir jau rūbais mūs, kaip mes, vilkėti pagavo;
Tikt margų marginių dar nešioti nedrįsta¹⁵.

¹³ Ten pat, p. 131.

¹⁴ Ten pat, p. 80.

¹⁵ Ten pat, p. 150.

Nacionalinę kultūrą sudaro ne tik kalba, kuri gali likti vien tuščia be turinio forma, jei suyra nacionalinės kultūros visuma, jei pasikeičia dvasinės vertybės:

Tarp lietuvininkų daugyšk tūls randasi smirdas,
Kurs, lietuviškai kalbėdams ir šokinėdams,
Lyg kaip tikras vokietis, mums gėdą padaro.
Daug tarp mūs yra, kurie, durnai prisiriję,
Vokiškas dainas dainuot ir keikt pasipratin
Ir, kaip vokiečiai, kasdien į karčiamą bėga¹⁶.

Vienu tarpu, pasigendant tiesioginio liaudies kūrybos iškelimo, mūsų literatūroje buvo kiek sutirštintas tariamai neigiamas K. Donelaičio požiūris į tautosaką. Šiandien to atsiskajama imant poemos visumos emocinį santykį su visa vaizduojama lietuvių liaudies materialine ir probėgšmais liečiama dvasine kultūra¹⁷ arba aptariant „Metų“ originalumą XVIII a. Europos panašios tematikos poemų fone: „... K. Donelaitis išugdytas ne vien literatūrinės mokyklos, o ir liaudies kūrybos tradicijų, ir tai didele dalimi apsprendė jo kūrybos originalumą“¹⁸.

Jau tos kelios visiems žinomos K. Donelaičio citatos atskleidžia ne išprotautą, bet juste juntamą bei suvokiamą liaudies nacionalinės kultūros vertinimą, jos svarbą kiekvieno būro žmogiškajai esmei išlaikyti. Tegu dar nekeliamas estetinis tautosakos aspektas (nors jis toks akivaizdus paties K. Donelaičio lietuviškame laiške, kai jis kalba apie lakštingalą, metaforiškai ją Jurgučiu vadindamas), bet „Metai“ Europos poezijoje unikalūs kaip tik tuo autentišku valstietišku, t. y. per savo meto liaudies kultūros prizmę suvoktu gyvenimu, ką jau buvo pastebėjęs pirmasis „Metų“ leidėjas L. Rėza, išskeldamas veikalo nacionalumą ir pabrėždamas, kad kūrinio objektas turėjo būti vien valstietis baudžiauninkas... Tik jį poetas norėjo pavaizduoti kaip individualybę, kaip visos lietuvių tautos reprezentantą¹⁹.

Pedagoginės minties raidoje ypač vertintinas poemos didaktinis patosas, skirtas ne kam kitam kaip pačiam liaudies žmogui, kad ir su tam tikrais apribojimais nukreipiantis jį suvokti patį save socialiniu bei nacionaliniu atžvilgiu. Vargu ar yra daugiau to meto veikalų, kurie šitaip keltų baudžiauninko žmogiškąją savigarbą, jo paties vertę, meniniu patosu paneigtų nuolankumą valdančiajai klasei ir tautos engėjams.

Socialinės pedagogikos požiūriu pagrindinė K. Donelaičio kūrybos tendencija aktyvino liaudies žmogų, kėlė jo pasitikėjimą savo doroviniu lygiu, nacionaline kultūra, kurios pranašu-

¹⁶ Ten pat, p. 114.

¹⁷ Zr.: *Slaviūnas Z.* K. Donelaičio ryšiai su tautosaka. Kristijonas Donelaitis. — Kn.: *Literatūra ir kalba*. V., 1965, t. 7, p. 99—128.

¹⁸ *Kuosaitė E.* Kaimo gyvenimo vaizdai XVIII amžiaus poemoje (Dž. Tomsonas, O. Goldsmitsas, Dž. Krebas, K. Donelaitis). — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. *Literatūra*, 1972, t. 14(3), p. 68.

¹⁹ *Lietuvų literatūros istorijos chrestomatija*, p. 238.

mą poetas teigė teigia. Šviečiamajame amžiuje ši tendencija nebuvo absoliuti naujovė, daugelyje kraštų ji pamažu brendo įvairiais aspektais²⁰.

Ir nors K. Donelaičio požiūris į valstietį itin demokratiškas, jo mintį saistė konkrečios to meto sąlygos. Niekur nematome ir nejauciame lietuvių būro aukštesnių aspiracijų: iškilti iš savo luomo, ieškoti platesnių ryšių, kas vis dėlto jau ženklų Didžiojoje Lietuvoje. Lietuvių inteligentijos poreikis blyškiai reiškesi ir Mažojoje Lietuvoje. Kai kurių užuominų galima įžiūrėti A. Simelpenigio eiliuotame laiške apie būsimąjį Karaliaučiaus studentą (1748)²¹, Vilkyškių šulmistro sūnų, kuriam reikia paramos. Deja, šis literatūrinis laiškas visuomeniškai nesuskamba. Jis tik primena, kad K. Donelaičio, L. Rėzos kelias į mokslą nebuvo pavienis atvejis. Troškimas turėti savą lietuvišką inteligentiją natūralus. Tas pats A. Simelpenigis eiliuotoje prakalboje 1755 m.²² lietuviškam biblijos leidimui džiaugiasi, kad jo „čėse“ atsiranda daugiau lietuviškų knygų, vadinasi, ir daugiau kultūrinį darbą suvokiančių inteligentų. Amžiaus pabaigoje G. Ostermejeris kalbės apie potencialią lietuvių valstiečių, kaip tautos reprezentantų, intelektualinę pajėgumą, nesiskiriantį nuo kitų tautų, jei turėtų tokias pat galimybes šviestis²³. Tačiau tos mintys skiriamos ne pačiai liaudžiai. Plebėjinės kilmės lietuvių inteligentijai čia susidaryti buvo nemaža kliūčių. Pirmiausia Prūsijos valdžios vykdoma lietuvių diskriminacija „trukdė formuotis ir lietuvių buržuazijai, taip pat inteligentijai (kuri buvo daugiausia konfesinė), žlugdė lietuvių tautinę kultūrą“²⁴. Lietuviams drausdavo apsigyventi mieste, „nebuvo

²⁰ Čia norėtusi kiek paabejoti vienu L. Gineičio teiginiu jo turiningoje studijoje „Klasicizmo problema lietuvių literatūroje“ (V., 1972, p. 226), kur K. Donelaitis iš dalies dėl savo vaizdavimo būdo skiriamas vadinamajam barokiniam sarmatizmui. Formaliai žiūrint, galima rasti stilistinių priemonių panašumą: „žemojo“ stiliaus leksikos vartojimą spalvoms sutirštinti, tačiau yra ir esminis skirtumas — sarmatizmas lenkų literatūros terminas, apimantis ne tik stilistinių priemonių specifiką, bet ir vaizdavimo objektą — daugiausia vidutinį lenkų bajorą, nedaug pakylėtą ar visai nepakylėtą nuo buitės, bet drauge pabrėžtinai jame ieškant lenkų tautą reprezentuojančių bruožų. Sarmatizmas — tai visų pirma barokinis bajorų luomo nacionalinių bruožų telkinys. Jis persiris ir į romantizmo laikus, netekdamas barokiškumo, naujomis stilistinėmis priemonėmis vėl išskeldamas tą patį šlėktą. Mūsų K. Donelaitis nieku gyvu, mano manymu, čia negali būti skiriamas. Pats terminas „sarmatas“ lenkų literatūroje yra bajoro lenko sinonimas. Plg.: „Tiktai Šviečiamajame amžiuje susiformavo sarmatiškumo sąvoka, apibrėžianti barokinės šlėktos senovišką kultūrą ir papročius“ (*Hernas Cz. Barok.* — Warszawa, 1973, s. 7).

²¹ Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija, p. 156—158.

²² Ten pat, p. 158—159.

²³ *Vanagas V.* Gotfridas Ostermejeris — pirmasis lietuvių literatūros istorikas. — Kn.: *Literatūra ir kalba*. V., 1961, t. 5, p. 411—412.

²⁴ *Matulevičius A.* Prūsijos valdžios socialinės, ekonominės ir teisinės lietuvių nutautinimo priemonės XVIII a. — LTSR MAD. A ser., 1975, t. 2(51), p. 115.

lietuvių pirklų, pramonininkų, lietuvių nepriimdavo į amatininkų cechus. Jie tegalėjo dirbti šeimynykščiais, pagalbiniais darbininkais, verstis smulkiais amatais“²⁵. Nebuvo čia žemesnio dvasininkų sluoksnio kaip Lietuvoje, kurį nuolatos reikėjo papildyti ir į kurį stambesnioji bajorija neidavo. Pastorių vietos šeimose dažniausiai buvo paveldimos, į jas patekdavo tik vienas kitas lietuvių valstietis.

Palyginti ankstyvas liaudies švietimo centralizavimas ir pavaldumas nacionaliniu bei kultūrinu atžvilgiu visai svetimai valstybei nežadino gyventojų kultūrinio aktyvumo. Mokykla, kaip ir raštija, turėjo atlikti „kultūrinės kolonizacijos“ įrankio vaidmenį... „Senasis ir užsispyręs lietuvis, — 1756 m. rašė Berlyno vyriausiasis konsistorijos tarėjas Ziusmilchas (Süszmilch), — švietimo dėka pasidarė visiškai kitoks žmogus visuomenėje, jis, ypač mokyklos auklėta karta, žino ir vykdo prievolės vyriausybei. Koks puikus atpildas už įdėtą lėšas!“²⁶ Tai taikliai ir giliai buvo pastebėjęs ir K. Donelaitis, kad dalis būrų, lietuviškai tebekalbėdama, vokiškai galvojo, perėmė svetimus papročius ir galvosena. Vis dėlto dar visą XVIII a. ir net XIX a. tas lietuvis tebebuvo užsispyręs, giliai suvokė savo tautiškumą.

XVIII a. antrojoje pusėje Mažojoje Lietuvoje buvo keliamos šios lietuvių liaudies vertybės: socialinis bei nacionalinis žmogaus orumas, besireiškiantis aukštu doroviniu lygiu, kuriame vyrauja naujas darbo kriterijus, savos dvasinės kultūros vertės suvokimo pradmenys, pagarba gimtajai kalbai ir jos meilė, dar neryškiai kylanti materialinės bei dvasinės žmogaus pažangos mintis. Orientacija į šias vertybes jau sudarė kai kurių prielaidų prasiskleisti feodalizmo epochos paniekintam, užguitam būriui, kaip žmogui, peržengti uždara savo kultūros ratą. Deja, ši Lietuvos gyventojų dalis nepajėgė žengti to žingsnio, nors, imant siaurai pedagoginę kryptį, čia anksti pradėta rūpintis tėvų pedagoginiu švietimu. Antai K. Lovynas (1721—1783) išvertė K. Haselbergo „Pamokimą apie auginimą vaikų“ (1782), pradinės mokyklos vadovėliuose — E. Rochovo „Kūdikų prieteliuje“ (apie 1776—1795), J. S. Veiso „Naujame Pibelyje“ (1808)²⁷ — diegiamos H. Pestalocio idėjos. Tačiau tie vadovėliai nesisiejo su mokinių nacionaline kultūra. Nors Mažojoje Lietuvoje anksčiau ir plačiau nei Lietuvoje buvo paplitusios šviečiamosios idėjos, liaudies švietimą rėmė valstybė ir lietuvių kalba dar neištumta iš pradinės mokyklos, tačiau reikalingas kompleksas nacionalinei kultūrai normaliai plėtotis dėl istorinių sąlygų čia buvo suardytas.

²⁵ Ten pat.

²⁶ *Gineitis L.* K. Donelaitis ir jo epocha, p. 52—53.

²⁷ *Endzinas A.* Mokymui naudotų lietuviškų knygų Rytų Prūsijoje klausimu. — Bibliotekinininkystės ir bibliografijos klausimai, 1966, t. 5, p. 146.

Anaįptol nelengvos buvo sąlygos ir Lietuvoje diegti demokratinės ugdymo idėjas. Kai kurie socialiniai ir ekonominiai reiškiniai čia vyko gerokai pavėluotai, pati visuomenės struktūra sudėtinga, daug kuo skyrėsi nuo Mažosios Lietuvos, kitiokie buvo ir kultūriniai akstinai. Antai palyginti anksti išryškėjo kai kurie pačios liaudies iniciatyvos mokyti rašto daigai. Liaudies rašto poreikį visų pirma žadino nauji ekonominiai veiksniai. Ten, kur buvo mažiau lažinių, o daugiau činšinių baudžiauninkų, gausu laisvųjų žmonių, didesnis valstiečių naudojamas žemės sklypas, arčiau miestai ar prekybos centrai, ten valstiečio ūkinės veiklos iniciatyva buvo gyvesnė. Geresnės materialinės sąlygos, įvairesni socialiniai kontaktai skatino ir tam tikro išsilavinimo, žinių poreikį. Raštą mokėti pravertė ir saviems reikalams (ką nors pasižymėti, suskaičiuoti ir kt.), ir prekybiniuose santykiuose (dažniausiai sugebėti suprasti raštą jau negimtąja kalba). Šiuo atžvilgiu palankiausios buvo žemaičių sąlygos. Tai nurodo daugelis socialinių-ekonominių santykių tyrinėtojų. Gilėjantys socialiniai prieštaravimai, bajorijos ir valstybės pastangos naujais, o dar dažniau senais būdais išnaudoti valstietį (grąžinant činšininkus į lažą, didinant lažą, verčiant pirkti ir parduoti tik pačiam dvarui, apskritai siaurinant valstiečių prekybą ir kt.) kėlė liaudies nepasitenkinimą. XVIII a. antrojoje pusėje 40-tyje dvarininkų valdų buvo sukilę valstiečiai²⁸. Be kitų formų, nepasitenkinimas reiškiamas ir „suplikų“ (prašymų, maldavimų) rašymu. Jos buvo įteikiamos valdžios atstovams pavieniui, net kaimais²⁹, masiškai — kartais ištisomis skryniomis³⁰. Tai viena iš socialinės kovos formų.

Taigi XVIII a. antrojoje pusėje gilėjo rašto, apskritai elementarių žinių vertės gyvenime suvokimas, kuris ugdė vidinę nuostatą priimti švietėjų iš viršaus siūlomą pradinį mokymą arba ir patiems jį organizuoti. O mokyklos išlaikymas dažniausiai ir vienu, ir kitu atveju gulė ant liaudies žmonių pečių.

Zemaičiuose žinomi trys pagrečiai (su nedideliu laiko tarpu) aktyviai švietimą kėlę plataus išsilavinimo vyskupai: A. Tiškevičius (1741—1762) (rūpinosi kunigų išsilavinimu), J. D. Lopacinskis (1762—1778) ir J. A. Giedraitis (iš tikrųjų vyskupystę valdęs nuo 1788 m., o juridškai vyskupu buvęs 1801—1838 m.). Du paskutiniai daug dėmesio skyrė pradinėms mokykloms. Apie J. D. Lopacinskį L. A. Jucevičius rašė: „Visas paprastųjų žmonių šiandieninis pamaldumas ir aukštesnis nei likusioje Lietuvoje apšvietimas — Lopacinskio darbo vaisius.

²⁸ История Литовской ССР.— Вильнюс, 1978, с. 157.

²⁹ Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku.— Warszawa, 1956, t. 1(2), s. 369.

³⁰ Похилевич Л. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века.— Вильнюс, 1966, с. 178.

Jam įsakius, kiekviename parapijos miestelyje buvo steigiamos mokyklos, kur kunigai turėjo pareigą krašto kalba mokyti kaimo jaunimą tikybos, skaitymo, rašymo, skaičiavimo ir bažnytinio giedojimo“³¹. Vis dėlto vieno asmens pastangos kultūrinti iš viršaus retai duoda gerų rezultatų. Antai, I. Masalskiui pasitraukus iš švietimo vadovų, daugelyje vietų mokyklos ne tik sunyko, bet ir XIX a. visą pirmąją pusę rytinės ir centrinės Vilniaus vyskupystės apskritys pagal pradinį mokyklų skaičių buvo kone paskutinėje vietoje. O Žemaičiai tuo pačiu metu pirmavo ir parapinių mokyklų skaičiumi, ir mokinių gausumu. Tokį reiškinį galime paaiškinti ne vien atskiro veikėjo aktyvumu, bet ir pačios liaudies suinteresuotumu mokykla. Tą prielaidą remia jau XVIII a. ir namų mokymo paplitimas visoje Lietuvoje. XVIII a. paskutiniojo ketvirčio bažnyčių vizitacijos aktuose dažnai pažymima, kad parapinė mokykla neveikia, tačiau valstiečiai, ypač labiau pasiturintys, moko vaikus namie. Kai kur paaiškinama, jog namie vaikai gali vaikščioti ir vienais marškiniiais, o mokykloje jau reikia drabužių. Dažnai pastebima, „kad ponai draudžia savo valdiniams mokytis, nes pabėgsią“³². Siaurinius Lietuvos rajonus galėjo veikti ir gretimos Latvijos protestantų pavyzdys. Čia bažnyčios buvo įsakyta namie mokyti tuos vaikus, kurių tėvai negali siųsti į mokyklą, ir tam tikrais laiko tarpais atsiskaityti pastoriams. Katalikų bažnyčia Lietuvoje tokio mokymo niekur nebuvo bandžiusi organizuoti, nors minčių kildavo (plg. K. Lukausko pamokslus). Neprievartinis namų mokymas be liaudies bent dalinio suinteresuotumo negalėjo paplsti. O vakarinėse Lietuvos srityse jis suklestėjo taip, kad net reikėjo reglamentuoti. Antai 1790 m. Aleksandras Silvestravičius, Žemaičių vyskupystės surrogatorius, 1790 m. kovo 5 d. išsiuntinėjo instrukciją visiems Žemaičių dekanatams. Jos antrajame straipsnyje rašoma, „kad mokytojas (direktorius) privalo mokyti abiejų lyčių vaikus kiekvienam name (?) po savaitę vien tik skaityti; vienus lenkiškai, kuriuos tėvai panorės atiduoti į viešąsias mokyklas, kitus žemaitiškai, jei į aukštesnes mokyklas neis“³³. Paskelbęs šį dokumentą V. Biržiška instrukciją siejo su Edukacinės komisijos veikla. Tačiau, žinant, kad jau XVIII, ypač XIX a. buvo paplitęs ir valstiečių namų mokymas pavieniui bei grupėmis, aišku, jog čia apie jį ir kalbama. Edukacinė komisija šiuo mokymu visai nesirūpino. Žemaičiuose buvo daugiausia smulkiųjų bajorų (akalicų) šlėk-

³¹ Jucevičius L. Mokyti žemaičiai.— V., 1975, p. 90.

³² J. Lebedys knygoje „Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime“, p. 153—171 apie namų mokymą 1782 m. pažymi Vabalninke, Žiezmaruose, Karmėlavoje, Pabaiske, Lydakuose, Alantoje, Joniškėlyje, Kernavėje, Ciobiškyje (1783), Sirvintose (1784).

³³ Biržiška V. Nežinomi senieji lietuviški tekstai.— Kn.: Tauta ir žodis. K., 1931, t. 7, p. 283.

tų) (Raseinių ir Šiaulių apskrityse jie sudarė 11%)³⁴. Daugelis tebevartojo lietuvių kalbą, ir tas aplinkraštis taikomas, matyt, ir bajorėliams, ir valstiečiams.

Ne vienas XVIII a. antrosios pusės šaltinis pažymi, kad kai kurie valstiečiai siekia aukštesnio mokslo. Šitai žadino ekonominis kai kurių Lietuvos sričių pačių valstiečių diferencijavimasis, jų socialinės sąmonės brendimas, iš dalies ir ryšiai su smulkiaisiais bajorais, kurie teisiškai užėmė privilegijuotą padėtį ir todėl visuomeninių, politinių bei švietimo atžvilgiu buvo aktyvesni už valstiečius. Ekonominę žemiausio bajorų sluoksnio padėtį ir mokslo siekimą rodo kad ir toks faktas: Siluvos klebonas Tadas Juozapas Bukota 1778.III.30 leido penkiems mokykloje besimokantiems bajorams rinkti išmaldą, kad galėtų pragyventi³⁵. Gausiausiai laisvųjų ir činšinių valstiečių gyveno šiaurės vakarų Zemaitijoje³⁶. „Buvusios Šiaulių ekonomijos žemėse valstiečių kiemui priklausė net keli valakai žemės“³⁷. Amžininkai pastebi, kad prasigyvenę valstiečiai kartais persikelia į miestą ir leidžia vaikus į mokslus³⁸.

Aukštesnio mokslo dėka lengviau buvo galima išvengti kai kurių savo luomo suvaržymų. Tai buvo savotiška nesitaikstymo su esama santvarka forma. Kitas dalykas, kad dauguma iš žemiausio socialinio sluoksnio išėjusiųjų į aukštesnį niveliuodavosi, dažniausiai kultūriškai ir sociališkai prisitaikydavo prie aukštesnės socialinės pakopos. Taigi jei asmeniškai toks žmogus ką ir laimėdavo, tai socialinės kovos požiūriu dažniausiai būdavo pralaimima. Tarp kita ko pažangiosios bajorijos atstovai A. Zamoiskio kodekse, nepatvirtintame 1780 metų seime, buvo numatę juridiškai sutvarkyti toliau mokytis norinčių valstiečių padėtį: antrasis ir ketvirtasis valstiečio sūnus, išeinantis į miestą mokytis, turėjo gauti laisvę³⁹. Tačiau projektas liko tik projektu.

XVIII a. antrosios pusės gilių socialinių bei politinių sukrėtimų laikotarpiu Lietuvos valstiečiai nepasitenkinimą esama santvarka reiškė ne vien anksčiau minėtomis formomis, bet ir ginklu. Masiškiausias valstiečių judėjimas — 1769 m. Šiaulių ekonomijos sukilimas (skaičiuojama 18 tūkst. dalyvių), reikalavęs didelio organizuotumo ir socialinio brandumo. Vienas pasukui kitą ėjo bajorų judėjimai (Baro, Targovicos) ir 1794 m. T. Kosciuškos sukilimas. J. Jurginis šio laikotarpio valstiečių kovas apibūdina kaip kovas dėl pilietinių teisių⁴⁰. Tokiais pa-

³⁴ *Truska L.* Lietuvos mokyklos XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje.—Kn.: Kraštotyra. V., 1980, kn. 10, p. 44.

³⁵ MAB, f. 273, b. 1011.

³⁶ *Jučas M.* Baudžiovos irimas Lietuvoje.—V., 1972, p. 129.

³⁷ Ten pat, p. 279.

³⁸ *Похилевич Л. Л.* Крестьяне Белоруссии и Литвы..., с. 179.

³⁹ Ten pat, p. 7.

⁴⁰ *Jurginis J.* Lietuvos valstiečių istorija.—V., 1978, p. 150.

kiliais ir drauge dramatiškais momentais iškyla neeilinių asmenybių, ligi tol buvusių neženklių slogioje feodalinio valstiečio kasdienybėje. Šalia Šiaulių ekonomijos sukilimo vadų valstiečių matome ir mokytoją bajorą Simoną Aleksandravičių. Šis faktas įdomus dviem atžvilgiais: pirma, dalis bajorijos (be abejo, smulkiosios) pritarė valstiečių judėjimui, antra, pradinės mokyklos (vidurinėje tuo metu dažniausiai dirbo vienuoliai) ar namų mokytojas socialiniais klausimais nusiteikęs revoliucingai. Tai negalėjo būti dažnas reiškinys — šis sluoksnis paprastai buvo itin konformistiškas, — bet prieštaravimų atmosferą brandino įvairesnių krypčių bei polėkių žmonės. Patrauklių, įdomių ir kartu sektinų asmenybių paveikslai iškyla ne tik kažkur ten aukštai, tarp ponų, bet ir čia pat, tarp savųjų. Žiauriai tragiška sukilimo baigtis vienus skatino naująją kartą ugdyti dar nuolankesnę, kitus — priešingai. Dar nesubrendus naujai kartai, žemaičių valstiečiai vėl dalyvauja T. Kosciuškos sukilime, vildamiesi socialinių lengvatų. Bendrasis sukilimo kontekstas buvo perdėm politinis. Taigi politinė mintis šalia smulkaus bajoro negalėjo nepasiekti ir kai kurių valstiečių, ypač iš jų kilusios inteligentijos.

Ši atmosfera aktyvino visą visuomenę, o kartu ir valstiečius. Viena iš aktyvumo formų — minėtos aspiracijos per mokslą pakilti į aukštesnę socialinę pakopą. Kelias tuo tarpu buvo iš seno išmintas per dvasininko profesiją.

Zemųjų dvasininkų sluoksnis dėl pačios dvasininkijos padėties feodalinėje visuomenės sandaroje savo ideologija turėjo būti tos visuomenės ramstis, visomis kultūros sritimis stengtis identifikuotis su valdančiąja bajorija. Tačiau savo socialinio sluoksnio skiriamieji kultūros bruožai dažnai kludė išėiviams priapti prie bajorijos. Priešingai, neretai gyvenimas tarp tos pačios liaudies vėl gaivino kai kuriuos jos kultūros požymius. Vis dėlto konfesiškumas bene stipriausiai saistė tuos išėivius į vieną profesinį sluoksnį.

Kiek kitaip turėjo formuotis ta dalis išėivių, kurie patekdavo dirbti dvasininkais mokytojais. Ir juos jungė dvasininko profesinis ryšys ir daugiau nei vikarus, vietinius vienuolius aplinka vertė taikytis prie bajoriško mentaliteto. Tačiau pasaulietinių dalykų dėstymas žadino susidaryti platesnį pasaulėvaizdį, žiniomis ir suvokimu kartais pasijusti pranašesniams už eilinį bajorėlį. Kai kada skyrėsi ir interesai. Tai tokio išsimokslinimo žmonės galėjo sugebėti įnešti rimtesnį įnašą į lietuvių kalbos tyrinėjimus. Kiek buvo lietuvių kalbą mokančių mokytojų, dažnai trūksta žinių, tik jėzuitų ordinas kartais žymėdavo, kurias kalbas jų nariai mokytojai moka. Antai tuo laikotarpiu iš jėzuitų mokytojų lietuviškai mokėjo Bartolomiejus Rukevičius (1773—1792), dirbęs (1768) Merkinės mokykloje, Jonas Buivydas, dirbęs (1780—1787) Ilūkstės mokykloje (dar mokėjo ir lat-

viškai); latviškai — žemaitis Liudvikas Vizgintas (1748—1803), dirbęs (1773—1780) Ilūkštėje (lietuvių kalba nenurodyta); lietuviškai ir prancūziškai — Mikalojus Velička (1724—1792), dirbęs (1781—1792) Kražiuose; lietuviškai, latviškai ir prancūziškai — Reginaldas Stenkenis (Sztenkien), gim. 1740 m. ir dirbęs (1773—1785) Vilniaus vaivadijos mokykloje, Vilniaus akademijoje; vėliau LDK Vyriausiojoje mokykloje pažymėti lietuviškai mokėję Antanas Skorulskis (1715—1777), rektorius (1773—1775), vizitavęs Žemaičių parapines mokyklas (1775), žemaitis Vladislavas Tautkevičius, matematikas P. M. Norvaiša (1742—1819) iš Ukmergės aps., mokėjęs lietuviškai ir latviškai⁴¹, Juozapas Kirkela (Kirkielio), matematikas, gerai mokėjęs latviškai. Iš pijorų žinome lietuviškai mokėjusį Raseinių pijorų mokyklos rektorių (XVIII a. vidurys) Kristupą Lopacinskį.

Tai vis dėlto jau būrelis žmonių, tačiau, be K. Lopacinskio, parašiusio dviejų dalių lietuvių kalbos žodyną⁴², nežinome, kad kas iš išvardytųjų būtų ką palikęs iš lituanistikos. Tačiau išsilavinę ir mokantys savo krašto kalbą bent jau buvo ta terpė, kurioje galėjo bręsti kai kurios demokratinės ugdymo mintys. J. Lebedys teisingai sako, nors sąlygos kultūrai plėtotis ypač XVIII a. pirmojoje pusėje buvo nepalankios, visą laiką atsiradavo žmonių, besirūpinančių lietuvių kalba, jos taisyklingumu (1737 m. anoniminė gramatika), tęsiančių senąją gerą K. Sirvydo ir M. Daukšos tradiciją ir permetančių tiltą tarp jų ir XIX a. veikėjų⁴³.

Pastangos norminti kalbą ir kelti jos lygį, išlaikyti ją gryną ir taisyklingą socialinėmis bei kultūrinėmis ano meto Lietuvos sąlygomis turėjo vesti prie pagrindinės kalbos versmės — liaudies šnekamosios kalbos. Tokių reiškinių matome jau XVIII a. pradžios Mažosios Lietuvos raštijoje. Lenkų literatūroje liaudies leksikos gausėja, ypač XVIII a. antrojoje pusėje⁴⁴. Lietuvoje tuo laikotarpiu pakitimų šia linkme bemaž nematyti. Tiesa, iš XVIII a. vidurio ir čia žinomi pirmieji užrašyti lietuvių liaudies dainų tekstai⁴⁵. Deja, tai ryškesnių pėdsakų XVIII a. nepalieka, tik liudija bendrą epochos reiškinių kultūros raidą demokratėjimo linkme. Grožinės literatūros, filologiniais dar-

⁴¹ *Poplatek J.* Komisja Edukacji Narodowej.— Kraków, 1973, s. 292, 293, 349—351, 362, 374.

⁴² Lietuvos TSR bibliografija.— V., 1969, t. 1, p. 516.

⁴³ *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 20, 22.

⁴⁴ *Kott J.* Trwale wartości literatury polskiego Oświeceni.— Kraków, 1951, s. 32.

⁴⁵ *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 16; *Brückner A.* Lituanica.— Archiv für slawischen Philologie, 1891, T. 13, S. 223—224.

bais ir socialiniais bei kultūriniais apibendrinimais XVIII a. antrosios pusės Mažoji Lietuva pralenkia Didžiąją Lietuvą. Tačiau čia paminėtini du visai nauji reiškiniai, kuriuos galėjo sąlygoti giluminiai liaudies pokyčiai: 1) nuo XVIII a. vidurio didesniais tiražais išeina lietuviški elementoriai, 2) amžiaus pabaigoje atsiranda politinių ir teisinių raštų lietuvių kalba. Tai reikšmingi bendrojo visuomeninio gyvenimo kitimo simptomai. Jiems galutinai išsiaiškinti trūksta duomenų, bet kai kurios prielaidos atsiranda pačios.

Po pirmojo lietuviško elementoriaus — Mažvydo Katekizmo — Mažonoje Lietuvoje elementoriai išleisti 1680 ir 1708 m. (skirti Didžiosios Lietuvos protestantams), o Didžiojoje Lietuvoje katalikai jų tesulaukė XVIII a. viduryje. Tai nereiškia, kad lietuviškai nesimokyta skaityti ir rašyti, bet mokymo būdas dar labai primityvus, individualus — mokydavo iš mokinio turimos knygos. Šis būdas Lietuvos kaime, ypač „vargo mokykloje“, t. y. namų mokyje, išliko net iki XX amžiaus. Ir tik atsirandant kolektyviam mokymui, daugiausia mokykloje, elementorius pasidarė būtina mokymo priemonė. Bemaž visuose Europos kraštuose galima skirti ikielementorinį ir elementorinį pradinį mokymo laikotarpį.

J. Lebedžio duomenimis, Vilniaus pranciškonų spaustuvėje pažymėta, kad 1752 m. duota rankpinių „žemaitiškam“ elementoriui⁴⁶. Nuo XVIII a. vidurio lietuviški elementoriai ima rodytis leidimas po leidimo. 1776—1790 m. išplatinama vidutiniškai apie 1000 egzempliorių per metus⁴⁷. Taigi galima sakyti, kad maždaug nuo XVIII a. vidurio Lietuvos pradinėse mokyklose prasideda elementorinis mokymas. Siandien dar neturime duomenų, kada dvikalbis elementorius virto vienkalybiu — „Mokslu skaitymo rašto lietuviško“, lygiai kaip nežinome autoriaus ar autorių nei iniciatorių. Aišku viena: lietuviškų elementorių pasirodo dar prieš Edukacinės komisijos įkūrimą. Pradėjus jai veikti, nežinome nė vieno atvejo, kad komisija kur būtų užsiminusi apie lietuviškus vadovėlius. Tiesa, mintis nuo atsitiktinių knygų pereiti prie elementoriaus galėjo sklisti, be kitų šaltinių, ir iš visos Edukacinės komisijos pedagoginės veiklos.

Kas galėtų būti lietuviškų elementorių leidimo iniciatorius? Vilniaus vyskupijoje I. Masalskis, kaip matėme anksčiau, lietuvių kalbos mokymu nesirūpino. Žemaičių vyskupystė tautiniu atžvilgiu buvo nemišri, ir vyskupas J. D. Lopacinskis turėjo į tai atsižvelgti. Ne priešišką, gal net palankią jo nuostatą lietuvių kalbai rodytų jau minėtos ataskaitos Romai. Viename iš keturių žinomų jo aplinkraščių, skelbiamų bažnyčiose lenkų ir lietuvių kalbomis (1764, 1765, 1770), raginama įsigyti lietu-

⁴⁶ *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 93.

⁴⁷ Plačiau žr.: Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai.— V., 1983, p. 91—92.

višką K. Klimavičiaus katekizmą⁴⁸. Tai vis dėlto dar nieko nesako apie lietuviškų elementorių platinimą, tik rodo tokiam reiškiniui palyginti palankią atmosferą. Regis, arčiausia tiesos būtų prielaida, kad kylantis pačių valstiečių ir neturtingų bajorėlių poreikis mokyti vaikus rašto ir todėl plintantis namų mokymas bei pačių tėvų išlaikomos mokyklėlės, ypač Zemaičiuose, bus sudariusios dirvą lietuviškam pradžiamoksliui atsirasti bei plisti. Kartu klostėsi situacija, kai negausiūs lietuvių šviesuomenės iniciatyva liaudžiai šviesti ir besiformuojantys pačios liaudies poreikiai aktyvino vienas kitą. Vis dėlto, mąstant apie elementorių skaičių, kyla mintis, jog palyginti ilgai lietuviškos knygos poreikis buvo tenkinamas itin vienpusiškai: be elementoriaus, nesiūloma jokios pasaulietinio turinio knygelės, o dirva jau buvo beatsirandanti.—Negausi lietuvių šviesuomenė dar pernelyg inertiška, iš dalies konservatyvi.

O vis dėlto gyvenimas tuo pačiu laiku vertė daryti netikėtą šuolį į teisės bei politikos sritį. Faktų nedaug, bet jie iškalbingai byloja apie visuomenėje vykstančius procesus. Antai Šiaulių ekonomijoje, žiauriai susidorojus su 1769 m. sukilimo vadais, 1780 m. lietuviškai surašyti valstiečių teismo nuostatai⁴⁹. Iš 1784 m. išlikusios nežinia kieno lietuviškai parašytos Rietavo valsčiaus taisyklės⁵⁰. Iš lenkų kalbos verčiama 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija ir Ketverių metų seimo nutarimai, be to, žinomas 1794 m. sukilėlių lietuviškas atsisaukimas ir dainos, tarp jų ir Teodoro Medekšos. Literatūroje įprasta aiškinti, kad visi čia suminėti politiniai dokumentai turėję būti bajorų skirti lietuvių valstiečiams, norint paraginti juos remti sukilimą. Tai turbūt iš dalies tiesa, tačiau socialiniu ir nacionaliniu atžvilgiu tai nėra vienareikšmis reiškinys. Naujo, šiuo atveju politinio, turinio dalykai neatsiranda tuščioje erdvėje: reikia ne tik politinės situacijos ir tam tikrą politinės sąmonės lygį pasiekusio adresato, bet ir žmonių, kurių lietuvių kalbos vartojimo tokiems dalykams samprata jau kitokia negu ligi tol viešpatavusi. Tai liečia ypač lietuvių kalbą tebemokančius, su savo krašto kultūra saitų nenutraukusius ir pažangesnius bajorus bei miestiečius⁵¹. XVIII a. antrosios pusės lietuvių liaudies socialiniai judėjimai, dalyvavimas bendruose su bajorais politiniuose bruz-

⁴⁸ *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 202—203.

⁴⁹ *Janulaitis A.* Sodžiaus teismas ir jo organizacija Šiaulių ekonomijoje.— Kn.: Lietuvių tauta, V., 1911, kn. 2, p. 129—131.

⁵⁰ *Jablonskis K.* Kelios XVII amžiaus lietuviškos priesaikos ir kitos lietuvių kalbos liekanos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės aktuose.— Archiwum philologicum, K., 1937, t. 6, p. 144; *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 15.

⁵¹ *Tumelis J.* Gegužės Trečiosios konstitucijos ir Ketverių metų seimo nutarimų lietuviškas vertimas.— Lietuvos istorijos metraštis. 1977 m., 1978, p. 94, 95.

dėjimuose, kartu jos aktyvumas švietimo srityje negalėjo neveikti pažangiojo bajorų sparno ir atvirksčiai. Vienur labiau keitėsi nacionalinių santykių samprata, kitur — socialinių, bet tokioje situacijoje neišvengiami abipusiai ryšiai, o ne vienpusis poveikis. Tik tokiu atveju gali kilti mintis apie liaudies žmogaus pilietiškumą, vadinasi, ir jo teises. Konservatyvioji bajorų dauguma nė girdėti nenorėjo apie tokį valstiečio modelį, o jis jau formavosi kai kurių galvose.

Antai J. Z. Ruso brošiūros, kaip taisyti feodalinę Respubliką, vertėjas į lenkų kalbą Lietuvos dvarininkas Maurikis Karpis (1749—1818) iš Rekyvos (prie Šiaulių), Zemaičių kunigaikštystės atstovas Ketverių metų seime, kelė tokį klausimą: „Ar mūsų valstybės konstitucijos tobulumui būtinai reikia, kad liaudis galėtų dalyvauti įstatymų leidime, arba tiksliau, ar todėl ji [konstitucija] yra blogiausia ir baisi, kad valstiečiai neprileidžiami prie įstatymų leidimo? Jei būtinai reikia juos įsileisti, kam suteikti tą garbę: kaimiečiams ar pirkliams miestiečiams, kurie abeji pas mus vadinami liaudimi?“ (tarp 1790—1791 m.)⁵². Seimas, įteisinęs 1791 m. konstituciją, įsileido tik didžiųjų miestų miestiečių atstovus, bet su patariamuoju balsu miestų klausimais⁵³. Apie valstiečius nebuvo ir kalbos. Tačiau M. Karpio tezeje jau glūdi mintis, jog valstietis gali būti pilietis-žmogus.

Jau ne siūlymą, o valstiečio teisę mokyti nuo bajorų gynė Alšėnų klebonas M. N. Staniševskis, rašęs (1788), kad ponai „... varžo pavaldinių švietimo laisvę“. Vienintelis kelias esąs išleisti seimo nutarimą (konstituciją), „kuris valstiečių vaikų švietimą pastatytų į tautos teisių eilę, o besipriešinanties, lygiai kaip ir laužantiems ją, skirtų bausmes“⁵⁴. Ketverių metų seimas, mėginęs dalinėmis reformomis ramstyti paursų valstybės pastatą, iš esmės nieko šioje srityje nenuveikė. Tiesa, Lietuvai (1789.XI.17) ir Lenkijai buvo įsteigtos Civilinės karinės tvarkos komisijos, kurios stiprino bajorų savivaldą ir pastraipoje apie ekonominius reikalus buvo raginama prie kiekvienos klebonijos steigti parapiinę mokyklą ir rūpintis, kad kiekviename kaime būtų bakalorius — mokytojas, mokantis vaikus skaityti ir rašyti (Lenkijos atitinkamoje tokių pat nurodymų pastraipoje — dar ir skaičiuoti, tačiau ten kalbama kartu ir apie bajorų vaikus). Visa tai organizuoti turįs klebonas, tardamasis su vietos dvarininku (Lenkijoje dvarininkas neminimas)⁵⁵.

⁵² Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego.— Warszawa, 1955, t. 1, s. 546.

⁵³ Historia Polski.— Warszawa, 1958, t. 2, cz. 1, s. 272.

⁵⁴ *Szybiak I.* Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim.— Ossolineum, 1973, s. 234; MAB, f. 43, b. 2118, p. 342, 343.

⁵⁵ *Mizia T.* Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej.— Wrocław, 1964, s. 150, 151.

Taigi apie kaimo ar miesto atstovą organizuojant švietimą niekur neužsimenama; savivaldos mintis liaudies žmonėms netaikoma. Civilinės karinės tvarkos komisijos 1790 m. liepos 6 d. potvarkiu Gardino apskrčiai įsakoma mokyti visus nuo 7 m. miestiečių vaikus⁵⁶. Panašių potvarkių dėl kaimo vaikų niekur neteko aptikti, o kaimuose, ypač Žemaičių, tikrai jau dirbo bakaloriai.

Iš to paties laikotarpio mūsų rašytojo D. Poškos biografijoje pažymėta, kad jis, paskelbus 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją, kartu su keliais kitais žemaičiais bajorais įsirašęs į Raseinių miesto miestiečius⁵⁷. Tai formalus aktas, demonstruojantis bajorų ir miestiečių lygybę, tačiau niekuo neįpareigojantis. O vis dėlto jis rodytų D. Poškos palyginti liberalią socialinę poziciją — pritarimą naujosios konstitucijos kryptį kurti bajorišką buržuazinę konstitucinę monarchiją⁵⁸. Iš tų kelių faktų matyti, jog visuomenės požiūris į žmonių santykius aiškiai keitėsi.

Savo ruožtu D. Poškos įsirašymas į miestiečius dar nieko nesako, ar jis turėjo visai sutikti su tos konstitucijos reikiama pozicija dėl LDK federatyvumo. Nežinome to meto jo nacionalinės nuostatos, tačiau tolesnė kūryba ir veikla rodo jį pritapus prie naujosios lietuvių inteligentijos, jos antibaudžiavinių tendencijų, dėjusį pagrindą lietuvių nacionalinei pradinei mokyklai, propagavusių liaudies savišvietą. Taigi literatūrinio palikimo atžvilgiu tarsi tuštoku laikotarpiu kūrėsi prielaidos visuomeniškai užangažuotoms, su ryškėjančiomis demokratinėmis tendencijomis asmenybėms formuotis. Visą laiką buvo talentingų, aktyvių liaudies žmonių, puoselėjusių troškimą nesitenkinti uždara savo socialinio sluoksnio kultūra, o ieškojusių būdo papildyti savo žinias, pakilti, pasiekus aukštesnio mokslo. Nuo XVIII a. pabaigos visuomenėje jau atsiranda naujų ugdomųjų veiksmų, kurie skatina tokias asmenybes nesitaikyti ligi galo konformistiškai prie valdančiosios klasės kultūros ir jos kalbos. Tą procesą iš dalies atskleidžia XVIII a. pabaigos—XIX a. pradžios anoniminio autoriaus lietuvių kalba išlikusios satyrinės eilės, kuriose pašiepiami Kauno magistrato valdininkai ir džiaugiamasi palyginti aukštai tarp jų iškilusiu valstiečio sūnumi Požėra (atrodo, kad jis ir yra autorius)⁵⁹. Kitokius, bet taip pat naujus požiūrius į lietuvių kalbos vietą viešajame gyvenime, bendroje valstybės kultūroje pokyčius rodo spėjami

poeto Tado Jurevičiaus, mokytojavusio Gardine (1773—1794) (kurį laiką su K. Bogušu), lietuvių tautą aukštinantys lietuviški eilėraščiai apie Vilniaus vyriausiąją mokyklą, Henriko Valiua (Valois) išrinkimą karaliumi⁶⁰. Ši tematika daugiau galėjo dominti bajoriją, tačiau, lietuviškai išsakyta, ji savaip siejasi su to meto politiniais bei teisiniais raštais lietuvių kalba, o pačiai kalbai jau iš dalies skiriamas tautą jungiantis vaidmuo.

Tik maža dalelė tų nauja kryptimi formuojančių tendencijų atsispindi *Kiprijono Lukausko* (~1747—1750 — po 1797) lietuviškų pamokslų rinkinyje (1797, rankraštis) „Pamokslas iš prisakymų dievo apie pavinastis gyvenimo krikščioniško“. Kalbos žodinumą, kai kuriuos jos leksikos ypatumus, socialines pažiūras pirmas ir plačiausiai yra iškęšęs J. Lebedys⁶¹, jo švietėjiškas mintis nagrinėjo B. Genzelis⁶², J. Jurginis⁶³. Bet šis taip neseniai lietuvių raštijoje įsipilietinęs autorius⁶⁴ ne mažiau įdomus ugdymo mintimis, kuriose šalia įprastinės bažnytinės nuolankumo esamai santvarkai linkmės įsiterpia ir pažangesnių idėjų.

K. Lukausko pamokslai suplanuoti pagal dekalogą (dešimt dievo įsakymų), tačiau vidinė jų konstrukcija remiasi prigimtinės teisės logika: svarstomos tėvų prievolės vaikams, vaikų — tėvams, ponų — valdiniams ir atvirkščiai. Priartėjama prie visuomeninės sutarties teorijos, tačiau žmonių santykiuose trūksta antros sudėtinės dalies: šalia prievolių — dar ir teisių. Apie jas kalbama, tarp kita ko, tik kai kuriais atvejais kiek ryškiau.

Šeima suprantama itin patriarchališkai: vyras yra vienvaldys, ypatingais atvejais jam pripažįstama teisė net fiziškai žmoną bausti⁶⁵; tačiau šiaip kalbama apie abiejų tėvų prievoles, prasidedančias nėštumo metu. Ypač apeliuojama į vyro pareigą gerbti ir globoti būsimąją motiną, tačiau dažniausiai perspėjama nepakenkti jai fiziškai (konkrečiai — neversti sunkiai dirbti), o apie dvasinę sritį neužsimenama. Tuo atžvilgiu pačios liaudies išmintis apima dalyką plačiau ir visapusiškiau. Pagal švietėjišką pedagogiką bei mediciną motinoms įsakmiai patariama pačioms žindyti vaikus, o jei negali, atsargiai rinktis

⁶⁰ *Biržiška V.* Aleksandrynas.— Čikaga, 1963, t. 2, p. 148.

⁶¹ *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 40—51.

⁶² *Genzelis B.* Švietimo epochos dokumentas (K. Lukausko rankraštis).— Mokslas ir gyvenimas, 1976, Nr. 3.

⁶³ *Jurginis J.* Lietuvos valstiečių istorija, p. 153—154.

⁶⁴ *Biržiška V.* Senųjų lietuviškų knygų istorija.— Chicago, 1957, p. 132.

⁶⁵ Pamokslas Isz Prisakimu Dieva Ape Pawinascias Giwenima Krikcioniszka. Per kuniga Cypriona Lukawski Klebona Troszkunu suraszitas Metusy Christusa 1797.— VUB, f. 1-D 654, p. 161.

⁵⁶ Komisya porządkowa cywilno-woyskowa powiatu Grodzieńskiego, 1790.

⁵⁷ *Brensztejn M.* Dionizy Paszkiewicz.— Wilno, 1934, s. 3.

⁵⁸ История Литовской ССР, с. 166.

⁵⁹ *Капузі А.* Nežinomas XIX a. pradžios rankraštis lietuvių ir lenkų kalbomis.— Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra, 1965, t. 8, p. 250—258.

žindyvę⁶⁶. Vargu ar tai galėjo būti skiriama valstietėms moterims. Veikiau turėta galvoje bajorės. Šis, kaip ir kai kurie kiti K. Lukausko pamokslų momentai, kur jis kalba apie vien bajorus liečiančius dalykus, rodytų, kad, lietuviškai sakydamas ir rašydamas pamokslus, autorius galvojo ne vien apie valstiečius.

Kalbėdamas apie prietarus, K. Lukauskas pridėdą pastabą apie sapnus. Dalį jų sieja su žmogaus temperamentu: „... ir taip paniurusiam sapnuosis tankiausiai apie vandenį, apie žemę, apie girias. Rūstiems apie ugnį, apie vainas...“⁶⁷ Vis dėlto apie tai, kad, ugdant kūdikį, reikia atsižvelgti į prigimtį, neužsimenama. Ši mintis kiek ryškiau iškyla, kai K. Lukauskas neleidžia tėvams rinkti vaikams profesijų. Šiaip auklėjimui skiriama didelė galia: „... vaikai yra kaip anos vaikinės asabėlės, ką nori iš jų nulipdyti gali, ar kuprotą ar tiesią“⁶⁸. Pagrindinis atsakingas būsimą žmogaus „skulptorius“ — tėvai, ypač tėvas. Vaikas privalo jo beatodairiškai klausyti, o tėvas turi teisę fizinėmis bausmėmis versti jį paklusti (suaugesnius vaikus pataria „važiuojamu vytinu“ mušti). Šiuo atveju K. Lukauskas dar senoviškas. Kad, šitaip baudžiant, nebūtų pažeistas vaiko emocinis ryšys su tėvais, jis taip paskirsto vaidmenis: tėvas baudžia, motina užjaučia⁶⁹.

Tėvai privalo mokyti vaikus skaityti ir rašyti imdami pavyzdį iš protestantų, „Nė vienoj viešpatystėj karalystėj tokio netikumo tarp žmonių kiemioniškų nėra, kaip pas mus“⁷⁰. Mokyklų steigimas neužkraunamas bažnyčiai ar dvarui, o pagrindiniam pamokslų adresatui — tam pačiam „kiemioniškam“ žmogui. Mokslas ne tik tai „ant svietiško, bet ir ant krikščioniško gyvenimo daug pagalbos daryti gali“⁷¹. Tėvai turi parinkti gerus, tinkamus mokytojus. K. Lukauskas perspėja dėl svetimšalių, kurie dažnai būna „libertinai“⁷², atseit laisvamaniai, moraliai pakrikę. Nepatikliai žiūri ir į keliones po užsienius mokslų baigti, senesnių laikų papročiu linkęs daugiau tenkintis savo šalies išmintimi. — Šiuo atveju adresatas tegali būti bajoras.

Vis dėlto mokyklai dar neskiriamas didesnis auklėjamasis vaidmuo, daugiausia atsakomybės tenka tėvams.

Keturiuose K. Lukausko pamoksluose (XIII—XVI) dorovinių atžvilgiu nagrinėjami socialiniai santykiai. Aiškinami baudžiauninko (padono) ir vergo sąvokų skirtumai, įrodinėjama, kad baudžiauninkas nėra vergas. Tarp jo ir pono esanti sutar-

tis („suderieimas“, „sukalba“, „sutarme“), „... kada gerai pasiturės padonas, bus gerai ir ponui, o kada padonai sugurdę, tenai ir ponai nedaug turi“⁷³. Visa tai primena fiziokratų galvoseną (plg. M. Karpavičiaus pamokslus). Nejudindamas baudžiavinės santvarkos pagrindų, K. Lukauskas nori humanizuoti santykius, pabrėždamas jų abipusiškumą, ne vien „padonųjų“ priedermes ponams. Vienoje vietoje užsimena ir apie tariamai laisvos sutarties nutraukimo galimybes tironystės ir nusižengimo 6-ajam dievo įsakymui („nesvetim moteriauk“) atveju⁷⁴. Praktiškai nutraukti sutartį K. Lukauskui reiškė išsikelti iš pono žemės. Apie kitokį savo teisių gynimą jis neužsimena, nes, kaip pažymi ir pats autorius, pavaldinys pagal įstatymus neturi teisės paduoti pono į teismą⁷⁵.

Vis dėlto, nepaisant skleidžiamo klusnumo ir ištikimybės ponams, pamokslų nuotaika, drauge bajorams ir valstiečiams skirtas dėstymas apie teorinę baudžiauninko laisvę, neteisėtą jo išnaudojimo didinimą, „nes iš svetimo darbo niekas dar nenutuko, ir jūs nenutuksit“⁷⁶, sutarties nutraukimo galimybę — visa tai skatino valstietį pamąstyti ir gal suabejoti savo padėties nekeičiamumu.

Iškeliama dar viena anuo metu ypač lietuvių kultūros vystymuisi aktuali K. Lukausko paliesta mintis apie mokslus išėjusių žemesniųjų sluoksnių vaikų santykį su tėvais. Autorius ją svarsto doroviniu atžvilgiu, kultūrinio aspekto neliečia, pabrėžia tik vaikų pareigą gerbti tėvus, nors jų „žema“ kilmė ar neturtas žeidžia vaikų pasiektą visuomeninę padėtį: „Dažnai būna ir tai, jog kitas iškalose išsimoko, po tam leidžiasi ing dvasišką stoną, didžiu tampa Pralotu, idant didybės, kurią turi pas žmones, sau nenumažintų, slepia, kaip tikslai gali savo kondiciją, ir ubagystės savo gimdytojų gėdžiasi, tokie ir tolygiai nelengvai nusideda ir pražengia prieš meilę gimdytojams savo prigulinią“⁷⁷.

XVIII a. pabaigos mokyklose ypač akcentuojamą tėvynės meilę dar buvo stengiamasi sutvirtinti religiniais motyvais. Tėvynės sąvoka identifikuojama su feodالية Respublika. Čia prisimintinas M. Karpavičiaus pamokslas apie tėvynės meilę, išleistas 1794 m. ir lietuviškai⁷⁸. K. Lukauskas savo klausyto-

⁷³ Pamokslas..., p. 144; *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 46.

⁷⁴ Pamokslas..., p. 155.

⁷⁵ Pamokslas..., p. 146; *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 46.

⁷⁶ Pamokslas..., p. 152; *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 46.

⁷⁷ Pamokslas..., p. 96.

⁷⁸ Kozonius K. Mykola Karpavicius unt gaylinga atprowijma Pagraba už tus Abywatelius... — Wylniuw, 1794.

⁶⁶ Ten pat, p. 109.

⁶⁷ Ten pat, p. 38.

⁶⁸ Ten pat, p. 117.

⁶⁹ Ten pat, p. 122, 123.

⁷⁰ Ten pat, p. 115; *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 44.

⁷¹ Pamokslas..., p. 110; *Lebedys J.* Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime, p. 44.

⁷² Pamokslas..., p. 115—116.

jams šių jausmų specialiai nežadina ir jų nepabrėžia. Tačiau rūpinimusi lietuviškai duoti liaudies skaitytojui literatūros rodo aktyvų teigiamą santykį su savuoju kraštu. Kalbėdamas apie vergo ir pavaldinio (padono) sąvokų skirtumą, apie pavaldinių ir ponų santykius K. Lukauskas dažniausiai nusako: „Lietuviškas padonas“, „iš senų konstitucijų lietuviškų“, „Lietuvoj mūsų“, „įstatymas Lietuviškas“. Jis piktinasi tais, kurie, pabuvę svetur ir grįžę, „tėvišku savo liežuviu baidos“, bet čia pat iš konteksto aiškėja, kad jis nesmerkia tų, kurie, pvz., išsižada savo valstiečių tėvų kalbos, o turi galvoje prancūziškai kalbančius bajorus, kurių senoliai šnekėję „tikrai lenkiškai“. Kitoje vietoje vėl sako apie „mus lenkus“.

Taigi K. Lukauskas savo klausytojams palieka unijinės valstybės sampratą beveik neliestą, ir vis dėlto ji visiškai nesutampa su karaliaus Stanislovo Poniatovskio propaguojama tendencija visiškai panaikinti net ir formalius susijungusių valstybių skirtumus. Jau pati kalbos grynumo ir taisyklingumo mintis, kurios K. Lukauskas praktiškai laikosi, suponuoja ne vien vartotojišką požiūrį į kalbą, bet ir tam tikrą nacionalinę savigarbą.

* * *

XVIII a. antrojoje pusėje Lietuvoje išjuda iš įprastinės tradicinės tėkmės nemaža socialinių bei kultūrinių veiksmų, lėmusių tolesnes ugdymo kryptis. Bajorų sluoksnyje stengiamasi mažinti kultūrinį atokumą tarp elito ir vidutiniojo ar net smulkiojo bajoro. Švietimo reforma pasuka aiškiai pasaulėjimo ir autoritariškumo mažinimo linkme. Tuo pačiu metu ima gausėti pasaulietinės, profesinės inteligentijos. Kad ir nedrąsiai, imamas vertinti išsimokslinimas, pradedantis prilygti gimimo suteiktai aukštesnei socialinei padėčiai. Susidaro intelektualinio tipo elitas. Tuo ypač ima naudotis žemesnysis bajorų sluoksnis. Bet mokslo siekimo aspiracijos pradeda ryškėti ir tarp ekonomiškai stipresnių valstiečių. Tačiau šiuo laikotarpiu dar absoliučiai vyrauja bajoriškoji kultūra. Liaudies dvasinės kultūros vertė vos pastebima.

Valdantysis sluoksnis liaudies žmogaus formavimą kreipia utilitarinė kryptimi, tačiau atsiranda reikalas ugdyti to žmogaus ir visuomeninę bei nacionalinę sąmonę,— imama vertinti ne tik liaudies gamybinę, bet ir valstybės gynimo jėgą. Bajorijos ugdyme šie akcentai gerokai stipresni, ypač ryškiai lenkų nacijos integravimui pasitelkiami aukštesnieji mokyklos laipsniai. Lietuvių liaudies socialiniai ir nacionaliniai interesai šiuo atžvilgiu neatitiko bendrųjų feodalinės Respublikos švietimo reformatorių tikslų, o Lietuvos pedagoginėje visuomenėje juos pakreipti kita linkme tuo laikotarpiu dar nebuvo realios jėgos.

Vis dėlto bendroji visuomenės socialinė, politinė situacija ir švietėjiškos ugdymo idėjos socialiniu, nacionaliniu ir kultūriniu atžvilgiu aktyvino visą visuomenę, neišskiriant valstiečių ir ypač smulkiųjų bajorėlių. Pavienių individų socialinėje bei kultūrinėje nuostatoje formavosi kai kurie nekonformistiniai elementai, peržiūrima ne viena nusistovėjusi idėja. XVIII a. pabaiga lietuvių tautai buvo tartum akumuliacijos laikotarpis, prieš žengiant į naują kultūros raidos pakopą.

I. 1803—1831 metai

Po XVIII a. pabaigos politinių sukrėtimų prasidėjęs švietimo srityje nepastovumo bei neaiškumo periodas baigėsi 1803 m. reforma. Laikotarpis nuo 1803 ligi 1825—1826 m. buvo palyginti tolygus, jį sutrikdė tik Napoleono invazija (1812 m.). O nuo 1826 m. paskutiniaisiais penkeriais metais jaunimo buvo ir susidorojimo su dekabristais sudirginta visuomenės atmosfera nebeatslūgo, įtampa vis didėjo, kol 1831 m. išsiveržė sukilimu.

Šiuo palyginti trumpu laikotarpiu, prilygstančiu maždaug vienos kartos jaunystės periodui, Lietuvoje prasiskleidė kai kurios XVIII a. paskutiniojo ketvirčio pažangiosios bajoriškosios visuomenės pedagoginės tendencijos ir visa Vilniaus kultūrinė atmosfera, kurios pagrindinis reiškėjas buvo Vilniaus universitetas. Kartu ėmė kaltis tiesiogiai su liaudies interesais susijusių ugdymo idėjų daigai; gausėjo plebėjiškos kilmės inteligentų, keitėsi kai kurių luomų subkultūrų sąveika.

Socialinė-ekonominė santvarka liko ta pati — baudžiavinė. Tačiau kai kurių socialinių sluoksnių padėtis kito, įgavo vis naujų bruožų, kurie gilino prieštaravimus, kėlė socialinius konfliktus, o tai savo ruožtu keitė žmonių sąmonę. 1816—1834 m. baudžiavinių valstiečių padaugėjo nuo 205,6 ligi 264,4 tūkstančio¹. „Katastrofiškai ėmė mažėti laisvųjų žmonių“². Toliau buvo draudžiama valstiečiams prekiauti. Ir vis dėlto „tai, kad Lietuvoje buvo daug neįbaudžiavintų gyventojų (miestiečių, „laisvųjų“ žmonių ir kt.), kai kuriais atžvilgiais sudarė palankias sąlygas kapitalistiniams santykiams plėtotis“³.

XVIII a. antrojoje pusėje ryškėjantys vidiniai akstinai, skatinę valstiečius mokytis rašto ir kartu plėsti ryšius su aplinkiniu pasauliu, nepaisant kliūčių, šiuo metu stiprėja, — auga valstiečių kultūrinės aspiracijos. Gausėja kaimo mokyklėlių-bakalorijų; Zemaičiuose, pvz., 1824 m. kai kuriose vidurinėse mokyklose mokėsi tiek valstiečių: Zemaičių Kalvarijos — 49%, Padubysio — 24%, Dotnuvos — 21%, Raseinių — 13%, Telšių — 9,6%, Troškūnų — 6,5%⁴. Ligi tol švietimo administracijos atstovai valstiečių mokymąsi tik konstatuodavo, o šiuo laikotarpiu aptariama tokių mokyklų specifika, svarstomi skur-

do formuojami jaunimo bruožai ir kt. Vyravęs valstiečio kelias į mokslą per dvasininko profesiją dabar pasirodo esąs nebe vienintelis. Plebėjiškai inteligentijai atsiveria ne vien nauji keliai, bet ir nauji horizontai (Simkevičius, S. Valiūnas ir kt.). Panaši į mokyklą besiveržiančio ir smulkaus, beturčio bajorėlio padėtis, tačiau jo socialinis statusas luominėje visuomenėje buvo kur kas aukštesnis nei iš valstiečių kilusio inteligento. Be to, ir informacinės kontaktų galimybės kur kas platesnės. XIX a. pradžioje susiklostė tokia situacija, kad šis sluoksnis buvo itin jautres, senais elgesio stereotipais neišsitenkantis besikeičiančiame gyvenime, politiškai neramus. Visoje Rusijos imperijoje XIX a. viduryje bajorų luomo gausumu pirmavo Kauno ir Vilniaus gubernijos⁵, kai dalis smulkiųjų formaliai jau buvo pervesta (1831) į kitus sluoksnius — vienkiaminkus ir piliečius miestelėnus. Nors ir iš valstiečių, ir iš smulkiųjų bajorėlių kilusią inteligentiją galima būtų apibūdinti kaip plebėjiškos kilmės, tačiau antroji socialiniam prestižui išlaikyti neretai mėgino išsiskirti pabrėžtinu bajoriškumu, kuris Lietuvoje dažnai identifikuojamas su lenkų kultūra, o kalbamuoju metu — ir lenkų nacionaliniu judėjimu.

V. Leninas yra nurodęs, kad „be nacionalinių idėjų nebuvo galima iš feodalizmo pereiti į kapitalizmą“⁶. XIX a. pirmajame ketvirtyje lenkų nacionalinis judėjimas ne tik susiformavęs, bet ir stiprus, besireiškiantis įvairiomis formomis ir įvairiose srityse. Praradus politinę nepriklausomybę, ypač daug dėmesio skiriama dvasiniam nacijos gyvenimui, kuris šalia ekonominio gyvenimo bendrumo, bendros teritorijos ir kalbos atspindi ideologinę ir psichologinę nacionalinio gyvenimo pusę. „Dvasinis gyvenimas kartu yra ir viena iš nacijos egzistavimo sąlygų, jungianti jos narius į vieną socialinę etninę bendriją“⁷. Ten, kur nacionalinis judėjimas toli pažengęs, pabrėžiamas nacijos dvasinės kultūros įvairių sričių — dorovės, meno ir mokslo — tarpusavio ryšiai, jos integralumas, ieškoma visų sričių bendro vardiklio — nacionalumo. Tokioje fazėje itin rūpinamasi ugdymu. Lenkijoje jau Edukacinė komisija atliko reikšmingą vaidmenį telkdama lenkų tautą. Šią tradiciją tęsė ir Vilniaus universiteto mokyklų sistema.

Toks klimatas vienaip veikė bajorų jaunimą, kurio individualybės savimone buvo ugdoma nuo seno, kitaip plebėjiškos kilmės moksleivius bei šviesuomenę, kurios individualybės savimone slopino pati socialinės visuomenės sandara, taip pat nuasmenintos liaudies kolektyvinės sąmonės tradicijos. Reikėjo

¹ История Литовской ССР.— Вильнюс, 1978, с. 179.

² Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы 1861 г. в Литве и Западной Белоруссии.— М., 1965, с. 76.

³ История Литовской ССР, с. 180.

⁴ Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje (apskaičiuota pagal lentelę p. 408).

⁵ Улащик Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы... , с. 93.

⁶ Leninas V. I. Pilnas raštų rinkinys.— V., 1983, t. 26, p. 30.

⁷ Malinauskas K. Metodologinės nacionalinės psichologijos problemos.— LTSR MAD. A ser., 1978, t. 2(63), p. 52.

labai stiprių charakterių, kad tame sudėtingame jėgų lauke individualybė nesugniuoztų ir išsilaikytų.

Ne mažiau sudėtingai Lietuvoje formavosi ir tautos individualybės samprata, kartu ir jos dvasinės kultūros pobūdis. Tai komplikuoatas XIX a. procesas. Tautą jau sudaro ne tik viena teritorija — valstybė, visų luomų žmonės, bet ir bendra kalba bei dvasinė kultūra.

Turėjo išsiskirti etnografinės tautos ribos, spręstis kalbos klausimas, o dar painesnė dvasinės kultūros problema. Ligi XIX a. socialinių sluoksnių kultūrų hierarchijoje absoliučiai vyravo bajoriškoji kultūra, ne visais, bet daugeliu saitų susijusi su Lenkija. Dabar, vykstant naujiems procesams, išskylant etniniams bruožams, gausėjant plebėjiškos kilmės inteligentų, vis svaresnė darosi valstietiškoji kultūra. Per pirmuosius XIX a. tris dešimtmečius, formuojantis nacionalinei lietuvių kultūrai, dar tik kilo ligi šiol nustumtos liaudies kultūros vertės suvokimas, tačiau jau galima žiūrėti ir jos būsimo vyravimo reiškinį. Šis procesas turėjo savo teigiamų, bet kartu ir neigiamų bruožų bei padarinių. Aktyvūs jo dalyviai, ypač plebėjiškos kilmės šviesuomenė, formavosi sudėtingomis sąlygomis. Bet ir bajorams nelengva buvo su savo tradicine dvasine kultūra pritaipiti prie naujosios krypties. Diferencijavosi ideologinės, kultūrinės vertybės, apskritai visa pasaulėjauta. Tie patys ugdomieji veiksniai veikė labai įvairiai.

To meto Europoje, integruojantis nacionalinėms kultūroms, svarbų vaidmenį šalia nacionalinių švietimo sistemų atliko romantizmo srovė, kartu išreiškusi ir naują asmenybės sampratos kryptį. Tai ne skaidymo, analizės, o jungimo, sintetinio kryptis. Žmogus suvokiamas ar bent stengiamasi jį suvokti visą, nesuskaidytą, proto dominantė kartais keičiama jausmo dominante, atsiranda ir iracionalumo momentų. Ypač iškeliamas kūrybiškumas, originalumas, nepakartojamumas, išskirtinumas. Socialiniu atžvilgiu tai nonkonformizmo bruožai, bet nebūtinai sutampantys su socialine pažanga, kartais, priešingai, pabrėžiantys asmenybės elitiškumą, jos panieką tariamai beveidei liaudžiai. Žinoma, tų bruožų įprasminimas ideologiškai gali būti interpretuojamas įvairiai. Romantizmo epochoje, ypač mene, išauga asmenybės kaip autonominio visuomenės nario samprata, o imant visą pasaulį, lygiai tokia nepakartojama individualybė gali būti ir yra tauta. Ieškant išskirtinumo, susidaro asmenybės-genijaus kultas ir išskyla tautos istorinės misijos idėja. Aukščiausia asmenybės-genijaus savirealizavimo forma — savosios tautos „dvasios“ ir misijos suvokimas bei išreiškimas. Toks romantizmo epochos klimatas veikė ir Lietuvą, ypač Vilniaus universiteto jaunimą.

Itin sudėtingam kultūros fenomenui, kurio klodai sugulę ir socialinėmis subkultūromis, ir sritimis (mokslo, meno ir kt.),

būdingas struktūriškumas, tam tikra klodų pereinamybė. Kalbamuoju laikotarpiu Lietuvos subkultūrų hierarchijoje lėtai, bet jau iš esmės keitėsi socialinės dominantės. Be pagrindinių socialinių-ekonominių veiksnių, didelę reikšmę turėjo bendras visų sluoksnių švietimo lygis, intelektualinių-kultūrinių centrų pobūdis, inteligentijos profesinė sudėtis, apskritai kultūros veikėjų išsilavinimas, jų didesnis ar mažesnis kultūros integralumo nutuokimas. XIX a. pirmasis ketvirtis, palyginti su antruoju, šiais atžvilgiais buvo kiek palankesnis normalnesnei šio proceso eigai. Iš daugelio veiksnių minėtinas Vilniaus universitetas, kaip kultūros šakotumo ir kartu vieningumo minties ugdytojas. Iš jo išėjo ne vienas plataus akiračio minėto proceso veikėjas, iš karto nužymėjęs teisingas veiklos gaires (S. Stanevičius, S. Daukantas, M. Valančius, J. Pabrėža, J. Pliateris ir daugelis kitų). Kad ir ne itin gausus veikėjų būrys, vis dėlto tuo metu jie suvokė, jog nacionalinė kultūra turi būti įvairiopa. Pirmiausia reikėjo patiems įtikėti ir kitus įtikinti, kad lietuvių kalba ne vien liaudies, bet ir tautos kalba, kad ją galima kurti mokslą, meną (J. A. Giedraitis, T. Jurevičius, S. Daukantas ir kt.), reikšti mintis apie politiką ir kt. Nebuvo lengva įveikti mokykloje ir gyvenime įsiviešpatavusį stereotipą visa, kas kiek abstrakčiau, išsakyti lenkiškai. Ir kalbamuoju metu dar tie patys žmonės vartoja dvi kalbas. Šalia kalbos, kuri suvokiama kaip nacionalumo bendravardiklis, prasideda sudėtingas visos aplinkos reiškinų naujas vertinimas. Jis glaudžiai susijęs su klasiniais, t. y. ideologiniais, pagrindais. Tuo laikotarpiu dar vyksta dialogas su bajoriškąja kultūra. Jis, aišku, sėkmingesnis, kai turima reikalo su pažangiaisiais jos atstovais (K. Kontrimas, I. Onacevičius ir kt.); jau XVIII a. pabaigoje Žemaičiuose buvo vadinamųjų raudonųjų ir baltųjų bajorų⁸, taigi skyrėsi jų ir ideologinės pozicijos.

Sitokiomis itin sudėtingomis aplinkybėmis, kai vyko gilūs įvairių Lietuvos visuomenės dvasinės kultūros sluoksnių pokyčiai, sudėtingi buvo ir ugdomieji veiksniai bei jų poveikis. Augo reikalavimai lietuviškos mokyklos modeliui, savo ruožtu formavosi nauji asmenybės bruožai, kito vidinių ir išorinių konfliktų pobūdis.

1. Kylantys plebėjiškos inteligentijos prieštaravimai

Stiprėjant kapitalizmo daigams, keitėsi ne tik įvairių socialinių sluoksnių išsilavinimo modeliai, bet ir požiūris į kai kurias profesijas. Dar XVIII a. pabaigoje bajorui atrodė nepa-

⁸ Jučas M. Baudžiavos irimas Lietuvoje.— V., 1972, p. 217.

doru verstis gydytojo darbu, o XIX a. neturtingi šlėktelės nesibodi bet kurios profesijos ir masiškai eina į universitetą. Pamažu kuriasi profesinės pasaulietinės inteligentijos sluoksnis, nors ir labai negausus,— dvasininkai vis tebesudaro daugumą, ypač šis kelias būdingas iš liaudies kilusiai inteligentijai⁹. Vis dėlto XIX a. pirmajame ketvirtyje jau turime ne vieną mokslus einantį valstietį, atsisakiusį sutanos, pvz., du broliai Daukantai (žinomas istorikas Simonas ir gydytojas Aleksandras), iš Valančių — du dvasininkai, o vienas, Feliksas, medikas, S. Valiūnas, Kąjetonas Nezabitauskis ir kiti.

Retas kas taip spalvingai ir taikliai kaip *Simkevičius*¹⁰ vieninteliame išlikusiame eilėraštyje — literatūriniame laiške — humoristiškai yra užfiksavęs iš valstiečio, o gal smulkaus bajorėlio kilusio inteligento kelią į mokslą, taip pat posūkį iš įprastinės dvasininko profesijos į pasaulietines.

Niekas mūsų, berods, ir lenkų literatūroje nėra taip taikliai apibūdinęs ponų kelionių po užsienį ir mokslo kainos kaip Simkevičius:

... Tenai linksmai ulioja, šokdami ant balių.
Paskui grįžt namo, daugel ten išmokę,
Ir tėvo raudonuosius su mergom prašokę,
Kuriuos tėvs nuo žmonių su pastaranka rinko,
Vienam droždams per kuprą, o kitam per kinką¹¹.

To meto literatūroje ne kartą kalbama apie materialinių gėrybių, prabangos kainą, bet neužsimenama apie dvasinių vertybių įgijimo kainą. Nenuėjęs tradiciniu, išbandytu valstiečių ar bežemių bajorėlių vaikų keliu į mokslą per dvasininko profesiją, apie savo mokslo vargus poetas nekalba. Tačiau humoristiškai vaizduoja save patį, jei būtų pasukęs įprastiniu keliu:

Sešėliuose klioštorių būčiau begyvenąs,
Kūną savo bežyvijas ir dūšią beganąs.

⁹ Inteligento sąvoka, žyminti išsilavinusį, iš protinio darbo mintantį asmenį, šiuo atveju taikytina su išlygomis: inteligentais laikomi ir vidutinio išsilavinimo žmonės, dažnai negaunantys atlyginimo už protinį darbą, bet jį laikantys svarbiausiu savo gyvenime.

¹⁰ Monografijoje apie S. Valiūną R. Mikšytė spėja, kad Simkevičius galėjęs būti tas pats garsusis Vilniaus gydytojas, masonų ložės „Uolusis lietuvis“ reformatorius, Nenaudėlių draugijos steigėjas Jokūbas Simkevičius, kilęs nuo Raseinių, taigi galėjęs pažinti ir D. Pošką. Šis gydytojas garsėjo demokratinėmis pažiūromis, vienintelis įsteigė fondaciją moksleiviams šelpti, iš jos paskyrė lėšų vienam valstiečiui mokytis. Tačiau prieš gydytojo poetinę veiklą kalbėtų kiti argumentai: eilėraštis parašytas meistro ranka, todėl negalėtų būti vienintelis, o niekur nepažymėta, kad Jokūbas Simkevičius būtų rašęs lietuvių kalba, kas to meto visuomenėje vargu ar liktų nepastebėta. Turbūt tikslėsnis V. Biržiškos spėjimas, kad tai dar kitas Simkevičius, poetas emigrantas. (Žr.: Nežinomi senieji lietuviški tekstai.— Kn.: Tauta ir žodis. K., 1931, t. 7, p. 309, 310).

¹¹ Lietuvių poezija. XIX amžius.— V., 1955, p. 102.

Ten skaniai pasivalgęs, skaniai atsigėręs,
Bažnyčioj pasimeldęs, knygas nusitvėręs
Gulėčiau savo celėj, pilvą pasistatęs,
Užtraukdamas tabokos, iš rago pasikratęs...¹²

Ir iš šio spalvingo paveikslo jaučiama, kad stipresnė kūrybiška asmenybė nebegali tenkintis tokiu gyvenimu. Konformizmas, tiksliau visiškas prisitaikymas, pakeliamas vidutinybėms. Stipresnės asmenybės arba palūžo, arba ėjo į amžinus konfliktus su aplinka, arba retais atvejais ieškojo ir rasdavo priimtinių savirealizacijos būdų moksle (dažniausiai be reikiamo pasirengimo), liaudies švietime ir kt. Simkevičius vaizduoja kad ir skurstantį bedalį, bet savaip laisvą poetą, atsisakiusį sutanos ir patogaus gyvenimo. Taip paliečiama jau asmenybės laisvės problema — viena iš pagrindinių romantizmo problemų.

Siltai, su humoru eilėraštyje tapomas Dionizas Poška. Iš jo dvelkia pastovumu, jis tvirtai įaugęs į savąją žemę, į visą santvarką. Tai kitos nei pats Simkevičius socialinės kategorijos žmogus, kuriam visur atviri keliai, viskas aišku. Simkevičius nemeta jam nė menkiausio šešėlio — priešingai, gėrįsi ir tarsi geranoriškai pavydi:

Kavos atsigėręs ir dešrų prisiėdęs,
Kepurę pakreipęs, dvare atsisėdęs,
Užsidėgęs pypkę

Plunksnos nekramtydamas...
Ir tai yra tiesa:
Jog ans ved į šviesą
Kalbą, strajū mūsų,
Zemaičių ir prūsų¹³.

Dar tvirtoje feodalinėje santvarkoje bajoras — žemės savininkas — jautėsi sąlygiškai laisviausias, palyginti su naujomis inteligentų profesijomis, ypač jei dar jų atstovas kilęs iš žemutinių socialinių sluoksnių. Simkevičių ir D. Pošką jungia bičiulystė, grindžiama ne tik žmogišku artimumu, bet ir bendrais interesais bei visuomeninėmis nuostatomis: abu poetai, antibaudžiavinių pažiūrų ir juos vienija jau naujoviška tautos samprata — lietuvių kalba laikoma integruojančia ir luomų, ir atskirų lietuvių tautos teritorinių vienetų jungtimi, neišskiriant nė Mažosios Lietuvos. Tas bendrumas, matyt, ne vien teorinis bei emocinis, bet susijęs ir su veikla.

Abipusiai ryšiai rodo tuo metu vykusį inteligentijos, kuriai sąlygiškai galima skirti ir gausų dvasininkų sluoksnį, socialinį bei nacionalinį poliarizavimąsi.

Kartu gilėjo asmenybės savimonė, plėtėsi individualybės ribos. Tai būdingas XIX a. kultūros bruožas. Romantizme ši

¹² Ten pat, p. 103.

¹³ Ten pat, p. 101, 102.

tendencija dažnai reiškėsi genijaus, besiaiškinančio savo mikropasaulyje ribas ir turinį, dažnai sueinančio į konfliktą su dievu bei aplinka, paveikslu. Pastebimas ir elitiškumo, išskirtinumo reiškinys, nors jau nesiremiantis luominiu pagrindu. Iš liaudies kilusios asmenybės individualumo pojūtis turėjo formotis savaip. Pačioje liaudies kūryboje jo nėra, šiuo atžvilgiu daug lemia jau vien kolektyvinis jos pobūdis. Taigi romantizmo formavimosi ir klestėjimo metais besikuriančiai iš liaudies kilusiai asmenybei gilėjantis akcentas individualumui turėjo kelti ir kėlė daug sunkiai sprendžiamų konfliktų.

Lietuvių demokratinės pedagoginės minties tendencija neriboti liaudies žmogaus mokslo suponavą ir jo asmenybės vystymosi galimybes. Vienur kitur jau iškyla besiformuojantys laisvos, savarankiškos asmenybės bruožų pradmenys, tačiau dar niekur kiek aiškiau neakcentuojamas pedagoginis uždavinys juos ugdyti. O tokių asmenybių buvo, jų konfliktas su rutina, luominės visuomenės tradicijomis akivaizdžiai rodo, kad naujoji, iš liaudies kilusi, inteligentija negali pritapti prie senojo feodalinės santvarkos suformuoto žmogaus modelio. Turėjo atsirasti naujas požiūris į auklėjimą bei jo uždavinius.

XIX a. pirmojo ketvirčio pabaigoje Vilniaus perdėm bajoriškoje spaudoje buvo kartą atskleistas mokslo gavusio baudžiauninko vidinis konfliktas (V. Gadono eilėraštyje „Pasenęs baudžiauninkas“ „Kmiotek w podaństwie zestarzały“) ¹⁴. O universitete, dažnai svarstant apie liaudies švietimo kėlimą, konstatuojama, kad baudžiavinėje santvarkoje kiek didesnis išsimokslinimas liaudies žmogui teiktų tik skausmą. Apie tai kalbėjo ir pažangieji žmonės, pasisakantys prieš baudžiavą, ir reakcingieji, nenorintys nieko keisti, bijantys liaudies sąmonėjimo ir besidangstantys humanizmu, siūlydami geriau tenkintis vien minimaliomis praktinėmis žiniomis. Taigi į besiformuojantį naują išsilavinusio liaudies žmogaus modelį pedagogika reaguoja, baimindamasi dėl jo siaurai asmeninės ateities, bet nesvarstydama apie galimą pozityvų jo vaidmenį visuomenėje. Tai ims suprasti pati plebėjiška inteligentija ir prie jos pritapusi demokratinės bajoriškosios dalis. Ryškiausias pavyzdys — lietuvių studentų būrelio veikla.

Dviejų formacijų sandūroje turėjo keistis darbo pasiskirstymas, taigi ir tam tikrų profesijų vaidmuo bei svoris visuomenėje. Šitai negalėjo nerūpėti žemesniajam socialiniam sluoksniui, kurį sudarė valstiečiai, neturtingieji miestiečiai bei bajorėliai, — atsivėrė nauji pragyvenimo bei socialinio prestižo keliai. Į šį gyvenimo reiškinį savo kūryba (lenkiškai parašytu eiliuotu laišku „Jo mylistai V. Sasnauskui“) atsiliepė *Silvest-*

ras Valiūnas (1789—1831). Jis kalba kaip tik to žemesniojo sluoksnių vardu, kartais jį susiaurindamas ligi smulkiojo bajoro, ir sustoja prie kario, pirklio, gydytojo, dvasininko, žemdirbio, dvariškio ir literato profesijų, nemini mokytojo, teisininko bei valdininko. Paskutiniojo praleidimas suprantamas: caro administracija juo toliau, juo labiau nepageidavo vietos žmonių, bet dvi kitos profesijos turėjo savo tradicijas ir ypač mokytojo buvo su ateities perspektyva.

S. Valiūnas bemaž visai atmeta kario profesiją dėl etinio ir patriotinio motyvų. Pirmiausia, „žmogumi būdamas, nenoriu skersti žmogaus“. Antra, po feodalinės Respublikos padalijimų karys tapo „tautos atmata“, nežinantis, už ką kitus žudantis ¹⁵. Pagaliau — menkas jo pragyvenimo šaltinis. Ne vienas karys baigia dienas duoneliaudamas ar prieglaudoje. Čia tegali būti turimas galvoje liaudies žmogus ir rekrūtų prievolė ¹⁶. Vis dėlto, pasmerkęs kario profesiją, poetas pats 1831 m. ėmėsi kardo laisvei ginti.

Neigiamai S. Valiūnas vertina ir kitas tris profesijas — pirklio, gydytojo ir dvasininko — dėl neetiško pelnijimosi būdo. Antai gydytojas pelnosi iš žmonių nelaimės, bet ir pats darbas sunkus. O dvasininkai „kvailą prastuomenę tik plėšia“, ir poetas nepateisina nei jų askečių susivaržymų, nei, svarbiausia, valstiečių bėgimo nuo žemės į tą sluoksnį ¹⁷. Etiškiausias atrodo žemdirbio darbas. Tai neabejotinas fiziokratų teorijos atbalsis. Poetui patraukliausia literato profesija, tik neturtingą ji verčia gyventi skurde.

Bendras požiūris į visų profesijų darbą vienokiu ar kitokiu atžvilgiu skeptiškas. Iš dalies tai dėl literatūrinės formos — romantinės ironijos, iš dalies dėl jau tuo metu pastebimo neatitikimo tarp universiteto vadovaujamos švietimo sistemos užmojų ir feodalizmo sukaustyto gyvenimo galimybių profesijoms laisvai plėtotis. Taigi šio skepticizmo negalima laikyti vien tariamu ar tam tikra poza, jis turėjo realų pagrindą. Antai dvariškių sluoksniui buvo pasmerktas sunykti kartu su yrančiu feodalizmu. O bekylantį poreikį ir pačiam žemiausiam luomui siekti platesnio išsilavinimo, nesitenkinti vien žemės darbu ano meto sąlygomis dažniausiai buvo galima realizuoti per dvasininko profesiją. Todėl į ją ėjo įvairių polinkių žmonių. Turbūt ne veltui 1812 m. vysk. J. A. Giedraitis liepė „užčiaupti“ kai

¹⁴ *Valiūnas S.* Ant marių krašto. — V., 1979, p. 177—179.

¹⁵ Viešai apie rekrūtų prievolės žiaurumus buvo draudžiama kalbėti. Antai caro valdžios palieptas vysk. J. A. Giedraitis įsako 1829.XI.8 Alsėdžių dvasininkams neimti iš žmonių pinigų „padzvanams“, t. y. neskambinti varpais, vežant rekrūtus į surinkimo vietą, nes tuo prisidedama prie „liūdesio, kurio ligi šiol neįmanoma liaudyje išdildyti... O dvasininkai privalo skatinti noriai ir amžinai tarnauti“ carui. — MAB, f. 9, b. 2712, l. 4.

¹⁷ *Valiūnas S.* Ant marių krašto, p. 185, 187.

¹⁴ Tygodnik Wileński, 1818, t. 6, s. 214; Plg.: *Maciūnas V.* Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje. — K., 1939, p. 56.

kuriems kunigams „nasrus“, pravertus prieš valdžią ir ponus¹⁸.

Aukštesnio išsilavinimo pasiekę valstiečių vaikai, nenuėję dvasininko keliu, o kartais ir pasukę juo, norėdami išlikti luominėje visuomenėje nesugniuždyti, dažnai patekdavo į dramatišką padėtį. Ir juo asmenybė šakotesnė, emociškesnė, juo konfliktas didesnis, kartais netgi tragiškas. Europos civilizacijos raidoje tuo metu gilėjo individo, kaip atskiro pasaulio, suvokimas, o jo konfliktas su aplinka atsiskleisdavo įvairiais aspektais. Lietuvoje šiuo atžvilgiu turime savitų reiškinių: ieškant individo vietos visuomenėje, dažnai susiduriama su socialiniais, nacionaliniais ir kartu kultūrų tradicijų bei jų stereotipų įvairiose žmogaus veiklos srityse prieštaravimais, neatitikimais. Tokiai naują visuomenės sluoksnį besudaranti individualybei reikėjo pirmiausia suvokti save pačią. O tai paprastai vyksta, atsiribojant nuo savo buvusio ir vyraujančio kultūros klodo, perversinant daugelį vertybių,— per neįgimą einama prie teigimo. Pozityvieji veikimo tikslai, uždaviniai ir būdai formuojasi ne iš karto.

Dvi mūsų literatūroje spalvingos asmenybės atskleidžia iš valstiečių kilusios inteligentijos konfliktą su aplinka, drauge dramatišką vidinę jų įtampą ir naujus pozityvius veiklos daisus. Tai S. Valiūnas ir A. Strazdas. Abu talentingi, emocišingi, neracionalistinės prigimties, draskomi daugelio vidinių prieštaravimų. Dar mokyklos suole jiems būdingi aukštesni siekimai, mėginimas nepasukti įprastiniu dvasininko keliu. A. Strazdas, tik spėjama, kad studijavęs universitete, vis dėlto neišvengė to kelio, o S. Valiūnas pasitraukė iš jo. Abiejų platūs dvasiniai, ypač literatūriniai, interesai, humanitarinė kultūra. S. Valiūnas turėjo profesionalų šios srities pasirengimą (jis G. E. Grodeko antikinės literatūros seminaro dalyvis, nekalbant apie kitus klausytus kursus), o A. Strazdas — daugiau mėgėjišką, tačiau iš jo 1818 m. pareiškimo konsistorijai matyti, kad grožinė literatūra — svarbiausias jo pomėgis. Abu tikri poetai, vadinasi, santykis su pasauliu bent tam tikrais aspektais nekasdieniškas, taigi ir nekonformistiškas.

A. Strazdo ir S. Valiūno konfliktų su aplinka panašumus ir skirtumus kiek romantizuodamas yra kėlęs jų amžininkas L. Jucevičius, kitos kartos žmogus, kaip ir aniedu nesutaręs su visuomene. Mums svarbu į šias dvi asmenybes pažvelgti kaip į du lietuvių to meto inteligentijos raidos atvejus, paryškinančius plebėjiškos lietuvių inteligentijos formavimosi aspektus. A. Strazdo pozicija tuo laikotarpiu radikali; po K. Donelaičio jis antrasis mūsų literatūroje taip glaudžiai savo likimą susiejo su lietuvių liaudies dvasiniu gyvenimu, savo kūryba tartum

¹⁸ Janulaitis A. 1812 m. atsišaukimai.— Kū.: Praeitis. K., 1930, t. 1, p. 364.

deklaravo būtiną nacionalinės literatūros ir liaudies kūrybos tradicijų ryšį, visa laikysena (o apie ją sklido kartais tiesiog groteskiškų anekdotų) reiškė savo priešišumą konformizmui su feodalų luomu. Gerokai tipiškesnis savo metui S. Valiūno asmuo. Šis, taip pat kilęs iš ano laiko visuomenės žemutinio sluoksnio — laisvųjų valstiečių¹⁹, priešingai negu A. Strazdas mėgino patekti į bajorų visuomenę ir aktyviai prisidėti prie abiejų luomų kultūros.

S. Valiūno kūryba dvikalbė, kaip ir jo poetinės aspiracijos siejasi su dviem kultūromis, reikšdamosi kiek skirtingomis vidinėmis nuostatomis. Poeto lyrinis herojus — smulkusis ar vidutinis bajorėlis, bet ne valstietis. Poetas kritiškai paliečia ir bajorų pedagogiką: berniukai, rykšte namie paauklėti, baigiami ugdyti mokykloje ir taip išeina į žmones, o mergaičių auklėjimas vyro gyvenimui pamaloninti brangiai kaštuoja. Taigi turimas galvoje tik bajorų ugdymas. Dar kiti socialinės pozicijos bruožai iškyla lenkiškame S. Valiūno kūrinje apie „Plungės—Telšių kontuberniją“. R. Mikšytė yra teisingai pastebėjusi, kad patį groteską, grubų stilių galima laikyti tam tikru klasicistinių Sviečiamojo amžiaus kanonų laužymu²⁰, taigi ir nepritapimu prie elitui privalomo gerojo skonio. Girtuoklių parodijoje, kur šaipomasi iš bajorų savivaldos, jų gyvensenos, neįjauti tos giliai slypinčios šilumėlės nueinančiam bajorui, kas ryšku daugelyje to meto, ypač vėlesnio laiko lenkų literatūros kūrinių. Į S. Valiūno parodiją neprasiskverbia jokie naujojo laiko teigiami elementai, taip akcentuojami Edukacinės komisijos reformoje, raginantys bajorą vertinti žemės darbą (arko simbolis) ar šiluma gaubiantys bajoro riterio paveikslą (kardo simbolis). Kad ir pažymėdamas kai kuriuos bajoro ir dvasininko išnaudotojiškus bruožus, S. Valiūnas dar negina valstiečio pozicijos. O vis dėlto toje prasigėrusių bajorų galerijoje pasigendame kiek ryškesnio paveikslu, su kuriuo poetas tapatintųsi. Šį savotišką skepticizmo atspalvį iš dalies turbūt sąlygoja nevisiškas autoriaus pritaipimas prie vaizduojamos visuomenės, nors į ją pasižiūrėti visai iš šalies dar nepavyksta. S. Valiūnas iš lenkų-sarmatų neišskiria žemaičių bajorų: apžvelgęs dievo Bakcho valdas nuo antikos dievų ir karvedžių, apibūdina bajorų girtavimo istorines ištakas, siedamas jas iš dalies su lenkų tautos, kuri „tartum yra gimusi su savo karaliais miduje“²¹, specifika. Taigi jaučiamas bajorijos luomo kultūrinis bendrumas. Be abejo, čia veikė tiesiog iš lenkų literatūros paimti šampai.

S. Valiūno lyrikoje, „Mąstymuose“, kur į pirmą planą iškyla asmeniniai išgyvenimai, beveik nelieka poeto identifikavi-

¹⁹ Mikšytė R. Silvestras Valiūnas.— V., 1978, p. 11.

²⁰ Ten pat, p. 80.

²¹ Valiūnas S. Ant marių krašto, p. 123.

amosi su bajorais, nors neišryškėja ir ryšiai su valstietija. „Mąstymuose“ daug ryškiau nei kituose jo žinomuose lenkiškai parašytuose kūriniuose liečiama asmenybės laisvės problema. Atsiskyres nuo žmonių, poetas sakosi įsigilinęs į pasaulio ir savęs pažinimą²². Pirmajame „Mąstyme“ S. Valiūnas, klausdamas, kas tas žmogus, daugeliu biologinių aspektų nuvainikuoja jį kaip gamtos karalių. Niekur nemato jo laimingo. Niekto gera žmogui neduoda ir protas, kuris taip neseniai, dar S. Valiūno atminime, buvo keliamas kaip didžiausia žmogaus laimės viltis. Protas ir etika dažnai esančios tik dvi prieštaringos pusės, o juk švietėjai juo vienu tikėjo:

Auksu siaustės kaltieji, doruosius į kartuves vedė,
Jeigu protas yra mums vadovas, šviesus, neklaidingas,
Tai kodėl gi dorybei — kryžiaukos, o kaltei — malonės?²³

Tai romantiko nusivylimas proto aukštinimo amžiumi. O vis dėlto su ta epocha jį jungia mintis apie civilizacijos nesugadintos prigimties natūralų dorovingumą. Šį momentą romantizmas dar pagilino ir išplėtojo, įnešė daug nauja. S. Valiūnas priešpriešiais nustato doroviniu atžvilgiu teigiamai nuspalvintą gyvūnijos pasaulį, kuris patiria laimę bei džiaugsmą, ir sužalotos prigimties žmogų²⁴.

Poetas, kaip ir daugelis romantikų, kurdamas naują gamtos ir žmogaus santykio aspektą, toliau plėtoja Ž. Ž. Ruso nesugadintos prigimties sampratą. Žmogus artėja prie gamtos, kartais panteistiškai susiliedamas su ja. Gamta dažnai suvokiama kaip individas, kaip atskiras pasaulis, kurio sandara kažkuriuo būdu koreliuoja su žmogiškosios asmenybės sandara. Tai dvi savarankiškos vertybės, drauge ir asmenybės savimonės aspektas, jos ribų suvokimas. Tokiu atveju žmogus ir gali gamtos pasaulyje rasti sau paramą.

Apmąstydamas žmogaus būtį, nuvainikavęs jį kaip gamtos valdovą, kaip proto viešpatį, S. Valiūnas iškelia mus supantį gyvąjį ir negyvąjį pasaulį, daugeliu atžvilgių pranokstantį žmogų. Anas pasaulis turi laimę, džiaugsmą ir laisvę, kurie žmogui amžinai išslysta iš po kojų. Ir vis dėlto pesimistinis žmogaus ir gamtos pasaulio lyginimas baigiasi žmogaus apotheoze:

Bet jums laisvės ir džiaugsmo nė vienas žmogus nepavydi,
Aš džiaugiuos, nors likimas nemaža kančių iškentėti dar lemia,
Kad žmogumi atėjau į nuostabią, palaimintą žemę²⁵.

Kodėl gi poetas didžiuojasi gimęs žmogumi? Antrajame „Mąstyme“ jis tartum pakartoja kūrėjo poeto kaltinimą žmonių giminei: žmones per visus istorijos laikus lydi vargas ir skurdas, paniekinimas ir neįvertinimas, o vis dėlto žmogus yra didis savo vienatve, laisvu kūrybiniu skrydžiu. Tai atsiveria eilėraštyje (Mąstymas III, „Skroblynas Aušbikavio girioj“). Gamtoje, atokiau nuo žmonių, poetas ima pažinti save ir pasaulį. Didysis klausimas „kas aš?“ kamuoja poetą, ir kyla abejonė, ar jis dievo sukurtas, jei toks niekingas, abejingas dievo valdinių pasaulis. Ir vis dėlto žmogui gera jau vien gebėti suvokti už jo esančio pasaulio esmę — tai pažinimo prasmingumas, nors tas pažinimas nešviesus. Laimę sudaro savęs paties suvokimas, savo minties, vidinės nepriklausomybės nuo niekingo pasaulio įsisąmoninimas ir kūrybinė galia:

Vergystės eilutėm nesmilkau didybėms,
Prieš veidą tirono nepuolu ant kelių...²⁶

Tai romantiškas dviejų pasaulių suvokimas: išorinio ir vidinio. Suvokęs pats save individas gali būti laisvas savo viduje ir tą laisvę jis vertina labiau už viską. Tai, galima sakyti, indeterministinis žmogaus valios supratimas, kuris neišvengiamai sukelia tragiškus ar dramatiškus konfliktus, susidūrus su kitu, išoriniu, pasauliu, ribojančiu tą laisvę.

Taigi turime tris nelygiavertes sferas: kūrybišką asmenybę, gamtos pasaulį ir žmonių visuomenę. Iš visų trijų poeto vizijoje labiausiai sugadinta paskutinioji. Į ją kūrėjas neranda kelio ir tartum nieiško, bet iš tikrųjų, neįgdamas tą visuomenę, iškelia dramatišką nepritapimą prie jos. S. Valiūno poetiniame paveiksle kiek abstrakčiai pavaizduota visuomenė netolygi kai kurių romantikų pamėgtai miniai — liaudžiai, pavienės poetinės detalės nukreipia mūsų mintį į valdantįjį feodalų sluoksnį. Taigi susidūrimas-priešingybė sociališkai įprasminti. Vis dėlto lenkų kalba parašytais kūriniiais S. Valiūnas lieka iš dalies veikiamas mokyklos jam įdiegtos bajoriškosios kultūros su visa gerai suformuota literatūrine tradicija. Jis ligi galo nesutapo su ta kultūra, atrodo, giliai tai išgyveno, blaškydamasis ir nerasdamas vietos gyvenime, negalėdamas įsijungti į kurį nors pozityvų darbą, turintį tikslą įveikti skaudžiuosius epochos prieštaravimus. Du kartus S. Valiūnas drauge su bajorų jaunimu ginklu aktyviai prisidėjo prie kovų už krašto suverenumą: 1812 ir 1831 metais. R. Mikšytės duomenimis, poetas baigė gyvenimą, sukilimui pralaimėjus, karo lauke nežinia kaip ir kodėl nuspaudęs šautuvo gaiduką. Gal tai ir visai nuosekli nusivylimo, nepritapimo ir vilčių žlugimo baigtis?

Tačiau kūryboje jis apčiuopė ne tik laiko prieštaravimus, bet kėlė ir naujas vertybes. Jo lyrikoje pirmą kartą mūsų li-

²⁶ Ten pat, p. 100.

²² Ten pat, p. 170. Mąstymas III (filologinis vertimas į lietuvių kalbą).

²³ Lietuvių poezija. XIX amžius, p. 94 (poetinis A. Zukauskos vertimas. Toks vertimas cituojamas tuo atveju, kai nenutolsta nuo originalo).

²⁴ Ten pat, p. 95.

²⁵ Ten pat, p. 96.

teratūroje žmogus susimąsto, kas jis toks. Nusivylęs proto galyste, jis negrįžta į krikščionišką žmogaus niekingumo akcentavimą, nukeliant jo laimės troškimą į pomirtinį pasaulį; žmogus ir gamta — tas išorinis pasaulis — tai du beveik lygiaverčiai dalykai, žmogaus didybę ir sudaro jo paties individualybės savimonė, savo vidinio pasaulio laisvės ir kūrybinės galios suvokimas.

Besiblaškanti ir šakota S. Valiūno asmenybė tartum sušvinta nurimusiu veidu, kada rašo lietuviškai (o gal tai tik atsitiktinumai?). „Birutės dainoje“ kai kur suskamba tautosakinės stilistinės gaidos, idealizuotas Birutės paveikslas sociališkai atribotas nuo bajorų sluoksniu. Dainoje aiškiai iškyla neunijinės Lietuvos vizija. Tai sutampa su studento S. Daukanto pirmosios lietuviškos istorijos pozicijomis. O eiliuotame laiške „Rašančiam lietuvišką žodinį“ D. Poškai S. Valiūnas žengia realų pozityvų žingsnį į jau prasidėjusį kultūrinį naujosios lietuvių inteligentijos darbą, turėdamas palyginti aiškia kryptį sukurti lietuvišką mokyklą, bent pradinę, padėti mokslinius savo kalbos pagrindus, ieškoti jos bendrinių formų, remtis tvirtais liaudies kultūros pagrindais ir statyti sudėtingą kultūros statinį, prieinamą liaudžiai. Laiške įsakmiai pabrėžiama, jog lietuvių tautai būtina konsoliduotis, kuriant bendrinę literatūrinę kalbą. Kartu reikalauja gryninti ją, atsisakyti lenkų ir vokiečių kalbų įtakos. Šis tautos vienijimasis kalbos pagrindų būdingas visoms nacijoms, kai pradeda formuotis nacionalinė savimonė, ypač pirmojoje to proceso pakopoje. S. Valiūnas, kaip monografijoje yra atskleidusi R. Mikšytė, palaikė ryšius su aktyviai tą darbą dirbančiais. Vis dėlto jis neatsidėjo visas šiam darbui kaip S. Stanevičius, D. Poška ar J. Pliateris. Liko tartum susidvejinęs, puoselėdamas poetinius siekimus lenkiškoje kūryboje, dalyvaudamas bajoriško gyvenimo šurmulyje, bandydamas identifikuoti su dar vyraujančia bajoriška kultūrine aplinka.

Kai kuriais atžvilgiais ir artimas S. Valiūnui, ir skirtingas nuo jo *Antano Strazdo* (1760—1833) žmogus. Pirmiausia, kas skiria A. Strazdą iš visos mūsų to meto literatūros, tai jo valstietiškos socialinės, iš dalies net ir estetinės pozicijos. Jis rašo liaudžiai ir apie jai artimą žmogų, remiasi liaudies kultūrinėmis ir estetinėmis tradicijomis. Ano meto literatūriniame fone A. Strazdo mažytė knygelė atrodo tartum literatūrinis manifestas, iškeliantis tautosakos stilistiką ir turinį nacionalinės literatūros pagrindu. O paprastai nacionalinės literatūros „formavimosi apyaušryje dėmesys tautosakai turi programinę reikšmę; jis skatina žodžio meną ieškoti kelių nacionalinei savimonei“²⁷. Negalima tvirtinti, bet prielaida visai įmanoma, kad

A. Strazdo poezijos knygelė galėjo būti skiriama ir pradinėms mokykloms, panašiai kaip lenkiškose buvo vartojamos F. Karpińskio dainos ir giesmės. Poetas sukūrė, gali sakyti, strazdišką stilių.

Jo žmogus išaugęs iš poetinės tautosakos. Gerai žinome paties A. Strazdo asmenybės šakotumą, kartais netgi agresyvų jo santykį ir su bajorija, ir su dvasininkija, ir su pasaulietine bei dvasine valdžia. Kadangi pats smerkė tą visuomenę ir jos buvo smerkiamas, tai niekur nepritapo. Nuolatinę konfliktinę būseną kėlė turbūt ne vien pasaulėžiūros bei pasaulėjautos priešiskumas, bet dar ir paties poeto psichikos sandara. Apie tai mūsų literatūroje jau kalbėta. Liaudies sąmonėje, jos legendose apie Strazdelį išliko apibendrintas, suobjektivintas, sociališkai įprasmintas jo susidūrimo su valdančiais sluoksniais paveikslas, žadings nekonformistinę individo nuostatą, turėjusią gilinti socialinę valstiečio sąmonę.

S. Valiūno „Mąstymuose“ individualybė mėgina išsiaiškinti savo ir gamtos, savo ir žmonių visuomenės ribas ir randa jas, o A. Strazdo poezijos žmogaus kontūrai ne tokie ryškūs. Daugeliu atžvilgių jis tautosakinis su nugludintais kampais, neretai neišsiskiriantis iš gamtos, jokiū būdu jai nepriešinamas. Liaudies kūrybos tradicijoje nėra asmenybės, individo, tėra apibendrintas asmuo. Be to, panteistiniame pasaulio suvokime žmogaus susidūrimas su visuomene ar gamta ir negali būti traagiškas. Tai būdinga tautosakai. Žmogaus ir gamtos ribos tik nutuokiamos. A. Strazdo poetinis alter ego Gegužėlė ir Strazdelis pakyla kažkur aukštai, tartum nutolsta nuo „brudnos“ žemės, džiaugiasi laisve ir galia giedoti. Tai ta pati žmogaus laimės vizija — laisvas kūrybinis skrydis per gyvenimą. Tik žmogus neužsisklendžia individualiame pasaulyje: strazdelis džiaugiasi, kad, „aplank save gruzdėdamas, siaudžia, griaudžia, svietą linksmina“, o gegužėlė gieda visada verkdamas, žiūrėdama į svieto piktą apsiėjimą. Taigi A. Strazdo žmogaus santykis su žmonių pasauliu jau kitoks, nei tautosakos bernelio ir mergelės ar jų antrininkų paukštelių. Poetui rūpi ne vien atskirų individų, dažniausiai šeimos narių ryšiai, jis liūdi dėl „svieto“ vargų, dėl netikusio gyvenimo būdo, gieda, norėdamas palinksminti „svietą“. Jam svarbu, kad „svietas“ geriau gyventų, bara „tą brudną“ žemę, bet taip, kaip žmogus tik save gali barti — čia nėra didaktikos, kuri tuoj pat suponuoja požiūrį iš viršaus, tam tikrą mokańčiojo ir mokomojo atokumą.

A. Strazdo poezijos žmogus, nors ir artimas liaudies dainos žmogui, bet jau ne tapatus jam. Ryškėja asmenybės išsiskyrimas iš visuomenės ir kartu nusakomi individo ryšiai su ja, įsipareigojimai jai. Tai aukštesnė socialinės savimonės pakopa.

Po K. Donelaičio pirmą kartą atsiveria valstietiška individualybė. Šituo atveju laisvos kūrybiškos asmenybės vizija

²⁷ Султанов К. Сложность и многообразие связей.— Вопросы литературы, 1978, № 11, с. 106.

įgauna ir socialinį skambėjimą. Laisvas paukštelis, galintis džiaugtis ir kitus džiuginti, suvokiamas kaip priešingybė baudžiauninkui. Jei „Varną“ tikrai galėtume skirti A. Strazdui, tai eilėraštyje turėtų socialinę savimonę, pakilusią ligi revoliucinio konflikto sprendimo lygio. Bet jei ši daina ir neautentiška, tai strazdiškas jos stilius galėtų liudyti, kad legendos apie poeto asmenybę ir jo kūryba skatino tolesnį liaudies kūrėjų socialinės savimonės brendimą. Na, o dingusioje A. Strazdo „giesmėje apie 1812 m. revoliuciją turėjo atsispindėti Lietuvos valstiečių judėjimas prieš dvarininkus“²⁸.

A. Strazdo poezijos žmogaus socialinės sąmonės ribos kito feodalizmo sąlygomis netikėta linkme: pastebima ir smerkiama valstiečių luome besireiškianti socialinė nelygybė, vis ryškėjanti, vystantis kapitalistiniam gamybos būdai.

Autentiškos A. Strazdo poezijos žmogus, toks pagilėjęs sociališkai, nacionaliniu aspektu nenusakomas. Jis numanus iš savo esmės, jausenos, galvosenos, visos meninės tradicijos. Tuo tarpu pats A. Strazdas universiteto cenzūrai yra griežtai pareiškęs apie teisę gausinti lietuvių literatūrą, pareigą šviesti liaudį, duodant jai knygų, remdamasis kad ir legendine ilgų amžių istorine tradicija. Taigi pats, turėdamas aišką nacionalinę savimonę, mus pasiekusioje kūryboje šiuo atžvilgiu laikosi liaudies sukurto žmogaus modelio, jo nepapildo, kaip yra daręs K. Donelaitis. O tuo laikotarpiu liaudies nacionalinės ir socialinės savimonės brandos keliai yra glaudžiai susipynę. Liko nepaliestas ir tautos integralumo klausimas: autobiografiniame eilėraštyje „Oi dieve dievulaiti“ žemaitis atsiriboja nuo aukštaičio. Čia A. Strazdas neperžengė tautosakos žmogaus akipločio. Atrodo, tartum pati liaudies poetika kiek riboja ir tematiką, nors, antra vertus, poetas joje neišsitemko, kai ką perėmė iš sentimentalizmo bei klasicizmo. Svarbiausia vis dėlto, kad po K. Donelaičio į literatūrą atėjo liaudies žmogus su savo dvasiniu pasauliu, dvasinėmis vertybėmis — savo kultūra.

Čia aptartos kelios iš valstiečių kilusios asmenybės jautriai, kartais gal net dirgliai reagavo į savo amžiaus socialinius bei kultūrinius procesus. Jų kūryba ir gyvenimas atskleidžia įvairius tų procesų etapus.

Epochų kryžkelėse skausmingai gimsta naujas žmogus. Iškyla nauji jo kultūros poreikiai, bet drauge jis pats sunkiai išgyvena, negalėdamas pritaipyti prie viešpatuojančios kultūros stereotipo. Tuo atžvilgiu simptomingas S. Valiūno atvejis: nori lygiomis teisėmis įeiti į bajorų, lenkų kultūrą, o vis dėlto iki galo prie jos nepritampa. Kiek nutolęs nuo liaudies kultūros tradicijų ir buities, jis dalyvauja demokratinės lietuvių nacio-

nalinės kultūros formavimesi, ir tai teikia moralinį pasitenkinimą — taip iš dalies įveikiamas asmenybės vienišumas bei izoliuotumas.

Zvelgiant į visa tai ugdymo aspektu, kyla klausimas, kokie ugdymo veiksniai ir kaip formavo naujuosius žmonių modelius. Šioms asmenybėms būdingos kai kurios bendros ontogenetinės savybės: kūrybiškumas, veržlumas, savarankiškumas, taigi ir valingumas, daugeliui — dar ir emociingumas. Iš kai kurių mus pasiekusių duomenų apie jų namuose puoselėtas tradicijas ir kartu ugdymo tendencijas galima susidaryti tam tikras prielaidas: tai turėjo būti žmonės, stovintys liaudies kultūros viršutinėje raidos pakopoje, puoselėjantys nevidutines kultūrinės aspiracijas, vienaip ar kitaip jau suvokiantys naujuosius socialinius-ekonominius ir kultūrinius procesus, kai kurie sąmoningai juose dalyvaujantys. Išeinantis į mokslus vaikas gimtosios aplinkos dar negalėjo visai sąmoningai suvokti, tačiau jau buvo padėti pagrindai savaip, remiantis liaudies kultūra, santykiuoti su pasauliu. Mokykla kėlė uždavinį įvesdinti savo auklėtinius į bajoriškąją kultūrą. O liaudies vaikui, jei jame ruseno socialinės ir nacionalinės savimonės ugnelė, reikėjo mokėti atsirinkti iš tos kultūros, kas jam priimtina ir kas ne. Ne kiekvienas jaunuolis pajėgė kelti tokią sunkią nuolatinę konfrontacijos našta — daugybė gniužo, ir tik retas, kaip, pvz., S. Daukantas, gebėjo savarankiškai modeliuoti savo asmenybę. Ir mokykla, ir visuomenė, kurioje, baigus mokslą, teko dirbti, vienur padėjo ugdyti naująjį žmogų, kitur slopino ar net žlugdė.

2. Universiteto pedagoginės pozicijos

Visoje Rusijos imperijoje 1803 m. įvykdyta švietimo reforma tose švietimo apygardose, kurių mokyklų sistema turėjo senesnes tradicijas, buvo savitų bruožų. Turima galvoje Dorpat (Tartu) ir Vilniaus apygardos. Paskutiniojoje švietimo sistema oficialiai pagrįsta Edukacinės komisijos nuostatais. Todėl Vilniaus švietimo apygarda nuo kitų imperijos apygardų skyrėsi ir mokyklų tipais, ir mokymo programomis, ir kai kuriais atvejais — pedagogine kryptimi. Pasikeitė švietimo vadovavimo viršutinės grandys: pačioje viršūnėje buvo caras, paskui švietimo ministras, o ne kolegialus organas kaip Edukacinė komisija, trečioji grandis — apygardos globėjas — kuratorius. Antrąjį ir trečiąjį nuo viršaus skyrė caras, ir jie buvo atsakingi jam. Tai jau esminis pasikeitimas, kuris ilgainiui turėjo stiprinti autoritarinę oficialaus ugdymo kryptį.

Universitete pedagoginius klausimus svarstė rektoriaus vadovaujama universiteto taryba; kaip laikomasi reikalavimų, tikrino universiteto siunčiami vizitatoriai (universiteto profes-

²⁸ Dundulis B. Antibaudžiavinis Lietuvos valstiečių judėjimas 1812 m.— Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija, 1977, t. 17, sąs. 1, p. 80.

soriai ar pašaliniai žmonės, besidomintys švietimu). Nuo 1817 m. sudaryta speciali Mokyklų taryba, kuriai priklausė mažiau dėstytojų, bet jie labiau atsidėję mokykloms. Čia kasmet buvo svarstomos vizitatorių ataskaitos;— tai universiteto pedagoginės minties židiny.

Antroje pagal hierarchiją mokyklų pakopoje — gimnazijoje ir apskritinėje mokykloje — pedagoginiais klausimais rūpinosi prefektas (direktorius) ir mokytojų taryba. Dar būdavo rengiamos direktorių (gubernierių) sueigos. Čia skaitydavo jiems tinkančias mokyklų nuostatų vietas, komentuodavo jas ir aptardavo mokyklos aktualijas. Mokytojai, kaip ir anksčiau, neturėjo kiek didesnės autonomijos, jų kūrybinė iniciatyva nebuvo skatinama — pirmiausia reikėjo gerai perprasti Edukacinės komisijos nuostatus ir laikytis jų. Dabar nedaug kas pasikeitė, tik vidurinių mokyklų vadovais mokytojai nebuvo renkami, nes juos skyrė universiteto rektorius, o tvirtinti turėjo švietimo ministras²⁹. Parapinių mokyklų, bakalorijų ir kaimo bei namų mokytojai pedagogikos klausimus sprendė savo nuožiūra, nes šias mokyklas retai lankydavo vizitatorius ar apskrities mokyklos prefektas.

Po 1803 m. reformos mokyklų sistema liko universitetinė: aukštoji mokykla buvo pagrindinis mokyklų administravimo ir kartu pedagoginio vadovavimo organas. Vilniaus švietimo apygardoje, kol kuratoriumi buvo A. Cartoriskis (1803—1824), universiteto ir kuratoriaus požiūriai iš principo nesiskyrė — palyginti vieningai laikytasi Edukacinės komisijos nurodytų gairių. 1824 m. kuratoriumi paskyrus N. Novosilceva ir caro valdžiai ėmus smarkiai kištis į švietimo reikalus, kuratoriaus veikla pakrypo kita linkme. Tiesa, ir ligi 1824 m. universiteto rektorius visus svarbesnius reikalus derino su kuratoriumi; būta ir nuomonių skirtumų, tačiau, ėmus valdyti N. Novosilceviui, prasideda plikas diktavimas ir prievartinis posūkis kitokia nei ligi šiol kryptimi.

Apie universiteto puoselėtą ir praktikuotą aukštosios mokyklos didaktiką čia nebus kalbama, tepaliečiami kai kurie ugdymo teiginiai bei reikalavimai, ypač tiesiogiai susiję su liaudies žmogaus ugdymo ar formavimosi klausimais, visai nepretenduojant išdėstyti universiteto pedagoginių koncepcijų nei jų vertinimo. Universitetas neturėjo pedagogikos katedros nei atskiro pedagogikos kurso. Taigi pedagogikos teorijai plėtotis čia nebuvo tinkamų sąlygų. Kai kurias jos problemas kėlė pavieniai dėstytojai spaudoje, mokyklų vizitavimo aktuose ar savo skaitomuose kursuose.

²⁹ Bartnicka K. Działalność edukacyjna Jana Sniadeckiego.— Wrocław, 1980, s. 251.

Dauguma su mokyklos reikalais susiduriančių universiteto žmonių rėmėsi Edukacinės komisijos nužymėta pedagogine kryptimi. Bet čia būrėsi ne vienos ideologijos ir nevienodų kultūrinių tradicijų žmonės. Socialinių atžvilgiu personalą sudarė anaip tol ne bajorų elitai, o vidutinieji ar smulkieji bajorai, miestelėnai ir retas valstietis. Miestelėnai sudarė svetimšalių profesorų daugumą. Vis dėlto visoje feodalinėje Respublikoje vyravo bajoriškosios kultūros modelis, iš dalies prie jo taikėsi net ir atvykusieji, nes vietoje nebuvo susidariusio savito ir stipraus buržuazinės kultūros klodo. Atvykusieji skyrėsi nacionalline kultūra, taip pat ir kai kuriomis ugdymo tradicijomis bei idėjomis, ir šitai ne visada atitiko tai, ką jie buvo radę Vilniuje; daugiausia profesūros parsikviesta iš Vokietijos, tai tiesiog ji vadinta „vokiečių partija“. Su ja atėjo informacija apie neohe-lenizmą, vokiečių filosofiją bei pedagogiką, kurios kultūrologinis aspektas kaip tik buvo puoselėjamas Vokietijoje. Tai anaip tol ne visur derinosi su prancūzų švietėjų enciklopedistų idėjomis grindžiamu pasaulėvaizdžiu, kuriuo rėmėsi XVIII a. pabaigos feodalinės Respublikos švietimo reforma. Tačiau ir šios krypties atstovai ne visada sudarė vieningą grupę: buvo jaučiami kai kurie skirtumai tarp žmonių, išaugusių LDK ir Lenkijos kultūrinėje aplinkoje. Juo radikalesnės universiteto narių socialinės pažiūros, juo labiau pastebimos ir liaudies kultūros reikmės. Radikalesnė socialinė pozicija, kritiškas požiūris į dabartį sudarė palankesnes sąlygas atsirasti tiesioginiams sąlyčiams ir su lietuvių nacionalinės demokratinės kultūros formavimusi, ir su šiuo procesu susijusiomis ugdymo tendencijomis.

Svietėjiškoji ugdymo kryptis Vilniaus universitete buvo vyraujanti. Ji išaugo iš racionalizmo ir sensualizmo, tačiau čia nesudarė savito apibendrinimo, nors kai kuriais tos linkmės ugdymo klausimais buvo skleidžiama originalių, pažangių idėjų.

Specialaus pedagogikos kurso reikalą kėlė ne vienas universiteto žmogus. Rengiant 1808 m. naują, bet neįsigaliojusį universiteto nuostatų projektą, numatyta pedagogikos katedra³⁰. Mokytojų seminarijai prie universiteto S. Malevskis siūlė tuo pat metu dėstyti dalykų metodikas ir vesti atitinkamas pratybas³¹. Tačiau rektoriumi išrinktas Jonas Sniadeckis nesutiko ir motyvavo tuo, kad geras dalyko mokėjimas atstoja visas metodikas³². O vokiečių rašomi pedagogikos veikalai esą tiesiog juokingi.

³⁰ Ten pat, p. 218.

³¹ Mrozowska K. U progu nowej ery: Dyskusja nad statutem wewnętrznym Uniwersytetu Wileńskiego w latach 1806—1808.— In: Studia z dziejów oświaty i kultury umysłowej w Polsce XVIII—XX. Wrocław, 1977, s. 73—74.

³² Bartnicka K. Działalność edukacyjna Jana Sniadeckiego, s. 218.

Jau kiek vėliau pedagogikos kursą įvesti siūlė 1822 m. mokyklas vizitavęs Jonas Chodzka. Išlikęs kurso prospekto rankraštis, ligi šiol nepaskelbtas (be datos, pavardės), apima nuosekliai konseptyviai pateiktą pedagogikos istoriją ir bendrąją pedagogiką³³. Į universiteto gyvavimo pabaigą kuratorius N. Novosilcevas 1830 m. rašė švietimo ministruui ne tik pritaręs kursui, bet ir numatęs Leoną Rogalskį pedagogikai dėstyti³⁴. Išlikusio „Pedagogikos kurso“ planas — nuosaukus švietėjiškos universiteto ugdymo krypties dokumentas. Tai daugiau normatyviniai svarstymai, nesistengiama giliau teoriškai jų pagrįsti. Pirmojoje dalyje duodamas pedagogikos apibrėžimas („Mokslas, nurodantis ugdymo tikslą ir objektą ir pateikiantis labiausiai prigimtą atitinkančius jaunimo ugdymo būdus, vadinasi pedagogiką“), panagrinėjamas jos objektas (vaikas ir jaunuolis ligi 18 metų), tikslas („sveikas kūnas, teisi širdis ir šviesus protas“) ir metodai, aptariama, kuriems visuomenės sluoksniams pedagogika reikalinga (tėvams, motinoms, auklėtojams, namų mokytojams; išskiriami mokyklų mokytojai, kurių uždavinys visų pirma išmokyti tam tikrų žinių, parengti profesijai). Antrąją dalį sudaro trumpas kurso planas, suskirstytas į du skyrius: bendroji pedagogika, apimanti fizinį, moralinį ir protinį ugdymą, ir taikomoji, kuri moko, kaip konkrečiais atvejais praktiškai taikyti bendruosius dėsnius. Taikomojoje pedagogikoje liečiami įvairūs klausimai: vaiko pažinimas (būdas, polinkiai, nuotaikos, troškimai, ydos), ydingų vaiko bruožų koregavimas, bausmės ir paskatos, auklėtojo santykis su vaiku, laikysena.

Pedagogikos kursas baigiamas gana plačia istorine apžvalga: antika (Platonas, Aristotelis, Kvintiljanas), viduramžiai ir naujieji laikai (Dž. Lokas, J. Bazedovas, Ž. Ž. Ruso, H. Pestalocis — siūlo išnagrinėti jo knygą motinoms, R. Ovenas ir kt.). Autorius pažymi, jog pedagogikos mokslas susiformavo vos XVIII amžiuje. Kurso pabaigoje siūloma klausytojams papasakoti apie R. Oveno, F. E. Feltenbergo bandymus jungti manufaktūras su liaudies mokymu bei auklėjimu, viliantis ekonominio efekto ir drauge tikint, kad taip liaudies žmogus parengiamas tiesioginei savo paskirčiai — visų pirma būti gamintoju. Paskutinė pedagogikos kurso pastraipa aiškiai rodo, jog liaudies

³³ K. Bartnicka anksčiau minėtame veikalė (p. 299) spėja, kad to projekto autorius galėjęs būti M. Pelka-Polinskis arba L. Rogalskis. — VUB, f. 2 KC 5, p. 221—239. Išsiskaičius į J. Chodzkos 1822 m. Lietuvos mokyklų vizitavimo aktą (VUB, f. 2 KC, p. 515) ir palyginus jį su projektu, krinta į akis visiškai kiti kurių pedagoginės krypties teiginių akte ir projekte atitikimas, labai panaši ir rašysena. Taigi bene artimesnė teisybei būtų prielaida, jog projekto autorius — Jonas Chodzka, kuris vienas iš nedaugelio vizitatorių plačiai domėjosi ir pedagogikos mokslu.

³⁴ Bartnicka K. Działalność edukacyjna Jana Sniadeckiego, s. 219.

vaiko auklėjimui keliami kitokie uždaviniai kaip bajorams, nors tiesiogiai to ir nepasakoma.

Tai neoriginalus kūrinys, bet palyginti nuoseklus, ir daugelis jo idėjų pažangios. Pabrėžiamas fizinis ugdymas, apimančis pagrindinius higienos įgūdžius (nenutylinimas ir seksualinis klausimas). Proto ugdymo skyriuje kalbama apie pojūčių ir mąstymo raidos sąveiką. Siūloma pradėti nuo pojūčių lavinimo ir eiti prie intelekto plėtojimo, stengtis nesuardyti proto galių ir vaizduotės pusiausvyros, intelekto plėtojamą remti įgimtu vaiko smalsumu, jo interesais. Šiame skyriuje J. Chodzka primena H. Pestalocio mintį mokyti pradėti nuo daiktų stebėjimo, o ne nuo žodžių. Apgailestavęs, kad jo meto mokyklose taikomas atvirkščias būdas, siūlo mokytojui bent palengvinti vaikui mokyti.

Žymiausias ir kūrybiškiausias švietėjiškos krypties atstovas — prof. *Andrius Sniadeckis* (1768—1838), materialistinių pažiūrų gamtos moksluose skleidėjas Vilniaus universitete. Be kitų darbų, čia jis parašė chemijos vadovėlį, didelį garsą jam atnešusį veikalą „Organinių būtybių teorija“ (Teorya jęstestw organicznych, t. 1, 1804 m. ir t. 2, 1811 m.) ir „Pastabos apie vaikų fizinį auklėjimą“ (O fizycznym wychowaniu dzieci, 1805, žrn. „Dziennik Wileński“, Nr. 5—7, papildytas atskiras leidimas išėjo 1856 m.). Savo mokslo veikalais kartais keliomis dešimtimis metų yra prašokęs kai kuriuos mokslininkus, padėjusius pagrindus A. Sniadeckio tik paliestoms mokslo problemoms, pvz., K. Bernarą (Claude Bernard), teigdamas, kad fiziologija turi sudaryti medicinos pagrindus³⁵. „Organinių būtybių teorija“ — ne pedagogikos srities dalykas, tačiau autorius, kaip fiziologas svarstydamas apie žmogaus vietą organiniame pasaulyje, nemaža dėmesio skiria ugdymo veiksmui.

A. Sniadeckiui gyvybė yra tam tikra materijos judėjimo forma. Šis judėjimas vyksta ne tik pačiame organizme, bet ir kaip jo ir aplinkos sąveika³⁶. Mes esame tik maža grandis milžiniškoje organinėje grandinėje, o ši savo ruožtu yra visos žemės fizinės sandaros grandis, vėlgi galinti būti menka milžiniškos visatos dalelė³⁷. Tai plati visų pirma gamtininko organinio ir fizinio pasaulio panorama. Žmogus stovi organinio pasaulio viršūnėje, o tai lemia svarbiausio organo — smegenų — išsivystymas. A. Sniadeckis dar šimtą metų prieš E. Krečmerio „Kūno sandara ir charakteris“ (E. Kretschmer, Körperbau und Charakter, 1921) „Organinių būtybių teorijoje“ yra bandęs tipologizuoti žmones pagal fizinę jų struktūrą, taip

³⁵ *Strojnowski J.* Psychofizjologia Jędźdzeja Sniadeckiego. — In: Monografie z dziejów nauki i techniki. Wrocław etc., 1968, t. 47, s. 7.

³⁶ Ten pat, p. 36.

³⁷ *Sniadecki J.* Teorya jęstestw organicznych. — Wilno, 1838, t. 3, s. 98.

pat pagal nervinių procesų jaudrumą (plg. I. Pavlovą)³⁸. Šalia išvalgaus žmonių tipologizavimo minėto veikalo XXXIX skyriuje A. Sniadeckis pateikė ir žmogaus gyvenimo tarpsnius, kurių, remdamasis fiziologiniais ypatumais, teigia esant septynis.

Kokybiškai žmogaus psichiką skiria nuo gyvulių gebėjimas ir siekimas tobulėti bei viešpatauti pasaulyje. Tačiau atskiras individas, negyvenantis bendruomenėje, nebūtų galėjęs išlavinti savo psichinių galių. Žmogų sukūrė visuomeniniai santykiai ir ugdymas³⁹. Bet gyvenimas visuomenėje ir nutolimas nuo gamtos žaloja jį, kenkia sveikatai. Taip gyvenantis žmogus netenka pirmąsio gamtos jam duoto tobulumo. Todėl tik sąmoningu ugdymu galime harmoningai išlavinti psichines ir fizines funkcijas. Tai būdingas dar Ž. Z. Ruso iškeltas gamtos ir civilizacijos prieštaravimas⁴⁰.

Minėtame veikale A. Sniadeckis yra mėginęs atskleisti kai kuriuos mokymosi teorijos klausimus. Pasak jo, mūsų organizmą veikiantys dirgikliai modifikuoja nuolatos organizme vykstantį medžiagų kitimą,— pirmiausia raumenis ir nervų sistemą. Modifikacija gali trukti ilgiau nei veikia dirgiklis. Todėl, jei dirgikliai tam tikrais tarpais kartojasi, pakitimai įsitvirtina, ir organas įgauna pakitusią veiksmo kryptį. Taip organizmas prisitaiko prie aplinkos⁴¹. Nuolat naudojamas ir lavinamas organas tobulėja, stiprėja ir tampa veiklesnis. Bemaž vien pedagogikos klausimai nagrinėjami veikalo 33 skyriuje apie įprotį, atmintį, mokymą ir savimone⁴². Autorius pažymi, kad vaikų ir pirmąsio žmogaus vaizdiniai ryškūs, stiprūs ir tikslūs, bet dažniau nevalingi, o suaugusiųjų civilizuotų — ne tokie grynai ir stiprūs, tačiau valingai atgaminami. Taigi pabrėžiamos dvi atminties rūšys, iš to daroma ir pedagoginė išvada, kad neteisinga manyti, jog vaikų atmintis geriausia. Valingieji judesiai atsiranda iš nevalingųjų. O šie priklauso nuo instinktų-potraukių aktyvumo, veikiant malonumo ar nemalonumo jautimams. A. Sniadeckis nurodo, kad auklėjimo-mokymo darbe svarbu lavinti žmogaus organizmo savybių (genetinių) užuomazgas per paties organizmo veiklą.

Apžvelgęs svarbesnius apie tai rašiusius mokslininkus, J. Stojnowskis daro išvadą, kad A. Sniadeckio mokymosi teorija artimiausia E. Kondiljako mintims, pateiktoms jo „Logikoje“ (į lenkų kalbą išvertė ir Vilniuje 1802 m. išleido J. Znoska). A. Sniadeckis originalus tuo, kad psichologinei E. Kondiljako

konceptijai suteikė fiziologinę, biocheminę interpretaciją, susiedamas su gyvybės teorija. Ligi A. Sniadeckio to niekas nebuvo padaręs⁴³.

Visai kitoks yra A. Sniadeckio darbas „Pastabos apie vaikų fizinį auklėjimą“. Tai palyginti populiarūs pedagogikos knygelė tėvams ir auklėtojams. Atskirais skyriais nagrinėjamos šios temos: vedybos, nėštumo laikotarpis, kūdikio auginimas, vaikystė ligi septynerių metų, ugdymas nuo septynerių metų ligi antrųjų dantų prasikalimo, brestančio jaunimo ir silpnų bei nenormalių vaikų ugdymas.

A. Sniadeckis pastebi, kad pedagogikai toli iki tikro mokslo, nes jai trūksta paprastų ir aiškių dėsnių, nors apie tai daug rašoma, bet dar dažniau elgiamasi tradiciškai. Studijos pradžioje autorius pareiškia nesutinkąs su auklėjimo namie ir mokyklose kryptimi, nes, „lavindami tik protą ir prikimšdami jaunas galvas mokslo, kuris dažnai maža naudingas tolesniame gyvenime, pamirštame kūno jėgas ir sveikatą. Taigi didžia dalimi turime tokius žmones, kokių auginame: silpnus ir nesveikus, o mokslas negerai suvirškintas arba į netinkamą dirvą pasėtas“⁴⁴. „Kad žmogus būtų tobulas, reikia, jog jis taptų tuo, kuo gali sau ir kitiems būti naudingas; taigi reikia gebėti išgauti, išplėtoti ir gerai išlavinti visas tas galias, kurias gamta yra jam davusi“. Tai yra nepaprastai didelis ir dėl dviejų priežasčių bemaž neįvykdomas uždavinys: švietimo darbas ir visuomenė abu yra netobuli. Tačiau tai neatleidžia mūsų nuo ugdymo, nes, nieškodamas tiesos, niekad jos nerasi. Pagrindinis principas: „Ugdyti nesilaikant prigimties dėsnių — lygu gadinti jos reikalą ir formuoti pabaisas“. „Žmonės dabartinėje visuomenėje — dirbtinės būtybės, taip performuotos ir išsigimusios, kad vos išlaiko pirmąsio žmogaus organinį pavida-
lą“⁴⁵.

Kaip gamtininkas, A. Sniadeckis tą pirmąsį žmogaus būklę laiko jo natūraliąja būseną: „Gamta, kurdama žmogų, neatšizvelgė į jo visuomeninį gyvenimą, o kūrė jį sau, jam pačiam ir jo paties laimei. Bet kai tik jis įžengė į socialinius ryšius ir ėmė laikytis visuomeninių dėsnių, ar savo noru, ar reikalo bei būtinumo verčiamas, atsisakė pirmąsio tobulumo, neteko dalelės laimės, kurią visų daiktų aukščiausias Autorius buvo jam skyręs“⁴⁶. Žmogus pats savyje yra tobulas, jei stiprus, sveikas ir gero kūno sudėjimo. Tačiau visuomenei to nepakanka, yra moralinė, ne tik fizinė pusė. Todėl reikia lavinti protą ir širdį.

³⁸ Bobrowska-Nowak W. Początki polskiej psychologii.— Wrocław, 1973, s. 43.

³⁹ Sniadecki J. Teorya jestestw organicznych, t. 2, s. 9.

⁴⁰ Stojnowski J. Psychofizjologia Jędrzeja Sniadeckiego, s. 61, 62.

⁴¹ Sniadecki J. Teorya jestestw organicznych, t. 3, s. 44.

⁴² Ten pat, p. 71—76.

⁴³ Stojnowski J. Psychofizjologia Jędrzeja Sniadeckiego, s. 173.

⁴⁴ Sniadecki J. O fizycznym wychowaniu dzieci / Wyd. nowe sporządził A. Tom ze słowem wstępnym Janusza Korczaka.— Warszawa, 1920, s. 3.

⁴⁵ Ten pat, p. 7.

⁴⁶ Ten pat.

Bet žmogus nesąs nei vien kūnas, nei vien dvasia, antikinis posakis „sveikame kūne sveika dvasia“ (mens sana in corpore sano) tartum apibendrina, pasak autoriaus, žmogaus psichofizinę vienovę.

Trumpoje, bet svarioje studijoje autorius kelia labai svarbią pedagoginę tezę apie nuolatinį žmogaus keitimąsi. Jis sako: „Ganta yra pamėgusi įvairovę, joje atskleidė savo galybę, išmintį ir didybę“. Todėl tobulumo modelių ne vienas, o daug, visų net apimti nepajėgiame. „Žmogus gali būti tobulas savo paties ir visuomenės atžvilgiu. Matuojant antruoju matu, juo žmogus naudingesnis visuomenei, tuo jis ir tobulesnis“. „Todėl kiekviena visuomenė turi plėtoti ir formuoti žmones pagal savo poreikius ir tikslą; todėl jaunimo auklėjimas turi būti pagrįstas dėsniais“⁴⁷. Tačiau „žmogus nekuriamas pagal sudarytą planą, bet gimsta“. Ir auklėtojas pirma turi pažinti iš gamtos gautą medžiagą, tik tada kurti meno kūrinį. „Lavindamasis ir augdamas tarp žmonių, žmogus vystosi fiziškai ir kartu morališkai“⁴⁸.

Po šitų pagrindinių teiginių, kurie sudaro jo pedagogikos pamatus, A. Sniadeckis pereina prie fizinio ugdymo, siedamas jį su protiniu ir moraliniu ugdymu. Daug dėmesio skiria pirmiesiems vaiko gyvenimo metams ir laikotarpiui ligi gimimo. Ančiai būsimai motinai reikia teigiamų įspūdžių, nes „be išorinių įspūdžių negalime gyventi ir organizuotis, o jų kaita yra didžioji mummyse ir su mummyse vykstančių kitimų priežastis“⁴⁹.

Kūdikis ligi metų turi būti auginamas laisvai, gana spartiečiaiškai, tik neperdedant, natūraliai patirti santūrių, bet teigiamų emocijų. Todėl A. Sniadeckis pataria, jei neįmanoma atsisakyti papročio pačioms motinoms (aristokratėms) nemaitinti savo vaiko, reikia rinktis ne tik sveikas, bet ir linksmas žindyves. Taip pat patariama teikti kūdikiui įspūdžių, neatsisakyti dainos, muzikos (autorius net kreipiasi į kompozitorius, kad jie sukurtų kūrinėlių; matyt, samdomų liaudies moterų žindyvių dainuojamos dainos netiko aristokratėms). Kaip ir Ž. Z. Ruso, A. Sniadeckiui kaimo sąlygos daug natūralesnės nei miesto vaikams augti.

Amžiaus tarpsnis nuo vienerių ligi septynerių metų skirtinas vien fiziniam ugdymui. Vaikas turi augti laisvas, nelepīnamas, kad galėtų išsiskleisti jo įgimtos kūno galios. Tuo tarpsniu vystosi raumenų sistema, todėl reikia judėti ir dirbti fizinį darbą, nes „kūno neveiklumas ir suglebimas turi du neišvengiamus padarinius: raumenų silpnumą ir nereikalingą nervų sistemos išsikerojimą“⁵⁰. A. Sniadeckis aiškina, jog vai-

kų esanti didelė nervų masė (jų galvos neproporcingai didelės), todėl, jei raumenys lieka neišsivystę, susidaranti pavojinga disproporcija. Vaikai turi nuolatos judėti ir dirbti, o mokyti pradėti žaisdami, tenkindami įgimtą smalsumą; atsakydami į klausimus, suaugusieji laipsniškai lavina vaiko nervų sistemą ir kartu visą kūną⁵¹. Drauge A. Sniadeckis pasisako prieš pasakas, prie kurių priskiria visokius baimę keliančius pasakojimus.

Septynerių metų berniukai atskiriami nuo mergaičių ir auklėjami kitaip. Jis nesiūlo daug ko mokyti berniukų, tačiau nepitaria ir Ž. Z. Ruso minčiai pradėti mokyti tik nuo 12 metų⁵². Mokymas turi būti malonus. Autorius tikisi, kad kada nors pedagogai ras tokį būdą. Be skaitymo ir rašymo gimtąja kalba, A. Sniadeckis, kaip ir Ž. Z. Ruso, siūlo mokyti skaičiuoti ir amato. Mergaitės galinčios daugiau sėdėti, jos greičiau brestančios, bet iš prigimties nelinkusios ilgai ir įtemptai mąstyti, todėl daugiau mokytinios tų dalykų, kurie remiasi atmintimi ir vaizduote,— istorijos, geografijos, piešimo, rankų darbų, ruošos ir kt.; tačiau literatūra, ypač taip pamėgta prancūziška, tik žadinanti vaizduotę ir dirginanti nervus⁵³.

A. Sniadeckis teigia, kad visas žmogaus galias reikia stengtis lavinti vienodai, bet tuo tarpu dar neišaiškinta, kuria eile jos prabunda, kaip auga ir eina viena paskui kitą. Išvalgus ir atsargus mokslininkas, bijodamas siūlyti auklėtojams receptą, kol visa tai neišaiškinta, mano, jog derėtų laikytis tokio dėsniu: pamažu vaikus mokyti tokių dalykų, į kuriuos jie linkę ir kurių nori⁵⁴. „Šiandien yra,— rašo mokslininkas,— du suvytīmo, suglebimo ir pasileidimo šaltiniai: visiškas atsidėjimas protiniam darbui, pamirštant kūną, ir jausmingumo puoselėjimas bei kurstymas, mėgavimasis juo, kai visa tai perdedama arba laisvai paleidžiamos lakios ir įkaitintos vaizduotės vadžios“. Pirmųjų pavyzdį A. Sniadeckis nurodo mokslininkus, antrųjų — ypač damas⁵⁵. Neohelenizmo suklestėjimo metu gantīninkas fiziologas harmoningu psichofizinės žmogaus raidos modeliu laikė graikus.

A. Sniadeckis griežtai kritikuoja mokymąsi tik iš knygų: „Tai prietaras ir labai blogas prietaras, nelaimė, visuotinis blogas įprotis visko mokyti vaikus iš knygų, nes jos yra tik suaugusiesiems, laikyti vaikus po kelias valandas prikaltus prie knygų, dar pridėdant jiems kaip prieskonį rimtus pasipūtusio pedagogo bumbėjimus ir grasinimus“⁵⁶.

⁵¹ Ten pat, p. 79.

⁵² Ten pat, p. 106.

⁵³ Ten pat, p. 101, 102.

⁵⁴ Ten pat, p. 107.

⁵⁵ Ten pat, p. 113.

⁵⁶ Ten pat, p. 96.

⁴⁷ Ten pat, p. 8.

⁴⁸ Ten pat, p. 9.

⁴⁹ Ten pat, p. 30.

⁵⁰ Ten pat, p. 71.

Iš tikrųjų mokomasi nuo pat gyvenimo pradžios ligi jo pabaigos, bet to mokymosi žmonės nelaiko mokslu⁵⁷. Į mokymąsi turi įsijungti visos žmogaus galios, jis privalo remtis vaiko interesais, dažnai įgauti žaidimo formą. Svarbu, kad vaikas būtų pribrendęs suvokti tas žinias. „Todėl negalima be pasigalėjimo ir pečių gužčiojimo žiūrėti į dešimtmečius išminčius, pasodintus už stalo ir svarstančius matematikos, filosofijos ar fizikos mokslų klausimus arba sprendžiančius apie istoriją ir literatūrą, žodžiu, mėgdžiojančius mokytus žmones ir be reikšmės supratimo ir jausmo kartojančius tokius dalykus, kuriuos tik gerai subrendusios galvos įkanda“⁵⁸. Dėl to jis siūlo pradėti vaikus mokyti tų dalykų, kurie yra daugiau mechaniški, į kuriuos labiau įsijungia kūnas nei protas.— Amatai ir esanti tokia lavinamoji priemonė⁵⁹.

Viešąją mokyklą A. Sniadeckis laiko kur kas pranašesne mokymo forma už namų mokymą. Jo manymu, mokymasis su draugais „liūdniausią mokslą palinksmina, sunkiausią palengvina“. Į mokyklą jis norėtų įvesti gimnastiką⁶⁰. Ir tik nuo penkiolikos metų, kai kūnas subrendęs, turėtų prasidėti tikrasis dvasinis-moralinis lavinimas. Tačiau ir čia A. Sniadeckis įspėja nenukrypti viena linkme. Jis pašiepia savo laikus, kai perdėtai tikėta mokslo ir meno galia, pasikliaujant intelekto lavinimu⁶¹.

Mūsų geografinėje juostoje jaunuolių amžių A. Sniadeckis nori pratęsti vyrams ligi 22 metų ir mergaitėms ligi 20 metų. Vyrams tas laikotarpis — mokslo ir drauge intensyvaus kūno lavinimo metas, kad neišsikerotų aistros. Gamtininkas čia kritikuoja Ž. Z. Ruso Emilį, kuriam jau numatyta žmona, o jį vis globoja pedagogas. A. Sniadeckis nori duoti jaunuoliui darbą — mokymąsi ir draugą, kad kuo vėliau pabustų aistros. Kaip gydytojas ir psichologas, jis pastebi, kad ypač vienuolių mokyklose taikomos fizinės bausmės neigiamai veikia seksualinį brendimą: „... bjaurus paprotys lupiti berniukus rykštėmis ar disciplinomis ne tik pagreitina lytinių organų brendimą, bet net visam gyvenimui palenkia į gašlumą“⁶².

Vilniaus universitete A. Sniadeckis bene giliausiai ir plačiausiai apibendrino ir pratęsė Šviečiamąjo amžiaus ugdymo teorinius laimėjimus. Žymusis fiziologas iškėlė ir fiziologijoje, ir pedagogikoje itin svarbų veiklos principą — tai jo teorijos pagrindas. Jis ir kebliausioje padėtyje palieka atviras duris žmogaus iniciatyvai. Pats A. Sniadeckis, vienus prieštaravimus sprenddamas, lietė daugelį naujų, spręstinių problemų. Antai jis

nagrinęjo tokį XVIII a. sampratai⁶³ būdingą prieštaravimą tarp žmogaus, kaip biologinės būtybės, ir visuomenės. Iš to kilo nauja problema, kad netobuloje visuomenėje neįmanoma išugdyti tobulo žmogaus, bet čia pat teigiama, jog laimės pagrindą sudaro įsisąmoninta nauda visuomenei. Jei taip, tai neaišku, ar nauda — tai prisitaikymas prie netobulos visuomenės, ar priešingai, jos keitimas. Bet taip toli A. Sniadeckis neina, jis žvelgia į visuomenės ir asmenybės santykius fiziologo gydytojo akimis. Tai ypač ryškėja iš paskutinio apibendrinamojo „Organinių būtybių teorijos“ skyriaus „Žmonių skirtumai, kylantys dėl visuomeninių santykių“⁶⁴. Pažymėjęs, kad žmonių nelygę sukūrė fiziniai ir dvasiniai jų skirtumai, autorius apibūdina turčių ir neturtingųjų (šiuos skirsto pagrindinėmis profesijomis) klases dviem kriterijais: organizmo mitybos ir jo organų vartojimo intensyvumo lygiais (proto, pojūčių, jausmų, raumenų ir kt.). Psichofizinę pusiausvyrą kuria vartojimo aukso vidurys, ją gali pasiekti tam tikra linkme ugdomas ir žinių turintis žmogus, tačiau prabanga bei badas (ekonominiai veiksniai) ir žemas socialinis statusas luošina žmogų fiziškai ir dvasiškai. Apie būdus išeiti iš tos aklavietės mokslininkas nekalba.

Jonas Sniadeckis (1756—1830) — ne tik mokslininkas matematikas ir astronomas, bet visų pirma visuomenės veikėjas, švietimo organizatorius ir jo politikos vadovas. Specialių darbų iš pedagogikos jis nepaliko, bet daug kur yra kalbėjęs apie ugdymą, o rektoriaudamas universitete (1807—1815), yra tiesiogiai veikęs Vilniaus švietimo apygardos mokyklas. J. Sniadeckis — nuoseklus Edukacinės komisijos švietėjiškos bei politinės krypties naujomis sąlygomis tęsėjas. Rūpinosi stiprinti rektoriaus galią, mažinti universiteto tarybos kompetenciją švietimo reikalams⁶⁵. Šitaip tikėjosi apriboti priešingos stovyklos žmonių veiklą nacionaliniais sumetimais ir dėl kai kurių jam nepriimtinių pasaulėžiūros nuostatų ar mokslinių koncepcijų (konformizmas caro valdžiai, neohelenizmas, vokiečių klasikinė filosofija, ypač I. Kantas).

J. Sniadeckis, kaip ir jo brolis, žmogaus pažinimo procesą grindžia pojūčiais. Materialaus pasaulio pažinime skiria dvi reiškinų rūšis: jutiminius ir intelektinius. Norint harmoningai lavinti žmogaus protą, reikia pažinti jo ypatybes, ir tik tada žinosime, į ką labiausiai reikia atkreipti dėmesį⁶⁶. Taigi J. Sniadeckis anaipol nerėmė suprastinto empirizmo. Jau 1818 m. pranešime universiteto sesijoje „Apie matematinę mąs-

⁵⁷ Ten pat, p. 93.

⁵⁸ Ten pat, p. 103.

⁵⁹ Ten pat.

⁶⁰ Ten pat, p. 105—106.

⁶¹ Ten pat, p. 112.

⁶² Ten pat, p. 121.

⁶³ Ярошевский М. Г., Анцыферова Л. И. Развитие и современное состояние зарубежной психологии.— М., 1974, с. 125.

⁶⁴ Sniadecki J. Teorya jestestw organicznych, t. 3, s. 185—194.

⁶⁵ Bartnicka K. Działalność edukacyjna Jana Sniadeckiego, s. 320—322.

⁶⁶ Bobrowska-Nowak W. Początki polskiej psychologii, s. 56, 57.

tyma⁶⁷ jis įspėja matematikos dėstytojus ir mokytojus neiti klaidingu ir nevaisingu keliu. „Juo mintis bendresnė, juo ji miglotesnė,— rašo J. Sniadeckis.— Ta tiesa patvirtina mano nuomonę apie metafiziką, kad juo ši toliau eina, tuo į didesnes tamsybes ir paklaidas mus veda“. Matematikos privalumas tas, kad bendrai tiesai ji suranda tikslią kalbą — ženklą-simbolį⁶⁸. Mintis įgauna tikslią materialinę išraišką. O jei visus kelius, kuriais eina mūsų protas, pagrįsime tokiais pat tikrais dėsniais, mintis negalės klaidžioti. Matematikos mokytį — tai pirmiausia išmokyti suprasti ir naudotis matematine kalba ir mokėti ja remtis mąstant. Tai tikrasis kelias. Matematinis skaičiavimas neįkainojamos vertės⁶⁹, ypač toms mokslo sritims, kurios remiasi faktų stebėjimu bei patirtimi ir kurios dažnai sunkiai sujungiamos viena nuoseklią protavimo grandimi. Dar ir šiaandien tai skamba itin nūdieniškai. Ano meto sąlygomis, ypač kovojant su verbalinės didaktikos tradicijomis mokykloje, tokie nurodymai buvo reikšmingi.

Nuosekliai remdamas visa, kas ugdo intelektą, J. Sniadeckis griežtai kritikavo Belio ir Lankasterio mokymo būdą, kuriuo vienu tarpu žavėjosi to meto visuomenė. Pastebėjo, jog tas metodas mechaniskas, visiškai nepaisantis mokytojo asmenybės ir erudicijos reikšmės. Ypač neteiktinas jis atrodė vidurinei mokyklai. Studijoje „Žmogaus proto filosofija“⁷⁰, sudarančioje tartum mažas psichologines-pedagogines studijėles, išdėstyta jo požiūris į dėmesį, atmintį, valią. Remiasi škotų mokslininko Džugelo Stevedo (Dugalg Steward) mintimis⁷¹. Mėgo ir populiarino dar ir Dž. Loko idėjas.

Su A. Sniadeckio, Sveičiamojo amžiaus atstovo, bendromis pozicijomis syja kritiškas jo požiūris į vienuolynų auklėjimą, reikalavimas daugiau rengti mokytojų pasauliečių. Tuo požiūriu jis nemaža nusipelnė Lietuvos švietimui, siekė, kad mokykla nebūtų tikybinio pobūdžio, o priklausytų visų konfesijų vaikams. Šitai aiškiai pabrėžė, rašydamas apie Kėdainių ir Slucko evangelikų mokyklas. Vis dėlto mokyklos pasaulietinimą suprato neradikaliai. 1810 m. universiteto viešojoje sesijoje sakė: „Gerbkite religiją ir jos išganingas pareigas kaip patikimiausią visuomenės tvarkos saugotoją, nelaimingųjų ramintoją...“⁷²

⁶⁷ Sniadecki J. O myśleniu matematycznym.— Dziennik Wileński, 1818, Nr. 1, s. 348—365.

⁶⁸ Ten pat, p. 349.

⁶⁹ Ten pat, p. 364, 365.

⁷⁰ Sniadecki J. Filozofia umysłu ludzkiego, czyli rozważany wywód sil i działań umysłowych.— Wilno, 1821.

⁷¹ Hulewicz J. Działalność oświatowo-pedagogiczna Jana Sniadeckiego.— In: Jan Sniadecki. Pisma pedagogiczne. Wrocław etc., 1961, t. 89, s. LXXXVII.

⁷² Sniadecki J. Pisma pedagogiczne..., s. 130.

Lenkų istoriografijoje J. Sniadeckis laikomas vienu žymiausių lenkų kultūros ir jų nacionalinės mokyklos puoselėtojų buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Jis ypač rūpinosi lenkų kalbos kultūra, piktinosi Lietuvoje lenkiškai kalbančiųjų tarties, leksikos ir sintaksės netaisyklingumais bei lituanizmais⁷³. Jį erzino, kad aristokratija ir stambioji bajorija suprancūzėjusi ir lenkiškai netobulai moka, kai tuo tarpu Lenkijos kaimo moterų tartis taisyklingesnė už išlavintų bajorų.

J. Sniadeckis reikalavo puoselėti kalbą, išugdyti jos grožio supratimą, nuolatos turtinti, todėl per anksti nepradėti mokytį vaiko svetimų kalbų. Aukšta kalbos kultūra glaudžiai susijusi su visos nacionalinės kultūros augimu ir yra vienas iš pagrindinių patriotizmo ugdymo veiksnių. Su tuo derinasi ir antroji mintis, kad jaunimą turi auklėti savo krašto žmonės, o ne kalbos nemokantys užsieniečiai, kuriems svetima vietos kultūra ir istorinės tradicijos. J. Sniadeckis griežtai skiria pedagoginę ir mokslinę veiklos sritį. Į pirmąją nelinkęs įsileisti svetimšalių.

Taigi ar vidurinės mokyklos mokytojas, ar aukštosios dėstytojas turys būti gerai dalykiškai pasirengęs ir išmanęs savo krašto tradicijas, gerai įvaldęs gimtosios kalbos turtus. Deja, Lietuvoje dirbdamas, J. Sniadeckis nei liaudies kultūrai, nei jos kalbai nepripažino jokių teisių, kultūros tradicijas suprato dar luomiškai — bajoriškai, nors laikėsi liberalių pažiūrų į socialinius santykius. Antai piktinosi caro administracijos draudimu (1811 m.) nebajorams stoti į aukštąsias mokyklas: „Tas potvarakis yra priešingas puikiems siekimams monarchų, kurie nori turėti visuotinį švietimą, o ne monopolį, tarnaujantį vien tam tikrai gyventojų klasei... Kraštas neturės švietimo ir talentų, jei jų nieškos visose tautos klasėse. Tikras mokslas reikalauja lėšų ir didelio darbo, kurio ne visada imasi pasiturintys žmonės“⁷⁴. Vis dėlto į tautos sąvoką liaudis lygiateisiškai dar netilpo. Nors kai kurie vizitatoriai ataskaitose plačiai referavo apie valstiečius vidurinėse mokyklose, švietimo vadovybė jų tarsi nematė. J. Sniadeckio sampratoje liaudies kultūra nesudarė tautos kultūros lygiavertės dalies. Tiesa, jis kalbėjo apie kultūros nacionalumą, tautos dvasios reiškimąsi mene — tai preromantizmo mintys. Bet kai romantikai ėmė žavėtis liaudies kultūra, J. Sniadeckis stojo piestu prieš romantizmą. Neatsitiktinai Vilniuje pasirodžiusiame šios srovės tarsi manifeste A. Mickevičiaus eilėraštyje „Romantiškumas“ (1822) tiesiog polemizuojama su J. Sniadeckiu, kad ne viskas, ką mato mokslininko akis, pasitelkusi įrankius, turi būti tiesos matas — dar

⁷³ Baliński M. Pamiętniki o Janie Sniadeckim, jego žyciu prywatnym i publicznym i dziełach jego.— Wilno, 1865, t. 1, s. 473; Bartnicka K. Działalność edukacyjna Jana Sniadeckiego, s. 375.

⁷⁴ Hulewicz J. Działalność oświatowo-pedagogiczna Jana Sniadeckiego, s. II, III.

yra visas liaudies tikėjimų, jausmų ir meno pasaulis. O J. Snia-deckiui artimiausia vis dėlto švietėjiška asmenybės samprata: „Romantizmas kursto vaizduotę maištauti prieš protą, vienas žmogaus dvasios jėgas supriešina su kitomis, skaldo vientisą žmogaus asmenybę“⁷⁵. Proto primatas ir esąs laidas išlaikyti tą harmoniją.

Neohelenistinės ugdymo tendencijos. Kai kurie dėstytojai, vokiečių idealistinės klasikinės filosofijos veikiami, ugdymo procese dėjo kitus akcentus. Sąlygiškai šias tendencijas būtų galima pavadinti neohelenistinėmis. Įtakingiausias tarp jų buvo prof. Gotfrydas Ernestas Grodekas, o pvz., *Johanas Heinrichas Abichtas* (1762—1816) čia priskirtinas tik iš dalies. Jis I. Kanto pasekėjas, dėstęs Vilniuje (1804—1816), daug dėmesio skyręs jausmų, valios ir etikos teorijai⁷⁶. Pedagogiką jo kursuose bei knygoje randame praktinės filosofijos skyriuose. Vokiškai jis ją vadina gyvenimo menu, tiksliau „savęs kūrimo menu“⁷⁷, apibrėžia taip: „Pedagogika, arba mokslas apie žmogaus kultūros formavimą, moko meno teisingai ugdyti bei tobulinti žmones“⁷⁸. Taigi mintis kreipiamą į žmogų kaip kultūros subjektą ir objektą.

J. H. Abichtas konspektyviai pedagogikos koncepciją yra pateikęs savo „Filosofijos enciklopedijoje“. Jis skiria kūno ir sielos ugdymą. Pirmajame kalba ne tik apie fizinį ugdymą (grūdinimą, judėjimą ir kt.), bet ir pataria, pvz., saugoti vaiką nuo neigiamų emocijų (baimės, gėdos, pykčio, per ankstyvo susipažinimo su seksualiniais klausimais), kurios žeidžia natūralų kūno vystymąsi⁷⁹. Siela brandinama, ugdant dvasią, širdį ir būdą. Ankstyvojoje vaikystėje pradedama lavinti pojūčius ir mokyti stebėti daiktus, paskui pereinama prie kalbos (tame tarpsnyje pataria naudotis H. Pestalocio „Motinos knyga“)⁸⁰. Kai vaikas yra pakankamai susipažinęs su daiktų pasauliu, jis kreipiamas stebėti ir pažinti pats save, lyginti išorės ir vidinį pasaulį, klasifikuoti, apibendrinti žinias. Tas tarpsnis turi trukti ilgiausiai. Vaikas privalo gauti žinių apie žmonių santykius, vertybes, savo krašto dabartį bei praeitį, mitologiją (ne vien antikos, bet ir savo krašto). Taikytini du pagrindiniai mokymo metodai: a) dialoginis, kuris skirstomas į katechetinį (klausi-mai ir atsakymai) ir sokratinį (klausimais pristoti prie pažini-

mo nauja); b) akromatinis (kai mokytojas pats dėsto), tačiau šis leistinas tik retais atvejais⁸¹.

Sirdies ir charakterio ugdymas — tai savimonės ir charakterio kultūrų kūrimas, pereinantis du etapus: drausminimo, arba autoritarinį, ir saviauklos. Pasibaigus ugdymo laikotarpiui, ateina valdymo laikotarpis, kada sudaromos sąlygos suaugusiems toliau lavintis ir ugdyti save. Tam tikslui kurtinos mokyklos, pvz., jaunavedžiams, tėvams, amatininkams, ponams ir kt.⁸²

Atsiliepdamas į naujojo laiko, romantizmo, poreikius, J. H. Abichtas kūrė jausmų teoriją, kaltindamas I. Kantą, kad šis „nuo pažinimo tiesiogiai pereinas prie valios filosofijos, peršokdamas jausmų filosofiją“⁸³. Su sensualizmu jis polemizavo universitete skaitytame pranešime „Apie patyrimo ribas“, kur jis nepritarė „idealistams... kurie panašiai kaip vorai mano, kad visą tiesų pagrindą gali išgauti iš savęs“, nei „empirikams“, kurie... „mums pataria atsidėli patyrimui ir liepia tikėti, kad esame ne tiek mąstančios būtybės, kiek veikiau neprirašytos lentelės“⁸⁴. Pagrįsdamas savo mintį, jis kantiškai nurodo, kad mūsų pojūčiai nepajėgia pažinti daiktų esmės.

Didelį poveikį Vilniaus universiteto gyvenimui darė žymus neohelenizmo atstovas *Gotfrydas Ernestas Grodekas* (1762—1825). Vos baigusį Getingeno universitetą (1787) garsusis kultūrologijos, romantizmo pradininkas J. G. Herderis pasiūlė jį kunigaikščiams Čartoriskiams jų vaikų mokytoju Pulavuose. 1804 m. kuratorius A. Cartoriskis buvusį savo mokytoją G. E. Grodeką rekomendavo užimti Vilniaus universiteto graikų literatūros ir kalbos katedrą. Čia jis dirbo ligi mirties ir buvo laikomas vadinamojo vokiečių, t. y. svetimšalių, „partijos“ vadovu, nepritampančiu prie J. Sniadeckio švietimo politikos linkmės.

G. E. Grodekas domėjosi pedagogika, jam ypač rūpėjo humanitarinių, antikinių dalykų dėstymo metodika. Iš Getingeno perėmė naujausią seminarinio⁸⁵ darbo metodiką. Jo rūpesčiu

⁸¹ Ten pat, p. 413.

⁸² Ten pat, p. 431.

⁸³ *Tunaitis S. J. H. Abichtas* — Vilniaus universiteto profesorius. — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Problemos, 1971, t. 2(8), p. 55.

⁸⁴ *Abichtas J. H.* Apie patyrimo ribas. — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Problemos, 1978, t. 2(22), p. 89 (R. Plečkaičio vertimas iš „Gazeta literacka Wileńska“, 1806, Nr. 4—5).

⁸⁵ *Szantyr A.* Działalność naukowa Godfryda Ernesta Grodka. — In: Z dziejów filologii klasycznej w Wilnie. Wilno, 1937, s. 47, 48 (pirmasis filologinis seminaras Getingene pradėjo veikti po trejų metų nuo universiteto įkūrimo. Jis buvo skiriamas teologijos studentams. 1763 m., ėmus vadovauti Ch. G. Heinei, buvo pasukta pasaulietine kryptimi. Seminaro uždavinys — parengti gerus mokytojus filologus).

⁷⁵ *Drėma V.* Estetinės minties raida Lietuvoje 1770—1832 m. — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Problemos, 1978, t. 1(21), p. 66.

⁷⁶ Plačiau žr.: Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai: Feodalizmo laikotarpis. — V., 1980, t. 1, p. 19—33.

⁷⁷ *Abicht J. H.* Enzyklopädie der Philosophie. — Frankfurt am Mayn, 1804, S. 402 (MAB, mikrofilmas 834).

⁷⁸ *Abicht J. H.* Initia Philosophiae propriae dictae. Liber I: Psychologiae partem continens. — Vilnae, 1814, p. 4.

⁷⁹ *Abicht J. H.* Enzyklopädie der Philosophie, S. 403.

⁸⁰ Ten pat, p. 405—406.

Vilniaus universitete⁸⁶ įsteigtas antikos seminaras būrė humanistikai gabius jaunuolius. Tarp dalyvių 1811—1812 m. matome S. Valiūną, vėliau A. Mickevičių ir kt. Ne vienas lankęs jo seminarą paskui naujoviškai dėstė Lietuvos vidurinėse mokyklose.

G. E. Grodekas dalyvavo (1800) diskusijoje vokiečių spaudoje dėl kalbų ir literatūros (o ji tuomet buvo neatskiriama nuo antikos) mokymo turinio, metodų, taip pat ir tikslo suvokimo. Senojoje mokykloje antikos literatūra daugiausia buvo priemonė kalbai mokytis. Pažangesni pedagogai ir mokslininkai neišvengiamai vertino jose kalbų bei literatūros mokymo lygį⁸⁷ ir buvo priešingi išskirtiniam dėmesiui mirusiai kalbai, kurios mokymas rėmėsi visų pirma atmintimi ir geriausiu atveju duodavo nemaža, bet padrikų žinių, neatskleidžiančių istorinio dėsninumo. Neohelenistinė kryptis humanistikoje kėlė lavinamąsias tų dalykų galimybes.

Jau dirbdamas Vilniaus universitete ir susidurdamas su Lietuvos mokyklomis, G. E. Grodekas 1805 m. Vilniaus periodikoje⁸⁸ pabrėžė, jog reikia taikyti naujus mokymo metodus, kalbų mokymąsi laikyti tik priemone, o tikslas yra „visapusiškai lavinti jauną protą, smarkiai išplėsti žinias, nuolatinėmis pratybomis lavinti ir ypač aštrinti suvokimą, apvalyti, sutvirtinti ir išbulinti jo skonį, o kartu su tuo tvirtės ir tobulės jo jautrumas tiesai, paprastumui, dorovingumui ir grožiui“⁸⁹. G. E. Grodekas kritikuoja jo laiku įsivyravusį požiūrį, kuris klasikinius dalykus bei mechaniškai mokomas naujas kalbas priešina daiktus⁹⁰ tiriantiems mokslams. Mokykla kankinanti mokinius, pradėdama mechaniškai mokyti žodžių ir gramatikos. Iš pat pradžių reikia su gramatika jungti lengvus skaitinius, paskui skaityti veikalus. Kartu visokeriopai „aiškinti realijas, gvildinti svarbesnes rašytojo mintis, jų eigą ir užuomazgą, atkreipiant mokinio dėmesį į loginę sakinio tiesą ir estetinę galią, t. y. išraiškos grožį, pastebėti autoriui būdingas teigiamybes arba neigiamybes, atskleisti jo dvasią, mąstymo ir jausmo būdą, gyvenamojo amžiaus pobūdį, įtaką jo veikalo turiniui ir formai. Visa tai daroma tiksliai ir trumpai atsižvelgiant į mokinio supratimą ir amžių“⁹¹. G. E. Grodekas įspėja mokytoją nedėstyti vien žodžiu, kaitalioti rašymą, skaitymą ir aiškinimą⁹².

⁸⁶ Plačiau apie šį seminarą yra rašęs: *Oko J. Seminarjum filologiczne Godfryda Ernesta Grodka.*— Wilno, 1933.

⁸⁷ *Mrozowska K. U progu nowej ery, 1806, s. 72.*— VUB, f. 2 KC, b. 9, l. 133—135.

⁸⁸ *Groddeck G. E. O celu i sposobie uczenia starozytnej klasycznej literatury w Szkołach i Gimnazyach.*— Dziennik Wileński, 1805, t. 2, s. 52—68.

⁸⁹ Ten pat, p. 57.

⁹⁰ Ten pat, p. 54, 58.

⁹¹ Ten pat, p. 60.

⁹² Ten pat, p. 61.

Literatūros sąvokos turinys tuo metu buvo dar nenusistovėjęs, literatūros istorijos mokslas tik formavosi. G. E. Grodekas, kiek vėliau aiškindamas šios sąvokos turinį⁹³, pabrėžia, kad grožinė kurios nors tautos literatūra „apima rašytinius tos tautos išminties vaisius, glūdinčius poezijoje, iškalboje, istorijoje ir populiariojoje filosofijoje, parašytus gimtąja kalba,— iš jos ko tiksliausiai byloja amžiaus ir tautos dvasia“⁹⁴. Literatūros sritis platesnė, nei mes šiandien suprantame. Apibrėžime jau ryškėja romantizmui būdingi momentai — nacionalinės specifikos, pavadinus tautos dvasia, neatsiejamus nuo gimtosios kalbos, reikšmingumas. Tai negalėjo neatsiliepti G. E. Grodeko klausytojų ir skaitytojų sąmonėje, o jo tarp daugelio kitų klausė S. Daukantas⁹⁵, S. Stanevičius⁹⁶ ir kt. Profesorius literatūros samprata artima neohelenistinei, atspindi vidinį ir išorinį tautos gyvenimą, todėl literatūros istorija reikalauja dvejopų studijų: ne tik autorių biografijų bei bibliografijos, žanrų istorijos, bet visų pirma tautos „vidinės“ biografijos⁹⁷.

Šitoks požiūris suponavo ir visai kitą nei ligi tol mokytojo pasirengimą, kitokį ir mokymo turinį. G. E. Grodekas reikalavo, kad antikinę literatūrą dėstantis mokytojas būtų susipažinęs su anos epochos meno istorija, be kurios negalimas estetiškas literatūros suvokimas. Skirtingai nuo švietėjiškos pedagogikos, estetiškas ugdymas čia yra vienas iš pagrindinių asmenybės formavimo būdų. Tai buvo nauja ir šiuolaikiška. „Kalbų mokymo,— rašo G. E. Grodekas,— tikslas — ugdyti žmogų, antikinę literatūrą pranoksta naująja tuo, kad ji originali, paprasta ir natūrali, neseka jokiais klaidingais pavyzdžiais“, tuo tarpu naujojoje matyti „arba netašyto, neišdailinto, nenatūralaus, arba pernelyg elegantiško skonio pėdsakų“⁹⁸. Kitiškai žvelgiama į to meto literatūros negalavimus. Meninės kūrybos originalumo, natūralumo ir paprastumo šūkis — pirmasis atsinaujinimo etapas.

Neohelenizmas pradėjo moksliskai tirti mitologiją ir religiją. Atsiranda lyginamasis religijos mokslas. Su naujais mitologijos, istorinės geografijos, archeologijos tyrimo metodais G. E. Grodekas stengiasi supažindinti ne tik studentus, bet ir vidurinių mokyklų mokinius, kad jie būtų pratinami prie mokslinio nuoseklumo. Antai pati mitologija suvokiama naujoviškai:

⁹³ *Groddeck G. E. O znaczeniu, celu i osnowie literatury w powszechności.*— Tygodnik Wileński, 1816, t. 1.

⁹⁴ Ten pat, p. 190.

⁹⁵ *Merkys V. Simonas Daukantas.*— V., 1972, p. 52.

⁹⁶ *Lebedys J. Simonas Stanevičius.*— V., 1955, p. 102—104.

⁹⁷ *Szantyr A. Działalność naukowa...* Godfryda Ernesta Grodka, s. 337, 338.

⁹⁸ *Groddeck G. E. O celu i sposobie uczeniu starozytnej klasycznej literatury w Szkołach i Gimnazyach, s. 63, 66.*

tai dalis tautos kultūros istorijos, kuri būtina rūpestingam žmogaus lavinimui.

G. E. Grodekas troško taip pertvarkyti humanitarinių dalykų turinį mokykloje, kad jis kuo labiau lavintų protą ir ypač ugdytų asmenybę. Pabrėždamas antikinių dalykų formaliąją, lavinamąją pusę, jis nurodo praktinę jų naudą visai ne tą, kurios laukė iš lotynų kalbos feodalinės Respublikos bajoras; jis tartum galvoja apie įgytų iš naujoviškai dėstomos humanistikos žinių perkėlimą į kitas mokslo ir praktikos sritis: „Juo mokins tvarkingiau mąstys, tuo daugiau, reikšdamas mintis, iš tų didžiųjų pavyzdžių išmoks... tikslumo, lankstumo, subtilumo ir stebinančios jėgos, tuo labiau bus pasirėngęs vėliau kitoms žmogaus žinių sritims, greičiau suvoks specialiuosius mokslus, naudingiau ir mikliau gebės taikyti gautas žinias“⁹⁹.

Itin kritiškai šiuolaikinėje Lenkijos historiografijoje G. E. Grodeko vaidmenį ir įnašą į kultūrinį ano meto gyvenimą vertinantys mokslininkai priekaištuoja, kad jis nemaža prisidėjęs prie Vilniuje kuriamo humanistikos kulto, o tai kliudę švietėjiškai konkrečiau („organinio“) visuomeninio darbo kryptį ekonomiskai atsilikusiame krašte¹⁰⁰. Lygiai kaip neigiamai esanti vertintina jo tendencija į Vilniaus universitetą nuosekliai neįvesti gyvosios, t. y. lenkų, kalbos. Į idėjų raidą žiūrint dialektiškai, teigiamas dalykas, kad neohelenistinės krypties atstovai skatino literatūroje ieškoti nacionalinio savitumo, originalumo, netapatinant viso to su lenkų nacijos kultūra.

Ne tiek pedagoginiu, kiek bendru kultūriniu atžvilgiu G. E. Grodeko mintis tartum pratęsia K. Kontrimas savo recenzijoje apie S. Zukovskio „Graikų kalbos pagrindus“ (Początki języka greckiego). K. Kontrimas, entuziastingas naudingų konkrečių darbų propaguotojas, tikėjosi, kad gerai dėstomi antikiniai dalykai padėtų suklestėti vertingai originaliai kūrybai¹⁰¹. Taip būtų įdiegti G. E. Grodeko nusakytieji antikos ir humanitarinių dalykų auklėjamieji bei lavinamieji rezultatai. Nors G. E. Grodeko švietimo sistemos samprata buvo elitariška, aukšta humanistikos kultūra davė konkrečių vaisių lietuvių nacionaliniam kultūriniam judėjimui (S. Stanevičius, S. Daukantas, S. Valiūnas, K. J. Nezabitauskis, J. Pliateris).

Dar reikėtų paminėti vieną iš neohelenistinės vokiečių krypties pedagogų A. H. Nymajerį¹⁰², skleidusį ir H. Pestalocio idėjas. Jis populiarino neohumanizmo mintis, pabrėžiančias kalbų mokymo formaliąją-lavinamąją pusę, nes kalbos esančios

tartum įvairių sąvokų, minties formų, minčių siejimo bei dėstymo būdų magazinai. Todėl jų studijavimas gausinąs sąvokas, ugdaus raiškų ir tvarkingą mąstymą, taigi sparčiau išmokstama natūralios logikos.

A. H. Nymajerio „Auklėjimo ir mokymo pagrindus“, išverstus į lenkų kalbą, ypač J. Chodzka siūlė universitete vartoti kaip pedagogikos vadovėlių vidurinių mokyklų mokinių prižiūrėtojams-guverneriams prusinti.

Edukacinės komisijos palikimo pataisos. Vilniaus universitete besireiškiančios nevienodos ugdymo teorinės linkmės nekliudė pačiai aukštajai mokyklai praktiškai palyginti nuosekliai laikytis Edukacinės komisijos nužymėtos krypties.

Komisijos iškeltas valstybingumo bei patriotizmo ugdymo uždavinys pasidarė gerokai sudėtingesnis dviem pagrindiniais atžvilgiais: valstybingumo sąvoka oficialiuose dokumentuose ir besimokančio jaunimo bei mokytojų sąmonėje nebebuvo adekvati; stiprėjant nacionaliniam judėjimui, tautos ir valstybės, tautos ir valdančiojo luomo (bajorų) sąvokos nebesutapo ar bent vis labiau skyrėsi. Kartu vis daugiau imama domėtis nacionaline specifika, nacionalumo požymiais, kurie būtina reikalingi nacionalinei savimonei—nacionalinei identifikacijai. Edukacinės komisijos tradicija šitoje situacijoje nebebuvo galima ištiesai remtis.

Mokykloje bajorų jaunimui diegiamos socialinės nuostatos skatino suabejoti ne vienu šio luomo konservatyviu įsitikinimu. Tačiau nuo XVIII a. švietimo reformos laikų nusistovėjusi liaudies ugdymo praktika vis labiau atsiliko nuo besišakančių šio žemiausio sluoksnio visokeriopų poreikių. Daugelis universiteto žmonių pritarė senajai švietimo sistemos linkmei, stengėsi ją tobulinti, laikydamiesi iš esmės bajoriškų pozicijų. Paminėtini broliai Sniadeckiai, Jonas Chodzka (krupštus mokyklų vizitatorius), T. Čackis ir daugelis kitų.

Tačiau buvo ir tokių, pvz., K. Bogušas, K. Kontrimas, P. Norvaiša, Z. Nemčevskis, I. Onacevičius, J. Jaroševičius, J. Šimkevičius ir kt., kurių dėmesį traukė socialiniai ugdymo klausimai. Vienas kitas matė gilius gyvenimo prieštaravimus ir anaipol nemanė, kad jie lengvai pašalinami švietimu, iškilo ir liaudies kultūrinimo ryšys su jos vartojamos kalbos teisėmis. Daugelis tų žmonių buvo palyginti radikalių socialinių pažiūrų ir giliai įaugę į LDK kultūrą.

Prieš sustojant prie jų keliamų kritinių pastabų dėl to meto švietimo, pravartu pažvelgti, kaip Edukacinės komisijos auklėjimo rezultatus vertino pirmosios linkmės atstovas Volynės bajorų veikėjas teisininkas T. Čackis. Liaudies žmogaus ugdymo rezultatų jis nesvarstė, jo sudarytas ir pasiūlytas 1807 m. parapinių mokyklų projektas stiprino utilitarinį liaudies lavi-

⁹⁹ Ten pat, p. 62.

¹⁰⁰ *Męzynski K.* Gotfryd Ernest Grodeck, profesor Adama Mickiewicza: Próba rewizji.— Gdańsk, 1974, s. 68, 69.

¹⁰¹ *Gazeta literacka Wileńska*, 1806, Nr. 49, s. 365.

¹⁰² *Zasady Edukacji i Instrukcyi podług Niemajera przez Edwarda Czarneckiego.*— Warszawa, 1808.

nimą. Padaryta nuolaida konservatyviajai bajorijos daliai: valstiečių vaikai galėjo mokytis tik sekmadieniais (nedarbo metu) ir neprivaloma net mokytis rašyti bei skaityti¹⁰³. Šitaip nekalbėjo nė Edukacinė komisija. T. Čackiui visų pirma rūpėjo bajoro ugdymas. Vertindamas Edukacinės komisijos poveikį, jis yra bandęs atskleisti, kaip mokykla yra pakeitusi bajoro modelį: sušvelnėję papročiai; lyginant 1776—1780 ir 1788—1792 metų teismo aktus (T. Čackis — teisininkas), sumažėję kriminalinių bylų, o išsiplėtus matininkų darbui,— bylinėjimusi dėl žemės ribų. „Tėvai, įsiklausę į sūnų gaunamus mokslus, pradėjo derinti savo nuomonę su vaikų poreikiais ir pagaliau ėmė gerbti tas knygas ir nuostatas, kurias pirma tik niekino. Ponai švelniau pradėjo elgtis su valstiečiais. Viešoji nuomonė skatino mažiau gerbti už nežmoniškus veiksmus tą, kurio teisė dar nedrįso liesti“¹⁰⁴. Apie liaudies pokyčius jis nekalba. Kartu T. Čackis įžvelgia ir naujų bajorų luomo ydų. „Viešosios nuomonės ir knygų įdiegtas gerumas ir jautrumas pasėjo sumoterėjimo sėklą. Besididžiuojantis skirtingu negu tėvų ugdymu jaunimas dar nebuvo pakankamai brandus, kad galėtų pasverti, kurių iš tėvų gautų laimėjimų ar pralaimėjimų reikia laikytis, o kuriuos — taisyti“¹⁰⁵. Tai kartu konstatavimas, kad naujoji bajorų karta, nepaisant Edukacinės komisijos pastangų palaikyti ir stiprinti jos seną riteriškąją karinės jėgos funkciją, pamažu netenka tų bruožų. Tai yra dėsningas feodalizmo irimo simptomas. To sumoterėjimo sąvokoje glūdi ir didėjantis domėjimasis kultūros reiškiniais.

T. Čackis užsimena ir apie pasikeitusį politinių sąlygų poveikį jaunajai bajorų kartai: „dingstanti namų židinio ramybė, nuolatinis pramogų triukšmas tik varginas; išryškėjo nevalyvumas. Atrodo, kad inkorporuotos tautos ydos jungėsi su inkorporuojančios tautos ydomis į vieną krūvą“. Teisindamiesi nevilinti, patriotizmą skandinę degtinėje¹⁰⁶. Tik vėliau, jau carui Aleksandriui pirmajam viešpataujant, padėtis sunormalėjusi. Skvarbi šio lenkų kultūros veikėjo akis (visų pirma savajam luomui) pereina nuo laikotarpio pamatė, kad, žlugus valstybei, susiaurėjo bajorijos politinė ir karinė veiklos sritys, ir tai neigiamai atsiliepė jaunajai kartai.

Šiandieniniai lenkų literatūros tyrinėtojai, atskleisdami bajoro-sarmato paveikslą kitimą grožinėje lenkų literatūroje, pa-

¹⁰³ Plačiau žr.: *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 58.

¹⁰⁴ Mowa J. W. Tadeusza Czackiego o pożytkach z wychowania publicznego i domowego przy kończeniu roku szkolnego w Gimnazjum Wolyńskiego miana 1806 r. 20 lipca.— *Gazeta literacka Wileńska*, 22 września 1806, s. 177; 178.

¹⁰⁵ *Czacki T.* O postępie Edukacyi w Prowincyach nięgdys polskich a teraz wcielonych do Rosyji.— *Dziennik Wileński*, 1805, t. 1, s. 9.

¹⁰⁶ Ten pat, p. 12, 13.

stebti panašią kaitą¹⁰⁷ kaip ir T. Čackis, kalbėdamas apie pedagoginius Edukacinės komisijos rezultatus. Šviečiamojo amžiaus grožinėje literatūroje ir pedagogikoje imtas pabrėžti bajoro ūkiškumas, darbštumas, saikingumas, vaizdžiai tariant, keliamas arklo simbolis ir kurį laiką priblėšę kardo bei žirgo simboliai. Apie tai ir kalba T. Čackis, susumuodamas Edukacinės komisijos auklėjimo rezultatus. O jau XVIII a. pabaigoje—XIX a. pradžioje vėl ima stiprėti kardo simbolis. Romantizmas lenkų literatūroje, be kitų bajoro-sarmato bruožų, pradeda pabrėžti herojiškumą ir aktyvumą — vėl riteris gaubiamas aureole.

Universitetas, kaip švietimo administratorius, socialinėje plotmėje oficialiai kiek labiau bajoro modelio nemėgino keisti — tai geras, humaniškas savo pavaldinių globėjas. Dialogo tarp bajoro ir valstiečio nematyti, kai tuo tarpu pavaldinys stiprėjo ir brendo.

Plačiame ir kruopščiame mokyklų vizitavimo akte¹⁰⁸ (1822) J. Chodzka laikosi tų pačių pozicijų, bajoro modelio nekeičia, bet jau daug dėmesio skiria sociologiniams švietimo klausimams, neaplenkdamas ir valstiečių. Jis pastebi valstiečių labiau lankomas vidurines mokyklas, pažymi jų išskirtines ypatybes, suskaičiuoja, kokiam kiekvieno luomo gyventojų skaičiui tenka vienas mokinys. Vizitatorius dar nesvarsto, kodėl tokie įvairūs jo pateikti liaudies švietimo rodikliai, bet patys duomenys jau kelia klausimą.

Kai kurių naujų požiūrio į liaudies švietimą aspektų aptinkama palyginti ankstyvame — 1803 m. — vizitavimo akte. Jį surašė *Ksaveras Bogušas* (1746—1820), daugiausia mūsų literatūroje žinomas kaip studijos „Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę“ (1808) autorius; dėl to šiandien lenkų istoriografijoje laikomas pirmuoju lenkų lituanistu¹⁰⁹. Jis geras pedagogas, ligi 1773 m., jėzuitų ordino panaikinimo, dirbo Gardino mokykloje, vadovavo konviktui (internatui). Po 1773 m. labiau įsijungė į visuomeninį gyvenimą, tačiau pedagogikos dalykai visą laiką jam buvo nesvetimi. 1784 m. Edukacinė komisija pakvietė K. Bogušą vizituoti Lietuvos mokyklų. O 1803 m., reformuojant švietimą, norėta turėti kvalifikuotai atspindėtą Vilniaus švietimo apygardos mokyklų vaizdą, iš kurio būtų galima susidaryti tolesnės veiklos gaires. Todėl buvo pakviesti gerai krašto santykius pažįstantys žmonės: Podolei ir Volynei — T. Čackis, tai Baltarusijos daliai, kuri po pirmojo padalijimo buvo atitekusiai carinei Rusijai ir todėl Edukacinės komisijos reformos ne-

¹⁰⁷ *Kamionkova J.* Romantyczne dzieje stereotypu Sarmaty.— In: *Studia romantyczne*. Warszawa etc., 1973, s. 215.

¹⁰⁸ VUB, f. 2 KC, b. 515.

¹⁰⁹ *Kudzinowski I.* Bohusz, pierwszy lituanista polski.— *Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, 1952 (wyd. 1954, Nr. 1).

paliesta.— V. Severginas, o Lietuvai ir kitai Baltarusijos daliai — K. Bogušas¹¹⁰.

Bendriausiasis bruožais K. Bogušas priima tokią švietimo sistemą, kokią buvo sukūrusi Edukacinė komisija ir kurią beveik be esminių pakeitimų perėmė 1803 m. Vilniaus universiteto nuostatai. Tačiau, atsižvelgdamas į žemesniųjų socialinių sluoksnių moksleivių interesus, savo akte siūlo kai kurių svarbių pataisų: įvesti nepilną vidurinę mokyklą, vadinamąją „registratūros katedrą“ (sąskaitybos mokyklą), kuri žemesniojo luomo moksleivius rengtų sąskaitininkais ir ekonomais. Šito tipo mokyklose mokytusi baigusieji elementarų pradinės mokyklos kursą; jos duotų tik specialiųjų sąskaitybos ir kai kurių ūkio žinių. Mokslas turėtų trukti dvejus metus.

„Registratūros katedra“ (klasės) jokiais perimamumo ryšiais su ankstesniu mokyklos laipsniu nesiejama — tai liaudies žmogaus profesinio rengimo pabaiga. Beturčiai mokiniai dažnai mokėsi savo darbu pelnytais pinigais, retas kuris ryždavosi baigti visą vidurinę mokyklą, o išėjusieji iš antros ar trečios klasės nebuvo parengti jokiai profesijai. Visa tai sužmėjęs vizitavimo akte, K. Bogušas siūlė naują mokyklos tipą — tartum nepilnos realinės vidurinės prototipą. Universitetas K. Bogušo pasiūlymu nepasinaudojo. Tiesa, kiek vėliau įsteigė panašios paskirties vieną parapiinę mokyklą Joniškėlyje. Vis dėlto K. Bogušas profesinės mokyklos idėją motyvuoja ne tik ekonominiiais krašto poreikiais, bet iš dalies atsižvelgia ir į patį beturtį mokinį: mato jo veržimąsi į mokslą, regi jį nebaigusį vidurinės ir liekantį tuščiomis rankomis.

Anaįptol ne visiems beturčiams K. Bogušas siūlė mokytis registratūros klasėse. Jis ieškojo būdų padėti norintiesiems baigti ir visą vidurinę, iškėlė mintį beturčiams ir nepasiturintiems moksleiviams, nepaisant luomo, Žemaičiuose steigti konvikta. XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pirmojoje pusėje, kalbant apie beturčių mokinių šelpimą, dažniausiai turimi galvoje nepasiturintys šlėktelės. K. Bogušas, atrodo, suprato plačiau: važinėdamas po Žemaičių mokyklas, matė valstiečių vaikų vargą bei pastangas, ir tai jam buvo bene pagrindinis argumentas siūlyti steigti minėtą konvikta ne pavieniams vaikams, kaip buvo įprasta, o dideliam jų skaičiui. Pagalba turėjo remtis filantropiniu principu. Vis dėlto K. Bogušas apeliavo ne į mecenatus, o į universitetą, kaip švietimo administracinį organą, — tai reiškė naują materialinės paramos formą švietimo sistemoje. Jis seniai domėjosi visuomeninės globos institucijomis bei jų formomis svetur ir namie. Dienoraštyje iš kelionių su A. Tyzenhauzu po Europą aprašė ne vieną užsienio našlaičių ar pa-

¹¹⁰ K. Bogušą universiteto taryba išrinko 10 balsų iš 16, tuo tarpu kitus du — vieningai. — CVIA, f. 567, ap. 2, b. 60, l. 3.

mestinių prieglaudą ir užfiksavo šiandien mums neįtikimą ano meto humaniškumo stoką (pvz., Anglijos prieglaudoje netekėjusių merginų vaikams net maisto davinys menkesnis, ir jie visą laiką žeminami kitų vaikų akyse)¹¹¹. Tuo tarpu I. Masalskis beglobių vaikų klausimą yra siūles spresti kitaip: atiduoti juos šeimoms. K. Bogušo sumanytas konviktas — našlaitynas (dar taip vadinamas) skiriamas kitai kategorijai vaikų, tačiau pažymėtina, kad per visą XIX a. pirmąją pusę tik vienas gydytojas J. Simkevičius buvo paskyręs tam tikrą sumą pinigų vienam valstiečiui moksleiviui išlaikyti.

Visai neįprastą socialinį aspektą randame K. Bogušo akto skyrelyje apie žemaičių mokinius¹¹². Jis iškėlė savarankišką jų pastangas užsidirbti lėšų mokslui, pasiryžimą, valią dirbant kartu mokytis. Bajoriškoje to meto raštijoje itin demokratiškai skamba K. Bogušo gėrėjimasis liaudies jaunimo fiziniu darbu ir valingumu, juo labiau kad skyrelis baigiamas tokia patetiška ir prasminga fraze — ko tik nebūtų galima nuveikti su tokiais valingais žmonėmis! Taigi turime tarsi prielaidą, jog tie vargani valstietukai gali būti ir kultūros kuriamasis veiksnys. Tai iš tikrųjų pirmoji dar 1803 m. mokyklų vizitavimo akte naujo, jau prasidedančio proceso užuomina. Daugiau panašiuose aktuose tokių reiškinių nerandama.

Pedagoginiu atžvilgiu tai naujų žmogaus vertybių suvokimas ir iškėlimas, kai pedagogas ima pastebėti tokias ligi tol niekur Lietuvoje neminėtą mokinio būdo savybes: veržlumą, valią, savarankišką protinį ir fizinį darbą, — tai jau ne bajoriškas požiūris. Vizitatorius pats tikrino moksleivių rankas ir konstatavo, kad žemaičių delnai sudiržę nuo sunkaus darbo. K. Bogušo pedagoginis santykis su vizituojamųjų mokyklų mokiniais buvo išskirtinis ir tuo metu vienintelis.

Vizitatorius bene pirmasis atkreipė dėmesį į socialumo ugdymo reikalą pilkoje buityje. Jam, palyginti prabangiai gyvenančiam dvasininkui, ši mintis kilo, susidūrus su vargo ir skurdo išugdytu egoizmu ir šykštumu toje pačioje Zemaitijoje. Jis matė, kaip kiekvienas toks skurdžius mokinys saugojo, su nieku nesidalydamas tėvų įdėtą ar savo užsidirbtą paviržio kąsnelį. Vizitavimo akte K. Bogušas rekomendavo mokytojams, net atskiroms mokykloms pavyzdžiu ir žodžiu rodyti solidarumo, draugiškumo pranašumą prieš smulkmenišką egoizmą¹¹³. Kitas

¹¹¹ Dziennik podróży ks. Stanisława Staszica. — Warszawa, 1903, t. 1 (K. Bogušo kelionių po užsienį dienoraštis kiek sutrumpintas išspausdintas pirmą kartą: Dziariusz wojażu Ks. K. Bagusza. — In: Kronika rodzinna, 1885; antrą kartą išleistas papildytas priskirtas žymiam lenkų švietėjui S. Stasiūi).

¹¹² VUB, f. 13, b. 184, p. 257—259.

¹¹³ Ten pat, p. 214; Plg.: *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 417.

dalykas, kad jis nenagrinėja tokio vaikų dorovinio santykio priešasties — ekonominio pagrindo. Socialumui ugdyti patarė naudoti buitines situacijas. Kitokių, dažnai rafinuotesnių, bet kartu giliau žmoniškumą žeidžiančių egoizmo ir šykštumo reiškinių, pasitaikančių tarp bajorų vaikų, K. Bogušas, deja, neiškėlė. Šį jo pastebėtą neigiamą valstiečių mokinių bruožą po 19 metų dar kartą užfiksuos kitas taip pat socialiniam aspektui akylus žmogus — Jonas Chodzka. Vadinas, neįsteigus, kaip K. Bogušas siūlė, konvikto tiems pasiryželiams beturčiams žemaičiams, nepasirūpinus jokia paspirtimi, o svarbiausia, nepanaikinus baudžiavinių santykių, ir toliau liko tarp mokinių tas egoistiškas savo kėsnio jausmas.

Taigi K. Bogušas pirmasis iš universiteto vizitatorių, pasižiūrėjęs į Žemaičių mokinius valstiečius ar beturčius šlėkteles, pastebėjo ir potencinę jų kultūros jėgą, ir kai kuriuos būdo deformavimo bruožus. Tačiau kartu pražiūrėjo nacionalinį aspektą. Į gimtosios kalbos klausimą vizitatorius žvelgė dar Edukacinės komisijos akimis, nors, vykstant jam vizituoti, universitetas rengėsi parinkti medžiagos apie lietuvių kalbą, ir K. Bogušas buvo prašomas prisidėti. Konstatavęs, kad žemaičiams sunku mokytis lenkiškai, nemokant tos kalbos¹¹⁴, jis vis dėlto jokių išvadų nei pasiūlymų, kaip netrukus padarys F. N. Golianskis (1805), nepateikė, nors jau tada, kaip jis sakosi laiške A. Cartoriskui, ieškojęs lietuvių raštijos liekanų¹¹⁵.

Vis dėlto yra ryšys tarp K. Bogušo skvarbaus tais laikais socialinio žvilgsnio į mokyklos gyvenimą ir po kelerių metų parašytos studijos „Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę“. Autorius įrodinėja lietuvių kalbos savaimingumą, turtingumą ir kartu jos privalumus būti ne tik „tamsios“ liaudies, kaip tada sakyta, bet ir mokslo kalba (tam jis griebiasi naivios hipotezės: kadaise buvusi turtinga lietuvių raštija dėl karų žuvusi). Jis apeliuoja į tą kalbą vartojančius žmones, kad jie savo darbu padėtų atgauti jos pilnavertiškumą, o kartu ir tautos teises.— Juk ta kalba kalbėjo ne vien žemaičių bajorai, bet ir K. Bogušo pastebėtieji besimokantys sugrubusiais delnais žemaičių valstiečių vaikai! Tarp demokratinių K. Bogušo pedagoginių tendencijų ir tuo metu reikšmingos jo studijos minčių, vieni ar kitaip atsiliepusių lietuvių nacionalinės sąmonės plėtojimu, yra neabejotinų saitų. Pats jis nepažymėjo to ryšio, tačiau Lietuvos kultūriname gyvenime iškėlė ryškėjančias tendencijas, susijusias jau ne su bajoriškąja, o su vis stiprėjančia valstietiška linija.

Dar kitais aspektais senąją Edukacinės komisijos mokyklų sistemą ir ypač vidurinių mokyklų turinį vertino žymus univer-

siteto administracijos bei bibliotekos darbuotojas, garsėjęs tuo metu kaip radikalas, *Kazimieras Kontrimas* (1777—1836). Turime išlikusį jo ranka rašytą 1804 m. aplinkraščio mokykloms juodrašty¹¹⁶ ir 1807 m. platų svarstymą¹¹⁷ apie mokymo veiksmingumą. Čia jis konstatuoja, kad nauda esanti „labai menka ir reikia skubiai taisyti padėtį“¹¹⁸. K. Kontrimas peikė perimamumo tarp mokyklų tipų stoką, kad išėjęs iš mokyklos jaunuolis ne tik nepasiruošęs konkrečiam darbui, bet dažnai net nežino, kam jis tinka. O reikėtų, kad mokykla padėtų jam pažinti patį save ir tinkamai apsispręsti¹¹⁹. Mokykla nepasiekianti tikslo, jei baigęs dvi vidurines klases vaikas nesugeba tiek paskaityti, kad galėtų pats iš bet kurios knygos semtis žinių, nemoka savarankiškai parašyti laiško ar reikalų rašto¹²⁰. Tačiau K. Kontrimas čia kaltina ne mokytoją ar metodus, o mokymo turinio struktūrą: pirmosiose klasėse mokomasi daugiau protaujamųjų dalykų, o vyresnėse — jutiminių (gamtos mokslų); nesilaikoma dėsnio eiti nuo lengvesnio prie sunkesnio. Dėmesys sutelktas į utilitarinius dalykus, humanitariniai (senoviškai tariant „laisvieji mokslai“) dėstomi gana paviršutiniškai, o norima padaryti mokslus vaikams malonius! Trūksta tinkamų naujų vadovėlių. Todėl mokiniai neišmoksta nei patys įgyti naujų žinių, nei pratinami jas savarankiškai gilinti¹²¹. Taigi, siekiant išmokyti mąstyti, ieškoma pusiausvyros tarp humanitarinių ir gamtos bei tikslųjų mokslų, taip pat tarp abstraktaus ir praktinio-utilitarinio lavinimo. Tačiau K. Kontrimas šiuo atžvilgiu ne visada nuoseklus.

Jis yra bene plačiausiai svarstęs Edukacinės komisijos mokyklose įvestą pasaulietinės dorovės kursą. Pažymėjęs, kad nevykusiai dėstomas, abstraktus ir vaikai nepajėgia suprasti bei pasidaryti išvadų, K. Kontrimas apskritai suabejoja, ar toks dorovės kursas prasmingas.— „Natūralieji“ šviečiamosios etikos principai gimnazijų mokiniams esą vargu ar įkandami¹²².

K. Kontrimas neragina grįžti prie dorovės dėstymo vien tikybės pamokose. Pats kursas jam kelia visokeriopą nerimą, bet tuo tarpu jis neranda aiškaus atsakymo. Suabejojęs moralės dėsnių visuotinumu ir nekintamumu, jis reiškia tiesiog tam tikrą skepticizmą teoriniu (ne praktiniu) tos problemos sprendimu. Aiškiai pakerėtas savo meto gamtos mokslų šuolio, K. Kontrimas supriešina begalinį visatos — makrokosmoso dydį ir mažytį

¹¹⁶ „Okólnik z uniwersytetu... do Gimnazyjów i szkolnego wydziału o zachowaniu porządków ustawami przepisanych 1804 r.“— VUB, f. 18, b. 19.

¹¹⁷ „Niekłóre uwagi i projekta tyżące się Gimnazyjów i Szkół Wydziału Wileńskiego“.— VUB, f. 18, b. 17.

¹¹⁸ Ten pat, l. 1.

¹¹⁹ Ten pat, l. 3.

¹²⁰ Ten pat, l. 2.

¹²¹ Ten pat, l. 5.

¹²² Ten pat, l. 10.

¹¹⁴ VUB, f. 13, b. 184, p. 207.

¹¹⁵ *Maciūnas V.* Lituaništinis sąjūdis XIX a. pradžioje.— K., 1939, p. 309.

žmogaus vidinį pasaulėlį, keldamas klausimą, ar yra pakankamų prielaidų manyti, kad žmogaus vidinis pasaulėlis sudarytų „atškiras ir ypatingas sistemas, besiremiančias savais ir visuotiniaisi pagrindais“¹²³. Jam nepatikimas atrodo dorovės teorijų kūrimas. Pažvelgęs į istoriją, K. Kontrimas meta ir tokią mintį: ar kartais prie Vokietijos paskutinio pralaimėjimo gerokai labiau kultūriškai atsilikusiai šaliai (turbūt turima galvoje Tiltzės 1807 m. taika) netiesiogiai nebus prisidėjęs kelis dešimtmečius trukęs vokiečių pamėgimas pasinėti į transcendentines išmintis?¹²⁴ K. Kontrimas tiki savaiminiu mokslo poveikiu, švietėjo poveikiu — čia lygiai vertingi gamtos, kaip ir humanitariniai, dalykai, padedantys tobulinti žmonių papročius, darantys žmones geresnius ir kartu laimingesnius. Todėl nereikia išradinėti naujų tiesų ir kurti naujų sistemų. Būdamas veiklos žmogus, K. Kontrimas ieško trumpiausio kelio pakelti savo laiko visuomenę į aukštesnį ekonominį ir apskritai kultūrinį lygį ir padėti savo kraštui pakilti iš nuopuolio. Jam atrodo, kad „pakaks visų pripažintų ir naudingais laikomų paprastos moralės nuostatų. Reikia tik juos įdiegti žmonėms ir įpratinti vykdyti. Rodos, tam reikalui niekas negali geriau tarnauti kaip istorija, retorika, poezija ir kiti mokslai. Kiekvienas žmogus mokės būti doras, kad tik mokėtų būti naudingas visuomenei, kuri tikriausiai įvertins jo gebėjimus ir padarys gyvenimą malonų. Plepalais negalima atgrasinti nuo nusižengimų; žmonėms reikia darbo, sužadinto darbo skonio ir pomėgio užsiimti tuo, kur traukia jų gabumai,— atsiras ir dorybių, ir papročių tyrumas“¹²⁵.

Didelį vaidmenį skirdamas švietimui, jis dairosi visuomenėje psichologinių paskatų-motyvų ir nurodo tris pagrindinius: turtą, garbę ir šlovę. Feodalizme (taip K. Kontrimas ir formuluoja) paveldimumo teisė atverdavusi kelią į šiuos tris siekimus¹²⁶, o reikėtų, kad būtų ir mokslo, išsilavinimo kelias. Pasigėrėjęs Petro I įvykdyta reforma Rusijoje, K. Kontrimas siūlo įvesti išsimokslinimo cenzą ir pagal ją kelti valstybės tarnautojus į aukštesnę atlyginimo pakopą. Tada žmonės imtų veržtis į mokslą¹²⁷. Tik švietėjui būdingu požiūriu jis ieško pragmatinių argumentų tam motyvui sužadinti, neužsimindamas apie žmogaus troškimą pažinti kaip apie savaiminę vertybę. Jis kartu patikliai tikėjo, jog visi trys švietimosi akstinai negali įgauti antisuomeninės krypties. Turbūt todėl jis nenagrinėja jų dorovinės pusės.

¹²³ Ten pat, l. 9.

¹²⁴ Ten pat.

¹²⁵ Ten pat, l. 10.

¹²⁶ Cartoriskųjų korespondencija, t. 9. K. Kontrimo projektas A. Cartoriskiu: „O pobudkach do nauk i pozytku z nich dla kraju“, p. 589.—Cartoriskųjų bibliotekos Krokovoje RS, f. 5458.

¹²⁷ Ten pat, p. 591—597.

1807 m. K. Kontrimas dar nepastebėjo vykstančios socialinės ir nacionalinės liaudies vaikų diskriminacijos mokykloje. Išėitęs iš negerovių jis ieško, eidamas dar tos pačios Edukacinės komisijos nužymėtu keliu, siūlydamas stiprinti lenkų kalbos dėstymą pirmose klasėse, abejodamas, ar tarp universiteto dėstytojų nemaža užsieniečių, kuriems tolimos krašto tradicijos ir kultūra (suvokiant ją bajoriška prasme), netrukdyt siekti bendro tikslo¹²⁸.

Vis dėlto paties K. Kontrimo politinė pozicija Lenkijos ir Lietuvos valstybių santykių atžvilgiu (jis buvo laikomas aiškiai „separatistu“¹²⁹, t. y. priešingas visiškam Lietuvos inkorporavimui), taip pat jo socialinis radikalumas (buvo parengęs universitete valstiečių valgomos duonos parodą, tik jos neleido) pamažu atvedė prie opiųjų lietuvių demokratinės nacionalinės kultūros raidos klausimų — prie lietuvių kalbos teisių viešajame gyvenime (žr. toliau).

Įžvalgiai ano meto sąlygomis socialinio-ekonominio veiksmo ryšį su visos švietimo sistemos mokymo rezultatais, t. y. su jos socialiniu funkcionavimu, yra pastebėjęs 1809 m. prof. *Pranciškus Norvaiša* (1742—1819) ir prof. *Zakarijas Nemėvskis* (1766—1820) (baigęs Kražių mokyklą ir mokantis lietuviškai) Vilniaus miesto mokyklų vizitavimo akte. Kritiškai įvertinę mokymo metodus ir mokytojų pasirengimo atsilikimą, jie skeptiškai žiūrėjo į įsitikinimą esą 1803 m. švietimo reforma sukūrusi neluominę mokyklų sistemą. Abu profesoriai kelia naują — turto — veiksnį, vis daugiau turintį reikšmės mokyklų sistemoje feodalinių santykių krizės sąlygomis. Pirmoji 1803 m. mokyklų sistemos yda — tai perimamumo tarp parapinės ir vidurinės mokyklų stoka. Abu minėtieji vizitatoriai konstatuoja nevienodą stojančiųjų į vidurines mokyklas pasirengimą: „Dėl to nevienodumo vieni kitiems trukdo, slopina atidumą, ankstyvoje jaunystėje praranda norą mokytis, gaišta daug laiko veltui, o mokytojas, kuris nori prisitaikyti prie mokinio suvokimo ir gabumų, negali rasti nei mato, nei tikro tam pagrindo; net ir labiausiai stengdamasis, jis dažnai nusiminęs nesulaukia jokios naudos net iš geriausių mokinių. Iš patirties žinoma, kad pažangūs tik tie mokiniai, kurie turi gerus ir uolius mokytojus namie (korepetitorius), o kadangi kiekvienas pats turi užmokėti, tai, kas neišgali, neturi ir naudos arba bent nedaug tegauna iš viešosios ir nemokamos pamokos mokykloje. Taigi, tiksliai kalbant, ne visai tiesa, kad pas mus viešasis švietimas prieinamas visiems luomams, kad juo galys naudotis lygiai turtingas kaip ir beturtis“¹³⁰.

¹²⁸ VUB, f. 18, b. 17, l. 12, 13.

¹²⁹ Plačiau žr.: *Lukšienė M.* Kazimieras Kontrimas ir jo memorandumas dėl lietuvių kalbos.—Kn.: *Kalba ir mintis*. V., 1980, p. 170, 171.

¹³⁰ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 221, l. 5, 6.

P. Norvaiša ir Z. Nemčevskis palietė dar vieną ir papapinės mokyklos menkų mokymo rezultatų priežastį — paties mokytojo darbą. Mokytojas nesąs suinteresuotas sėkmingumu: „Dažnai tiems mokytojams mokymas yra primesta našta... Paprastai pas vieną mokytoją prisirenka tiek mokinių, kad tokio būrio neįmanoma ko nors išmokyti. Neatsižvelgiama į būtinus mokinių poreikius mokantis. Be to, mokant vaikus, sunkiausias gebėjimas, į kurį visų pirma reikia atkreipti dėmesį,— tai menas sužadinti ir išlaikyti mokinių dėmesį, o jis visai nežinomas“¹³¹.

Abu profesoriai dėl prasto vaiko mokymosi kaltina ne mokinių tingėjimą, o mokymo proceso organizavimą ir mokytojų darbo ydas: nurodo klasės gausumą (kai kur pirmosios vidurinės mokyklos klasės turėdavo per 100 vaikų), vaikai nevienodai būdavo pasirengę įvairių dalykų mokytis, tai atsiliepė jų dėmesiui ir norui dirbti. Jie dar kėlė mintį, kad mokymo metodus sąlygoja ir socialinės bei turtinės aplinkybės — pasiturintiems mokiniams sudaromos galimybės lengviau pasimūšti. Šią vizitatorių kritiką išvertė į pozityvų pageidavimą, turėtume mintį apie visiems vienodai prieinamą mokslo startą. Deja, ta idėja pedagoginiu ir socialiniu atžvilgiu buvo tokia nauja, kad apie jos realizavimą sunku galvoti.

Profesorių Z. Nemčevskio ir P. Norvaišos vizitavimo aktas apėmė Vilniaus miestą, ir tai, be abejo, siaurino kylančių klausimų ratą. Lietuviškų kaimų ir miestelių problematika čia negalėjo būti liečiama. Abu profesoriai mokėjo lietuvių kalbą, Z. Nemčevskis pats yra rašęs apie lietuvių kalbą, tačiau vizitavimo akte apie ją nekalba.

Čia dar minėtinas gydytojas *Jokūbas Šimkevičius* (1775—1818), ortopedijos Lietuvoje ir Rusijoje pradininkas¹³², pirmojo pediatrijos vadovėlio lenkų kalba Lietuvoje ir Lenkijoje autorius, vienas iš Nenaudėlių draugijos steigėjų. Jis vienu metu su minėtais profesoriais griežtai kritikavo realią švietimo ir auklėjimo padėtį, kuri toli gražu neatitiko deklaruojamų idealų. Knygos „Mokslas apie vaikų ligas“ (1810) įžangoje autorius rašo: „Koks skirtumas tarp tėvų, turinčių apšiai visko ligi pertekliaus ir vargšų skurdo ir nepriteklaus, taip skiriasi ir jų vaikų auklėjimas. Pirmųjų pernelyg didelis lepinimas ugdant, o antrųjų ligi neviltingas vedantis skurdas daro didelę žalą“¹³³. Žmonių klasė, toliau rašo J. Šimkevičius, kuri gausina materialines gėrybes, lieka dar ne tik be elementaraus mokslo, be dvasios galių lavinimo, bet ir be fizinio ugdymo pagrindų, jei nėščios ir žindančios moterys baudžiauninkės alinamos sunkiu dar-

bu ir mušamos¹³⁴. Dėl skurdo ir vargo tėvų jausmai atbukę, ir kartais tėvai nereaguoja net į vaiko mirtį¹³⁵.

Trūksta mokyklų, žinių, todėl liaudis skendi prietaruose, didina skurdą karčemos ir prasigeria, žaloja būsimosios kartos sveikatą¹³⁶. Panašių radikaliai skambančių pastabų apie liaudies vaiko fizinį ugdymą apstu ir pačiame ligų dėstyme.

Rūpindamasis daugiausia fiziniu ugdymu, J. Šimkevičius rado progą paliesti ir auklėtojų būtinus natūraliuosius žmogaus bruožus. Jis priešingas vienuolėms auklėtojoms našlaičių prieglaudose, kur dėl to esąs didžiulis vaikų mirtingumas. Nieko nebus iš tų vaikų, kol jais rūpintis nepradės natūraliai tai atlikti gebančios moterys, mokančios priglausti tuos nelaiminguosius prie krūtinės: „Kam tokia paslauga būdingesnė: vienuolėms ar motinoms, turinčioms vaikų ar verkiančioms, jų netekus?“¹³⁷ — klausia akylusis gydytojas.

Taip pat plačiai socialiniu požiūriu J. Šimkevičius nagrinėja ir alkoholio paplitimą savo antrojoje knygoje apie girtuoklystę (1818)¹³⁸, paliesdamas ne vieną ir ugdymo klausimą.

Kiek kitu aspektu jaunimo ugdymo kryptį svarstė (1820) istorijos prof. *Ignas Onacevičius* (1780—1845), pirmasis XIX a. pradžioje Vilniaus universitete ėmęs skaityti Lietuvos istoriją, S. Daukanto bičiulis atsidūrus abiem Peterburge. Plačiame memorandume¹³⁹, skirtame kuratoriui A. Čartoriskiiui, apžvelgia krašto padėtį, siūlo būdus jai taisyti, aptardamas to darbo kryptį. Jis pažymi, kad XVIII a. pabaigos politiniai įvykiai Lietuvą, ypač jos liaudį, nualino ekonomiškai; kai kurių sluoksnių prabangos vaikymasis, įsigalėjęs kyšininkavimas ir kt. smukdo visuomenės moralę ir stumia kraštą į bedugnę. Dideles viltis I. Onacevičius deda į ugdymą. Reikėtų ugdyti jaunimo visuomeninį atsakingumą ir aukojimąsi, taupumą ir šlykštėjimąsi prabanga bei bylinėjimąsi, parinkti dorus klebonus, kurie gebėtų saugoti liaudį nuo demoralizacijos; skatinti turtingąjį jaunimą eiti tarnauti į caro administracijos aparatą ir siekti jame aukštų vietų¹⁴⁰.

I. Onacevičiaus nepatenkina Edukacinės komisijos mokyklos ryšio su gyvenimu samprata. Jis kelia mokymo turinio krypties klausimą: ar tikslinga akcentuoti tiksluosius ir gamtos mokslus, jei baigusieji neturi kur pritaikyti žinių, kai tuo tarpu trūksta žmonių, gerai nusimanančių apie krašto admi-

¹³⁴ Ten pat, p. VII, VIII.

¹³⁵ Ten pat, p. X.

¹³⁶ Ten pat, p. XI, XII.

¹³⁷ Ten pat, p. XIV.

¹³⁸ *Szymkiewicz J.* Dzieło o pijaństwie.— Wilno, 1818.

¹³⁹ VUB, f. KC, b. 5, p. 51—83; *Onacewicz I.* Uwagi ogólne o Litwie, środki zapobiegające ostatniej ruinie kraju i Obywateli, o Uniwersytecie i szkołach“ (Rankraščių man nurodė doc. A. Pirockinas).

¹⁴⁰ Ten pat, p. 51—63.

¹³¹ Ten pat, l. 4. Plg.: *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai, sk. „Metodai“.

¹³² Vilniaus universiteto istorija 1803—1940.— V., 1977, p. 59.

¹³³ *Szymkiewicz J.* Nauka o chorobach dzieci.— Wilno, 1810, s. XXV.

mistravimo struktūrą, Lietuvos statutą ir kt. I. Onacevičius taikliai pastebi, kad naujoje politinėje situacijoje nėra reikalo inertiškai ir raidiškai laikytis senųjų mokyklos nuostatų. Siūlymų potekstė aiški: jaunimas turi būti rengiamas susivokti politinėje situacijoje ir užimti įvairias administracines bei visuomenines pareigas. Tai viena iš kovos su pavergimu priemonių.

Norint pakelti universiteto lygį, reikia geriau parengtų vidurinių mokyklų mokinių. Kadangi vienuolynų mokyklos tą atlieka prastai, prie aukštosios mokyklos I. Onacevičius siūlo steigti parengiamuosius matematikos, geografijos, kalbų kursus; apskritai reikia mokyti pačius studentus organizuotais studijas, pratinti dirbti praktiškai (pvz., teisininkai turėtų dalyvauti teismuose)¹⁴¹.

Mokyklai jis kelia naujus uždavinius, teigia, kad visų pirma formuotini kai kurie nauji mokytojo modelio bruožai. Mokytojas, I. Onacevičiaus supratimu, pats auga tyrinėdamas savo aplinką (ne vien klasės mokinius), dirbdamas labai plačiai suprastą kraštotyros darbą. Autorius įpareigojimus mokytojams skirsto pagal specialybę: retorikos mokytojas turėtų tiksliai informuoti universitetą apie bajorų ir liaudies vartojamą dialektą, t. y. kalbą; istorijos — rinkti bajorų ir liaudies papročius, dainas, žinias apie jų šventes, būdą, polinkius; piešimo mokytojas — pateikti pilių, peizažų, gyventojų veidų, aprangos, rakandų, įrankių ir kt. piešinių¹⁴². Taip mokytojais kauptų informaciją apie visuomenę ir kartu būtų įpareigojami aktyviai prisidėti prie jos kultūros kėlimo. Vienuolynų mokyklų mokytojai nepajėgia to atlikti. Pažymėtina, kad, tiriant visuomenę, iš jos neišskiriama liaudis — ji sudaro tautos integralinę dalį. Tai būdingas romantizmui reikalavimas: pažinti tautą kaip individualybę su visu reiškinį kompleksu.

I. Onacevičius memorandume nemėgina projektuoti, kaip ši kraštotyros medžiaga turėtų būti įvesta į mokymo turinį. Tačiau iš pagrindinės tezės apie mokytoją, glaudžių jaunimo saitų su savuoju kraštu ugdymą savaime išplaukia prielaida, jog mokyklos darbas turi būti grindžiamas nacionaline kultūra, ir savo ruožtu iš mokyklos laukta, kad ji įsijungtų į tos kultūros kūrimą.

Nurodymuose mokytojui, kokius reikėtų rinkti kraštotyros duomenis, I. Onacevičius mini liaudies ir bajorų dialektus (kalbas). Čia būtų tik žingsnis ligi *gimtosios kalbos klausimo mokykloje*. Vis dėlto memorandume jis nežengiamas. O gyvenime be universiteto pagalbos ar iniciatyvos buvo toliau leidžiami lietuviški elementoriai, o 1811—1818 m. rengiami ir kiti lietuviški pradinės mokyklos vadovėliai: A. But-

kevičiaus lietuvių-lenkų kalbų gramatika, A. Strazdo „Giesmės svietiškos ir šventos“ ir Belarmino katekizmas. 1811 m. universitete apsvaustyta gramatika dinga, liko neišspausdinta, nors lietuvių visuomenė dar kelerius metus dėl jos nerimo (prisimin-tini V. Valmiko skundai)¹⁴³.

Nuoseklieji Edukacinės komisijos tradicijų tęsėjai universitete nei vadovėlių, nei mokytojų lietuviškai mokyklai nė nemėgino rengti. Neoficiali lietuviška pradinė mokyklėlė-bakalorija buvo žinomas faktas, kai kuriais atvejais (pvz., baronas Rionė 1822 m.) su ja bandyta net kovoti. Dalyje parapinių mokyklų lietuvių kalba buvo laikoma tartum pereinamąja pakopa į „tikrąją“ mokslo ar tiesiog viešąją kalbą — lenkų. Šiuo atžvilgiu būdingi Kražių gimnazijos matematikos mokytojo Adomo Dombrovskio 1830 m. samprotavimai atsiliepieji universitetui apie kun. J. Stanevičiaus cenzūrai įteiktą lietuvišką aritmetikos vadovėlį. Recenzentas jį atmėta dėl netinkamo dėstymo metodo (esąs praktiškas, bendrosios taisyklės neišvedamos iš dėsnių), o svarbiausia — dėl žemaičių kalbos. — Valstiečiams mokslo veikalai esą mažiau reikalingi. „Kaimiečiams, nemokantiems nei žodžio, nei rašto, santykiuose su kitomis tautos klasėmis gresia nemalonumai, apgavystės ir nuostoliai... įvedimas žemaičių kalbos yra priešingas ir kaimiečių norui, ir jų labui; be to, priešingas ir bendram mokslo planui, priimtam mūsų mokslo apygardoje; kaimiečių vaikai, atvykstantieji iš parapinių mokyklų į apskritines, neturės naudos iš mokslų, dėstomų lenkiškai, jei nė kiek nemokės lenkų kalbos“¹⁴⁴.

Vadinasi, aritmetika jau laikoma aukštesniu dalyku nei skaitymas, rašymas, ir todėl jos netinka dėstyti muzikų kalba. Argumentuojama tos pačios liaudies gerovės motyvais — panašiai manančių atsiras visą XIX a., net ir XX a. pradžioje.

Vidurinėse mokyklose jau visur dėstomoji kalba buvo lenkų, kartu mokyta ir lotynų. Lietuvių kalba, kaip matyti iš vieno kito dokumento, pirmosiose klasėse kartais būdavo taikoma kaip neoficiali pagalbinė priemonė. Vizitatorius J. Chodzka, kaip ir daugelis kitų, laikėsi nuomonės, kad didelis dėmesys lenkų kalbai yra viena iš patriotinio auklėjimo priemonių, net vienas iš mokyklos tikslų. Tik retas universiteto žmonių galvojo kitaip. Antai F. N. Golianskis 1805 m. buvo iškėlęs klausimą, ar nevertėtų žemaičių moksleiviams padėti siekti geresnių mokymosi rezultatų, dėstant lietuvių kalba, tačiau jo balsas nuskambėjo be atgarsio¹⁴⁵.

¹⁴³ Plačiau žr.: *Kaupuž A., Lukšaitė J. A. Butkevičiaus gramatikos byla.*— Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Kalbotyra, 1962, t. 5.

¹⁴⁴ „Biblioteka Narodowa“ Varšuvoje, RS, Sign. 4004, M. Brenšteino aplankas (nenumeruota); Plg.: *Lebedys J. Simonas Stanevičius.*— V., 1955, p. 91—92.

¹⁴⁵ Plačiau žr.: *Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 139—144.*

¹⁴¹ Ten pat, p. 65—71.

¹⁴² Ten pat, p. 74—78.

Vizitatoriai daugeliu atvejų skundžiasi, kad vidurinių mokyklų moksleiviai nepakankamai arba net blogai moka lenkiškai, siūlo įvairių priemonių padėčiai taisyti. 1804 m. Lietuvos mokyklas vizitavęs V. Matusevičius ragina rinkti žinias apie lietuvių kalbą, tačiau pažymėjęs, kurių mokyklų (Dotnuvos, Kražių, Žemaičių Kalvarijos, Telšių) vaikai blogai moka lenkiškai, įpareigoja mokytojus nevertoti senųjų lotynų kalbos vadovėlių, o imti naujuosius, mokančius iš karto lenkų ir lotynų kalbų. V. Matusevičius rašo: „Sios mokyklos net pirmoje klaseje radau maža lenkiškai temokančių suaugusių mokinių, kurie namie geriausiai moka žemaičių kalbą ir nori mokytis vienos tik lotynų. Turėjau progą aiškinti, kad gramatikos vadovėlis, iš karto mokantis dviejų kalbų, yra tinkamiausias Žemaičių mokyklos mokiniams“¹⁴⁶. J. Chodzka akte plačiausiai iš visų kitų paliestas gimtosios kalbos klausimas mokykloje. Edukacinė komisija dėstymą gimtąja kalba deklaravo kaip principą, jo nedetalizavo. J. Chodzka stebi ir fiksuoja, kaip sunku to principo laikytis. Jis vienintelis, atsizvelgdamas į realią padėtį, vartoja du terminus gimtajai kalbai žymėti: „tėvų“ kalba ir „motinos“ kalba, t. y. lenkų ir lietuvių kalbos. Dažnai konstatuoja, jog vidurinėje mokykloje, kurioje daugiau valstiečių ar neturtingų nesulenėjusių bajorų, nelengva pereiti prie vienos dėstomosios — lenkų — kalbos, jungiančios visas buvusios feodalinės Respublikos tautas į vieną naciją. J. Chodzka svarsto, jog vidurinėse mokyklose būtina išmokyti lenkų kalbos taisyklingos tarsenos, rūpinasi sudaryti mokiniams sąlygas klausytis geros lenkų kalbos pavyzdžių; jo nuomone, nereikia kartu su liaudimi jiems klausytis lietuviškų pamokslų ir kt. Vadinasi, nuolatos bado akis, jog į vidurinę mokyklą atėję mokiniai nemoka pakankamai lenkiškai, tačiau jokių išvadų, kaip ir Edukacinė komisija, J. Chodzka nedaro.

Radikaliausi universiteto žmonės, kaip jau anksčiau minėta, kėlė kai kuriuos švietimo trūkumus, ieškojo būdų peržengti įsitvirtinusį luomiškumą. Vieni labiau, kiti mažiau priešinosi vien profesinei liaudies švietimo kryptčiai. Su socialinėmis pozicijomis artimai sijo ir požiūris į liaudies kalbą. Antai K. Kontrimo dar turbūt gana ankstyvame neskelbtame rankraštyje „Apie statistiką“, kur išdėstoma Rusijos ekonominė, fizinė geografija ir demografija, daugiausia dėmesio skiriant imperijos vakari-nėms sritims, skyryje apie kalbas jos minimos šia tvarka: rusų, lenkų, lietuvių (kurios plotui skiria ir latvių), vokiečių, suomių ir kt.¹⁴⁷ Čia kalba suprantama kaip tautos požymis.

Atrodo, to paties K. Kontrimo iniciatyva universiteto globojamoje Joniškėlio mokykloje, kuriai išlaikyti I. Karpio 1808 m. testamentu palikta lėšų, įrašytas reikalavimas, kad jos moky-

tojai mokėtų lietuviškai¹⁴⁸. Faktų, patvirtinančių, jog joje būtų buvę dėstoma lietuviškai, tuo tarpu nėra, o mokytojai (bent Blusys), atrodo, mokėjo.

1822 m. K. Kontrimas rašo universitetui memorandumą dėl lietuvių kalbos mokymo (lektorato), kad lietuvių liaudis galėtų vartoti gimtąją kalbą mokykloje (vis dėlto tik pradinėje), teisme ir apskritai viešajame gyvenime. Jį grindžia mokslo reikalu (ypač istorijai) ir liaudies poreikiais; nei pedagoginis aspektas, nei tautos integralumo motyvas dar nekeliamas¹⁴⁹. Memorandume pažymėta, jog lietuvių kalbos turėtų mokytis visi Žemaičių dvasinių seminarijų ir dalis Vilniaus vyskupystės klierikų, dalis mokytojų seminarijos kandidatų, valdininkai, keitinantys dirbti lietuviškose apskrityse, ir mokslininkai, žadantys tirti šiaurės tautų istoriją,— taigi didelė inteligentijos dalis. K. Kontrimas plačiai aptaria tinkamiausią kandidatą lietuvių kalbos mokytį ir randa vienintelį L. Uvainį: jo platus išsimokslinimas neleistų lektoriui tapti pajuokos objektu. Vadinasi, luomiškumas ir pačią liaudies kalbą darė tik pajuokos vertą. Pasiūlymas buvo priimtas 1825 metais¹⁵⁰. Universiteto Literatūros ir laisvųjų menų fakultetas svarstė, kuriais naujais dalykais papildyti skaitomus kursus, ir nutarė įsivesti Rytų tautų kalbas ir jų istoriją (algos dėstytojui numatoma 1500 rb metams), slavų kalbą ir literatūrą, kurias jau savo noru skaito prof. I. Loboika, pedagogiką ir didaktiką (500 rb), enciklopediją ir metodologiją (500 rb), lietuvių kalbą (400 rb)¹⁵¹. Kaip iš aukšto žiūrėta į tą lektoratą, rodo ir mažiausias iš visų atlyginimas lietuvių kalbos dėstytojui.

Nebeminima siūlyme nei lietuvių kalbos nauda mokslui, nei mokykloms, pagrindinis argumentas — tikibiniai reikalai. Šis fakulteto nutarimas nebuvo įvestas. Reakcija stiprėjo, K. Kontrimas iš universiteto jau buvo išvarytas, ir pažangiosios pedagoginės idėjos vis labiau slopinamos, nors laikas žadino naujas socialines bei kultūrinės jėgas, ir jos nesulaikomai reiškesi, nors tiesiogiai mokyklų administracija — universitetas — jų nerėmė.

K. Kontrimo memorandumas konkrečios įtakos mokykloms neturėjo. Jis tik simptomingas faktas, rodęs, kaip ta universiteto žmonių grupė, kuri laikėsi palyginti radikalių socialinių pažiūrų ir kartu nenutraukusi ryšio su krašto kultūra, pamažu vis labiau atsiliepia į lietuvių liaudies poreikius ir jau tam tikrais momentais ima nutuokti ir lietuvių nacijos tapsmą. L. Uvai-

¹⁴⁸ I. Karpio testamentą dažnai suplakant su jau universiteto sudarytu Joniškėlio mokyklos įkūrimo dokumentu, atsirado literatūroje versija, kad pats I. Karpis įrašęs lietuvių kalbą.

¹⁴⁹ *Lukšienė M.* Kazimieras Kontrimas ir jo memorandumas dėl lietuvių kalbos.

¹⁵⁰ *Merkys V.* Simonas Daukantas.— V., 1972, p. 63, 64.

¹⁵¹ Literatūros ir laisvųjų menų fakulteto 1823—1828 m. ataskaitos.— CVIA, f. 721, ap. 1, b. 1115, l. 49, 50.

¹⁴⁶ VUB, f. 13, b. 219, l. 18—19.

¹⁴⁷ VUB, f. 18, b. 11, l. 38.

nio, kai jis gyveno Vilniuje, ryšiai su profesoriais P. Norvaiša ir Z. Nemčevskiu turbūt neatsitiktiniai. Savaiame kyla mintis, kad gal per šią trijulę „separatistą“ K. Kontrimą galėjo pasiekti žinios apie vienokias ar kitokias lietuviškas pradinės mokyklas, leidžiamas ir rengiamas lietuviškus vadovėlius. Informacija galėjo ateiti ir iš kitur — iš jaunimo, su kuriuo K. Kontrimas mėgo plačiai bendrauti. Juk tais pačiais metais (1822) S. Daukantas rašo pirmąją lietuvišką Lietuvos istoriją, už lietuviškas knygas kovoja A. Strazdas, V. Valmikas ir kt. Sudėtingas lietuvių tautos integravimasis ir demokratinės nacionalinės kultūros formavimasis jau vyko. Šių procesų sandai plėtojosi ne visi vienu metu ir ne vienu lygiu. Vilniaus universitetas, kaip mokslo institucija, čia buvo teigiamas veiksnys, tačiau mokyklų administravimo, taigi ir ugdymo prasme kartais atliko prieštariną vaidmenį: ir skatinantį tą procesą, ir trukdantį jam.

Vilniaus švietimo apygardos mokyklų vadovybė, tęsdama Edukacinės komisijos darbą, kūrė lenkų nacionalinę mokyklą, įžengusią į antrąją raidos pakopą, kada jau stengiamasi, kad visas mokymo turinys orientuotųsi į nacionalinę kultūrą. Mokyklai keliamas uždavinys parengti nacionaliniu atžvilgiu vienašalią inteligentiją. Tačiau iš laiko perspektyvos, skaitydamas emigracijoje paskaitas apie slavų literatūras, A. Mickevičius tuo atžvilgiu padarė Edukacinei komisijai, o kartu ir jos tęsėjai Vilniaus švietimo apygardai esminių priekaištų. Ji nesugebėjusi į mokymą įdėti nacionalinio turinio, užsakinėjusi vadovėlius svetimiems, nors ir žymiems autoriams. Iš viso jos auklėjime daug nenuoseklumų: „... enciklopedistų rašytos knygos keistai prieštaravo religiniam auklėjimui, paliktam dvasininkų rankose. Logika, tikslieji mokslai ir visa, ko mokyta mokykloje, buvo dėstoma materialistine kryptimi. Pagalbiniai istorijos rinkiniai, sudaromi iš svetimšalių respublikonų veikalų, diegė neapykanta monarchijai dvelkiančias tezes, o šalia to stengtasi mokiniam įrodyti, kad vienintelė priemonė išgelbėti feodalinę Respubliką esanti paveldima monarchija“¹⁵². Dalį tų prieštaravimų universitetas, žinoma, bandė taisyti; vadovėliai jau buvo rašomi dažniausiai čia pat vietos žmonių. Švietimo vadovybė tebetęsė Edukacinės komisijos pabrėžiamą tendenciją laikyti Lietuvą tik Lenkijos provincija. Tačiau kai kurių dėstytojų paskaitose kad ir neryškiai reiškęsi atskirumo nuo Lenkijos mintis, o dalis vidurinių mokyklų buvo įsivedusios Lietuvos istoriją atskiru dalyku.

¹⁵² *Mickiewicz A.* Dzieła / Pod redakcją prof. dr. M. Kridla.— Warszawa, 1929, t. 15—16, s. 151.

Apžvelgus švietimo sistemos koncepcijas ir jos ryšius su socialine visuomenės struktūra, aiškėja, jog tarp to meto intelektualų sunku rasti žmogų, teoriškai neigiantį liaudies švietimo būtinumą. Tačiau požiūris į tą klausimą įvairuoja. Daugelis laikosi Edukacinės komisijos nužymėto kelio duoti liaudžiai praktiškų žinių, keliant visų pirma ekonominį jos produktyvumą. Retas galvoja apie visiems vienodą kelią į mokslą. Prie pačių reakcingiausių projektų priskirtinas prof. J. Chodančio (1823) pasiūlymas. Valdančiajai klasei jis teikia „scientinį“ — mokslinį — metodą, duodantį mąstymo, sisteminimo, apibendrinimo įgūdžių ir atveriantį kelią į mokslą ir valdymą. Liaudžiai skiriamoms pradinėms mokykloms daugiau tinkas mechaninis, paremtas atmintimi ir vien praktinis mokymo būdas, kuris neugdytų žmogaus protavimo¹⁵³. Taigi luominėje visuomenėje mokymo metodai atlieka socialinę funkciją. Tai ne atsitiktinis ir ne vienintelis atvejis. Šviečiamajame amžiuje palyginti sparčiai plėtojantis pedagogikai, mokymo metodas ne kartą buvo suabsoliutintas. Antai gana plačiai ir itin kritiškai Vilniaus parapinių mokyklų mokytojų darbą nagrinėję P. Norvaiša su Z. Nemčevskiu savo vizitavimo akte primena Dž. Loko mintį, „kad vidutinių gabumų ir riboto mokslo mokytojas gali daugiau išmokyti mokinius, negu pats moka, jei tik jis bus informuotas, kaip turi savo amatą dirbti“. Ir čia pat priduria: „tebūnie netiesa, ką šis filosofas tvirtina, jog net ir motinos, pačios nemokančios lotyniškai, galinčios savo vaikams duoti tos kalbos pradmenis“¹⁵⁴.

Kai kurie kėlė mintį, kad susidūrimas tarp baudžiavinės santvarkos ir švietėjiškos visuotinio mokymo idėjos neišvengiamas. Į jį žiūrima dvejopai: a) norima išlaikyti esamą santvarką, ir todėl stengiamasi kiek galima riboti liaudies švietimą; b) kritiškai vertinant santvarką, matomas glaudus ryšys tarp socialinių ir švietimo klausimų. Antai prof. J. Sniadeckis buvo pareiškęs, kad neturinčiam asmeninės laisvės ir įvairiomis prievolėmis apkrautam valstiečiui baudžiauninkui platesnis švietimas būtų nelaimė, nes jis pradėtų įsisąmoninti savo padėties nežmoniškumą¹⁵⁵. Tai ne vienišas balsas. Vis plačiau įžvelgiama, jog švietimas keičia žmogaus sąmonę, bet savaiame laisvės nesukurs. Kitas dalykas, kad, ypač bijodami revoliuci-

¹⁵³ *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 317, 318.

¹⁵⁴ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 221, l. 4.

¹⁵⁵ Rozprawa o nauk matematycznych początku, znaczeniu i wpływie na oświecenie powszechne.— In: *Sniadecki J.* Pisma rozmaite. Wyd. 2. Wilno, 1819, t. 2, s. 259.

jos, XIX a. pirmojo ketvirčio nuosaikieji švietėjai tikisi humanizuoti socialinius santykius, pirmiausia perauklėdami feodalų sluoksni. Panašiai, tačiau su kitokiu atspalviu valstiečio švietimą svarsto nežinomas autorius, kurio išlikusiam rankraštyje kalbama apie valstiečio padėties gerinimą¹⁵⁶. Tiesiog nurodoma, jog dėl savo tamsumo, visuomeninės padėties nesuvokimo valstietis ir velka priespaudos jungą; tai „yra tie savotiški stiprūs pančiai, kurie, varžydami jo (valstiečio) valią, paverčia jį bejėgiu“. „Apšviesti jį, nuimti tamsumo šydą ar tai nereikia sutraukti jo valią varžančius pančius ir leisti vystytis jo galiai“, nes „protas ir fizinės jėgos jam duotos tam, kad suprastų savo interesus ir dirbtų sau, tuo tarpu iš tikrųjų jis priverstas dirbti kitam“. Nežinomas autorius savo svarstymus apie švietimo poveikį baigia įspėdamas dvarininkus, jog, nepanaikinus baudžiavos, švietimas nesukurs norimos laimės, o gali būti tik pavojingas: „Tad saugokimės apšviesti savo pavaldinius, jeigu nenorim jiems duoti laisvės, kitaip užtrauktumėm tuo jiems, sau ir visai šaliai neišmatuojamas nelaimės“¹⁵⁷. Šio įspėjimo turbūt nereikėtų suprasti pažodžiui, veikiau ironiškai, nes baudžią bent jau intelektualai vertino neigiamai. Daugelis liberalių dvarininkų, tarp jų universiteto žemės ūkio mokslų katedros vedėjas prof. M. Očapovskis pasisakė už agrarinę pažangą: siūlė kelti valstiečius į vienkiemius, panaikinti lažą, skatinti samdomąjį darbą, tačiau pats katedros vadovaujamas ūkis Pilaitėje buvo tapęs lažinio ūkio centru. Keliama švietimo socialinė funkcija, kurios turinys, kad ir nuosaikiausias, nebesiderina su paties gyvenimo santvarka. Tai nebuvo pavienė nuomonė. Antai prof. M. Mianovskis viename universiteto susirinkime kalbėjo, kad medicinos nauda pareina ne tik nuo gydytojų išsimokslinimo, bet ir nuo bendro krašto švietimo lygio¹⁵⁸. Vadinasi, nepakėlus bendrojo švietimo lygio, mokslo rezultatai iš tikrųjų prieinami tik iš dalies. Tai brandžios mintys, bet šie intelektualai nesvarstė, kaip konkrečiai padėti liaudžiai šviestis ne vien pradinėje mokykloje. O liaudies vaikai, nepaisydami jiems daromų kliūčių, savarankiškai ėjo mokslus. Kai kurie mokytojai, tiesiogiai matę šį reiškinį ir patys patyrę tą pačią dalią, ieškojo būdų pagelbėti tokiems pasiryžėliams. Be anksčiau minėto K. Bogušo projekto, žinomas Žemaičių Kalvarijos mokyklos, kurioje mokėsi didžiausias valstiečių vaikų procentas, pasiūlymas Vilniaus gubernijos mokyklų direkcijai (1823)

¹⁵⁶ Myśli o poprawie stanu włościan poddanych.— VUB, f. D, b. 1138^A (Šį rankraštį plačiai panaudojo A. Makarevičius disertacijoje „Ekonominė mintis Lietuvoje feodalinio ūkio irimo ir kapitalistinių santykių formavimosi sąlygomis“. V., 1962).

¹⁵⁷ Ten pat, p. 169, 177, 182, 183.

¹⁵⁸ Mianowski M. O użyteczności sztuki lekarskiej w miarę stopnia powszechnego oświecenia.— Dziennik Wileński, 1818, t. 2, s. 332.

sukurti naują, kiek supaprastinto mokymo turinio vidurinę mokyklą, palengvinančią minėtai kategorijai mokinių įgyti vidurinę išsilavinimą. Tos mokyklos direktorius kun. F. Jachimavičius rašė: daug mokinių, stigdami lėšų ir maisto „arba silpnai tepajėgdami mokyti vyresnėse klasėse“, nebaigia mokyklos. Todėl mokiniai ir tėvai prašo, o mokykla juos palaiko, „kad silpnai pajėgiantiems mokyti ir neturtingiems mokiniams būtų leista trumpiau mokyti, o dalykai, kurie jiems mažiau reikalingi ir kuriems turi būti skiriama daugiau laiko, būtų palikti stipresniems ir gabesniems mokiniams. Gavus leidimą steigti tokią supaprastintą mokyklą, tie „nelaimingieji“ tuoj būtų atrinkti,— jų nesusidarytų daug“¹⁵⁹.

Ta pati Žemaičių Kalvarijos mokykla kitu atveju (1826) yra prašiusi leisti jai eiti sustiprintą lotynų kalbos kursą, kitaip tariant, palikti senąją programą, nes ji reikalingesnė tos mokyklos mokiniams, daugiausia einantiems į dvasininkus. Abu šie prašymai—savotiška esamos mokyklų sistemos kritika, atsiliepianti į einančių toliau mokyti poreikius, tačiau dar ne visai įsiklausiusi į naujausias gyvenimo tendencijas, o besiremianti jau atgyvenusiomis mokymo turinio schemomis.

3. Ugdymo klausimai 1803—1831 m. Vilniaus spaudoje

Nuo XIX a. pradžios pastebimai stiprėja spaudos vaidmuo kultūriniam gyvenime. Deja, lietuviškos periodikos Didžiojoje Lietuvoje visą pirmąją amžiaus pusę nepavyksta išleisti, ji tepasirodo Mažojoje Lietuvoje, bet dėl aiškiai protestantiško pobūdžio skaitoma tik ten gyvenančių lietuvių. Palyginti gausi periodika lenkų kalba (7 pavadinimai)¹ buvo glaudžiai susijusi su universitetu, dažnai jo žmonių redaguojama ir skiriama daugiausia inteligentijai. Apytikriai ligi 1820 m. spaudoje vyrauja šviečiamosios tendencijos, vėliau ima rasti romantizmo reiškiniai, gausėja informacijos apie tokius nacijos specifinius požymius, kaip praėities tradicijos, etninės savybės, taip

¹⁵⁹ CVIA, f. 657, ap. 2, b. 1252, l. 183.

¹ „Kurjer Wileński“ (1806—1811 m. redagavo pijorai, 1812 m.—R. Danilavičius, 1813—1814 m.—E. Slovackis, nuo 1817 m.—A. Marcinovskis); žurnalai: „Gazeta Literacka Wileńska“ 1806 m. (red. G. E. Grodekas ir K. Kontrimas), „Pamiętnik Magnetyczny Wileński“ 1816—1818 m. (red. D. E. Lachnickis), „Tygodnik Wileński“ 1804—1806 m. ir 1815—1822 m. (red. J. Zavadzki, M. Balinskis, S. Sidlovskis), „Dziennik Wileński“ 1805—1806 m. (red. S. B. Jundzilas, A. Sniadeckis ir kt.) ir 1815—1830 m. (red. K. Kontrimas ir A. Marcinovskis), „Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej“ 1819—1824 m. (red. K. Kontrimas), „Wiadomości brukowe“ 1816—1822 m. (red. K. Kontrimas, J. Richteris).

pat tautosaka,— apskritai kraštotylinė tematika², gilėja ryšiai su savuoju kraštu. Atitinkamai keičiasi beįdrosios didaktinės kultūros linkmės. Čia bus paliestas tik vienas kitas momentas, padedantis susivokti, kiek to meto periodika skatino demokratinę ugdymo kryptį.

Specialiai liaudies švietimui ir ypač socialinei globai buvo leidžiamas žurnalas „Labdarybės veikla krašte ir užsienyje“. Nors jį redagavo K. Kontrimas, leidinys buvo margas, slystantis paviršiumi. Jis skatino individualią labdarybę, davė nemažą įvairios informacijos, bet nesugebėjo jos pakylėti ligi platesnio visuomeninio skambėjimo. Antai aprašytos J. Rupeikos išlaikomos 2 parapiinės mokyklos Seduvoje, A. Emalėjinavičiaus — Vabalninke ir kt. Demokratiškai sužymėtos Salantų špitolės statybai aukojusių ar joje dirbusių valstiečių pavardės su lietuviškomis galūnėmis (pvz., Razmus, Zabitis, Uderis ir kt., tačiau šalia Pabrez, Jaksztajė ir kt.)³. Spausdinamas J. A. Giedraičio kreipimasis į Žemaičių vyskupystės kunigus, raginantis kiekvienoje parapijoje steigti po mokyklą. Žadama paaukštinti tarnyboje tuos neturtingų parapijų dvasininkus, kurie rūpinis švietimu, ir grasinama turtingų parapijų apsileidusiems klebonams, kad jiems bus tiesiog įsakyta steigti bei globoti mokyklas⁴. Norėdamas aprūpinti parapijas aukštesnės kvalifikacijos mokytojais ir kartu įpratinti jaunus dvasininkus-vikarus naudingai leisti laisvalaikį bei apsaugoti juos nuo dvasininkiją edančių ydų, J. A. Giedraitis tuo pačiu metu išsiuntinėtam aplinkraštyje siūlo jiems mokytį vaikus⁵. Žurnalas spausdina J. A. Giedraičio pranešimą apie jo valdymo metu pasipildžiusias fondacijas ir palikimus⁶, taip pat vyskupo ataskaitą apie elgetynų (špitolių) vizitavimą⁷.

Visos žinios pateikiamos faktografiškai, nekomentuojamos, neliečiamos esmės to meto problemos, pvz., kad ir lietuvių kalba mokyklose, nors tuo pačiu laiku K. Kontrimas įteikia savo memorandumą universitetui. Vienintelis platesnis pradinės mokyklos paskirties ir mokymo turinio klausimus svarstantis J. Chodzokos straipsnis anaipol neskelbė kiek demokratiškesnių

² Ji plačiau nagrinėjama: *Maciūnas V.* Lituaništinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje.— K., 1939.

³ *Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej*, 1821, Nr. 1, s. 26.

⁴ Ten pat, p. 16—18.

⁵ Od Biskupa Zmudzkiego i Kawalera Xięcia Giedroycia do Duchowieństwa Dyecezyi Zmudzkiej.— Kn.: *Maciūnas V.* Lituaništinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje, p. 301—302.

⁶ Wiadomości o funduszach i legacyach w dyecezyi Zmudzkiej za rządów terażniejszego biskupa i Kawalera Józefa Arnolda Xiążęcia Giedroycia nastalych.— *Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej*, 1821, Nr. 1.

⁷ Stan szpitalów parafialnych czyli gospod dla ubogich w dyecezyi Zmudzkiej podług wizyty jeneralney samego biskupu J. Giedroycia w r. 1821 odprawionej.— Ten pat, 1822, p. 752.

minčių: liaudžiai paliko tik siaurą profesinį lavinimą ir parapiinę mokyklą laikė jos mokymosi pradžia ir pabaiga.

Apie 1802—1824 m., ėmus labiau domėtis istorija, žurnalas paskelbė du straipsnius iš Lietuvos švietimo praeities: „Kolegija lietuviams Prahoe“ ir „Motinos informacija kunigaikščiams Jonušui ir Mykolui Kaributui Višnioveckiams, t. y. pamokymai į užsienį vykstantiems mokslų baigti sūnams, kaip elgtis, ką aplankyti“ (XVII a.⁸). Tai buvo graži pradžia, tik ji ano meto spaudoje nevirto tradicija.

Kiti periodiniai Vilniaus leidiniai daugiausia buvo populiarinio pobūdžio. Išimtį sudarė Nenaudėlių draugijos organas satyrinis „Gatvės žinios“.

Nemaža rašyta pedagoginiais klausimais. Antai žurnalas „Vilniaus dienraštis“ buvo įsivedęs pedagogikos skyrelį. Originalių pedagoginių minčių šioje spaudoje reta. Ne kartą, rašant apie žymius pedagogus, jų idėjų esmė likdavo neatskleista, pvz., apie Z. Z. Ruso⁹, G. Leibnicą (G. Leibniz)¹⁰, R. Oveno (R. Owen) eksperimentą Anglijoje su liaudies vaikų darbo mokykla. Jokių praktinių išvadų savajam kraštui nedaroma, gal tik pažymėtina, kad informacijoje skeptiškai vertinamas R. Oveno pasiklovimas auklėjimu, prigimties nepaisymas; šia proga cituojamas H. Fildingo posakis: „Išvaryk prigimtį pro duris, ji įlīs pro langą“¹¹.

Plačiau ir giliau rašoma apie H. Pestalocį. Antai J. Mostovskis¹² išdėsto jo metodo esmę, mokymosi teorijos pagrindus, pabrėžia mintį, kad prigimties rankose paliktas žmogus niekada neiškoptų iš pirmykštės būklės, kad H. Pestalocis nori tam tikromis pratybomis rengti dirvą natūraliam, bet ir spartesniam žmogaus plėtojimuisi. Taigi straipsnis priklauso Lietuvoje tuo metu labiausiai paplitusiai kryptį, kuri kritiškai žiūrėjo į natūraliosios pedagogikos tendenciją pervertinti biologinę žmogaus pusę, akcentuojant savaiminį jo vystymąsi. Demokratinė H. Pestalocio idėjų socialinė prasmė, deja, liko šešėlyje.

Iš rusų kalbos verstame J. Siverso straipsnyje, kur lyginami H. Pestalocio ir Belio ir Lankasterio metodai, nepamiršta-

⁸ Informacya Januszowi i Michałowi Karybutowi xiążętom Wišnioveckim dana przez ich matkę.— *Dzieje dobroczynności krajowej i zagranicznej*, 1823, Nr. 2; *Kollegium dla Litwinów w Pradze*.— Ten pat, 1823, Nr. 4.

⁹ Pielgrzymka do grobu Jana Jakuba Russo... w roku 1802 odbyta przez P. Thiebault.— *Tygodnik Wileński*, 1819, t. 8.

¹⁰ Listy Leibnica do Piotra Wielkiego Cesarza Rossyjskiego i do niektórych Urzędników Państwa.— *Dziennik Wileński*, 1826, t. 1.

¹¹ Knygos „Anglia i Szkocya, przypomnienia podróży roku 1820 i 1824 odbytey przez Krystyna Lacha Szyrmy...“— Warszawa, 1828—1829, vol. 3, recenzija, pasirašyta Y. Y.— *Dziennik Wileński*, 1829, t. 8, s. 199.

¹² *Mostowski J.* Instytut Pestalotsego.— *Dziennik Wileński*, 1806, t. 5.

mos ir socialinės problemos. Autorius siūlo jungti abu metodus... „nes vienas lavina protą, o antrasis palaiko mokykloje tvarką; pirmojo tikslas — pažadinti protinę veiklą ir formuoti išmintį, antrojo — mechaninės pratybos“¹³. Tačiau pradėjęs nagrinėti žemesniųjų sluoksnių mąstymo lavinimą, autorius pabrėžia būtiną sąlygą — drauge gilinti ir jų priraišumą religijai; kitaip geriau palikti liaudį tamsią, kokia ji yra¹⁴. Ne vieną pedagogą domino Vakaruose vykstantys bandymai derinti darbinį liaudies vaikų mokymą su bendruoju lavinimu (H. Pestalocio, R. Oveno, F. Felenbergo), tačiau, deja, kaip ir daugelis feodalinės ar kapitalistinės visuomenės atstovų, ir mūsų minėtasis autorius žavisi ne galimybe per darbą ugdyti vaiko asmenybę, o tuo, kad tokios mokyklos galėtų pačios išsilaikyti ir nieko nekainuotų. Taigi darbinio ugdymo idėjos demokratinis aspektas lieka nepastebėtas.

Plėtojantis psichologijos mokslui, pedagogikoje ryškėjo dviejų krypčių konfrontacija dėl ontogenetinių ir filogenetinių veiksnių pirmavimo ugdant. Vienos krypties atstovai absoliutinio auklėjimo galimybes, kitos — įgimtą savybių nekintamumą. Vilniaus periodika kraštutinių pozicijų apskritai neskelbė, daugiau ieškojo tų dviejų krypčių sąveikos. Žinoma, kai kurie straipsniai artėja tai prie vienos, tai prie kitos krypties. Antai iš vokiečių kalbos verstame K. Garvės (Ch. Garve; 1742—1798) straipsnyje apie jaunimo protinių gebėjimų pažinimą¹⁵ patariama stebėti vaiko suvokimo ryškumą ir lengvumą, dėmesio koncentravimą ir jo pobūdį (konkretų ar abstraktų), vaiko skonį (sakyti, vertinimo gebėjimus) ir vaizduotę. Toks pažinimas padėsia pedagogui auklėti, o pačiam jaunuoliui labiau pasitikėti savimi ir geriau pritaikyti savo gebėjimus darbe¹⁶. Čia pat autorius pastebi: „Gamta nenori, kad mes su savo protu kištumės į visus jos reikalus, ir pagaliau ji savo darbą atlieka taip gerai, nei geriau, negu mes su savo skvarbumu sugebėtume“¹⁷. O štai kitas autorius J. K. (Kosakovskis?) pripažįsta auklėjimo pirmumą, suprasdamas jį kaip aplinkos veiksnių kompleksą, todėl nė vienas žmogus negaunąs vienodo auklėjimo¹⁸. Žmogaus smegenų veiklos mechanizmas dar esąs neištirtas, todėl sunku pasakyti, kokie yra žmonių skirtumai, iš viso jis abejoja, ar tai galėsia būti kada ligi galo sužinota¹⁹ ir ar galima visai pasitikėti auklėjimu²⁰.

¹³ Sievers J. Porównanie metody Pestaloziego z metodą Bella Lankast-ra.— Dziennik Wileński, 1818, t. 2, s. 323.

¹⁴ Ten pat, p. 322.

¹⁵ Garve Ch. Opyt o poznawaniu zdolności umysłowych w młodzię.— Dziennik Wileński, t. 2, s. 26.

¹⁶ Ten pat, p. 66, 67.

¹⁷ Ten pat, p. 66.

¹⁸ J. K. Edukacya.— Dziennik Wileński, 1806, t. 5, s. 104, 105.

¹⁹ Ten pat, p. 111.

²⁰ Ten pat, p. 117.

Dar giliau ir kritiškiau į abiejų krypčių absoliutinimą „Gatvės žiniose“ žvelgia nežinomas autorius (iš galvosenos ir plunksnos tegalėtų būti A. Sniadeckis). Vaizdelyje „Gydymo metodai“ trys gydytojai gydo tris ligonius. Du iš jų savuosius nuvaro į kapus, o išmintingasis daktaras, pavarde „Gilinkis“ (Zgłębiaj), iš savo ligonio „... nesiryžo valyti, perdirbinėti ir kurti naujos būtybės“. Tuo tarpu iš kitų dviejų vienas tvirtino, kad prigimtis iš pagrindų sugadinta, antrasis — kad ji visai tobula, vienam vis rūpėjo ją valyti, o antram — stiprinti. Todėl ir numarino savo ligonius. O išmintingasis pirma stebėjo sąvąjį ir tada nusprendė, kad jo ligonis, grafas, „per daug vartoja, o nieko nedirba; vienas savo prigimties jėgas išnaudojo per daug, kitas — per mažai“. Staigus posūkis į vieną ar kitą pusę galėtų tik pražudyti ligonį²¹. Iš konteksto atrodo, kad darbas suvokiamas daugiau kaip veikla, jo socialinė ir dorovinė funkcija neliečiama; itin šiuolaikiška, kad iškeliamas ne tik atskirų žmogaus psichikos funkcijų ryšys, bet ir idėja, jog vienos kurios intensyvus lavinimas teigiamai veikia ir kitas. Siuo atveju žmogus suvokiamas kaip biologinė būtybė izoliuotai nuo aplinkos — socialinių veiksnių, bet jei tai A. Sniadeckio straipsnis, žinome, jog jis pabrėžė kiekvienos būtybės sąveiką su aplinka, sugebėjo kaip reta talentingai jungti medicinos, gamtos pažinimo ir savo paties žmonių psichologijos stebėjimus. Jo, mokslininko, kelias tartum atsiliepia į žinomo gamtininko Z. Kiuvjė (Cuvier) kvietimą ne izoliuotis moksle atskiromis specialybėmis, o tik koordinuojant ir sintetinant visas mokslo šakas, galima pasiekti mokslo pažangą. Z. Kiuvjė pranešimą, skaitytą prancūzų Mokslų Akademijoje Paryžiuje, 1816 m. buvo perspausdinęs „Dziennik Wileński“²².

Apie mokslo šakų ryšį, ypač atskiro dalyko (konkrečiai — matematikos) lavinamąją reikšmę įdomių minčių pareiškė prof. Z. Nemčevskis, baigdamas 1813 mokslo metus universitete²³. Jis iškėlė matematikos reikšmę, argumentuodamas, kad pati matematika yra tiesų telkinys be jokios apgaulės ir netikrybių priemaišų, todėl pratina jaunimą prie tiesos²⁴; ji teikia džiaugsmo, pažįstant tiesą, dėl to, skatindama prie protinio darbo, prisideda prie intelekto pažangos²⁵ ir kartu žadina pamilti mokslą; žmogus, gerai perpratęs matematikos logiką ir metodus, juos panaudos kitose srityse²⁶. Atskleidžiama jau moralinė mate-

²¹ Metody leczenia.— Wiadomości Brukowe, 1819, Nr. 123, s. 64.

²² Rozwagi nad terażniejszym umiętności kierunkiem i nad jey stosunkiem ze społecznoscią.— Dziennik Wileński, 1816, t. 4, s. 404.

²³ Niemczewski Z. O duchu i pożytkach nauk matematycznych rozprawa czytana na posiedzeniu publicznym Cesarzkiego Uniwersytetu Wileńskiego dnia 30 Czerwca 1813 r.— Dziennik Wileński, 1822, t. 3, s. 85—100.

²⁴ Ten pat, p. 87.

²⁵ Ten pat, p. 86.

²⁶ Ten pat, p. 87.

matikos mokymosi nauda²⁷. Tai Sviečiamajo amžiaus mintis, kad pačiame moksle glūdi vertybinės orientacijos, taigi ir moralės pagrindai. Drauge pabrėžiama lavinamoji bei ugdomoji kiekvieno mokomojo dalyko funkcija ir gebėjimo perkelti metodą iš vienos srities į kitą reikšmė. Šios mokymo problemas aktualios ir šiandien.

Toje pačioje Vilniaus periodikoje suabejota supaprastintais švietėjiškais naudos ir laimės ugdymo tikslais. Laimės esmė niekada negali būti apibrėžta, todėl negalima jos laikyti auklėjimo tikslu²⁸. „Pareigos šalis yra aukštesnė už vilties ir baimės šalį... viskas ten nekintama, griežta, viskas yra amžina, ieškoma ne palaimos iš dorovės, bet pačios dorovės...“²⁹. Kantiškos pareigos imperatyvas straipsnyje grindžiamas religiniais motyvais, o I. Kanto ugdymo tikslo formuluotė — „kiekvieną žmogų ištobulinti tiek, kiek jis pajėgus“ — taisoma: „auklėjimo tikslas — duoti auklėtiniui valią ir priemones pasiekti tobulumą, kuriam jis po tam tikro laiko bus pajėgus“³⁰. Būtina sėkmingo ugdymo sąlyga — įdiegti „vidinio judėjimo“ poreikį³¹. Ši vidinio progreso mintis gerokai atitraukta nuo žmonių socialinių santykių. Vis dėlto viena pastaba nuspalvina ją sociališkai: auklėtinis neturįs savo tobulėjimo riboti socialinės santvarkos matais. Tai priešinga „protingos tikrovės“ tezei.

Individo, kaip tam tikro mikrokosmoso, koncepcija, ypač plėtojama XIX a. pirmajame ketvirtyje ir įvairiais aspektais einanti per romantinį meną, plečiasi ir gilėja. Neatsitiktinai Vilniaus periodikoje matome vienos iš prancūzų romantizmo atstovės ponios de Stal (de Stael) ištrauką iš jos pagarsėjusios knygos „Apie Vokietiją“. Ištraukoje apie naujosios filosofijos įtaką mokslams atkreipiamas dėmesys į vienpusiškumą, labiausiai intelektualines žmogaus galias apimančią to mikrokosmoso sampratą. „Tai, ką mes vadiname klaidomis, prietarais, gal pareina nuo bendrųjų mums dar nepažįstamų pasaulio dėsnių?“³² — klausia autorė. „Žinoma, nesiūlome mesti patirties kelio, tokio reikalingo mokslui. Bet kodėl jo nepaskirti vyriausiu vadovu kuo plačiausios filosofijos, kuri apimtų pasaulio visybę, kartu neniekintų ir tamsiosios (naktinės), dar nenušviestos prigimties pusės?“³³. Tai tiesiogiai syja su A. Mickevičiaus eilėraščio „Romantiškumas“ — pirmąja romantizmo kregž-

de Vilniuje — idėjomis. To meto pedagogikoje ir jai talkinančioje dar visai nesusistemintoje ir neišsiskyrusioje kaip mokslo šaka pedagoginėje psichologijoje žmogaus sąmonės sritis nebuvo pradėta tirti.

Taip plėtėsi individualybės, kaip atskiro mikrokosmoso, suvokimas ir pažinimas. Tas pasaulis vis dar uždaras, nesusijęs su konkrečiomis socialinėmis bei kultūrinėmis sąlygomis, tačiau kartu, kad ir netolygiai, gilėjo ir išorinių, už asmenybės egzistuojančių veiksnių komplekso analizė. Šių dviejų sričių sąveikos pažinimas ir vadovavimas jai — viena iš pagrindinių ugdymo veiklos sferų, o tai savo ruožtu luominėje visuomenėje sąlygoja ideologinės pozicijos. Dažnai reikėjo įveikti šimtmečiais susiklosčiusius stereotipus. Sunku buvo įsivesti naujuosius žmogaus individualybės pažinimo laimėjimus į mergaičių ar liaudies vaikų ugdymo praktiką, ir poslinkiai čia itin lėti.

XIX a. pirmojo ketvirčio Vilniaus periodikoje palyginti nemaža svarstoma apie mergaičių bajoraičių rengimą gyvenimui. Vyrauja požiūris, jog moters gyvenimą sudaro tik šeima, vyras ir vaikai, todėl vienintelis auklėjimo tikslas — suformuoti tokį moters būdą, kad ji galėtų tik jiems aukotis³⁴. Būsimoji žmona turinti dar išmokti padėti vyrui šeiminkauti, todėl reikia mažinti tuščią kalbų mokymąsi (turima galvoje prancūzų kalba). — Tai bendra praktinio elemento stiprinimo auklėjime apraška.

Buvo ginčijamasi dėl mergaičių mokymo viešai ar namie. Pasitaiko šiandien mus tiesiog stebinančių savo reakcingumu samprotavimų: mokykloje-pensijone „valdžios, klusnumo samp-rata susijusi su daiktais, o ne su asmenimis. Čia visos teisės aptartos, visos pareigos apibrėžtos; bausmė, priešinimasis — viskas turi atitikti taisykles. Panelė ten gali įprasti paklusti protui ir teisybei. Tai gerai. Bet ką ji darys, kai reikės klausyti vyro... kai visą gyvenimą reikės klausyti svetimos valios? Vyras turi anksti suprasti, *kodėl* jis privalo būti klusnus, o moteris turi tik žinoti, *kam* ji turi būti klusni“ (išskirta aut.— M. L.)³⁵. Panašus požiūris dėstomas į moters darbą: jis turįs būti tik atokvėpis nuo prievolės maloninti vyrui gyvenimą. Tai ypač reakcingas moters auklėjimo traktavimas, net ir XIX a. pradžioje skambantis kaip groteskiška parodija. Tačiau tai buvo gyvenimo realybė. Ne taip jau toli ėjo ir tie straipsnių autoriai, kurie vertė prancūzų rašytojo didakto ir pedagogo F. Felono (1651—1715) mintis apie mergaičių auklėjimą³⁶.

³⁴ Niewiadomska. Marzenie wiejskie.— Dziennik Wileński, 1816, t. 4, s. 398.

³⁵ Ten pat, p. 89—90. Visai tos pačios mintys dėstomos E. Gizo (Guizot) knygoje „Moralės patarimai“ (Conseils de morale, 1828), kurią savo bibliotekoje yra turėjęs ir S. Daukantas.

³⁶ O edukaciji kobiet z Felona, z franc. p. X. M. Olszewskiego.— Tygodnik Wileński, 1821, t. 12, p. 320.

²⁷ Ten pat, p. 89.

²⁸ O celu edukacji. Wyjątek z dzieła Pani Necker de Saussure w roku 1828 wydanego pod tytułem: Education progressive ou étude du cours de la vie.— Dziennik Wileński, 1830, t. 9, s. 165.

²⁹ Ten pat, p. 172.

³⁰ Ten pat, p. 177.

³¹ Ten pat.

³² Wpływ nowey filozofii umiejętności. Wyciąg z dzieła Pani de Stael-Holstein w Niemczech.— Tygodnik Wileński, 1816, t. 1, Nr. 4, s. 59.

³³ Ten pat, p. 60.

Šalia to konservatyviojo požiūrio reikalaujama daugiau mergaičių pensijonų, kelti bendrą jų kultūrą³⁷, siūloma kiekvienai apskričiai turėti savo mergaičių mokyklą ir išmokslintų mokytojų moterų — vedėjų ir inspektorių³⁸. Bene pirmą kartą Lietuvos spaudoje nuskambėjo ir galimo moters profesinio savarankiškumo mintis. „Ypatinga gali būti moteriai šlovė,— rašoma,— kad ji turėtų ne vyro, o pačios asmeninį titulą. Nėra didesnio pagerbimo damai, kaip būti apskrities mokyklos vedėja“³⁹.— Tai dar pavienis balsas.

Daugeliu atvejų, kritikuojant to meto išprusintos moters modelį, pabrėžiama, jog jos jausmai puoselėjami neproporcingai, palyginti su proto lavinimu, kai tuo tarpu, ugdant berniukus, akcentuojamas intelektas. Mergaitės dėmesys koncentruojamas į jos išvaizdą, patikimą vyrams — tiesiog spartinamas seksualinis brendimas! Vos iš auklės rankų išėjusią mergaitę šokių mokytojas jau moko laikytis, šaudyti akimis ir kt., jai vis piešiamas būsimo vyras⁴⁰.

O štai „Gatvės žiniuose“ duoti groteskiški tariamos „Sentimentalios draugijos“ nuostatai⁴¹. Čia piešiamas sukarikatūrintas aristokratijos ir ją mėgdžiojančios vidutiniosios bajorių moterų gyvenimo paveikslas. Iš dalies užkliudomi ir vyrai. Šios draugijos nariai kalba tik prancūziškai, skaito prancūziškus romanus, moterys ypač jausmingos, vengia bet kokio darbo, puošiasi pagal paskutinę madą ir taip, kad nepakartotų viena kitos drabužio, lankosi įvairiuose pobūviuose, vaikus, ypač mergaites, auklės augina sentimentaliai, t. y. delikačiai, kad turėtų baltą odą, būtų vėjo neužpučiamos, saugomos nuo saulės spindulių ir kt. Sentimentalieji vyrai daug kuo panašūs į moteris; pabrėžiama, jog jie turi vengti nuobodžių mokslų ir mokyklos.

Praktiškai apie emocinio ir intelektualinio mergaičių lavinimo pusiausvyrą jau kalbama Deibelų pensijono spaudoje paskelbtoje auklėjimo programoje. Ten pat pažymima, kad lavinimo ribos priklauso nuo individo prigimties: „Kiekviena mokinė negali visko (kas programoje nurodoma) mokytis, bet turi būti pagal save pačią išbaigta“⁴².

Pasigirsta balsų prieš madą atiduoti mergaites auklėti į vienuolynus, priekaištaujama dėl nenatūralios aplinkos, ir todėl vienuolynai laikomi klaidingo auklėjimo įstaigomis. Pirmą kar-

tą pabrėžiama, jog mergaites reikia auklėti pasaulietišškai, tačiau pasaulietinis mokymo turinys plečiamas nedrąsiai, visą laiką joms ypač akcentuojamas religingumas⁴³.

Ligi 1830 m. niekas nekėlė koedukacinio auklėjimo idėjos. Iš tikrųjų ji egzistavo liaudžiai, nes papapinėse mokyklose mergaitės mokėsi kartu su berniukais vien todėl, kad nebuvo lėšų atskiroms mergaičių mokykloms ar klasėms, nors idealiame modelyje turėjo būti steigiamos bent atskiros klasės.

Bajoriškos visuomenės siūlomas moters modelis turėtų būti toks — tai sauganti dvaro židinį, pralavinta, padedanti vyrui ir savarankiškai tam tikrą ūkinio gyvenimo sritį tvarkanti žmona. Tą idealųjį moters modelį visokiais variantais plėtojo lenkų grožinė literatūra, dar akcentuodama moters, kaip patriotizmo puoselėtojos, vaidmenį. Apie liaudies moters modelį niekas niekur neužsimena. Iš viso mažai rašyta apie liaudies švietimą. Daugiausia šie klausimai nuskambėjo 1817—1822 m., kai Lietuvos bajorai svarstė baudžiavos naikinimo problemą. Tada ir Vilniaus universitetas buvo labiausiai susirūpinęs papapinėmis mokyklomis. Antai 1817 m. valstiečių ir dvarininkų santykių suregulavimo projekto autoriai kaip būtiną sugyvenimo sąlygą įrašo: „Tikrieji visų kraštų žemdirbiai dėl savo pašaukimo prigimties negali būti aukšto išsilavinimo ir turėti daug žinių. Mūsų lietuvių žemdirbiai nedaug tėra nutolę nuo šviesiųjų tautų žemdirbių. Pridėjus visai nedaug pastangų ir sumaniai tinkama linkme jas nukreipus, būtų galima juos netrukus sulyginti. Tačiau, antra vertus, šios klasės švietimas turi būti proporcingas kitų klasių švietimo lygiui. Todėl, tvirtinant, jog kurio nors krašto žemdirbiai yra nešviesūs, kartu daromas priekaištas ir kitoms klasėms. O iš to eina, kad ten vieni valia negali gerai vadovauti kitų valiai, nes blogiausi padariniai būna tada, kai neapsišvietęs valdo neapsišvietusius“⁴⁴. Nesiūlant griauti baudžiavinės santvarkos, straipsnyje aiškiai pasisakoma už žemdirbio švietimo ribojimą, tačiau kartu keliamą žemesniosios ir aukštesniųjų klasių švietimo priklausomybę ir nurodoma, kad kurios nors tautos kultūros lygis negali būti matuojamas vien aristokratijos pasiektu lygiu. Tai suponavo jau kitokį, negu feodaliniame santvarkoje įprastą, tautos ir jos sudėtinių dalių kultūros supratimą. Jau ne vienam buvo aišku, jog kultūros raidoje bajorijai nevertėjo izoliotis nuo kitų luomų gaivios jėgos. Maždaug šitai J. Sniadeckis yra formulavęs savo susirūpinimą, kai caro valdžia oficialiai uždraudė valstiečių vaikams siekti aukštojo mokslo. O 1825 m. prof. K. Pod-

⁴³ Kobiety, ich stan i wpływ na społeczność w różnych starożytnych i nowożytnych narodach.— Tygodnik Wileński, 1821, t. 1, s. 69.

⁴⁴ Badanie środków, tyle dla dobra kraju skutkujących co uwolnienie chłopów, a przytem projekt do ustawu.— Dziennik Wileński, 1817, t. 6, s. 563, 564.

³⁷ Mýsli o edukacyi kobiet.— Dziennik Wileński, 1816, t. 3, s. 44.

³⁸ Ten pat, p. 48.

³⁹ Ten pat.

⁴⁰ O tańcach. Wyiątek z Spektatora angielskiego.— Tygodnik Wileński, 1816, t. 1, s. 321—323.

⁴¹ Podróży prózniacko filozoficzney ciąg dalszy: Ustawy Sentymentalnego Towarzystwa.— Wiadomości Brukowe, 1819, Nr. 115, s. 51—54.

⁴² Wiadomości o składzie i urzędzeniu Instytutu żeńskiego Deybelów w Wilnie...— Dziennik Wileński, 1830, t. 9, s. 301.

časinskis, universitete skaitydamas paskaitą apie Lauryną Stučką-Gucevičių, ne tik paminėjo jo nekilmingumą, bet dar aptarė šios asmenybės pasiektą lygį, peržengusį tą ribą, kai nieko nebegalys pridėti nei giminės garsumas, nei atimti žema kilmė — jis pats daro šlovę visam kraštui⁴⁵. Taigi neluominio švietimo idėja vis giliau leido šaknis to meto pažangesnėje visuomenėje, bet stokojo aiškesnio socialinių jėgų vaidmens kultūros raidoje suvokimo.

Iš minėtų svarstymų apie ugdymą atskirai aptartinas tiesmukas verstinis A. Štorcho politinės ekonomijos knygos skyrelis apie nelaisvės poveikį žmogaus formavimuisi. Žmogus imamas ne izoliuotas nuo visuomenės, o glaudžiai su ja susijęs, tačiau vienu aspektu. Autorius aiškiai gina buržuazinę santvarką su jos civilizacijos pranašumais, drauge be jokios romantikos nusako buržuazijos santykį su liaudimi, kuriai nesiūlo jokių geresnių ateities perspektyvų. Įdomiausias yra vergo asmens nagrinėjimas. Nuolatinis netikrumas „skatina jį tapti tinginiu, apsileidėliu, vagimi, švaistytoju ir girtuokliu“, „vergas yra niekšingas ir padlaižys, tačiau po tuo tariamu paviršiumi slepia neteisingos padėties sužeistą širdį. Todėl, progai pasitaikius, jis tampa maištingas, kerštingas ir žiaurus“⁴⁶. Šis A. Štorcho apibūdinimas daugeliu atžvilgių primena mums kai kuriuos ir A. Klemento eilėraščiuose pasitaikančius valstiečio paveikslus. Feodalų sluoksnis jau seniai bijojo maištaujančio vergo. Ir tik XVIII a. antrojoje, ypač XIX a. pirmojoje pusėje pradėta pastebėti jo dvasinį, žmogiškąjį pasaulį ir jį laikyti bendrąja kultūros vertybe. Tatai glaudžiai sijo su nacijų formavimusi. „Nusileiskime po žemomis šiaudinėmis pastogėmis, ten veši tautiškumas“⁴⁷, — buvo rašoma 1818 m. Vilniaus periodikoje. Ir nuo pat XIX a. pradžios spaudoje vis gausėja etnografinės informacijos. Ji renkama keliais motyvais: pirmiausia — kaip istorinė medžiaga, nacionalinių pažiūrų, padedančių naujai identifikuotis, šaltinis ir kiek vėliau — kaip grožinė lygiavertė kūryba⁴⁸. Lietuviškos etnografinės medžiagos šioje spaudoje nebuvo daug, bet bendroji susidaranti atmosfera stip-

rino prielaidas pačiam liaudies žmogui ar iš jos kilusiai inteligentijai nebe tiek jausti savo kultūrinį menkavertiškumą, savo ruožtu brandino be galo svarbią ugdymo idėją — remtis artimiausia vaikui sava, kraštotyrine medžiaga.

Tas pats pasakytina ir apie vis augantį domėjimąsi Lietuvos istorija⁴⁹, ypač valstybės savarankiško gyvenimo laikotarpiu ligi unijos. Jos interpretacija, daugelio autorių pozicijos nepatenkino naujosios lietuvių inteligentijos, dalis, priešingai, pritarė jos pagrindinėms tendencijoms, pvz., domėjimuisi pagoniškąja Lietuva, kovoms su ordiniais už nepriklausomybę ir kt.

Domėjimasis istorija žadino mokslinę mintį, ugdė jaunosios kartos istorinį mąstymą ir kartu padėjo naujai įvertinti ne vieną konservatyvų kultūros stereotipą.

Lietuviškos mokyklos ir lietuvių kalbos viešojo vartojimo klausimai beveik neliečiami. To meto spaudoje dar vis giliai įleides šaknis bajorijos įsitikinimas, jog lietuvių kalba — tik liaudies kalba. Antai universiteto organo „Dziennik Wileński“ viename straipsnyje nurodomas pagrindinis lietuvių valstiečio tamsumo argumentas — nemoka lenkiškai: „Ukmergės aps. kaimietis yra augalotas, linksmas ir blaivus, geria nudelsdamas, norėdamas prailginti bendravimą ir pokalbį, kelis kartus pasidalyti viena taure — tai tamsus lietuvis, paprastai nemokantis ir žodžio lenkiškai“⁵⁰. Jei lietuvių kalba įterpiama kur spausdintame tekste, tai dažnai pateikiama humoristiškai, kaip ir dera klasicistinės literatūros įprastiniam štampei, vaizduojant liaudies žmogų, — jis įsileidžiamas tik komedijoje ar satyroje.

Skelbdamas lietuvių liaudies dainų vertimus Vilniaus periodikoje, Leonas Rogalskis rašo: „Lietuvių kalba šiurkšti ir prasta, netašyta“, o išnašoje priduria: „Čia kalbama tik apie liaudies kalbą, o apie mokytų lietuvių tarmę, kurių veikalų mums laikas pašykštėję, smalsus skaitytojas gali susižinoti iš mokslingos kun. Bogušo studijos...“⁵¹ Vadinasi, skiriamos dvi kultūros — bajorų ir liaudies — ir jas atitinkančios dvi kalbos. Šią mintį jau kėlė M. Počobutas. Tačiau šioje kalbos su kultūra santykio sampratoje liaudies kalba ir jos kultūra yra dar kažkur žemiai, nors L. Rogalskis jau randa egzotikos liaudies dainoje.

1822—1824 m. spaudoje gausėja lituanistikos. Atsiranda, kad ir nedaug, informacijos apie kai kuriuos lietuvių sąjūdžio faktus, pvz., perspauddinama Kaj. Nezabitauskio lietuviškų knygų bibliografija⁵².

⁴⁵ Zywoł Wawrzyńca Gucewicza, architekta i profesora architektury w szkole Główny litewskiej przez profesora Karola Podczaszyńskiego.— Dziennik Wileński, 1823, t. 3, s. 15.

⁴⁶ O szkodliwym wpływie niewoli na cywilizacyą, wyjątek z dzieła Storch'a „Cours d'Economie politique“, przez Franciszka A. Grzymalę.— Dziennik Wileński, 1818, t. 1, s. 339, 340 (A. H. Storchas, Pabaltijo vokiečiai, buvo A. Smito ekonominės teorijos populiarintojas Rusijoje. Jo caraičiams skaitytos paskaitos pasirodė prancūziškai; kadangi jose griežtai smerkiama baudžiava, neleido spausdinti rusiškai).

⁴⁷ Lach Szyrma K. List do redaktora.— Dziennik Wileński, 1818, t. 1, s. 489.

⁴⁸ Plačiau žr.: Maciūnas V. Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje, p. 261—298.

⁴⁹ Plačiau žr.: Ten pat, p. 173—260.

⁵⁰ Podróż przez częśc powiatu Wilkomierskiego, Kurlandj i Inflant w miesiacu lipcu i sierpniu roku 1819.— Dziennik Wileński, 1819, t. 2, s. 257, 258.

⁵¹ Rogalski L. Piosnka.— Tygodnik Wileński, 1819, t. 8, s. 254—255.

⁵² Niezabitoński K. R. Wiadomość o literaturze litewsko-żmudzkiej.— Dziennik Wileński, 1824, t. 1, s. 381—388; t. 2, s. 112—232.

4. Ugdymo tendencijos organizuotose visuomenės grupėse

1803—1831 m. plinta ne tik bajorų jaunimo ir suaugusiųjų organizavimasis nebe tikiybiniais, o pasaulietiniais pagrindais. Tai vienas iš luominės struktūros irimo požymių. Toms formalioms ir neformalioms grupėms būdinga savišvieta ir saviuokla, taip pat siekimas auklėti — veikti tam tikra kryptimi ir grupei nepriklausančius žmones.

Atsiranda nauji žmonių ryšių motyvai — bičiulystė, draugystė, taip pat nacionalinių judėjimų Europoje kilimo metui charakteringi nacionaliniai saitai, dažnai įgaunantys antiluominį ar antimonarchinį pobūdį. Visi jie emociškai nuspalvinti. Reikalas įtraukti į tuos judėjimus ir liaudį skatino rūpintis kelti jos švietimą ir kartu ieškoti bendrų kultūros pagrindų. Vis dėlto tuo laikotarpiu besikuriančios ypač jaunimo draugijos ar neformalios grupės nemasiškos ir nesugeba patraukti liaudies, nors vis labiau bando orientuotis į ją.

Naujo pobūdžio draugijos-sambūriai kūrėsi pirmiausia kultūros, mokslo židiniuose. Sviečiamajame amžiuje jos vadinosi akademijomis, aristokratijos globojamais salonais. XIX a. matome besikuriančias apie universitetą. Nuo jo neatsilieka ir vidurinės mokyklos. Dar pirmajame to amžiaus ketvirtyje vienuolynų laikomose mokyklose pasitaiko iš XVIII a. paveldėtų tikiybinių mokinių draugijų, vadinamųjų sodalicijų. Be tikiybinio auklėjimo, jos rengė moksleivius atlikti feodalinės Respublikos valdymo aparato vaidmenis, pvz., seimelių atstovus, seimo maršalkas ir kt., nieko nauja ir pažangu neįnešdamos į senąją feodalizmo sistemą. Sodalicijose dar visai neįaučiama naujųjų emocijų ryšių, vaikai laikosi bajorų hierarchinių laiptų. Tik apie 1820 m., iniciatyvai plaukiant ne tiek iš mokyklos, kiek iš akademinio jaunimo ir veikiant bendrajai laiko dvasiai, mokyklose ima kurtis dažnai slaptos, be mokytojų žinios, moksleivių grupelės, keliančios naujas vertybes: draugystę, kovą su despotizmu, t. y. nacionalinio išsivadavimo idėjas (bet bajoriškos krypties) subordinuojant asmens laimę visuomenės, tautos interesų labui. Tai orientacija į naujo laiko vertybes.

Ryškiau tas posūkis atsispindėjo akademinio jaunimo grupuotėse, tuo tarpu vyresniosios kartos sambūriuose dar jaučiamas racionalizmas, santūrumas — švietėjiškasis žmogaus modelis. Čia priklauso masonai, „Reformuotoji“ ložė, „Nenaudėliai“; jų branduolį sudarė universiteto žmonės. Iš jaunimo grupių ypač išgarsėjo Filomatų ir Filaretų draugijos, smulkiai išnagrinėtos ir ypač teigiamai nuspalvintos dėl A. Mickevičiaus asmens. Nemažą reikšmę turėjo ir tai, kad išsaugota kruopščiai sužymėta jų veiklos archyvinė medžiaga.

Šalia Filomatų ir Filaretų statytinas mūsų kultūros istorijoje ryškius pėdsakus palikęs ir lietuvių studentų būrelis. Ar tai formali studentų grupė, tik nepalikusi jokių archyvų, ar neformali, esmės nekeičia. Būrelio visuomeninės ir kultūrinės pozicijos ne vienu atžvilgiu buvo itin pažangios, nes jis praktiškai atsižvelgė į lietuvių liaudies kultūrinius interesus ir nacionalinio atgimimo ieškojo per liaudies sąmoninimą ir švietimą ne iš viršaus, o remiantis jos pačios kultūros tradicijomis. Iš būrelio narių darbų lengvai atgaminamoje veiklos programoje ryškėja palyginti platūs demokratiniai auklėjamieji uždaviniai, kurie nedeklaruojami, o kiekvieno pastangomis vykdomi. Lietuvių studentų grupė išskirtina dar ir dėl to, kad jos veikloje ryškiausiai atsispindėjo nauji lietuvių liaudies kultūriniai interesai, socialinės ir nacionalinės savimonės poslinkiai.

Apžvelgiant draugijų ar grupuočių veiklą ir jos auklėjamąjį poveikį, tiksliau — siekimą paveikti, pirmiausia reikia stabtelėti prie *masonų*. Jų tyrinėtojo St. Malachovskio-Lempickio nuomone, Vilniuje pirmieji masonai ėmė veikti 1776 metais¹. XIX a. pirmajame ketvirtyje Lietuvoje jų ložių padaugėjo; čia priklausė nemaža dvarininkų, profesorių, menininkų, pirklių, karių ir valdininkų. Masonų švietimo veikla neplati. Vis dėlto jie minėtini kaip draugija, kuri į savo tikslus buvo įsirašiusi plėsti švietimą, kovoti su prietarais bei rūpintis labdarybe. Švietimo sąvoka neaiški ir nekonkreči, darbai taip pat nežymūs — daugiausia tenkinamasi filantropiniu šelpimu. Socialinės pedagogikos aspektu teigiamai galima vertinti teoriškai paneigtą luominį uždarumą: per posėdžius visi masonai vadinosi broliais. Vis dėlto juos jungė pinigų turėjimas. Tai vėliau, atsisikirdamas nuo masonų, pabrėžė Vilniaus gydytojas demokratas J. Šimkevičius. Tačiau pažangi buvo jų skelbiama tikiybinė ir nacionalinė tolerancija. Be to, kaip taikliai nusako baltarusių tyrinėtoja J. Prokošina, slaptosios masonų ložės — būsimų slaptų politinių draugijų tartum parengiamoji mokykla². Lyginant XVIII ir XIX amžių, matyti, kad keitėsi masonų ložių narių socialinė sudėtis: gausėjo nearistokratinės kilmės žmonės, o tai veikė ir jų ideologijos tendencijas.

Daugiau ir konkrečiau švietimu rūpinosi nuo masonų atskilusį „Reformuotoji“ masonų ložė Vilniuje. Reformą pasiūlė gydytojas J. Šimkevičius. Šios ložės daugumą sudarė universiteto žmonės, atsisakę daugelio tuščių, mistinių masonų ceremonijų, stengėsi sukonkretinti darbą. Šalia filantropijos į pirmąją vietą keliami švietimas ir savišvieta, pvz., antrojoje nuostatų pastraipoje sakoma: tarp padorių žmonių užmegzti

¹ *Matachowski-Lempicki St.* Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776—1822.—Wilno, 1930, s. 2.

² *Прокошина Е. С.* Очерк свободомыслия и атеизма в Белоруссии в XIX в.—Минск, 1973, с. 60.

draugiškus santykius, pagrįstus tarpusavio pagarba; tai pats „saldžiausias visuomeninio gyvenimo ryšys“³. Trečiojoje pastraipoje aptariami ložės veiklos būdai: pasirinktinai mokyti neturtingų amatininkų jaunimą reikalingų dalykų, paremti kuri nors meną, praktiškai įdiegti koki išradimą, pašalinti kurią nors ypatingą elgetavimo priežastį arba blogą visuomenės įprotį, raginti prie kokios dorybės ar verslo ir kt.⁴

Į „Reformuotąją“ ložę veikia perėjo daugelis intelektualų. Rimtai imtasi visuomeninio darbo, mėginta praktiškai taikyti tiksluosius ir gamtos mokslus. Iš ložės darbų pavyzdžių galima paminėti prof. J. F. Volfgango skaitytą paskaitą apie naują linų išdirbimo būdą užsienyje, o kitų „brolių“ nutarimą ją išspausdinti ir išplatinti pranešimą. Tas pats J. F. Volfgangas kitą kartą pateikė aprašymą naujos mašinos, gaminančios iš kaulų pigią sriubą vargšams. Prof. Z. Nemčevskis skaitė pranešimą apie nebrangaus popieriaus gaminimo būdus (ne iš drobės). K. Kontrimas siūlė skleisti įvairių amatų žinias, verčiant knygeles iš svetimų kalbų; pats pateikė akinių meistro amato aprašymą. „Dziennik Wileński“ redaktorius A. Marcynovskis skaitė pranešimą apie H. Pestalocio, Belio ir Lankasterio mokymo metodų naudingumą⁵. Daugelis kitų pranešimų buvo praktinio pobūdžio. Viename 1818 m. posėdyje ložė sprendė sekmadieninės mokyklos amatininkams steigimo klausimą ir jos projektą parengti pavedė K. Kontrimui⁶. Sios mokyklos idėja nenauja, nes tokio tipo mokyklas buvo įsivedusi Lenkijos karalystė; vadinas, jų buvo ir vienoje Lietuvos srityje — Užnemunėje.

Švietėjiška pažangiojo masonų sparno kryptis orientavosi į kai kurių naujosios, kapitalistinės, santvarkos elementų propagavimą, skatino juos augti ir plėstis, taip pat stengėsi amatininkams ir valstiečiams duoti elementarių žinių, kelti jų profesinį lygį. „Miniatiūroje tai pozityvistinė veikla, kelianti tam tikrus tikslus; trūko jai atsparos naujosiose gamybinėse jėgose, tačiau draugija stengėsi užmegzti ryšius“⁷. Stigo jai ir kontaktų su lietuvių liaudies nacionalinėmis, kultūrinėmis aspiracijomis, kurių ji visai nepastebėjo.

Tam tikrais atžvilgiais masonai rėmė lenkų nacionalinį konsolidavimąsi. „Didieji Rytai“, valdę iš Varšuvos Lenkijos karalystės ir Lietuvos ložės, „buvo tartum Jogailos unijos simbolis

ir tiltas, kuris galėjo padėti susijungti abiem kraštams“⁸. Lenkų patriotizmo ugdymą atspindi ir ložių pavadinimai: „Laimingas išsilaisvinimas“ (antspaude — sutrauktos grandinės), „Tobula vienybė“. Masonų ložės jungė ir slavus — Vilniuje rusų ložė buvo pavadinta „Slavų ereliu“ ir pavaldį Varšuvos „Didiesiems Rytams“⁹.

Nenaudėliai — „šubravcai“ — buvo artimai susiję su „Reformuotąja“ masonų lože. Daugelis narių tie patys, tačiau jų visuomeninės pozicijos kiek radikalesnės. Jau vien tai, kad kai kurie dalykai, dar anos ložės nariams atrode tik reformuoti, pvz., mažinti įvairių ceremonijų, „nenaudėliams“ tebuvo verti satyros. Jie ketino švietimu pataisyti socialinius santykius.

Dar nesudarę tvirtos, vieningos grupės, „nenaudėliai“ 1817 m. ėmėsi leisti satyrinį laikraštuką „Gatvės žinios“ (Wia-domości Brukowe). Draugijos tikslai nurodyti 1819 m. išspausdintame „Nenaudėlių kodekse“. Iš kiekvieno nario reikalaujama nuolatinės saviauklos pagal tam tikrą modelį, jis privalo: atlikti savo luomo ir profesijos pareigas (tas pats akcentuota ir „Reformuotojoje“ ložėje) — taigi pabrėžiamas dėmesys profesiniam darbui; nuosaikiai vartoti alkoholį ir vengti azartinių lošimų (išlošus — pinigus atiduoti filantropiniams renginiams); įsipareigoti didinti savo biblioteką, skaityti nors po vieną politinį ir literatūrinį leidinį, o bibliotekoje turėti visuotinės istorijos ir geografijos knygų; kas 20 dienų parašyti po straipsnelį. Valdyba renkama. Susirinkimuose skaitoma ir svarstoma eilinio „Gatvės žinių“ numerio medžiaga ir aptariamas jau pasirodęs¹⁰.

Tai profesinės inteligentijos — intelektualų — draugija, ir joje visai nematyti dvarininkų. Kaip antitezę dvarininkų feodalų klasei jos nariai juokais vadino save „plikiais“, „nenaudėliais“. Iš tikrųjų dalis jų, pvz., J. Chodzka, Laurynas Putkameris (bajorų laikomas jakobinu), prof. A. Sniadeckis (apie tą laiką jis nusipirko Baltupio dvarą) buvo dvarininkai, tačiau jų pažiūros nesutapo su feodalinės aristokratijos pažiūromis¹¹.

„Nenaudėliai“ savo satyros plunksna gilino feodalinių santykių kritiką, kėlė ne titulų, turtų, o žmogaus asmenybės, jo išsimokslinimo vertę. Tarp pačių „nenaudėlių“ buvo nemaža nebajorų: spaustuvininkas J. Zavadzki (Zvaigždikis-Sweytes-tix); A. Marcynovskis (Patelo) — teisininkas, unitų kunigo sūnus, žurnalistas, T. Narbuto Lietuvos istorijos leidėjas, H. Pestalocio propaguotojas; L. Borovskis (Pergrubius), profesorius,

³ *Matachowski-Lempicki St.* Wolnomularstwo na ziemiach..., s. 94, 95.

⁴ Ten pat, p. 95.

⁵ Ten pat, p. 104—106.

⁶ Ten pat, p. 107.

⁷ *Skwarczyński Z.* Kazimierz Kontrym: Towarzystwo Szubrawców.— Łódź, 1961, s. 45, 46.

⁸ *Matachowski-Lempicki St.* Wolnomularstwo na ziemiach..., s. 159, 160.

⁹ Ten pat, p. 160.

¹⁰ *Skwarczyński Z.* Kazimierz Kontrym: Towarzystwo Szubrawców, s. 107—108.

¹¹ Ten pat, p. 130.

taip pat unitų kunigo sūnus; prof. J. F. Volfgangas — pradėjęs karjerą nuo vaistinės berniuko; F. S. Žukauskas, hebraistas, graikų kalbos specialistas, irgi beturtis, žemos kilmės žmogus; o ir toks veiklus, garsus K. Kontrimas kilęs iš nusigyvenusių bajorų (tėvas vertėsi javų plukdymu į Prūsus). Nors tarp „nenaudėlių“, kaip minėta, buvo nemaža nebajorų, tačiau jų kritika nuosaiki, iš esmės negriaunanti feodalinės santvarkos, tik siekianti padaryti žmoniškesnius santykius (geras pavyzdys — A. Marcinovskio straipsnis „Mušimo mašina“, išverstas į rusų kalbą ir paskui nuskambėjęs Vakaruose). Autorius ironiškai siūlė baudžiauninkus mušti specialia mašina ir taip tausoti „jautrių“ ponų nervus.

Savitą posūkį nuo Šviečiamojo amžiaus pabrėžiamo praktikizmo ir utilitarizmo galima įžiūrėti „nenaudėlių“ reikalavime kiekvienam nariui turėti istorijos ir geografijos knygų. Tai tam tikras humanistikos akcentas, susijęs su neohelenizmo ir romantizmo reiškiniiais to meto kultūroje. Pramogai „nenaudėliai“ turėjo pasirinkti slapyvardį iš lietuvių mitologijos ir susirasti žinių apie tą dievą. Tai satyrinis ir kartu neigiamas požiūris į antikinę mitologijos pervertinimą, taip pat kiek pašiepiamas žvilgsnis į bandymus atkurti lietuvišką mitologiją (T. Narbutas). Tačiau konstatuojamas ne tik pats lietuvių mitologijos faktas, bet ir stebima to meto lietuvių inteligentijos veikla. Dėl to kilo ir „nenaudėlių“ susidūrimas su D. Poška, kai Vilniaus intelektualai pašiepė specialaus išsimokslinimo neturintį žemaičių bajorą, bandantį pratęsti K. Bogušo lengva ranka mestą spėjimą, kad lietuviai, sprendžiant iš jų „išprususios“ kalbos, praityje turėję turėti savą literatūrą ir mokslą, tikrai jie žuvę.— Tai ne masonų visišką lietuvių kalbos ir kultūros nutylėjimas.

Nenaudėlių draugijoje skiriama pažangesnioji ir nuosaikesnioji kryptis. Pirmajai atstovavo K. Kontrimas, A. Marcinovskis, J. Šimkevičius ir kt., antrajai — A. Sniadeckis. Jam tapus draugijos pirmininku, žurnalas pasuko kiek į dešinę.

„Nenaudėliai“ kėlė profesinės inteligentijos reikšmę visuomenei, taip pat ir mokslo svarbą visuomeniniame politiniame gyvenime. Visur orientuojama į mintį, kad ne kilmė, o žmogaus gebėjimas bei išsimokslinimas turi lemti jo vietą visuomenėje. Potekstėje kultūros kėlimo ir jos savitumo idėja buvo siejama su politinės nepriklausomybės atgavimo siekimu.

Draugijos nariai padėjo visuomenėje susidaryti mokslinei pasaulėžiūrai ir kartu skleidė labai nuosaikią antiklerikalinę nuotaiką, tiksliau — gilino mokslo pasaulėjimą. Jiems skiriamas nuopelnas, kad visuomenę įpratinę skaityti. Tuo metu lenkiškai skaitančią Lietuvos visuomenę patenkino penki šeši šimtai periodikos ar literatūros egzempliorių¹², o „Gatvės ži-

nios“ siekdavo 3000 egz. tiražą ir gerokai padėjo išstumti elito pamėgtas prancūziškas knygeles¹³.

Apžvelgus tris giminiškas Vilniaus intelektualų draugijas, galima pastebėti gilėjantį siekimą per saviauklą išpuoselėti naujas visuomenės elito vertybes, kurios supriešinamos su senojo aristokratinio elito vertybėmis: profesinį darbą, nuolatinį intelektualinį augimą ir šviečiamąją žemesniųjų sluoksnių veiklą, akcentuojant jų ekonominės, bet vis dar ne dvasinės kultūros ugdymo reikalą. Humoristinis bei satyrinis „nenaudėlių“ savitarpio santykis rodo jų pačių racionalistinę ir iš dalies skeptišką poziciją, t. y. požiūrį į gyvenimą be didesnių iliuzijų.

Filomatai ir *Filaretai* — studentų draugijos, taip pat susijusios su švietimo ir švietimosi idėjomis. Jų ištakos iš dalies plaukia iš Nenaudėlių draugijos: dauguma „nenaudėlių“ buvo filomatų mokytojai bei dėstytojai. Vyresniesiems būdingesnis racionalizmas, jaunesniesiems — romantinis emocionalumas; pirmieji pabrėžia nuosaikų patriotizmą, antrieji — nacionalinius jausmus. Vis dėlto abi grupės jungė bajorišką jų pobūdį. Tačiau jaunimas (J. Čečiotas, A. Odinecas, A. Mickevičius ir kt.) jau nuoširdžiai ima domėtis liaudies kultūra. Taigi keičiasi vertybių akcentai.

Filomatai nemaža yra domėjęsi pedagoginiais klausimais. Pats pirmasis 1817 m. to jaunimo būrelio tikslas dar moksleiviškas: tarpusavio pagalba studijuojant ir pratinimasis rašyti¹⁴. O jau 1819 m. A. Mickevičius, samprotaudamas apie tikslus, pabrėžė, kad draugija turi dėti visas pastangas „iš pagrindų išplėsti lenkų tautos švietimą, pagerinti mokymą, sutvirtinti tautiškumą, skleisti liberalinius principus, žadinti visuomeninės veiklos dvasią, rūpindamasi visą tautą liečiančiais dalykais, pagaliau formuoti, kelti viešąją nuomonę ir duoti jai kryptį“¹⁵. Kiek toliau būsimeis poetas dar priduria: „išsunkti iš švietimo viską, kas gali būti naudinga lenkų tautai“¹⁶.

Atsirado romantiškas žmogaus asmenybės integralumo pojūtis, kurio trūko racionalistinei asmenybės koncepcijai. Savęs tobulinimas per emocinį ir intelektualinį žmogaus brandinimą, kuriant užangažuatą žmogų visuomeniniame, tiksliau — tautos, gyvenime, suponuoja naują asmenybės sampratą. O romantizmas ypač kėlė ir stiprias, ir dideles asmenybes.

1819.I.12 priimant Joną Čečiotą į filomatus, A. Mickevičius taikliai apibūdino draugijos nario asmenybės ugdymo ano meto sąlygomis kryptį ir jos nuostatą: „Homerą pasakė, kad dievai iš kiekvieno vergo tučtuojau atima pusę sielos. Todėl pir-

¹³ Ten pat, p. 150, 215.

¹⁴ Archiwum Filomatów. Cz. 2: Materiały do historyi Towarzystwa Filomatów.— Kraków, 1920, t. 1, s. 172.

¹⁵ Ten pat, p. 260.

¹⁶ Ten pat, p. 261.

¹² Ten pat, p. 213.

masis Tavo rūpestis bus išsigelbėti pačiam iš tos prarajos, kada į viską žiūrima pro pirštus, ir padėti kitiems iš jos iškopti. Įkalbėti žmogui, kad jis geba, nesakau, didelius darbus nuveikti, bet apie juos galvoti — tai jau svarbus dalykas“. Yra asmenybių ir „asmeniūkščių“; filomatams reikia pirmųjų, — daro išvadą didysis romantikas¹⁷.

Tautos laisvė laikoma aukščiausiu tikslu. Jos modelis tebėra kupinas daugelio tradicinių feodalinės Respublikos žmogaus bruožų, ir todėl filomatai kai kuriais atžvilgiais artimi Edukacinės komisijos ugdymo idėjų tęsėjai. Kaip iš viso būdinga to meto liberaliajai bajorijai, liberalai liaudį laiko neatskiriama tautos dalimi, tačiau savo įstatuose neįrašo reikalavimo išlaisvinti ją, nors daugelis filomatų baudžiąvą vertina neigiamai. Antai, 1821 m. svarstant Filomatų draugijos reorganizavimo reikalą, Teodoras Lozinskis, konstatavęs, kad draugija neveikli, nurodo kelias jos veiklos kryptis, tarp jų — liaudies padėties gerinimą. O to reikią siekti, įtikinėjant ponus, jog negalima taip slėgti liaudies, būtinai reikia kelti jos švietimą¹⁸. Ligi to laiko draugijos nuostatuose liaudies švietimas nebuvo pabrėžiamas. Naujajame projekte T. Lozinskis siūlo išplėsti veiklą tarp mokytojų, kad galima būtų iš pagrindų veikti mokyklą, taip pat raginti dvasininkus bei ponus steigti pradines mokyklas liaudžiai. Čia yra retai tuo metu pasitaikančios dvasininkijos kritikos: „Tarp dvasininkų yra tamsiausių žmonių, fanatizmas savo geležiniuose gniaužtuose dar laiko liaudies žmonių nugaras. Aukščiausiojo tarnai labai gobšūs, todėl jie suinteresuoti laikyti liaudį tamsią. Tai ištikimiausia despotizmui žmonių klasė. Todėl, norint ką pasiekti šioje srityje, reikia kovoti ilgai ir beveik su jėgų persvara“¹⁹. Būdų dvasininkams paveikti T. Lozinskis mano ieškoti per Vilniaus Vyriausiosios seminarijos auklėtinius. Vis dėlto į pačią liaudį dar nesikreipia, nekelia jos nei socialinio, nei kultūrinio aktyvumo.

Nors apskritai filomatai, ypač poetinėje kūryboje, domėjosi liaudies dvasine kultūra, jos tautine įvairove (antai J. Čečiotas rinko baltarusių folklorą) ir skirtingomis kalbomis, tačiau bene vienintelis Dionizas Chlevinskis, 1820 m. filomatams svarstant, kaip rinkti žinias apie švietimo padėtį Lietuvoje, kad, remiantis jomis, būtų galima reformuoti mokyklas ir pasukti jas norima linkme, atkreipia dėmesį, jog lietuviškai kalbančios liaudies vaikus mokslo pradžioje reikėtų mokyti kitu metodu negu tuos, kurių gimtoji kalba yra lenkų²⁰. Dar nekalbama apie liaudies teisę mokytis gimtąja kalba, juo labiau neužsimena-

ma, kad lietuviškai kalbantys žmonės sudaro nebe lenkų tautos dalį, o lietuvių tautą. Sitoje senojoje bajoriškoje sampratoje specifiniai liaudies bruožai nelemia jos priklausymo tautai. Taigi kalba, kurios kultūrai tiek daug dėmesio skyrė filomatai, laikydami ją tautybės išsaugojimo pagrindu, šiuo atveju lietuvių liaudies kalba, dar neskiriama pagrindiniams nacijos bruožams.

Dar 1818 m. A. Petraškevičius savo kalboje pažymėjo, kad kiekvieno filomato pareiga — puoselėti gimtąją kalbą, brangųjį protėvių palikimą, o „nieko nerašant, negalima tikėtis gimtosios kalbos pažangos“²¹. Todėl kiekvienas įsipareigoja rašyti grožinius kūrinius, straipsnius, studijas, versti sunkesnius vertingus užsienio autorių dalykus. Šitai daryta dviem tikslais, norint ugdyti gimtosios (lenkų) kalbos mokėjimą ir kartu gilinti tautiškumą, o tai drauge turėjo būti įrankis veikti aplinką. Šio tobulėjimo galima siekti tikrai draugijos nariams bičiuliškai aptariant ir taisant savo darbus. Taigi pabrėžiama jaunimo saviauklos ir mokymosi bei savitarpio pagalbos mintis. Lietuvių studentų būrelyje neturime ko nors panašiai užfiksuota, tačiau jo veikla grindžiama, atrodo, labai artimomis idėjomis.

Filomatai yra lietuje ne vien bendruosius švietimo ir suaugusiųjų ugdymo klausimus, bet domėjęsi ir specialiaisiais pedagogikos dalykais. Antai J. Ježovskis yra gilinęsis į Belio ir Lankasterio mokymo metodą²², J. Sobolevskis skaitė Ž. Ž. Ruso „Emilį“, didelį įspūdį jam padarė P. Siuzan „Studija apie viešą ir namų mokymą konstitucinėje monarchijoje“ (P. H. Suzanne, *Traité de l'éducation publique et privée dans une monarchie constitutionnelle*), be to, skolinosi pedagoginių veikalų iš D. Chlevinskio ir skaitė²³. Filomatai dar yra palikę pluoštą pastabų, pavadintų „Apie instrukciją, kaip rinkti žinias apie mokyklas“. Tai tarsi sociologinio tyrimo bandymas. Jis ne pirmiena — Edukacinės komisijos vizitoriai pagal instrukcijas turėjo gana plačiai patyrinėti mokyklos darbą. Kai kurie, pvz., T. Čackis Volynėje ar J. Chodzka Lietuvoje, yra pateikę tiesiog sociologinius ar to meto švietimo tyrinėjimus. Patys filomatai konstatuoja tęsią tą vizitorių darbą²⁴.

J. Ježovskis su jam būdingu tikslumu rinktinis žinias skirsto į statistines ir pedagogines²⁵. Nuosekliai siekdami draugijos tikslo — bendraujant su žmonėmis, kreipti visuomenę norima linkme, — filomatai daugelyje projektų pabrėžia mokytojo ir

¹⁷ Ten pat, p. 169.

¹⁸ Archiwum Filomatów. Cz. 2: Materiały do historyi Towarzystwa Filomatów. — Kraków, 1921, t. 2, s. 381.

¹⁹ Ten pat, t. 2, p. 385.

²⁰ Ten pat, t. 2, p. 259.

²¹ Ten pat, t. 2, p. 185.

²² Archiwum Filomatów. Cz. 1: Korespondencja filomatów 1815—1823. — Kraków, 1913, t. 3, s. 339—400; 1913, t. 4, s. 6.

²³ Ten pat, t. 5, p. 105, 106.

²⁴ Archiwum Filomatów. Cz. 2: Materiały do historyi Towarzystwa Filomatów, t. 2, s. 261.

²⁵ Ten pat, t. 2, p. 277.

mokinio santykio svarbą. D. Chlevinskis nurodo stebėti, ar mokytojas bičiuliškas su vaikais, ar, priešingai,—„despotiškai įsakinėja“, ar neslopina vaiko drąsos ir atvirumo. Dar priduria, kad žinių rinkėjas turėtų pasiteirauti, kokie mokytojo santykiai su vietos dvarininkais, t. y. vaikų tėvais, ar apskritai juos palaiko, be to, kokie mokytojų ir jų viršininkų, taip pat mokytojų tarpusavio santykiai,—visa tai turi reikšmę jaunimo ugdymui²⁶. Rinktinios žinios, kokia liaudies ir kitų žmonių nuomonė apie mokytojus, neužmirštinas ir pačių mokinių požiūris į juos. Taip pat reikėtų teirautis, kiek tėvai nusivokia apie vaikų pažangą²⁷. Panašių minčių reiškama ir kitų filomatų pastabose apie minėtą instrukciją. Deja, tokių sociologinių viešosios nuomonės apie mokytojus ir mokinius tyrinėjimų filomatai neatliko, įdomi ir pažymėtina tik pati idėja.

Tęsdamas tą mintį, A. Petraškevičius siūlė tyrinėti, kodėl dvarininkai abejingi viešosioms mokykloms, kas dėl to kaltas: namų auklėjimas, dažniausiai patikimas svetimtaučiams gubernieriams, ar tamsumas, egoizmas. Siūlo žvilgtuoti į jų asmenines bibliotekas ir panagrinti jas²⁸. J. Čečiotas teigė: „ko verta mokykla ir mokytojai, tegali parodyti mokiniai“. Todėl reikia iširti, kaip mokiniai suvokia, moka, kokie jų įpročiai ir kt.²⁹

Taigi mokyklos tyrinėjimo projektai buvo platūs, užsimota ne pagal jėgas, tačiau gerokai pasikeitė ugdymo poveikio sąlygų ir aplinkos reikšmės samprata, pabrėžiama, kad mokymo-auklėjimo procese itin svarbi mokytojo asmenybė ir jo santykis su mokiniu; pagaliau norima iš esmės suvokti mokyklos darbo rezultatus: domimasi grįžtamąja informacija.

Visa feodalizmo struktūra rėmėsi žmonių sluoksnių hierarchiniu priklausymu, švelniai vadinamu globa. Jau XIX a. trečiajame dešimtmetyje jaunimas vis labiau akcentuoja individo laisvės vertybę ir naują žmonių tarpusavio santykių pagrindą — bičiulystę, žmogaus pagarbą kitam dėl jo žmogiškųjų savybių, o ne dėl kilmės ir turto. Tai jau apskritai klasinių santykių kritikos daigai. Supriešinama laisvasis ir vergas, skelbiama kova servilizmui, nuolankumui, kurie feodalizmo sąlygomis buvo neabejotinos dorybės. Formuojasi maištaujančios asmenybės, reiškiančios nepasitenkinimą dievu, despotizmu, socialiniu ir nacionaliniu pavergimu, kultas. Nors filomatai tvirtai siekė atkurti Lenkijos valstybę, kur būtų integruotos visos ją sudariusios tautos, tai nekludė jiems kartu jaustis buvusios LDK patriotais ir reikšti politinės laisvės idėjas Lietuvos kovų su kryžiuočiais, t. y. iš ikiunijinių laikų, temomis

²⁶ Ten pat, t. 2, p. 260.

²⁷ Ten pat.

²⁸ Ten pat, t. 2, p. 264.

²⁹ Ten pat, t. 2, p. 275.

(A. Mickevičiaus „Živilė“, „Gražina“, „Konradas Valenrodas“, F. Bernatavičiaus „Pajauta“). Į sugestyvius meno kūrinius vienai-pa vienai lenkų nacionalinio judėjimo dalyviai, kitaip tie, kurie ėmė suvokti lietuvių tautą kaip lygiavertę su kitomis. Tokioje atmosferoje išskirtinai tarp jaunimo kyla ir revoliucinio istorijos kelio apoteozė. Minėtas asmenybės nuostatas mokykla mažai galėjo formuoti, tai daugiausia atliko visuomenės neoficialiosios tendencijos.

5. 1822—1829 m. lietuvių kultūrinio gyvenimo pakilimas ir ugdymo idėjos

1822—1824 m. mūsų kultūros istorijoje išskiriami kaip *lietuvių studentų būrelio* intensyvios veiklos metai, o kultūrinis pakilimas truko visą dešimtmetį ir apėmė gana didelį lietuvių veikėjų būrį. Pagrindine varomąja jėga dažniausiai laikomas universitetas. Anaipol nemažinant tuo metu suklestėjusios ir ypač aktyviu jaunimu besireiškiančios aukštosios mokyklos vaidmens, vis dėlto negalima pamiršti jau minėtų kai kurių procesų tęstinumo ir kitų, be universiteto, buvusių veiksmų. Lietuvių nacionalinis konsolidavimasis ir demokratinės lietuvių nacionalinės kultūros, kaip tautos identifikavimosi, formavimasis pakyla į aukštesnę pakopą, įsiliejus į jį gambiai lietuvių pasaulietinės inteligentijos grupei. Prie jos veiklos prisidėjo ir dalis jaunimo, nepajėgusio pasukti iš įprastinio dvasininko kelio, bet studijavusio kurį laiką universitete ar prie jo veikusioje Vyriausiojoje dvasinėje seminarijoje, kaip antai: Jurgis Pabrėža, Juozas Ciulda (pastarojo veikla žinoma po 1831 m. ir kt.). Netruko užsimegzti kontaktai su vyresniąja kultūros veikėjų karta.

Viena iš pagrindinių jaunosios ir senosios kartos veikėjų jungčių buvo liaudies švietimo klausimas, kurio ir vienu, ir kitų koncepcija buvo palyginti pažangi. Tuo metu turime S. Daukanto parašytą Lietuvos istoriją (1822), Kipr. Nezabitauskio-Zabičio išverstą K. Kliuko knygelę apie bites (1823), K. Vizgirdos Bibliją vaikams (1823), pirmuosius verstinius skaitinius — J. Chodzkos „Joną iš Svisločės“, S. Stanevičiaus parengtas „Istoriją šventą“ (1823) ir 1727 m. lietuvišką gramatiką (1829), Kaj. Nezabitauskio elementorių (1824), pasakėčių rinkinį (1829), kurį irgi galima laikyti skaitiniais; D. Poška siūlo išleisti Lietuvos istoriją mokykloms eilėmis, sudaro visą pradinės lietuviškos mokyklos ir ją baigusiuju tolesnio lavinimo programą (1824), K. Kontrimas siūlo steigti lietuvių kalbos lektoratą universitete, tikėdamasis lietuvių kalbą įteisinti ne tik pradinėse mokyklose, bet ir teismuose, apskritai administracijos įstaigose. Nacionalinės mokyklos plėtojimosi po-

žiūriu šio lietuvių kultūrinio judėjimo pakilimo metu formuojasi antrosios nacionalinės mokyklos pakopos idėjos etapas, kai mokykla suvokiama bendrame nacionalinės kultūros kontekste, o ne siaurai utilitariškai. Savaiame kyla mintis ne tik apie pradinės mokyklos nacionalinį mokymo turinio aspektą, bet ir apie tai, jog būtina gimtąją kalbą turėti visus mokyklų laipsnius, pirmiausia, žinoma, — vidurinę. Lietuviškos vidurinės mokyklos idėja kyla lietuvių studentų būrelio veiklos metu¹.

Šalia lietuviškos mokyklos problemų atsiranda ir mokslinių siekimų, susijusių su nacionalinės savimonės įtvirtinimu. Jie ypač išryškėja būrelio veikloje. Vieni jo nariai (J. Pliateris, iš dalies S. Stanevičius ir D. Poška — tai vis daugiau bajorai) kaupia ir gilina liuanistikos mokslines žinias vartodami mokslui įprastinę lenkų kalbą, kiti (S. Daukantas, J. Pabrėža) jau pereina į lietuvių kalbą. Nacionalinės kultūros integralumo nuovokoje, kuri tuo metu plėtojasi, pažymėtinas įdomus momentas: kuriama lietuviška mokslo terminija, sakytume, ne dabarčiai, o įsivaizduojamai ateičiai: antai J. Pabrėža sudarinėja botanikos, medicinos, vėliau L. Ivinskis — chemijos terminus, nekalbant apie filosofijos, istorijos terminiją, kurios greičiau galėjo prireikti to meto visuomenei.

Šiame iš pirmo žvilgsnio kartais atrodančiame beprasmiškame darbe glūdi gal dar miglotas nacionalinės kultūros šakotumo, bet kartu ir vientisumo suvokimas bei gilus įsitikinimas, kad ir iš liaudies kilęs žmogus ne tik gali, bet ir privalo savąją kalbą mąstyti apie įvairių sričių dalykus. Iš tokio požiūrio plaukia ir jį atitinkančios lietuvių demokratinio ugdymo išvados. Neturėdami jokių, išskyrus savas, lėšų, neremiami kokios nors institucijos, lietuvių nacionalinės kultūros ankstyvieji kūrėjai ieškojo kuo glaudesnio tarpusavio kontakto, taip pat naujų ryšių, kartu reikėjo ta kryptimi aktyvinti ir visuomenę. Į ją apeliuoja ne tik S. Stanevičius, į ją kreipiasi ir Kipr. Nezabitauskis-Zabitis, D. Poška (tik šis ieško ne vien lietuvių inteligentijos branduolio paramos ir kontaktų su ja, o feodaliniu papročiu — ir įvairių mecenatų, dažniausiai nieko bendra neturinčių su lietuvių demokratine kultūra, pvz., A. Cartoriskio, grafo N. Rumiancevo). Tas pats būtinumas veikti susitelkus, o ne pavieniui dvelkia ir iš A. Strazdo protesto raštų universiteto cenzūrai ar V. Valmiko bylų su tuo pačiu universitetu dėl lietuviškų knygų. J. Lebedžio spėjimu, lietuvių studentų būrelis² gal kartu su čia minėtais protestuotojais prieš lietuviškų knygų diskriminavimą išsikovojo palankesnę lietuviškai mokantį cenzorių. Tai jau tikslingas kultūrinės kovos atvejis.

Svarbiausiomis lietuvių studentų būrelio asmenybėmis laikomi *Simonas Stanevičius* (1799—1848) ir S. Daukantas. S. Sta-

nevičiaus kultūrinė veikla ir kūryba žymi pagrindines to laikotarpio nacionalinės demokratinės kultūros plėtotės gaires bei uždavinius, glaudžiai susijusius ir su reikšmingiausiomis pedagoginės minties pagrindinėmis tendencijomis. Jis plačios humanitarinės erudicijos žmogus ir aukštos estetinės nuovokos literatas; darbo stilius, kaip daugelio to meto kultūros veikėjų, ne mėgėjiškas.

S. Stanevičiaus socialinė pozicija susijusi ne su bajorija, bet labiau su laisvu žemdirbiu ar lietuviu inteligentu (prisiminkime iš „Aitvarų“ dirbantį nuo nieko nepriklausomą pasiturintį žemdirbį — gal valstietį, gal ir bajorėlį, bet gyvenantį iš savo darbo, ir šauniame mokslų mieste susisėdusius žemaičius, pasiryžusius tėviškei gera daryti).

Programiniame kūrinyje „Slovė Zemaičių“ S. Stanevičius kviečia ir kartu organizuoja daugiausia lietuvių inteligentiją įsijungti į visuomeninę veiklą, t. y. daryti gera tėviškei ir kartu taisyti tai, kas buvo sugadinta. Nė vienas iš to meto kultūros veikėjų taip tiksliai nesuformulavo lietuvių kultūros raidos praeityje ir jos naujosios krypties santykio. Visų pirma naujai įvertinama senoji kultūros kryptis, kuriai vadovavo bajorija, ir pažymima, kad tais amžiais buvo daug kas pagadinta: „Užmiršo kalbą savo. Ir užmiršo, kuomi buvo“³; vadinasi, užgeso nacionalinė savimonė. Ji atkuriamą ir gilinamą suvokiant istorinį tęstinumą, kai išugdomas sąmoningas kritiškas požiūris į nueitą kelią, nuo kurio nieku būdu neatsiribojama: protu ir jausmu suvokiamas jo nenutrūkstamumas („meilė tarp jų išsiliejo“). Kalba laikoma viena pagrindinių jungčių, todėl jos puoselėjimas yra visos kultūrinės veiklos pamatas; ne veltui S. Stanevičius pakartotinai išleido M. Daukšos garstąją Postilės prakalbą. Nė vienas ligi jo savo veikla, kūryba taip ryškiai nebuvo pabrėžęs nacionalinės kultūros integralumo reikalo, nors kai kurių tokios sampratos momentų pastebima įvairių to meto lietuvių kultūros veikėjų veikloje. Mažosios Lietuvos dvasiniai turtai įjungiami į bendrą tautos kultūrą. Socialiniu aspektu kaip ir L. Rėza, tačiau savitai, S. Stanevičius išplečia tą lobyną, įvesdamas kaip lygiavertę nacionalinės dvasinės kultūros sritį ir liaudies kūrybą. Ji nelaikoma nei egzotiška įdomybe, nei tolimos praeities liudininke, o pilnaverte estetinė vertybė. Liaudies kūryba nefetišizuojama, o žiūrime į ją kaip į gyvą kultūros gyvenimo sritį su aukšto lygio ir kartais menkaverčiais kūrniais. S. Stanevičius nacionalinę literatūrą sugestijavo suvokti kaip ta kalbą kuriamą meno šaką, apimančią visas etnografinės Lietuvos dalis ir socialinius sluoksnius. Pedagoginės minties raidai ši kultūros (konkrečiai literatūros) integralumo tezė buvo itin svarbi, skatinanti liaudies žmogaus savigarbą ir drąsinantį jį veikti dvasinės kultūros srityje.

¹ *Lebedys J.* Simonas Stanevičius. — V., 1955, p. 57.

² Ten pat, p. 156, 157.

³ *Stanevičius S.* Raštai. — V., 1967, p. 61.

Didžiai vertintina S. Stanevičiaus estetinė ir mokslinė kultūra. Po 1831 m. dėl itin nepalankių sąlygų lietuvių pasaulietinei inteligentijai vystytis, švietimo smukimo, labai aiškios luominės diskriminacijos mokyklose, aukštosios mokyklos uždarymo Lietuvoje jo sukurtas nacionalinės kultūros etalonas ilgainiui buvo sunkiai pasiekiamas. Aukšta jauno rašytojo, kultūros veikėjo estetinė ir mokslinė kultūra įamžinta ir jo knygose, skirtose mokymosi reikalams. Antai šiandien klasikiniu mūsų senosios literatūros aukso fondo leidiniu (išleido jį 1829 m. ligi šiol nežinomas asmuo) lieka K. Donelaičio ir S. Stanevičiaus pasakėčios su ne vien formaliu, bet ir estetinės raiškos požiūriu hegzametro aiškinimu įvade. Pasakėčios buvo vieni populiariausių vidurinės mokyklos pirmų klasių skaitinių. Ne tik mokslo reikalams, bet ir mokyti skirtas S. Stanevičiaus 1829 m. išleistas antrasis 1727 m. lietuvių kalbos gramatikos leidimas su jo paties prakalba: „Trumpas pamokymas kalbos lietuviškos arba žemaitiškos“. To meto lietuvių visuomenė jautė gimtosios kalbos gramatikos trūkumą, tačiau lietuviškoms gramatikoms labai sunkiai sekėsi. Leisdamas seną gramatiką, S. Stanevičius prakalboje teigia, jog būtina nuolatos tobulinti gimtąją kalbą, moksliskai ją studijuoti, remiantis geriausiais senaisiais raštais, kuriuos S. Stanevičius skirsto į tris kalbos gerumo atžvilgiu pakopas, imdamas lietuvių raštiją be jokio tikiybinio ar teritorinio skirtumo. Per prakalbą, kaip ir per visą jo veiklą, eina mintis, kad gimtosios kalbos tobulinimas — būtina kiekvienos nacionalinės kultūros augimo sąlyga. Tai glaudžiai syja ir su nacionalinės mokyklos idėja.

Antrojo pajėgiausio ir žymiausio būrelio dalyvio *Simono Daukanto* (1793—1864) pagrindiniai raštai, ypač publikacijos, pasirodė po 1831 m. (žr. atskirą skyrelį apie jį), bet pasaulėžiūra ir veiklos kryptis susiformavo būrelyje. Jis iš visų aiškiausiai, be mažiausio kompromiso remia valstietiškosios kultūros linkmę. Iš čia išplaukia itin demokratiška liaudies žmogaus ir jo ugdymo problemų samprata. Tai visų pirma rodo S. Daukanto 1822 m. parašyta Lietuvos istorija („Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“), išgulėjusi šimtą metų rankraščiu, taigi neatlikusi savo itin reikšmingos paskirties: duoti į rankas gimtojo krašto istoriją neoficialiajai lietuviškai namų mokyklai, motinoms, mokačioms vaikus rašto. Be abejo, tai gana utopinė svajonė, nes tos mokyklos mokytojai, o juo labiau mokiniai retai pasiekdavo tokį skaitymo lygį, kad galėtų įveikti panašaus turinio knygas. Vis dėlto pedagoginės minties plėtojimesi S. Daukanto pirmoji Lietuvos istorija lietuvių kalba laikytina vienu iš nacionalinės mokyklos idėjos raidos momentų, kai jau suponuojamas platesnis ir kokybiškai naujas liaudies mokymosi turinys gimtąja kalba.

Išidėmetinos „Darbų“ didaktinės tendencijos: aiškiai smerkiama baudžiava, pabrėžiamas kovos už laisvę patosas, be jokių išlygų pasisakoma prieš uniją su Lenkija, tautinės valstybės idėją keliant kaip būtiną tautos egzistavimo sąlygą. Visa tai išsakoma liaudžiai ir net konkrečiai besimokantiejiems. Taip ligi tol niekas nekalbėjo.

S. Stanevičiaus ir S. Daukanto to laikotarpio raštų idėjos palyginti visapusiškai apėmė naująjį mūsų kultūros raidos etapą, jo artimus, o kartais ir itin tolimus uždavinius. Kiti kultūros veikėjai vienaip ar kitaip prisidėjo prie tų idėjų įgyvendinimo, papildė, išplėtė jas, tačiau daugelio užmojai nebuvo tokie platus. Specialiai mokyklai skirtas studento *Kajetono Nezabitauskio* (1800—1876) 1824 m. išleistas naujas originalus elementorius „Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikų“. Apie jį yra nemaža rašyta⁴. Palyginti su kitais to meto elementoriais, didaktikos metodu, mokymo turiniu ir auklėjimo kryptimi tai naujas reiškinys. Autorius, kreipdamasis į vaikus, pabrėžia, kad ligi šiol buvęs „įkyrus“ mokslas dabar palengvėsias, vaikai galėsia „džiaugdamiesi“, „linksmi“, stebėdami paveikslėlius ir jų padedami mokytis. Jau I. Masalskis „Nurodymuose papapinėms mokykloms“ iškėlė teigiamų emocijų naudą. Kaj. Nezabitauskis sukonkretina tai, plačiai taikydamas vaizdumo principą, pavyzdžiu turėdamas gal J. A. Komenskio pradžiamokslį, nes Edukacinės komisijos aprobuotasis G. Piramovičiaus elementorius anaipol ne toks vaizdingas. Mokymasis turi būti patrauklus, sudominti vaiką ir nesunkus įveikti. Vadinasi, atsižvelgiama į kai kuriuos vaiko psichikos ypatumus, ko ligi tol lietuviškuose Didžiosios Lietuvos elementoriuose nebuvo ir ką jau randame vokiečių filantropo F. Rochovo skaitinių pradinėms mokykloms knygelėje, išverstoje į lietuvių kalbą⁵.

Kaj. Nezabitauskio elementoriaus naujovė, palyginti su Lietuvoje vartotais pradžiamoksliais, buvo ta, kad jau įsivedami garsinio metodo elementai ir jungiami su vaizdu-daiktu (šį būdą, tarp kita ko, nurodė jau I. Masalskis 1774 m.). Supažindinus su raidėmis, einama prie tradicinio skiemonavimo — „bebaso“, tačiau jis, deja, nebejungiamas su prasmingu žodžiu, o imamas abstrakčiai. Baigus mokyti skiemenuoti, pradėdama skaityti. Didelė naujovė, kad supažindinti su garsais ir raidėmis, taip pat pirmiesiems skaitiniams sudaryti naujo turinio straipsneliai. Jų pagrindas — artimiausios vaikui aplinkos iliustracijos su trumpu (gana sausu ir statišku) aprašymu. Jose pavaizduoti mūsų krašto gyvuliai, žvėrys ir žmonių darbai. Čia akivaizdžiai matyti J. A. Komenskio iškeltas pedagoginis prin-

⁴ *Auryla V., Zukas V.* Iš lietuvių pedagogikos istorijos. — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika ir psichologija, 1962, t. 2.

⁵ *Kudikiu Prietelus.* Knygeles suilokams ant gero suraszytos. — Karalauzuje (apie 1776—1795).

cipas eiti nuo vaikai artimo pasaulio prie tolimesnio, pradėti nuo konkrečios jo aplinkos. Ši elementoriaus dalis pasaulietinė, joje gausu gamtos mokslų žinių. Nuo Edukacinės komisijos reformos gamtos mokslams buvo skiriama tikrai daug dėmesio, tačiau praktiškai naujieji vėjai pradinę mokyklą mažai buvo pasiekę. Lietuviško tos krypties vadovėlio ligi Kaj. Nezabitauskio neturėjome, bet ir vėliau ilgesnį laiką gamtos mokslai vėl buvo tartum pamiršti. Kitu aspektu jie atsirado tik K. Alekna- vičiaus elementoriuje.

Tradicinis liko poterių ir katekizmo skyrelis, visai naujos priežodžių bei sentencijų ir pagaliau pirmosios lietuviškos lietuvių knygų bibliografijos dalys. Liaudies kūrybos įvedimas — principinis to meto pedagogikos klausimas. Tai posūkis į liaudies kultūrą, ieškojimą ryšių su vaiko artimiausios aplinkos dvasinėmis tradicijomis. Bibliografiją galima laikyti tik elementoriaus priedu, vargu ar autorius jai skyrė kokį pedagoginį uždavinį, tačiau objektyviai šis priedas galėjo atlikti mokytojo lavinimo funkciją — duoti jam pirmą kartą lietuviškų leidinių istorinės raidos vaizdą, skatinti domėtis jais. Bibliografija glaudžiai syja su pirmuoju elementoriaus puslapiu, kur įrašyti trys moto, nusakantys bendrąsias to meto lietuvių kultūrinės veiklos gaires: pirmasis (lenkiškas dveilis) deklaruoja, kad pagrindinė pareiga — mylėti tėvų žemę; antrasis (populiarus to meto Dmochovskio dveilis taip pat lenkiškai) pabrėžia, kad visų pirma reikia gerbti gimtąją kalbą, jos nemokėti gėda paskutinė; pagaliau trečiasis, jau lietuviškas, — tas pats D. Poškos ketureilis, kuris prieš metus buvo įdėtas ir „Jono iš Svisločės“ knygelėje, — nurodo sunkią lietuvių kalbos padėtį ir kontekste su anais dviem dveiliais tartum kviečia ieškoti būdų ją taisyti. Šie moto ir bibliografija, kartu paimti, skatina daugiau mokytoją kaip mokinį ne tik ugdyti savosios žemės ir kalbos meilę, bet ir veikti ta linkme. Vaikai krašto meilę žadinama per jo artimiausios aplinkos pažinimą ir ryšius su tradicine dvasine kultūra, tačiau jungčių su istorija, nuorodų į tautos integralumą elementoriaus vaikams skirtoje dalyje dar nėra.

Tiesiogiai mokyklai skirta yra verstinė J. Chodzkos skaitinių knygelė „Jonas iš Svisločės“ (1823) (originalą lenkų kalba universitetas buvo rekomendavęs mokykloms kaip pirmuosius skaitinius). Jos pedagoginė kryptis atitinka autoriaus, universiteto vizitatoriaus, išdėstytas mintis Lietuvos mokyklų vizitavimo akte (1822). Pripažindamas, jog visiems žmonėms būtina duoti elementarų išsilavinimą, jis vis dėlto liaudžiai ir bajorams siūlo skirtingą mokymo turinį. Liaudžiai, J. Chodzkos nuomone, visų pirma reikia praktinio utilitarinio pobūdžio žinių, nors šalia prekybos ir žemės ūkio darbo žinių reikia jas papildyti ir istorinėmis. Knygelės vertėjas į lietuvių kalbą ar leidėjas (greičiau

pirmasis) Juozapas Rupeika⁶ įterpia vieną kitą naują pažangų pedagoginį reikalavimą, kurį pirmasis jau buvo pastebėjęs J. Lebedys⁷, — duoti Lietuvos istorijos kurselį, pamokyti muzikos pradmenų dainuojant dainas, apskritai duoti daugiau pasaulietinių žinių⁸.

Lietuviškame „Jono iš Svisločės“ vertime įdėtas tas pats D. Poškos ketureilis apie gimtosios kalbos meilę ir kalbos sunykimą, po metų pakartotas Kaj. Nezabitauskio elementoriuje. Vadinas, vertėjas nori paryškinti ir skirtingas nei originalo nacionalines pozicijas, nors tekste tokio nuoseklaus posūkio nepadarėta. Tačiau knygelės pabaigoje įdėtos „Mužikėlio giesmės“ socialinę sąmonę formuojančios tendencijos tiesiog kirste kertasi su originalu. Giesmėje iškelta antitezė tarp auksu apsikarsčiusio pono ir skurde mirštančio muziko emociškai tam tikra prasme veda prie susidūrimo, anaipol neteisindama baudžiavinės padėties. Taigi lietuviškasis „Jonas iš Svisločės“ jau neatitiko universiteto liaudies švietimo linijos, suko pažangesne pedagogine kryptimi ir tuo atžvilgiu liko nevienalytis, prieštaringas.

Kiek daug dėmesio tautos konsolidavimosi laikotarpiu buvo skiriama lietuviškai mokyklai ir jos naujoviškai kryptiai, rodo ne tik čia apžvelgti mokyklai tiesiogiai ar netiesiogiai skiriami leidiniai, bet ir tuo metu puoselėtos ir nerealizuotos lietuvių šviesuomenės pastangos: V. Valmikas bylinėjosi su cenzūros komitetu dėl A. Butkevičiaus gramatikos, argumentuodamas švietimo reikalais, A. Strazdas kovojo dėl naujojo savo giesmių leidimo, žlugo parengtas pirmasis lietuviškas aritmetikos vadovėlis. Bendroji to įvairiopo proceso demokratinė linkmė nekelia abejonių, tačiau kultūros veikėjų darbų lygis anaipol nebuvo vienodas, dažnai skyrėsi jų ir kai kurie pasaulėžiūros bei pasaulėjautos momentai, išsilavinimo akiračiai ir kt.

Dionizas Poška (~1757—1830) — veikli, smalsaus proto bajoriškos kultūros asmenybė, gyvai atsiliepusi į daugelį to meto Lietuvos visuomenę jaudinusių klausimų. Jis priklausė vyresniajai veikėjų kartai, brendusiai XVIII a. antrojoje pusėje, kai daugelis procesų vos buvo prasidėję. Jo, rašytojo menininko, pasaulio suvokimas įdomus ne tik literatūros istorikui, bet ir ugdymo minties tyrinėtojiui. Knieta užčiuopti tas asmenybės nuostatas bei bruožus, kurie jį, bajorą, atvedė į bendrą darbą

⁶ J. Lebedys („Simonas Stanevičius“, p. 144) buvo linkęs J. Rupeiką laikyti tik knygelės leidėju. Patyrinėjus jo išlaikomos Seduvos mokyklos kai kuriuos dokumentus, atrodo, kad ją galėjo versti ir pats J. Rupeika, o gal ir lietuviškai dėstęs tos mokyklos mokytojas. J. Rupeikos vertimo autorystę J. Lebonka grindžia dar ir gimtosios jo tarmės (iš Ruškių prie Kaltinėnų) atitikimu. — *Lebionka J.* Jonas iš Svisločės ir „Giesmės mužikėlio“ vertėjo problema. — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra, 1969, t. 11(1), p. 29—37.

⁷ *Lebedys J.* Simonas Stanevičius, p. 145.

⁸ *Chodzka J.* Jonas isz Swisloczes... — Wilniuje, 1823, p. 145.

su plebėjiškos kilmės šviesuomene kurti jau skirtingo pobūdžio dvasinę kultūrą.

Autobiografiniai D. Poškos raštai, nemažas pluoštas žodyno frazeologinių eiliuotų pavyzdžių, artimų rokokiniam sarmatiniam raiškos būdai, piešia vitališką, tvirtai žemėje stovintį žmogų, kurį jaučiame esant bajorą. Jis patenkintas savo gyvenimo būdu, naudojami jo teikiamomis gėrybėmis, tačiau tai daro saikingai, nepuldamas į kraštutinumus, kaip dažnai pasitaikydavo jo luomo, ypač turtingiems, žmonėms. Gėrimas, valgymas, erotiškumas, kasdieninė buitis imama natūraliai, nevengiama ir natūralistinių bruožų. Tačiau visa tai vaizduojama su autoironiška gaidėle, rodančia poetą esant nesukaustytos, atviros nuostatos, galinčios priimti ir vertinti įvairius sprendimus.

Žodyne ir poemoje „Mužikas Žemaičių ir Lietuvos“ daugeliu atvejų poetas kelia (plg. fiziokratų) valstiečio darbo vertę, moralinį pranašumą: valstietis žemdirbys yra tikrasis vertybių kūrėjas. Antitezė tarp pono ir muziko ypač ryški D. Poškos poemoje. Jos yra ir anoniminiame kūrinyje „Chłop polski“, kuriuo rėmėsi poetas, rašydamas savąjį „Mužiką“. D. Poškos sukurtas paveikslas vis dėlto komplikutesnis, ir jame atsispindi nauja žmonių santykių ir pačių žmonių samprata. Ponas čia labiau suprastinas kaip stambusis, o ne smulkusis ar vidutinis dvarininkas. Jis ir smerkiamas be jokių išlygų už žiaurų valstiečio išnaudojimą. Vaizdavimo būdas šitoje dalyje patetiškai retoriškas, artimas klasicistiniam stiliui. Antroje poemos dalyje, kuri originaliausia, D. Poška grįžta prie įprastinio vaizdavimo be patetikos. Smulkiojo bajorėlio dialogas su muziku ir dvare su ponu nutapyti humoristiškai, o pats bajorėlis pristatomas kiek autoironiškai, taigi ir kritiškai, jo socialinis aktyvumas abejotinas. Galutinė poemos išvada, taikoma bajorams, su baigiamąja fraze „Tegul gi viešpats dievas susimylti ant jūsų!“ sumažina poemos patetiką, ir sprendimas pakimba ore. Aišku tik, kad apie poną — patriarchališką baudžiauninkų globėją, ekonominio gyvenimo organizatorių — neužsimeinama. Nors baudžiauninkui ir reiškiamas užuojauta, pripažįstamas jo materialinių vertybių kuriamasis darbas, bet jo vidinis pasaulis net nenutuokiamas. Dviejose minėtose priešybėse bajorėlių ir muziką autorius priima šiltai, bet konkrečių jungčių tarp jų neįžiūri.

Būdo išbristi iš neteisybės D. Poška iš dalies ieško švietime, kultūros kėlime. Tai švietėjiškas evoliucijos kelias. Jis aiškiai neakcentuojamas, tačiau numanomas. Žodyne D. Poška atsi-
dūsta:

O žmonės! Jog jais esate, kada tą pajusite?
— Tąkart, kada išminčiai vietą galvoj duosite.⁹

⁹ Poška D. Raštai.— V., 1959, p. 205.

Tačiau nėra autoritarinio teisybės monopolizavimo pozicijos, priešingai, D. Poškos kūryboje dažnai prasišviečia nedidaktiška, su nemažu skepticizmu mintis (pvz., žodyne aiškinant žodį „sija“):

Kurs protingu vadintis drįst ir nesibijo,
To jau galvoj pakrypo ar palūžo sija.¹⁰

Etinei D. Poška pozicijai ypač būdingas eiliuotas laiškas J. Svirtūnui, Telšių pilies teisėjui Jasdaičiuose, dėl pirktos iš jo kumelės. Humoristinis šeimos parlamento vaizdas, autoironiškas savęs pamokymas iškelia bičiulystės vertę virš materialinių gėrybių. Pats D. Poška ieško ko plačiausių kontaktų — švietėjams ypač būdingas noras bendrauti su mokslo žmonėmis. D. Poška užmezga ryšius ne tik su žemaičių literatais, bet ir su kai kuriais universiteto žmonėmis. Skaudžiai išgyvena dėl „Gatvės žinių“ pasiūlymo ir tirpsta prieš jam parodytą palankumą ar susidomėjimą, kaip antai I. Loboikos ar grafo N. Rumiancevo. Atsiskleidžia bajorišką linkčiojimą aukštesniam už save. Vis dėlto apskritai pagarba mokslo žmonėms ir troškimas pritapti prie jų rodo D. Poškos kitokį socialinių vertybių suvokimą, nei įprasta bajoriškoje visuomenėje.

Mintis apie mokyklos santykį su lietuvių kalba ir naciona-
line kultūra D. Poška plačiausiai išdėstė 1823 m. parašytame (išspausdintas 1829 m.) straipsnyje „Kaimiečio artojo mąstymai apie lietuvių ir žemaičių tautos istoriją ir jos kalbą“. Jo pratarėje, pavadintoje „Keletas įžanginių žodžių bet kam, žadančiam rašyti Lietuvos ir Žemaičių istoriją“¹¹, D. Poška nurodo, jog Lietuvos istorijos kursas būtinais reikalingas ne tik apskritai Lietuvos visuomenei, bet visų pirma vidurinei ir paprinei mokyklai. Dėl vidurinės mokyklos dėstomosios kalbos autorius nieko aiškiai nepasako, tačiau apie lietuvių kalbą paprinėje mokykloje šneka kaip apie savaimę suprantamą dalyką. To meto paprinėse mokyklose iš viso nebuvo dėstoma istorija, o kur eita išplėstinė programa, buvo mokoma geografijos. Taigi, kalbėdamas apie Lietuvos istoriją paprinėje mokykloje, D. Poška išplečia ir dėstomųjų dalykų ribas¹². S. Daukantas „Darbų senųjų Lietuvių ir Žemaičių“ įžangoje rašė apie motinas lietuves, kurios galėtų iš jo knygos mokyti vaikus gimtojo krašto istorijos, ir tai skambėjo kiek platoniskai, o D. Poška kalba labai realiai: paprinėms mokykloms siūlo sutrumpintą, lengvai parašytą, kiek beletrizuotą (pvz., kaip I. Čartoriskienės „Pielgrzym w Dobromilu“, 1818) Lietuvos istorijos kurselį, kurį galima būtų vėliau ir sueiliuoti, kad vaikams būtų patrauklesnis. Taigi kartu galvojama ir apie metodinę vadovė-

¹⁰ Ten pat, p. 229.

¹¹ Ten pat, p. 259—329.

¹² Ten pat, p. 329.

lio pusę: jis turi būti parašytas pirmiausia vaikų gimtąja kalba ir patrauklaus dėstymo būdo.

XVIII a. pabaigos vidurinėje mokykloje Lenkijos istorijos mokyta iš J. Skšetuskio vadovėlio, o XIX a. pirmajame ketvirtyje — iš T. Vagos knygelės, kurią J. Lelevelis buvo peržiūrėjęs ir prirašęs kelis puslapius ir apie Lietuvą. Iš to meto vidurinių mokyklų ataskaitų bei programų matyti, kad kai kur Lietuvos istorija, kad ir neturint vadovėlių, buvo einama atskiru kursu¹³. T. Vagos vadovėlis šiam reikalui netiko. D. Poška ir buvo vienas tų, kurie aiškiai suformulavo aktualų reikalą turėti atskirą Lietuvos istorijos vadovėlį ir kartu norėjo viešai pasvarstyti, kokios kvalifikacijos turėtų būti būsimasis autorius. Tuos samprotavimus skyrė tiesiogiai švietimo vadovybei, kuri, deja, nei lietuvių kalba, nei istorija mokyklose nesirūpino.

D. Poškai rūpi ne tik Lietuvos istorijos autoriaus pasirengimas, bet ir visuomeninė pozicija. Jau ir kitais raštais jis parodė užčiuopiąs pasaulietinės inteligentijos formavimąsi, — ji ir tegalinti rašyti Lietuvos istoriją; peršasi ir tolesnė išvada, kad tik ji galėtų vadovauti nacionalinės kultūros kūrimui. Suminėjęs ligi tol apie Lietuvos istoriją rašiusiuosius, jis konstatuoja, kad „visi jie buvo dvasininkai“¹⁴. „Visi tad šie senieji autoriai, iš eilės vienas kitu sekdami ir iš kito kito nusirašinėdami, lietuvių pagoniškas gimines ne iš įsitikinimų ar religinių principų, bet dėl prietarų vos teikėsi laikyti žmonėmis ar to vardo vertais“¹⁵. Nors lenkų poetas ir istorikas Adomas Naruševičius buvo Šviečiamąjo amžiaus žmogus, kaip dvasininką istoriką D. Poška jį vertina lygiai kritiškai, kaip ir jo pirmtakus, nes ir jis dažnai „lietuvius ir žemaičius, prūsus ir kt. vadina barbarais, laukiniais, lastrais, plėšikais, maištininkais ir kt.“ Išvadoje D. Poška kelia mintis, kad požiūris į lietuvių tautą tik tada pasikeis, kai Lietuvos istoriją rašys ne dvasininkas, „tiksliai kuris nors *civillis pilietis*“¹⁶.

Antroji sąlyga būsimajam Lietuvos istorijos autoriui — mokėti lietuvių kalbą. Kaip motu cituodamas lenkų istoriko J. Lelevelio mintį, kad „tirti kalbos tobulumus, ypatingumus ir giminingumą su kitomis kalbomis dera patiems tautiečiams“¹⁷, ir toliau savo straipsnyje svarstydamas ne vieną kalbos faktą kaip pagalbinį etnogenezės klausimams spręsti, akivaizdžiai rodo, jog, nemokėdami kalbos, istorikai daro daugybę klaidų. Tai gi nors D. Poška ir neįrašo reikalavimo, kad Lietuvos istorikas turi mokėti lietuviškai, tačiau tai išplaukia iš viso straipsnio konteksto.

¹³ Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 147—149.

¹⁴ Poška D. Raštai, p. 259.

¹⁵ Ten pat, p. 229.

¹⁶ Ten pat, p. 261.

¹⁷ Ten pat, p. 263.

D. Poška dar pasvarsto galimo Lietuvos istoriko ir socialinė priklausomybę. Praktiškai netinkas viduriniųjų bajorų sluoksniš, kurį D. Poška vadina kaimiečių artojų sluoksniu. Jis negalys parašyti dėl nuolatinių materialinių rūpesčių, trukdančių atsidėti tokiam darbui. Netinką ir kamendoriai — vikarai, klebonų išnaudojami, „kaip bernai prie bažnyčios tarnaujantys“¹⁸. Su sarkastiška ironija D. Poška atmeta aukštesniąją dvasininkiją — ne vien dėl jos nevisuomeniško požiūrio: klebonai, prelatai, kanauninkai ir vienuoliai — jie visi „turtingi iš mūsų monarchų ir protėvių dosnumo; būdami sotūs visokios dievo dovanos, nors Lietuvos ir Žemaičių žemėje gyvena ir jos skania duoną valgo, — velniams jie savo plikę šutins, plunksną grauš, senus autorius ir kandžius nuograužas bibliotekose vartys“. Na, o „mokyti literatai, didžiais mokslais užsiėmę, šito dalyko imtis nenori“¹⁹.

D. Poška viltis deda į švietimo administracinius organus: apeliuoja į jų visuomeninės pareigos jausmą, pradėdamas nuo švietimo apygardos kuratoriaus A. Čartoriskio. Iš jo tikisi raginimo parūpinti ne vien Lietuvos istoriją, bet ir lietuvių kalbos gramatiką, žodyną ir lietuvių literatūrą, nors ši „lopšyje tebesanti“²⁰. Visa tai parašyti siūlo buvusiems ar dabartiniams universiteto profesoriams. Tą darbą turėtų ir galėtų paremti vidurinių mokyklų mokytojai ir vedėjai, o iš visuomenės — tie patys aukštesnieji ir mokyti dvasininkai bei dvarininkai — mokslo mėgėjai, taip pat apskritinių mokyklų garbės globėjai²¹. Vadinas, D. Poška tikėjosi inteligentijos, tiksliau — to meto intelektualų, paramos.

Deja, D. Poška taikė ne visai tuo adresu: švietimo administracija kruopščiai saugojo ir skatino lenkų tautos nacionalinį integravimąsi. Tačiau Vilniaus universitete buvo ir LDK kultūros tradicijas puoselėjančių žmonių, pvz., Z. Nemčevskis, P. Norvaiša, I. Onacevičius, I. Danilavičius, S. B. Jundzilas ir kt., iš kurių galima buvo tikėtis įmanomos Lietuvos istorijos. J. Lelevelio į vadovėlį įdėtu Lietuvos istorijos intarpu kai kurie Lietuvos visuomenės atstovai, kaip ir pats D. Poška, nebuvo patenkinti. O vis dėlto D. Poškos Lietuvos valstybingumo samprata neperžengė unijos ar federacijos ribų.

Maždaug tuo pačiu metu, kai D. Poška svarstė Lietuvos istorijos vadovėlio reikalus, laiške I. Loboikai jis sudarė liaudies lavinimo programą²². Siūlomi du liaudies švietimo etapai: lietuviška pradinė mokykla ir savišvieta, besiremianti atitinka-

¹⁸ Ten pat, p. 267.

¹⁹ Ten pat.

²⁰ Ten pat, p. 269.

²¹ Ten pat, p. 271.

²² Lukšienė M. Iš A. Janulaičio literatūrinių archyvalijų. — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra, 1980, t. 22(1), p. 64—70.

mai sudaryta knygų serija. Pradinėje mokykloje vaikas mokomas skaityti, rašyti, skaičiuoti ir lietuvių kalbos gramatikos pagrindų. D. Poška pageidauja, kad mokykla gerai išmokytų lietuvių kalbos (dvasininkai ją turi tobulai mokėti). Apie Lietuvos istoriją laiške nekalbama, bet iš minėto jo straipsnio žinome, jog šis dalykas turi priklausyti pradinės mokyklos mokymo turiniui. Jį dar išplečia savarankiško lavinimosi bibliotekėlė. D. Poška ją siūlo tokią: „I elementorius (jį turime pono Kaj. Nezabitauskio išleistą); II krikščionybės mokslas (tą vėl turime Bonaventūros Gailevičiaus, žemaičių oficialo, išleistą); III maldaknygės, tų yra pakankamai, tik reikia jas recenzuoti ir pataisyti [kalbą.—M. L.]; IV apie dorovingo žmogaus priedermes Sostui, Vyriausybei, Ponui, Kaimynui, Artimui ir t. t.; V agronominės knygos apie kai kuriuos naudingus atradimus, apie bites, sodus, apynius ir t. t. ir t. t., apie bulves; VI botanika — apie atitinkamų žolelių, žiedų, medžių vartojimą, žmonių ir arklių, galvijų, avių ir t. t. sveikatai palaikyti ir prireikus staigios ligos atveju“. „Žodynas, lietuviška gramatika taip pat turi būti sodiečio bibliotekoje,—parapinėse mokyklose gali būti mokoma jų pradmenų“²³.

Tame pačiame laiške D. Poška atsiliepia apie J. Rupeikos išleistą „Joną iš Svisločės“, pageidaudamas tą knygą matyti pritaikytą lietuvių skaitytojui, pavadintą „Juozapu iš Seduvos“, papildytą naudingomis agronomijos žiniomis. Kartu universiteto studentams, gerai susipažinusiems su botanika, siūlo įdomų dalyką: pasitelkus vaistinius augalus pažįstančius ir gerai lietuvių terminiją išmanančius valstiečius, parašyti knygėlę, matyt, priskirtiną prie tos pačios savišvietos bibliotekėlės. Pabrėžtina nauja D. Poškos mintis — rengiant kai kurias knygas, bendradarbiauti su valstiečiais. Galėtume ją pavadinti tautos kultūros integracijos tendencija. Tai anksčiau jau darė J. Pabrėža.

D. Poškos liaudies švietimo projektas nebuvo vienišas balas to meto lietuvių visuomenėje. Kai kas jau buvo daroma. Be anksčiau minėtų spausdintų ar spaudai parengtų leidinių, 1818 m. Kaj. Nezabitauskis pradėjo rašyti lietuvių kalbos gramatikos pradmenis²⁴, o 1823 m., atrodo, lenkiškai yra rašęs Žemaitijos istoriją (ligi 1813 m.), kurią išplėtė į trijų dalių „Lietuvos ir Žemaitijos istoriją“. 1830 m. jai gautas Varšuvos cenzūros leidimas. S. Stanevičius, eidamas mokslininko, o ne mokslo populiarintojo keliu, neišspausdintame „Lietuvių mitologijos aiškinime“ pritaria tai pačiai D. Poškos pareikštai minčiai, kad

²³ Ten pat.

²⁴ Ten pat, p. 61 (Stebina faktas, kad Kajetonas dar buvo Kauno apskritinės mokyklos mokinyš, aštuoniolikos metų. Gal čia brolio Kiprijono raginimas?).

Lietuvos istoriją tegali rašyti gerai savąją kalbą mokantis lietuvis²⁵.

Jurgis Pabrėža (1771—1849), visai kitos sanklodos, kitų interesų asmenybė negu D. Poška, kilęs, atrodo, iš žemaičių valstiečių. Brendo ir mokėsi dar XVIII a. pabaigoje. Pagrindine veikla priklauso mokslo (ypač botanikos, medicinos ir farmacijos) istorijai, tačiau ne viena gija syja ir su lietuvių pedagogikos minties raida. Tiesiogiai su mokykla jis susidūrė dirbdamas (1817—1821)²⁶ Kretingos parapinėje mokykloje, kuri tuo metu buvo tartum progimnazijos tipo (dvi klasės, ketveri mokymo metai); J. Pabrėža joje mokė lotynų kalbos, gamtos ir geografijos. Sunku pasakyti, ar mokytojaudamas, ar jau išėjęs iš mokyklos jis pradėjo rašyti lietuvišką geografijos vadovėlį. S. Tarvydas spėja, kad tas pirmasis lietuviškas vidurinės mokyklos geografijos vadovėlis galėjo būti parašytas 1825—1830 metais²⁷. Pats faktas rodo, jog J. Pabrėža galvojo, kad dėstyti reikia lietuviškai, pirmasis kūrė geografijos, taip pat ir gretimų mokslų terminus, kaip antai: labmarė — salynas, diduomenvaldis — aristokratijos valdžia, nuošuka — krioklys ir kt. Galime daryti prielaidą, jog jis ir pats yra bandęs dėstyti lietuviškai. 1821 m. J. Pabrėža jau turi parengęs didelį lotynų-lietuvių kalbų botanikos žodyną (*Dictionarium Botanicum Latino Samogiticum*), o vėliau (1834) sudarinėja lietuvišką botanikos terminiją ir lietuvių kalba rašo botanikos vadovėlį, atitinkantį aukštosios mokyklos lygį („Taislius auguminis“, 1843)²⁸. Visi šie darbai rodo aiškų autoriaus pasiryžimą kurti mokslą lietuviškai, o kartu jį dėstyti ir mokyti gimtąją kalbą, griauti lietuvių kalbai statomas užtvaras.

Dar vienas įdomus faktas, tiesa, ligi šiol tiksliai nenustatytas, papildytų šią tezę: kai J. Pabrėža dirbo Kretingos mokykloje (1818), universiteto nusiųstas vizitatorius J. Budzilavičius užfiksavo vienintelį tuo metu tokį dalyką: „iš Kretingos siunčiami mokiniai moko po savo parapijos kiemus skaityti žemaitiškai ir lenkiškai“²⁹. Neturime tvirto pagrindo šią iniciatyvą skirti J. Pabrėžai, tačiau tikimybė didelė.

Gamtos mokslus J. Pabrėža dėstė taip, kaip reikalavo Edukacinė komisija: gamtos dalykus glaudžiai sieti su praktika ir dėstant eiti nuo patirties prie apibendrinimo; jis vaikščiojėms kartu su mokiniais ir rinkęs augalus herbarui³⁰. Ilgas ir didelis

²⁵ *Stanevičius S.* Raštai, p. 219.

²⁶ *Dagys J.* J. Pabrėžos gyvenimas ir darbai.—Kn.: Jurgis Pabrėža. 1771—1849. V., 1972, p. 13.

²⁷ Ten pat, p. 58—59.

²⁸ Ten pat, p. 14.

²⁹ *Lukšienė M.* Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 97.

³⁰ *Dagys J.* J. Pabrėžos gyvenimas ir darbai, p. 13.

darbas botanikos vardyno ir terminijos srityje, be abejo, negalėjo neatsispindėti pedagoginiame darbe.

Visais interesais J. Pabrėža buvo gamtininkas mokslininkas, ne veltui stojęs studijuoti mediciną (1792—1794), tik nebaigęs ir pasukęs įprastiniu dvasininko keliu. J. Pabrėža yra palikęs gausius rinkinius paties rašytų pamokslų, iš kurių pro religinius pamokymus iškyta kai kurios jo ugdymo pažaiūros, žmogaus ir gamtos samprata. Iš kitų to amžiaus išlikusių lietuviškų pamokslų šie skiriasi griežta logine sandara, aiškia analitine mintimi ir kartu gražia kalba bei stiliumi, linkusiu ne į emocionalumą, o į racionalumą. Žmogaus ir pasaulio sampratoje išryškėja daugiau mokslininkas analitikas, o ne sintetintojas. Ir ši samprata be išlygų subordinuota katalikiškajam racionalistinės krypties teocentriniam pasaulėvaizdžiui. Antai pamoksle „apie griekus, priešingus pirmajam įsakymui Dievo“ (Kartenoje, 1826) J. Pabrėža išvardija bedievystę, „balvongarbę“ (prie jų priskiria ir perkeltine prasme tuos, kurie didžiausia vertybę laiko „kūniškuosius pageidimus“, pvz., girtuoklius) ir „natūrteveizėjimą“ (natūralizmą), „Kada kas visus dievo apreiškimus meta į šalį ir vienu tikta prigimtų daiktų teturisi, tiems tikta daiktams tevierija, į tuos tikta daiktus tetiki, kuriuos protu prigimtu gali suprasti“³¹. Nepaisant tokio aiškiai neigiamo požiūrio į naujųjų laikų gamtos mokslų kuriamą pasaulėžiūrą, J. Pabrėža daug ką savo klausytojams aiškino, remdamasis vienokiais ar kitokiais moksliniais pagrindais.

Jis ne kartą pagilina ar išplečia dorovinių vertybių sampratą. „Religinės pakraipos žmonės traktuoja vertybes kaip viršistorines idealias esybes“³². Šviečiamoji amžiaus veikiamas J. Pabrėža daugeliu atvejų atsižvelgia į jų biologinį ar visuomeninį sąlygotumą. O tai reikalavo kitaip motyvuoti ugdymą. Dar 1811 m. jis sakė pamokslą „Apie reikalą storotis užlaikyti sveikatą savo“ ir pats pastebėjo, kad bažnyčios praktikoje tokia tema — retokas dalykas³³. Ją liečia ir visai nelauktais aspektais: nagrinėdamas įsakymą „neužmušk“, jis atskirai kalba apie nusidėjimą, kai žmogus nesirūpina sveikata, vaikydamasis madų, siūdindamasis sveikatai kenksmingus drabužius ir kt.³⁴

Kalbėdamas apie rūstybę, keiksmus, nekantrumą, girtuokliavimą, J. Pabrėža atskleidžia šių ydų — „griekų“ — žalą ne tik dorovei, bet ir sveikatai bei ekonomikai. Jo moksliniai argumentai, skiriami arba tiesiog visiems klausytojams, t. y. lietu-

³¹ MAB, f. 9, 3360 (Pamokslai wayryngosi Materyjosi At rozniu wytu įwayriusį laykusy sakyti par Koniga Ambraziejo Pabrėža..., p. 36).

³² Kuzmickas B. Dorovinės vertybės ir asmenybė. — Kn.: Etikos etiudai. V., 1982, t. 6, p. 61.

³³ VUB, f. D 57, „Apey sakramentus ogolnaj yr apey Nekorius sakramentus ipatingay“, p. 521—539.

³⁴ MAB, f. 9-2260, p. 143—144.

vių liaudžiai, arba kartais specialiai tėvams, kėlė šios srities kultūrą, plėtė mąstymo ribas.

Tėvus vaikai privalo gerbti, mylėti, klausyti. Tėvai atsakingi už vaikų auklėjimą, ir bausmės yra vienas pagrindinių auklėjimo būdų, tačiau dažniausiai stengiamasi švelninti jas. Tėvai perspėjami vaikų akivaizdoje, net ir žiauriai juos bausdami, negriauti vienas antro autoriteto. Tėvų pareiga — mokyti vaikus dorovės ir tikėjimo, tačiau J. Pabrėža, deja, neužsimena apie mokymą skaityti ir rašyti. Tėvų valia turi ribas: J. Pabrėža laiko „griekų“, kai tėvai verčia vaikus vesti ar tekėti bet kuriais smetimais, lygiai nuodėmė versti stoti į kunigus, tikintis turto ar ambicijai patenkinti. Vesdamas ar eidamas į kunigus, vaikas pats turi apsispręsti, ar jis tinka, ar turi tam žingsniui dvasinių motyvų. Pažymėtina, kad santuokai irgi reikalaujama dvasinio pasirengimo.

Saviauklai pagal šimtmečių tikybinę tradiciją J. Pabrėža skiria didelį vaidmenį. Vis dėlto jo, mokslininko, akylumas ir dėmesys čia išskirtinis. Jis kalba apie pavydą, pyktį, nesivaldymą, tingėjimą, keikimąsi, nagrinėdamas tuos ydingus papročius plačiai, visapusiškai ir ieškodamas būdų jiems užbėgti už akių ar ištaisyti. Vadinasi, čia yra visa auklėjimo programa. Pirmasis momentas — sąvokos išsiaiškinimas. Toliau supažindinama su įvairiopa žala dvasiai, kūniui bei ekonomikai ir baigiama nurodant būdus, kaip saugotis ydų ar pasitaisyti. Didelė reikšmė teikiama tam, kad pats žmogus išsiaiškintų ydos priežastis, nagrinėdamas save ir aplinką, pvz.: „I — veizėk, iš kurios priežasties kelias nekantrybė: ar iš didystės, ar iš dagadijimo kūniui, ar iš lokomstvos, o tą priežastį išnaikink, o būsi kantrus, II — išsipersvadavok [įsitikink] patsai save, jog ir tu kitiems padarai priklastis, tada jei nori, kad ant tavęs nepyktų, nė tu ant kitų nepyk“³⁵. Kitur, kalbėdamas apie rūstybės ydą, J. Pabrėža siūlo kiek kitokį būdą: pasimelsti už sukėlusį rūstybę; pajutus kylant rūstybę, patylėti, kol atsileisi, arba „atsitolinti šalin“, vengti bendrauti su tais, kurie kelia pyktį³⁶. Kovoiant su ydomis, pataria įsiginyti ar kitaip save nubausti, o vakare apmąstyti, kiek yda sumažėjo ar padidėjo.

Palyginti nemaža vietos ir dėmesio J. Pabrėža skyrė seksualiniam auklėjimui, pasireiškdamas daugiau ne kaip gamtininkas, o kaip asketas dvasininkas. Tačiau ir šiuo atveju visa tema apimama gana visapusiškai ir nuosekliai. Pradedu nuo kūdikių rengimo, guldymo, dviprasmių situacijų sudarymo, atskirai aptaria moterystę. Kalba apie ikivedybinį — sužieduotųjų — laikotarpį, apie moterystės pareigų įsisažymimą ir baigia vestuvių papročių kritika. Pastabi mokslininko akis ir

³⁵ MAB RS, f. 9-3360, p. 354.

³⁶ Ten pat, p. 359.

ranka fiksuoja mums to meto etnografinius papročius, o asketo moralisto žvilgsnis juose įžiūri daugelį pavojų dorovei.

Su pastaruoju momentu glaudžiai susijusi ir J. Pabrėžos pažiūra į laisvalaikį. Jis turėtų būti skiriamas dvasinėms vertybėms puoselėti, atsitraukiant ne tik nuo fizinio darbo, bet ir nuo materialinių rūpesčių (pamokslas „Apie tai, kas reik šventomis dienomis daryti“, Salantai, 1818 m.). Tačiau tarp tų dvasinių vertybių nėra estetinių, susijusių su liaudies kūryba, gamtos grožiu. J. Pabrėža peikia jonines, petrines, šokius, dainavimą susibūrus, per ilgą „bovijimąsi muzikomis“, net ūgterėjusių mergaičių lėlių rėdymą, o siūlo religinius pamokymus, apmąstymus, daryti gera. XIX a. viduryje A. Tatarė, K. Aleknavičius, o ypač M. Valančius sugebės visai kitomis akimis pažvelgti į liaudies laisvalaikį, keldami jos kultūros estetines ir etines vertybes, daugiau pasitikėdami žmogumi, jo prigimtimi.

* * *

XIX a. pirmaisiais trimis dešimtmečiais Vilnius su aukštąja mokykla buvo pagrindinis įvairiašakės kultūros centras, spinduliavęs ją į tolimiausius plačios Vilniaus švietimo apygardos kampelius. Kultūrinis gyvenimas iš pažiūros tekėjo ramia vaga. Tačiau iš tikrųjų socialiniai-ekonominiai prieštaravimai vis gilėjo ir brendo prielaidos keistis feodalinės kultūros struktūrai. Tai atsispindėjo visuose visuomenės sluoksniuose. Mokykla iš dalies tą procesą stiprino, iš dalies atsiliko nuo jo. Akylesnieji žmonės kritikavo mokyklos atotrūkį nuo gyvenimo ir kiekvienas iš savo socialinių bei kultūrinių pozicijų bandė taisyti padėtį. Daugeliui akis badė, kad gausiai į vidurines mokyklas einantys neturtingi bajorėliai ir liaudies vaikai, nepajėgdami baigti visų klasių, atsiduria gyvenime be jokios profesijos. Vieni šį klausimą sprendė, siūlydami supraktinti pirmąsias vidurinės mokyklos klases, kiti galvojo apie specialias mokyklas žemesniesiems sluoksniams. Būta ir visai nelauktos, radikalios kritikos, kuri pirmiausia turėjo galvoje vidutinį bajorą: J. Goštautas kaltino mokyklą, kad neatveria jaunimui akių į socialinę neteisybę, bukina socialinį jautrumą³⁷. Universitetas tuo tarpu, priešingai, žadinęs jį. Taigi mokyklai autorius kelia uždavinį ugdyti jaunimo socialinę sąžinę. Čia pat jis pastebi, jog tos sąžinės akiplotas nedidelis: vidutinis bajoras, susidūręs su aristokratija, jaučiasi dažnai už ją pranašesnis dvasiškai, bet

³⁷ Goštautas J. Ponas Teisėjaitis, arba pasakojimas apie Lietuvą ir Žemaitiją.— V., 1967, p. 44 (J. Goštautas—1831 m. sukilimo dalyvis, Demokratinės lenkų draugijos emigracijoje narys, išleido (1839) beletrizuotus memuarus, atsidūręs Prancūzijoje, kapitalistinės santvarkos aplinkoje; tai galėjo tik sustiprinti radikalias jo pažiūras).

jo pažiūros į valstietį nedaug tesikeičiančios. Bajorų luomo integracijos siekė jau Edukacinė komisija. Aristokratijos nepasitenkinimą prarandant išskirtinę vietą visuomenėje ir tam tikrą aukštąjį mokslą baigusios inteligentijos antibaudžiavinę nuostatą yra pažymėjęs Vilniaus švietimo apygardos kuratorius A. Čartoriškis, paskutiniaisiais savo valdymo metais nepasitikėjęs universiteto žmonėmis. Jis, pvz., ieškojo rektoriaus pabrėžtinai ne iš dėstytojų, lygiai kaip ir švietimo reformai parengti naujų žmonių, nesusijusių su aukštąja mokykla.

Kalbamuoji laikotarpiu išaugo inteligentijos sluoksnius, atliekantis tam tikrą socialinį bei kultūrinį, o kartu ir ugdomąjį vaidmenį visuomenėje. Socialinėmis ir kultūrinėmis ištaikomėmis jis nevienalytis: liaudiškas ir bajoriškas, o jo viduje neišvengiamai vyko kultūrinis ir ideologinis dialogas. Amžininkas aristokratiškos kilmės gydytojas S. Moravskis atsiminimuose yra pažymėjęs, kad dažnai mokykloje pirmaujantis liaudies vaikas skatino savo draugus bajorus kitaip žiūrėti į luominę visuomenę³⁸. Formavosi radikalai ar ne taip radikalai nusiteikusių bajoriškos inteligentijos žmonių, kurie ieškojo atitinkamos draudžiamos užsieninės literatūros (pvz., K. F. Volnėjaus (C. F. Wolney) „Griuvėsiai, arba mintys apie tautų revoliucijas“, Ž. Z. Ruso „Išpažintis“) ir ją radę nusirašinėjo³⁹. Jie kitaip žvelgė ir į liaudies žmogų. Antai J. Goštautas, atskleidamas valstiečio, kaip savarankiško socialinio veiksnio, reikšmę, į jo lūpas įdėda grasinimą, kad liaudis, nebepakęsdama priespaudos, jėga susidoros su bajorais. Ir A. Klementas vienur užjaučia baudžiauninką, kitur jį vadina grėsmingu žvėrimi. Tarp dvaro ir valstiečio klostėsi prieštaringi ryšiai, kuriuos žymėjo ir gilus susvetimėjimas, ir abipusė priklausomybė. Anoniminis priežodžių bei sentencijų autorius 1813 m. juos gana taikliai apibūdino daugiau baudžiauninko požiūriu: „Su ponais, kaip su ugnia elkis: nešok artyn, nei tolyn kelkis; arti veikiai nukaisi [?], o toli sušalsi, prisitraukęs arčiau, pabėgsi greičiau“⁴⁰ (tekstas pateiktas literatūrine kalba). Ši moralinė atmosfera nebuvo palanki kultūriniam mainams, veikiau iš abiejų pusių deformavo charakterį. Tačiau iš liaudies ir smulkiųjų bajorų kilusi plebejiška inteligentija, ypač socialiniu atžvilgiu

³⁸ Morawski S. Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818—1825).— Warszawa, 1959, s. 126. (D. Bovua (Beauvois), apibendrinęs šį S. Moravskio pasakymą, esą čia teigiama, jog plebėjai paskatinę atsirasti inteligentiją, apskritai tvirtina, kad Vilniaus švietimo apygardoje ji buvusi perdem bajoriška ir liaudiškasis elementas jokios reikšmės neturėjęs.— Beauvois D. Inteligencja bez wyjścia: wiedza o przywileje społeczne w Wileńskim okręgu szkolnym (1803—1832).— In: Inteligencja polska pod zaborami.— Warszawa, 1978, s. 43.

³⁹ Goštautas J. Ponas Teisėjaitis..., p. 35.

⁴⁰ Prizodey, arba Trumpas, Tykras Pamokslas dief Apsyeyma ant Swieta...— LKLI, t. 1, (SD) 182, § LXI (puslapiu nenumeruoti).

nusiteikusi radikaliau, ėmė žiūrėti į daug ką kitaip. Antai tas pats J. Goštautas skelbia ne tik luomų lygybę, bet ir kalbų lygiateisiškumą: jo personažai demonstratyviai prabyla aristokratų salone žemaitiškai, pareikšdami: „...visos kalbos yra sutvertos žmonėms, ir todėl visomis tinka kalbėti. Tai tik kvailių plikšių išmonė teikti pirmenybę vienoms, pažėminant kitas“⁴¹. Tačiau autorius pats liaudies dvasinės kultūros savaiminės vertės dar nedeklaruoja, išlieka kultūrinis atokumas tarp dvaro ir valstiečio. D. Poška irgi neįstengia visai įveikti to atstumo, o S. Valiūnas viduje galynėjasi tarp dviejų kultūrų.

Tačiau XIX a. pirmojoje pusėje jau formuojasi dalis inteligentijos, kuri deda demokratinės nacionalinės lietuvių kultūros pamatus, gal dar intuityviai suvokdama nacionalinės kultūros sudėtingumą ir stengdamasi visokeriopai ją ugdyti. Tai plautas akiračio, talentingų žmonių grupė, pvz., S. Stanevičius, S. Daukantas, J. Pliateris ir kiti Didžiojoje Lietuvoje, L. Rėza, K. Milkus ir kiti — Mažojoje. Formuojasi nacionalinės mokyklos idėja, neatskiriama nuo nacionalinės kultūros sampratos. Europinio išsilavinimo dėka šie veikėjai pastebėjo naujuosius dvasinės kultūros daigus savoje dirvoje ir puoselėjo juos. Antai L. Rėza kėlė literatūros nacionalumą (K. Donelaičio atveju), liaudies kūrybos ne tik etnografinę, bet ir estetinę vertę, nacionalinės mokyklos reikšmę tautai. Kovodamas prieš germanizavimą, jis puikiai suvokė savos vidurinės mokyklos svarbą nacionalinei inteligentijai ugdyti. Tik L. Rėzos reikalavimas kompromisinis — vidurinėje mokykloje jis tenkinasi lietuvių kalba kaip dalyku. Atvejų atvejais pabrėžiamas tautos integralumo būtinumas, ypatingą vaidmenį skiriant kalbai: jos grynumui, viešumui ir bendrumui.

II. Tarp dviejų sukilimų (1831—1863)

Apie 1830 m., nuviltinijus revoliucinių judėjimų bangai, visoje caro imperijoje įsigalėjo reakcija. F. Engelsas Lietuvos ir Lenkijos 1830—1831 m. sukilimą apibūdino kaip konservatyvią revoliuciją¹. Iš esmės tas sukilimas buvo bajoriškas. Dešinysis vyraujantis sukilimo vadovų sparnas baudžiamos klausimo net nenorėjo liesti. Visų pirma buvo keliami politiniai reikalavimai. Tačiau sukilime dalyvavo įvairių socialinių sluoksnių ir pažiūrų žmonės. Iš Vilniaus gubernijos tardytų ir teisėtų sukilėlių 47% sudarė bajorai, 36% — valstiečiai, 7% dvasininkai ir 10% — miestiečiai bei kiti².

Caro valdžia ne tik ėmėsi represijų prieš sukilimo dalyvius, bet ir atidžiai svarstė ypač valstiečių įsijungimo priežastis ir buvo pasiryžusi iš esmės pertvarkyti mokyklos ir net aplinkos poveikio kryptį. 1833 m. švietimo ministru paskirtas S. Uvarovas visos imperijos švietimo politiką apibūdino pagarsėjusia formule: puoselėti pravoslaviją, patvaldystę ir tautiškumą. Ji buvo diegiama jaunimo sąmonėje „ugdant religingumą ir krikščionišką dorovę, ištikimybę carui ir monarchiniam valdymo būdai, nuolankumą, nusižeminimą ir aklą neapykantą revoliucinėms idėjoms“³. Lietuvoje planingai dar imtasi specialių priemonių bajorams ir dvasininkams, ypač liaudžiai sutramdyti. Tuoj pat suskasta žeminti intelektualinį inteligentijos lygį, mažinti inteligentų skaičių, uždarančią Vilniaus universitetą. Paliktos dvi aukštiosios mokyklos tipo specialios akademijos — Dvasinė ir Medicinos-chirurgijos — netrukus pasirodė taip pat pavojingos ir nepageidaujamos ir 1842 bei 1844 m. uždarytos. Kelias į aukštąją mokyklą pasunkėjo ypač nepasiturintiems sluoksniams: antai 1831—1861 m. Tartu universitete studijavo vos 4 valstiečiai iš Lietuvos (du iš jų M. Valančiaus ir S. Daukanto giminaičiai; galėjo jų būti ir tarp dešimties nenurodžiusių kilmės), kai bendras jų skaičius sudarė daugiau kaip 200⁴.

Caro valdžia visai ribojo vidurinio išsilavinimo žmonių skaičių ir lygį: mažino visą vidurinį kursą turinčių mokyklų, steigė vadinamąsias bajorų penkiaklases, iš kurių negalima tiesiogiai stoti į aukštąją. Vėl pabrėžė luomiškumą, kliudė valstiečiui patekti į vidurinę. Be to, ligi 1843 m. panaikinus daugelį vienuolynų, užsidarė vienas iš tradicinių valstiečių kelių į mokslą. Uždarius Vyriausiąją dvasinę seminariją, o netrukus į Peterburgą iškėlus Vilniaus dvasinę akademiją, susiaurėjo pačių dvasininkų, kurių daugumą dabar sudarė žemesniųjų sluoksnių žmonės, pasaulietinio lavinimo galimybės. Šioje, kaip ir eilinėse dvasinėse seminarijose, vieninteliai pasaulietinio turinio dalykai buvo Rusijos istorija ir literatūra. Išsiveržęs iš valstiečių į mokslą gabesnysis, kartais talentingas jaunimas jautė išsimokslinimo siaurumą⁵. O savarankiškai kaupiamos žinios negalėjo atstoti sistemingų mokslo pagrindų. Iš čia kilo mokslinis diletantizmas, didžiulės intelektualinės kūrybinės energijos švaistymas be kiek žymesnių rezultatų (A. Baranausko, A. Kašarausko ir kt. atvejais).

Vis dėlto, nepaisant dvasininkų lavinimo sistemos siaurumo, juos formavo ir kiti veiksniai. Vienas iš kairiojo (raudo-

³ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: XVIII в.— первая половина XIX в.— М., 1973, с. 211.

⁴ Tyla A. Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802—1918 m.— LTSR MAD. A ser., 1973, t. 3(44), p. 124; Tartu universiteto įnašas į Lietuvos mokslą ir kultūrą.— Mokslas ir gyvenimas, 1982, Nr. 9, p. 13, 14.

⁵ Mikšytė R. Antano Baranausko kūryba.— V., 1964, p. 221, 222.

⁴¹ Goštautas J. Ponas Teisėjaitis... , p. 61.

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.— М., 1955, т. 4, с. 492.

² История Литовской ССР.— Вильнюс, 1978, с. 196.

nujų) 1863 m. sukilimo sparno vadų kun. Antanas Mackevičius tardomas kalbėjo apie kelias dvasininkų grupes: vieni „yra fanatikai, neapkenčią lenkiškumo bei šlėktos ir pasiryžę viską aukoti Lietuvai, remdamiesi terorizmu ir visišku visuomenės perversmu“; kitas grupes sudaro savanaudžiai, vergiškai kelia klupsčiaujantys šlėktoms, ir treči — viskam abejingi⁶.

Planingai buvo siauriamos galimybės pasaulietinei inteligentijai gausėti. Iš Lietuvos iškelta net ir pradinių mokyklų mokytojų seminarija, pradinėse ir vidurinėse mokyklose visai pumiami ne vietinės kilmės mokytojai, vietiniams draudžiama užimti aukštėlesnes valdininkų vietas. Natūralus barjeras išsilavinimui kilti buvo negimtoji vaikų kalba net pradinėse mokyklose. Be to, planingai retinamas jų tinklas, ypač vakarų Lietuvoje, kur ligi 1830 m. jis buvo tankiausias. Tas pats pasakytina ir apie vidurines mokyklas. A. Piročkinas yra apskaičiavęs, kad per XIX a. šešis dešimtmečius iš Zemaičių turime 61,5% lietuvių raštijos veikėjų (be Prūsijos)⁷.

Kartu slopinama visuomenės iniciatyva: jau po 1826 m. suvaržytas organizacijų kūrimas ir visur įvesta griežta kontrolė. Ir mokykla, ir visa valdymo struktūra perdėm autoritarinė, ugdomi vergiškumą, taikstymąsi, uždaramą, visuomeninį pasyvumą, skatinanti užsisklęsti privatumo sferoje. Po 1856 m. pralaimėto Krymo karo atmosfera kiek sušvelnėjo, prasidėjo parengiamieji baudžiosios naikinimo darbai, tačiau, numalšinus antrą sukilimą, įsigalėjo naujas reakcijos periodas.

Reakcijai visai ir skirtingais lygmenimis priešinosi įvairūs socialiniai bei kultūriniai sluoksniai. Represijos ir gausi emigracija sumažino krašte intelektualiai pajėgių ir aktyvių žmonių, tačiau XIX a. pirmajame ketvirtyje vykę pagrindiniai visuomeniniai procesai plėtojosi toliau. Gilėjančius socialinius prieštaravimus ir nacionalinę poliarizaciją vis daugiau įsisaugmonina bajorai ir ypač inteligentija; tai geriau ima suvokti ir liaudis.

Dalis intelektualinio gyvenimo vyksta emigracijoje ir per palyginti gausius ryšius su kraštu (literatūrą, atvažiuojančius žmones ir specialiai siunčiamus emisarius) nemaža prisideda prie visuomenės nuomonės ir apskritai jos galvosenos ir nuostatu formavimo. O patys emigrantai palaikė tiesioginius ryšius su Vakarų Europos, ypač Prancūzijos, kultūra ir patyrė nemažą jos poveikį.

Emigracijoje reikėsi įvairios ideologinės srovės: Čartoriskų vadovaujama monarchistinė, Lenkų demokratų, radikalesnieji skirstėsi nuo krikščioniškųjų socialistų (F. R. Lamėnė (Lamennais) šalininkų, tarp kurių matome Kipr. Nezabitauskį-

Zabitių, ligi komunų steigėjų. Nacionaliniu klausimu bajorai nevieningi, buvo tam tikros trinties tarp lietuvių separatistų ir Lenkijos atstovų.

Trūko didesnės valstiečių grupės (dėl savo neturto jie išsisklaidė po svetimas šalis ir išnyko), kuri būtų buvusi pagrindas demokratinei nacionalinei lietuvių kultūrai plačiau puoselėti. Bandymų buvo: Kipr. Nezabitauskis-Zabitis verčia ir sunkiomis sąlygomis išleidžia F. R. Lamėnė „Tikinčiojo žodžius“, rašo lietuviškai „Eilivimą“, kur skelbia visuotinę revoliuciją, pažymėdamas, „jogei subruzdimai per bajorus kelti praėjusių laikų visad buvo velti“⁸. Taigi ateityje bajorai išbraukiami iš vadovavimo. Nors sociališkai ir radikalus, Kipr. Nezabitauskis-Zabitis nesujungia to momento su nacionalinės kultūros raidos klausimais. Nepajėgdamas išnarplioti sudėtingų santykių, palieka unijinę koncepciją. Ryšių su gimtuoju kraštu šie išsisklaidę žmonės negalėjo palaikyti, taigi nelėmė ir poveikio. Ir svetur tikrai kitomis sąlygomis lietuvių plebejišką inteligentiją jaudino tie patys procesai. Kai ką mėginta itin radikaliai spręsti, o nacionalinei problemai naujų konkretnių aspektų nerasta.

Bajoriškos visuomenės padėtis buvo kitokia, jos ir sąveika tarp krašto ir emigracijos stipri, veiksminga. Ypač didelį poveikį ir Lietuvos, ir Lenkijos jaunimui darė emigracijoje suklestėjusi nevaržoma romantinė literatūra, pirmiausia — A. Mickevičius. Ji ligi egzaltacijos iškėlė tautą, jos nepakartojamą savitumą ir istorinę misiją (iš čia mesianizmo koncepcija). Pagrindiniu žmogaus savirealizavimu laikė absoliutų identifikavimąsi su tauta ir aukojimąsi jai. Tai pats lenkų nacionalinio judėjimo pakilimas; jame daug dalyvavo ir Lietuvos bajorų. O tautos sąvokos turinys tuo laikotarpiu kito, ir identifikavimosi laipsnis parėjo nuo tautos sampratos. Demokratinės krypties bajoras ieškojo būdų sumažinti atstumą tarp savęs ir liaudies, pirmiausia deklaruodamas švietimo iš viršaus būtinumą, ir tik antrajame etape bandydamas pažinti ir vertinti liaudies sukauptas vertybes. Tada ir prieinama prie liaudies nacionalinio savitumo bei klausimo, kas sudaro bendruosius nacionalinius bruožus.

Liberalieji bajorai buvo giliai įsitikinę, kad švietimas gali palengvinti liaudies vargus, o socialinės reformos turinčios eiti iš paskos, — visų pirma reikia politiškai išsivaduoti. Antai S. Konarskis (rankr. „Apie moralinį karą su despotizmu“) akcentavo moralinę saviauklą, skatino ginti „savo tautybę, papročius, švietimą“, kovoti su savo, t. y. lenkų, silpnybėmis⁹.

⁸ *Zabitis K.* Eilivimas lietuviškai žemaitiškai. — Kn.: Tauta ir žodis. K., 1930, t. 6, p. 386—387.

⁹ *Jučas M.* Slaptos studentų draugijos Vilniaus medicinos-chirurgijos akademijose (1832—1841). — LTSR MAD. A ser., 1958, t. 1, p. 143.

⁶ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. — V., 1965, t. 2, p. 83.

⁷ *Piročkinas A.* Bendrinės kalbos apyaušris. — Mokslas ir gyvenimas, 1979, Nr. 8, p. 18.

liaudies žmogaus dar nelaiškė lygiu partneriu, o netrukus (po 1846 m. Galicijos įvykių, kai liaudis degino dvarus ir žudė dvarininkus) Dalevskių organizuotoje „Lietuvos jaunimo brolybės sąjungoje“ jau einama su Vilniaus amatininkais, jie tapo kovos bendrininkais. Ir ši sąjunga kėlė saviauklos bei auklėjimo uždavinius. Jaunuoliai „norėjo kovoti dėl dvasinio atgimimo: skiepyti ir platinti dorovę, mokslą ir gerovę, skatinti taip pat sielos ir kūno tyrumą, valgio ir gėrimo saikingumą, teisingumą ir sąžiningumą netgi tėvynės priešų atžvilgiu, tokią pagarbą žmogui be tikėjimo ir tautybės skirtumo, kokios norėtume sau, savo motinai, seseriai ir dukterims“¹⁰.

„Lietuvos jaunimo brolybės sąjungai“ priklausė moksleiviai, amatininkai, vienas kitas studentas, panevėžietis mokytojas F. Danauskas. Apie saviauklą ir auklėjimą ilgai nekalbėta: jaunimui knietėjo pereiti prie veiksmų. Sukilimas buvo užgniaužtas vos beprasidedas, ir su jo dalyviais žiauriai susidorojama. Caro valdžia viešomis egzekucijomis norėjo įbauginti visuomenę, ypač jaunimą, ir per trumpą laiką buvo keli tokie susidorojimai: S. Konarskis sušaudytas 1839 m., J. Rero ir A. Reniero sambrūzdis likviduotas 1846 m. (nebajoras J. Reras nubaustas 1000 rykščių, o kaliniai, pririšti prie stulpų vežimuose, buvo vežami per miestą), „Lietuvos jaunimo brolybės sąjunga“—irgi tais pačiais metais. Jos dalyvius, tarp kurių daug buvo nebajorų, varė per 500 kareivių su lazdomis rikiuotę, mokinius mokyklų kiemuose viešai plakė rykštėmis. Visa tai ne tik baugino, slopino, bet ir skatino despotizmui ir apskritai priešpaukščiui priešiškas nuotaikas bei pažiūras, gilino socialinį ir politinį diferencijavimąsi bei apsisprendimą.

Antroji taip pat neoficiali judėjimo linija tiesiogiai susijusi su lietuvių valstiečius ir iš jų kilusių inteligentiją jaudinusiomis klausimais. Čia mažiau radikalių minčių ir ypač veiksmų. Tačiau, žiūrint iš laiko perspektyvos, kai kurie momentai turėjo giliau glūdintį itin pažangų pradą. Visų pirma — tai dar XIX a. pirmajame ketvirtyje susiformavusi lietuviška namų ar kaimo mokyklėlė. Ją ir toliau išlaikė liaudis bei rėmė lietuvių šviesuomenė. Ne deklaratyviai, bet konkrečiai plečiamas liaudies švietimas, žadinama jos iniciatyva (K. Aleknavičius), visi luomai organizuojami tam reikalui (M. Akelaitis), pasitelkiamos galimos institucijos (M. Valančius ir kt.). Pasiekta tikrai stebinančių rezultatų, kai Žemaičių vyskupystėje mokinių skaičius pašoko daugiau kaip dvigubai, palyginti su apogėjais visoje XIX a. pirmojoje pusėje.

Liaudies mokymo turinys toliau plečiamas per savišvietą. Jai skirtų prozos ar poezijos knygelėlių ugdomųjų minčių kryptys anaiptol nevienodos: vienos knygelės primityvios, kitos

nuolankiai besiderinančios prie reakcinės atmosferos, tačiau visos rašytos žiūrint ne pro dvaro langą, o palaikant tiesioginį ryšį su liaudimi, vis daugiau vertinant jos dvasinį potencialą. Su šiuo momentu glaudžiai syja ir mintis žadinti valstietį leisti mokyti savo vaikus toliau, ne tik į pradinę mokyklą, taip pat rinktis įvairias profesijas. Tai savos, plebėjiškos, nebe bajoriškos inteligentijos poreikis, o iš čia jau tik žingsnis į lietuviškos vidurinės mokyklos idėją, brendusią nuo XIX a. pirmojo ketvirčio ir susikristalizavusią mūsų nagrinėjamojo laikotarpio pabaigoje (M. Valančius, A. Kašarauskas).

Nacionalinės mokyklos sistema visur aplinkui buvo viena iš pagrindinių priemonių tautai konsoliduoti. Ši mintis negalėjo aplenkti ir Lietuvos. Tik čia itin nepalankios sąlygos tai idėjai realizuoti ir apskritai normaliai daugiaplanės nacionalinės kultūros struktūrai kurtis. Šiuo tarp sukilimų laikotarpiu, vykstant nacionalinei poliarizacijai, ryškėja tendencija, kad tame kultūros procese įsivyras valstietiška kultūra, bajoriškoji įsijungs labai maža dalimi, o miestietiškoji visai iškris. Socialiniu atžvilgiu radikalieji dažnai radikaliai linkę spręsti ir nacionalinį klausimą. Čia paminėtinas S. Daukantas, o laikotarpio pabaigoje Rusijos universitetuose matome lietuvių studentus, kurie, diskutuodami, kaip nusimesti caro jungą, bendraudami su rusų revoliuciniais demokratais, aiškinosi ir santykius su bajoriškąja bei liaudiškąja kultūra, rinkosi būdus siekti laisvės. Antai A. Volickis 1858 m. švietimą dar laiko vieninteliu būdu, galinčiu sutraukti liaudies pančius¹¹. Tuo tarpu jo draugas biržietis, mokytojo Kristijono Daukšos sūnus, kviečia imtis ginklo ir aiškiai atskiria Lietuvą nuo Lenkijos, formuluodamas tautai net nacionalistiškai:

Lenkus, vokiečius gaudom,
Mušam, kertam ir šaudom.¹²

Tos formuluotės, žinoma, nekludė jam ir lenkiškai kurti, ir bendrauti su lenkiškai kalbančia Lietuvos visuomene (J. Daukša vienas iš trijų tarė atsiveikinimo žodį, laidojant poetą V. Sirokomlę), vadinančia jį „separatistu“. Tai buvo nepavienis reiškinys.

Sukilimo išvakarėse ir per jį patį jungiamos jėgos bendrai kovai visų pirma prieš carizmą, o ginčytini klausimai atidedami laimėjus sukilimą. F. Engelsas apie nacionalinio išsivadavimo pirmumą rašė: „Kol gyvybinga tauta yra svetimšalio grobiko sukaustyta, ji visas savo jėgas, visus savo siekimus, visą savo energiją nukreipia prieš išorinį priešą, kol tokiu būdu jos vidaus gyvenimas tebėra paraližuotas, ji neįstengia kovoti

¹¹ *Biržiška M.* Jokūbas Daukša.—Kn.: Tauta ir žodis, K., 1926, t. 4, p. 292.

¹² Ten pat, p. 298.

¹⁰ *Merkys V.* Dalevskių šeima.—V., 1967, p. 21.

už socialinį išsivadavimą“¹³. Nors ir stengtasi vengti aštrių ginčytinų klausimų, per 1863 m. sukilimą iškilo ryškių socialinių bei nacionalinių problemų sprendimo ateityje skirtumų: vieni siūlė baudžiauninkui suteikti tik asmens laisvę, iš tikrųjų tokiu atveju palikti jį priklausomą nuo dvarininko, kiti — nemokamai išdalyti žemę. Nacionalinę problemą vieni sprendė, palikdami senąjį lenkų vyravimą, kiti siūlė lygiateisę lenkų, lietuvių ir baltarusių federaciją, tretį kėlė kiekvienos tautos apsisprendimo teisę. Ir vis dėlto daug kas tuos sprendimus jungė. Tai tikėjimas švietimu, auklėjimu. „M. Akelaitis, K. Kalinauskas, A. Mackevičius, Z. Sierakauskas priėjo išvadą, kad liaudies švietimas ir jos paruošimas sukilimui yra tarpusavyje susiję reiškiniai. Sukilimo laimėjimas padėtų išspręsti ir liaudies švietimo klausimą. Kita vertus, sukilimo sėkmė priklauso nuo liaudies sąmoningumo“¹⁴. Tik to švietimo samprata nevienoda. Konceptijų skirtumus rodė paties liaudies žmogaus modelis, požiūris į liaudies kultūrą, į liaudies vietą visuomenės gyvenime. Feodalizmui dar tvirtai laikantis, žmonių santykių, pasaulėjautos ir kt. poslinkiai negalėjo būti labai spartūs. Reikėjo daug ką įveikti, pakeisti. Prisimintini A. Mackevičiaus pasisakymai apie liaudies teisę ne tik gauti žemės ir asmeninę laisvę, bet ir spręsti politinės savo padėties klausimus. Tik išsivadavusi iš socialinės bei politinės priklausomybės liaudis ir tauta gali naudotis ta teise. A. Mackevičius jautė didelį liaudies ir inteligentijos išsilavinimo bei sąmoningumo atokumą ir skundėsi esąs vienišas¹⁵. Tai ne vien romantiškas supriešinimas, bet ir elitinės klasinės kultūros drama. Tą atokumą reikėjo įveikti.

1. Lietuvių liaudies problematika 1831—1863 m. lenkiškoje spaudoje

Įsigalinti reakcija ypač atsiliepė spaudai. Jos puslapiuose retai pasirodo kiek radikalesnė socialinė ar politinė mintis, o ir ta pati užšifruota. Tai daugiausia Lietuvos bajorų tribūna. Tačiau spaudoje atsispindėjo to meto inteligentijos bendros ugdymo tendencijos. Tai klimatas, kuriame gyveno ir lietuvių šviesuomenė.

Mus labiausiai domina liaudies švietimo samprata, požiūris į lietuvių kalbą, etines savybes ir santykius su krašto tradicijomis. Siems klausimams medžiagos palyginti apstu, todėl čia bus paliestas vienas kitas momentas. Be periodikos, mums rūpimos problematikos yra moksliniuose darbuose, tuo laikotarpiu

populiariuose kelionių aprašymuose-atsiminimuose ir grožinėje literatūroje, kurios svarbiausi atstovai buvo J. Kraševskis ir L. Kondratovičius-V. Sirokomlė. Jų romantiški Lietuvos istorijos tematika parašyti kūriniai, kaip antai J. Kraševskio trilogija „Anafielas“ (1840—1845)¹⁶ ir V. Sirokomlės poema „Margiris“ (1854), veikė lietuvių jaunimą visą XIX a. antrąją pusę, ypač aušrininkus.

Uždarius universitetą, Vilniaus periodika iš dalies skleidė mokslinę mintį, teikė bibliografinę informaciją, taip pat buvo grožinės literatūros tribūna. Leidimą varžė cenzūra. Daugybė sumanymų baigdavosi, pasirodžius vienam numeriui. Vien sumanytu, bet neišėjusių lenkiškų periodinių leidinių priskaičiuojama 20¹⁷; lietuviškų žinome du: L. Ivinskio „Aitvarą“ ir M. Akelaičio su M. Valančiumi „Pakeleivingą“, o L. Ivinskio kalendoriai iš dalies tik galėjo atstoti lietuvišką periodiką.

Lenkiška periodika buvo skiriama iš esmės bajorijai, iš kurios kilusi ir didžioji inteligentijos dalis (antai „Teką Wileńska“ prenumeratorių 60% sudarė kaip tik profesinė inteligentija¹⁸).

Iš ilgiauėjusių periodinių leidinių minėtini du: „Vaizdai ir moksliniai svarstymai“ (Wizerunki i roztrząsania naukowe) (1834—1843), kurį redagavo buvęs Nenaudėlių draugijos narys I. Sidlovskis bei trumpai — L. Rogalskis, ir „Athenaeum“ (1841—1851); jo redaktorius — J. Kraševskis. Kiti ėjo po porą ar kelerius metus. Iš jų mums įdomesni dar A. Kirkoro redaguoti „Vilniaus aplankai“ (Teką Wileńska) (1856—1858) ir jų dviejų tomų tęsinys „Vilniškių raštų rinkinys“ (Pismo zbiorowe Wileńskie) (1859, 1862). Be to, pasirodydavo almanachų, iš kurių, deja, neišaugdavo žurnalai, pvz., L. Jucevičiaus „Linksmynė“ (1841).

„Vaizdai ir moksliniai svarstymai“ socialinėmis pažiūromis — palyginti konservatyvus žurnalas. Norėta sekti universiteto leista periodika, tačiau nepajėgta sukurti kūrybinio mokslinio branduolio, informacija atsitiktinė, dažniausiai verstinė, tik retkarčiais pasitaikydavo vertingesnių straipsnių (pvz., 1838 m. Nr. 23 apie J. S. Bacho muziką iš „Revue de deux mondes“).

Reikšmingesnis ir turtingesnis buvo J. Kraševskio redaguojamas „Athenaeum“. Lenkų literatūros tyrinėtojai yra pastebėję, kad penki pirmieji žurnalo tomai orientavosi į konservatyviausią lenkų literatūros sparną, o nuo šeštojo prasideda po-

¹⁶ Doveika K. J. Kraševskio ryšiai su Lietuva ir lietuvių literatūra.— Kn.: Literatūra ir kalba. V., 1962, t. 6; *Lebedys J.* Kraševskio lietuviškoji trilogija šimto metų perspektyvoje.— Zidinys, 1940, Nr. 4.

¹⁷ *Inglot M.* Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832—1851.— Warszawa, 1966, s. 10.

¹⁸ Ten pat, p. 81.

¹³ *Marksas K., Engelsas F., Leninas V.* Apie mokslinį komunizmą.— V., 1966, p. 303—304.

¹⁴ *Genzelis B.* Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje.— V., 1972, p. 88.

¹⁵ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 2, p. 83.

sūkis¹⁹. Atsiranda antifeodalinių užuominų, nors vis dar krei-
piamasi tik į bajorą, mėginama humanizuoti jo santykius su
baudžiauninku, atskleidžiant jo paties tykančius pavojus. Žur-
nalui nemaža priekaištų darė konservatyvusis lenkų veikėjų
sparnas, vadinamas „Peterburgo koterija“.

Specialiai pedagogika abu žurnalai bemaž nesidomėjo. Sios
srities straipsniai atsitiktiniai ir nesudaro tikslingos visumos,
neskelbia naujesnių minčių. Kartojamos A. Sniadeckio mintys
apie ugdymo diferenciaciją pagal amžiaus tarpsnius, pabrė-
žiant, kad auklėjimas tik tai gali atskleisti, kas glūdi prigim-
tyje²⁰. Tuo metu jau visai senas J. Chodzka nori apriboti mo-
ters bajorės ugdymą ir duoti jam siaurą idėjinę bei praktinę
kryptį, mėginamas apsaugoti būsimą žmoną ir motiną nuo
svetimų įtakų ir stiprinti lenkų patriotizmą²¹. Skelbiamos retai
pasirodančių pedagoginių leidinių recenzijos. A. Kırkoro re-
daguojamuose „Vilniaus aplankuose“ išspausdintas žinomo
rusų pedagogo ir chirurgo N. Pirogovo verstinis straipsnis
„Gyvybiniai klausimai“, kur konstatuojama, jog ugdymas nepa-
siekiąs savo tikslo. Nagrinėdamas to reiškinio priežastis, N. Pi-
rogovas pasisako už humanitarinės, o ne realinės krypties vi-
durinę mokyklą, nes pirmoji teikia daugiau galimybių išugdyti
humaniškuosius bruožus. O svarbiausia kliūtis esanti ta, kad
„gyvybingiausieji mūsų ugdymo principai visiškai nesiderina
su visuomenės kryptimi“²². Ugdymo idealas krikščioniškas, o
visuomenės kryptis vedanti į materializmą (ne ideologine pras-
me), ji esanti „beveik prekybinė“²³, t. y. vartotojiška. Ir štai
N. Pirogovas, nekeldamas minties apie kitokią galimą santvar-
ką, matė vienintelę išeitį, kad mokykla turi ugdyti tokį žmogų,
kuris pajėgtų nesiderinti prie nepriimtino gyvenimo būdo,
jaustųsi nepriklausomas nuo jos. Aišku, nei teoriškai, nei prak-
tiškai tokio sambūvio neįmanoma ilgiau išlaikyti; jis neišven-
giamai privestų prie socialinių bei ideologinių konfliktų. Ta-
čiau ypač to meto Lietuvoje šitokia mintis galėjo tik stiprinti
vidinį priešinimąsi oficialiajai caro valdžios diegiamai pedago-
gikai.

Nepalyginamai reikšmingesni buvo straipsniai, formuojantys
pažangų požiūrį į liaudies žmogų, jo vietą kultūros procese.
I. Sidlovskio ir L. Rogalskio redaguojamame žurnale šie kla-
simai liečiami dažniausiai vienpusiškai, stereotipiškai. Žurna-
las skelbė istorinę medžiagą, ypač iš LDK praeities. Lenkų is-

¹⁹ Ten pat, p. 124, 132.

²⁰ Kaczkowski K. O przepisach wychowania w wieku niemowlęcym, dziecinnym i młodzieńczym.— Athenaeum, 1845, t. 5, s. 16.

²¹ Chodzka J. Wyjątek z korespondencji literackiej.— Athenaeum, 1847, t. 5, s. 197, 198.

²² Pirogow M. Kwestye żywotne.— Teka Wileńska, 1857, t. 1, s. 55 (139).

²³ Ten pat, p. 56.

toriografijoje tai vadinama regionalizmu, bet net ir neužsime-
nama apie Lietuvos atskirumą nuo Lenkijos. Palyginti nemaža
medžiagos spausdinama iš švietimo praeities: apie pijorų mo-
kyklų uždarymą Vilniuje 1741 m. (1837, Nr. 20), apie Vilniaus
jėzuitų kolegijos mokinių dialogus per kelis numerius ėjusia-
me straipsnyje apie lenkų teatro istoriją Lietuvoje (1840,
Nr. 16—20), dokumentas apie jėzuitų kolegijos Vilniuje 1771 m.
metinį mokestį (1840, Nr. 17), pedagogo ir istoriko M. Dogelio
biografija ir veikla (1838, Nr. 2). Čia prisideda ir straipsniai,
atsiminimai iš dar taip neseniai veikusio Vilniaus universiteto
gyvenimo. Dauguma šių rašinių yra tik faktų registravimas,
skelbimas be interpretacijos, tačiau jau ir tai skatino skaitytoją
domėtis savuoju kraštu ir jį mylėti. Buvo dedamos istorinių vei-
kalų (T. Narbuto, M. Balinskio ir kt.) recenzijos, o kai kuriais
atvejais jau kristalizuojasi ir lietuvių tautos, ne vien valstybės
piliečio sąvoka. Ilgokoje T. Narbuto lietuvių tautos istorijos
recenzijoje (1835, Nr. 12) polemizuojama dėl L. Rėzos dainos
„Mėnuo saulužę vedė“ mitologiškumo, teigiama, kad poetinė
liaudies kūryba turinti savo poetinį pasaulį. Iš vokiečių kalbos
verstame straipsnyje, kuris orientuoja skaitytoją suvokti lietu-
vių tautos integralumą, apžvelgiama Prūsų Lietuva. Autorius
Šmalcas (Schmaltz) apie lietuvių valstiečius kalba palankiai:
lietuvių liaudis po maro tapusi labai prispausta, kolonizuojama,
todėl jau daug svetima perėmusi, tačiau dar skiriasi ir kalba, ir
papročiais, ir nešiosena. Ilgainiui žmonės pajėgūs plėtoti savo
gabumus. Ta linkme, rašo autorius, jau šis tas daroma: norint
išugdyti palankių sau lietuvių, steigiamos mokyklos, Karalie-
nėje neturtingų lietuvių, t. y. valstiečių, vaikams sudarytos są-
lygos mokytis ir paskui dirbti švietimo srityje. Lietuviai ap-
skritai esą kūrybingi ir imlūs naujovėms: ką kitur dirba ama-
tininkai, lietuviai valstietis pats pasidaro, jie pirmieji įsivedė
dobilus, plūgą ir kt.²⁴

Lietuvoje leidžiamoje bajoriškoje lenkų spaudoje valstietis
retai iškyla kaip sąmoningas socialinių, ypač nacionalinių, in-
teresų gynėjas ar potencialiai lygiavertis kultūros veikėjas.
Tačiau jau ir tokių problemų ima rasti ypač žurnale „Athe-
naeum“. Antai A. Plugas apsakyme „Vaiko žudikas“²⁵ (1850,
t. 4) rodo sužvėrėjusį poną, kuris, žiaurumu privedęs jaunuolį
iki savižudybės, kaltina jo tėvą nužudžius sūnų. Pats J. Kra-
ševskis „Savkos istorijoje“ piešia ne tokius drastiškus vaizdus,
bet vienas iš pirmųjų lenkų literatūroje jau vaizduoja baudžiaun-
nininką ne kaip objektą, o kaip subjektą²⁶. V. Sirokomlė taip pat
palyginti vienišas lenkų literatūroje sprendžia iš baudžiauninko

²⁴ Schmaltz. Rys krótki części Litwy pod rządem Pruskim zostającej.— Wizerunki i roztrząsania naukowe, 1840, Nr. 12, s. 106, 107.

²⁵ Plug A. Dzieciobójca.— Athenaeum, 1842, t. 4.

²⁶ Ingłot M. Polskie czasopisma literackie ..., s. 133.

kilusio inteligento gyvenimo problema²⁷. Atsiranda dar ir naujesnių valstiečių ir kartu jų tautybės traktavimo bruožų: pvz., Z. Fišas vaizduoja ukrainiečių atamano neapykantą lenkų bajorams ir kazokų kovą su lenkų šliktomis socialiniais ir tautiniais motyvais (1841, t. 6).

Visai nelauktu aspektu lietuvių valstietį vaizduoja gydytojas S. Moravskis, ilgus metus gyvenęs apie Darsūniškį, lenkų literatūroje žinomas kaip puikus memuaristas. Prisiminimuose „Nuo Merkinės iki Kauno“²⁸, svarstydamas vadinamosios Birštono kilpos gyventojų moralės evoliuciją, jis nupiešė palyginti sudėtingą ir dinamišką gabaus, aukštos dorovės kontrabandininko Silvestro Prūselio, nemokėjusio kitaip kaip lietuviškai, paveikslą. S. Moravskis į jį žiūrėjo daugiau literato akimis, europiniu mastu prilygindamas populiariems Fra Diavolio ir Valterio Skoto (Walter Scott) paskutinio Mohikano personažams. Taigi ir į mūsų krašto liaudies žmogų žiūrima ne supras-tintai, o kaip į sudėtingą asmenybę.

J. Kraševskio ir A. Kirkoro redaguojamuose žurnaluose nepalyginamai plačiau buvo svarstomi Lietuvos praeities klausimai. „Vaizdai ir moksliniai svarstymai“ ir ypač A. Kirkoro leidžiami periodiniai leidiniai skirti daugiau LDK teritorijai, o „Athenaeum“ jautėsi esąs labiau visos Lenkijos kultūros atstovas, tačiau redaktorius J. Kraševskis tuo metu tyrinėjo Lietuvos praeitį, domėjosi pačia tauta. Jis išleido 4 tomus Vilniaus miesto istorijos²⁹, kur šalia kitų kultūros faktų duodama ir lietuviškų knygų bibliografija. Netrukus jis parašo 2 tomų veikalą „Lietuva“³⁰. Ilgainiui rašytojas vis giliau ima suvokti naująjį laiką ir įvairius tautų nacionalinius judėjimus. Jis kelia mintį, kad lenkams reikėtų peržiūrėti ligšiolinį lietuvių tautos vertinimą. Tai naujas dalykas, tiesiogiai syjās su lietuvių raš-tijoje nuolatos keliamu reikalu ugdyti lietuvių liaudies nacionalinę savigarbą ir pasitikėjimą. Teisybė, ši tendencija žurnale anaipolt nenuosekli: pats J. Kraševskis, studiją apie Lietuvą baigdamas Vytauto laikais, sako, kad Lietuvos istorinė misija buvusi sulaikyti totorius, o paskui Lietuva visas savo jėgas perliejusi į brolišką tautą (!)³¹. O L. Rėzos studijos paveiktas susižavėjęs lietuvių liaudies poezija, J. Kraševskis suabejoja įprastine bajoriška lenkų pažiūra į lietuvius: „Matyt, rašo jis, blogai pažįstame senąją Lietuvą, pažindami ją tik iš santykių

su besiribojančiomis tautomis“. Liaudies dainos rodančios, jog lietuvių barbariškumas ir žiaurumas tėra menami ir Lietuva per krikštą buvusi daug aukštesnės civilizacijos, negu paprastai manoma“³². Tai vis mintys, tiesusios tiltą iš bajoriško, menkinančio liaudies kultūrą požiūrio į naują, demokratiškę, jos sampratą. J. Kraševskis apskritai valstietį jau laiko pagrindiniu tautos kultūros lobių saugotoju³³. Ir turbūt neatsitiktinai su juo susirašinėja L. Jucevičius ir jau gerokai vėliau — aušrininkas A. Vištelis. Tačiau J. Kraševskio vadovaujamas žurnalas, kad ir palankiai vertinęs visų LDK tautų liaudies kūrybą (lietuviams gal net kiek mažiau buvo skiriama dėmesio), dėjęs pastangų humanizuoti dvarininkų santykius su liaudimi ir kai kuriais atžvilgiais jau kiek kitaip bandęs pažvelgti į lenkų bajorijoje įsigalėjusį požiūrį į LDK tautas, dar reikiamai neįvertina tuo metu tautų nacionalinėse kultūrose vykstančių procesų. Antai, L. Jucevičiui pasiūlius žurnale įvesti skyrelį, kur būtų spausdinama lietuviškai, redaktorius, atrodo, nere-agavo.— Matyt, pasiūlymas buvo keistokas³⁴.

Vilniaus periodika ilgai neturėjo tiesioginio ryšio su lietuvių kultūros veikėjais. Čia minėtinas bene vienintelis atvejis, kai pažangaus „Literatūros metraščio“ (Rocznik literacki, 1843—1849) redaktorius R. Podbereskis išvertė ir išspausdino S. Daukanto (Jokūbo Laukio) skyrelį iš „Būdo“ „Apie senųjų lietuvių kariausena“ (1849, p. 15—46).

Pagaliau A. Kirkoro periodiniuose leidiniuose ne tik pastebimas lietuvių nacionalinės kultūros judėjimas, bet ir suteikiama tribūna jos atstovams pasisakyti. Kai kurie lenkų sluoksniai kaltino jį ir dėl lojalumo caro valdžiai, ir dėl pabrėžiamos lietuviškos tautybės, daugeliu atžvilgių sutampančios su tradicine LDK piliečio bei patrioto sąvoka, kurioje ryškėjo ir kai kurie jau nauji bruožai. Buvo pastebėta, kad A. Kirkoras Lietuvos interesus ir ją pačią liečiančius dalykus stato pirmesnėje vietoje kaip Lenkijos (1861 m. jis rašė žmonai: „Aš lietuvis, ir niekas manyje to jausmo neišnaikins... ir jaučiu simpatiją Lenkijai tiek, kiek jos likimas susietas su mūsų“) ³⁵. LLR istoriografai, iškėlę išskirtinę A. Kirkoro meilę Lietuvai, ramina savo skaitytojus, kad jis niekur ir niekada nėra pareiškęs nei lietuviško nacionalizmo, nei „nusikaltęs“ atsiskyrimu nuo Lenkijos ³⁶.

„Vilniaus aplankuose“ lenkiškus eilėraščius spausdina A. Baranauskas ir K. Praniauskaitė, M. Akelaitis, o vėliau abiejuose

²⁷ *Syrokomla Wł.* Rywale.— Athenaeum, 1845, t. 5.

²⁸ *Morawski St.* Od Merecza do Kowna: Gawęda pustelnika.— Teka Wileńska, 1858, Nr. 6.

²⁹ *Kraszewski J.* Wilno od jego początków do r. 1750.— Wilno, 1840—1842, t. 1—4.

³⁰ *Kraszewski J.* Litwa: starożytna dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania i t. d.— Warszawa, 1847, t. 1; 1850, t. 2.

³¹ *Kraszewski J.* Litwa za czasów Witolda.— Athenaeum, 1849, t. 6, s. 551.

³² *Kraszewski J.* Dainos: Pieśni litewskie.— Athenaeum, 1844, t. 2, s. 200.

³³ Lietuvos filosofinės minties istorijos šaltiniai.— V., 1980, t. 1, p. 161.

³⁴ *Lukšienė M.* Liudvikas Adomas Jucevičius.— Kn.: L. A. Jucevičius. Raštai. V., 1959, p. 24.

³⁵ *Stolzman M.* Czasopisma Wileńskie Adama Honorego Kirkora.— Warszawa; Kraków, 1973, s. 138.

³⁶ Ten pat, p. 139.

„Vilniaus raštų rinkiniuose“ du didelius straipsnius — A. Kašarauskas. Pradedantysis A. Baranauskas dar negeba paliesti kiek platesnių visuomeninių aktualių to meto momentų. Vis dėlto, kalbėdamas, lenkų literatūros mastu matuojant, epigoniška sentimentalio forma, dialoge su K. Praniauskaite jis pateikia neturtingo, negalinčio pasiekti mokslo poeto skundą, o tai tam tikru atžvilgiu lietuviškos elitiškumo klausimą, nors labai abstrakčiai ir nelokalizuotai. K. Praniauskaitės siūlomas sprendimas nuolankiai atsidėti dievo valiai problemos anaipol nesprendė.

M. Akelaitis 1857.XII.3 laiške istorikui M. Balinskiui³⁷ iškėlė lietuviškos pradinės mokyklos visuotinumą klausimą, vildamasis sutvarkyti švietimą visuomeniniais pagrindais, taigi labai jau utopiškai vertindamas to meto visuomenės sąmoningumą ir organizuotumą. Senas ir populiarus istorikas M. Balinskis, nusiuntęs M. Akelaičio laišką į „Vilniaus aplankus“, replikavo lietuvių entuziastui, ar tik lietuviška pradinė mokykla būsianti naudinga net ir tam pačiam valstiečiui, nekalbant apie tolesnę inteligentijos lavinimą ta kalba, kuri esanti ir likianti liaudies kalba. Žurnalas savo nuomonės nepareiškė, bet svarbu, kad jo skiltyse buvo paskelbtos to meto bajorų visuomenei neįprastos mintys.

„Vilniaus raštų rinkinyje“ pasirodė du dideli *Ambraziejaus Kašarausko* (Kosaževskio (1821—1882) straipsniai: „Lietuvių kalbos reikšmė mokslui“ ir „Lietuvių kalbos žodynai ir bendra pažiūra į Lietuvos kraštą“³⁸. Kartu su kalbos klausimais autorius liečia nemaža esminių ugdymo dalykų.

Begalinė meilė gimtajam kraštui ir jo kalbai skatino A. Kašarauską kalbėti superliatyvais. Besiplėtojanti lyginamoji kalbotyra, vis labiau vertinanti baltų kalbų vaidmenį šioje lingvistikos srityje, leido gėrėtis lietuvių kalba ir kartu padėjo tvirtėti nacionalinei savigarbai. Deja, mokslinis A. Kašarausko operavimas lyginamąja lingvistika daug kuo panašus į būsimuosius aušrininkų straipsnius.

Straipsnyje „Lietuvių kalbos reikšmė mokslui“ A. Kašarauskas įrodinėja nepaprastą lietuvių kalbos svarbą lingvistikai, istorijai ir kt., bet turbūt reikšmingiausia buvo nacionalinės vertės suvokimas ir nacionalinio prestižo jausmo diegimas. Panašiai kaip seniau M. Daukša, A. Kašarauskas kartoja mintį, jog kiekvienai tautai savoji kalba — įgimtas dalykas. Leidinyje lenkų kalba jis kovoja prieš lietuvių kalbos socialinę diskri-

minaciją: „Lenkiškai rašantieji paprastai nemėgsta tos kalbos ir laiko ją barbariška, nereikalinga mokslui; dvarininkas gėdisi tarp savųjų ir žodį pratarti, siaubingai iškraipydamas kalbą, nori įrodyti savo aukštą išsilavinimą ir didžponio kilmę; gražiosios lyties galvos prikimštos prancūziškumo; šlėktelė sklypininkas, neturėdamas supratimo apie gramatiką, bjauriausiai keverzoja lenkiškai, kad tik nelietuviškai. Kas gali be skausmo žiūrėti į tokią tuštybę?“³⁹. Šią visuomenės nuostatą A. Kašarauskas vadina prietarais ir kviečia kovoti su jais. Kartu ragina kurti lietuvių literatūrą, kuri jau egzistuoja — jau esą žinomi M. Valančiaus, S. Daukanto, J. Pabrėžos, O. Praniausko vardai (vis dėlto nemini daug svarbesnių) ir atsirandą naujų: M. Akelaitis, A. Baranauskas, V. Ažukalnis, K. Praniauskaitė, Malinauskas (?)⁴⁰. A. Kašarauskas atmeta taip giliai įsišaknijusią mintį, kad lietuvių kalba dar primityvi ir neišpuoselėta (taip teigė jau ir K. Bogušas), bet jis neieško kažkada sunykusios literatūros, o tvirtina: „Norint tobulinti lietuvių kalbą ir gilinti į jos prigimtį, būtina reikia pamilti lietuvių kaimietį. Amžiai mus įtikino, kad jis geras, doras, sveiko proto, tegu tik bus apdovanotas jo padėti atitinkančia laisve, tegu turi nuosavybę, o be to, tegu dar bus pamokytas... bus naudinga ir tai, kad, civilizuodami žemiausią žmonių klasę, labiau ją pažinsime iš gerosios pusės, žmonių tautinį charakterį, jų namų dorybes; laikydami juos lietuvių lingvistikos vadovais, išmoksime iš jų tauriausios Europos kalbos“⁴¹. „Mūsų kaimo žmonės laisvą valandą taip šauniai ir laisvai ją valdo, kaip gal nė viena tauta negeba. Taigi drąsiai tą kalbą galima vartoti visokiems dalykams aprašyti, kad ir pakiliausiems ir poetiškausiems“. Ir toliau A. Kašarauskas teigia, kad kalbos neplėtoja nei švietimas, nei apskritai civilizacija, — tada kalbos veikiau imančios smukti. Ir baigia: „Netobulinkime kalbų, nes tai ne mūsų reikalas, o visų pirma patys save, kad galėtume geriau pažinti tą, ką jau turime...“⁴² Taigi iškeltos kai kurios principinės mintys: liaudis, potencialiai pilnavertė kultūros kūrėja, statytina net aukščiau už kitus sluoksnius; ji pati gali prasiskleisti gavusi švietimą ir drauge pakeitus jos ekonominę bei socialinę padėtį; pagrindinis kalbos mokymosi šaltinis — liaudies kalba (— juk tai Jono Jablonskio pirmtakas!). Vadinasi, ir pačiai kultūrai kelti atramos reikia ieškoti ne kur kitur, o liaudyje.

Antrajame straipsnyje „Apie lietuvių kalbos žodynus...“ A. Kašarauskas kartoja tas pačias pagrindines mintis, be to, prie straipsnio pridėtose labai įvairaus turinio pastabose („notose“) visokiais aspektais plečia savojo krašto pažinimą. Pe-

³⁷ Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis.— Acta historica Lituania, 1969, t. 3, p. 18.

³⁸ Kossarzewski A. O znaczeniu języka litewskiego we względzie naukowym.— Pismo zbiorowe Wileńskie na rok 1859, s. 162—175; Rzecz o litewskich słownikach i ogólny pogląd na kraje litewskie.— Pismo zbiorowe Wileńskie na rok 1862, s. 133—212.

³⁹ Kossarzewski A. O znaczeniu języka litewskiego..., s. 164.

⁴⁰ Ten pat, p. 173.

⁴¹ Ten pat, p. 147.

⁴² Ten pat, p. 175.

dagoginiu atžvilgiu ypač reikšmingoje 33-oje pastaboje autorius aiškiai formuluoja mokymo turinio ir būdo pagrindinį principą: išeities taškas — vaiko aplinka, jo patirčiai prieinami, artimi dalykai. Nuosekliai visiems mokymo dalykams taikomas šis principas įpareigoja mokyti gimtąja kalba ir geografijos, geologijos, istorijos ir kt. dalykų pamokose kalbėti visų pirma apie savo krašto faktus. Tai beveik kraštotyris principas. Ir A. Kašarauskas šiuo atveju turi mintyje daugiau vidurinę negu pradinę mokyklą. Pasipiktinęs pastebi, kad motina nesupranta sūnaus jai rašomo laiško. Nuo tokių svarstymų jau tik keli žingsniai iki lietuviškos vidurinės mokyklos konkrečiau vaido.

Vietos spauda nereagavo į tokias mintis, tačiau lingvistiškai vėliau šiuos straipsnius suniekino lenkų mokslininkas J. Karlovičius (1875), pavadinęs A. Kašarausko kalbinius išvedžiojimus niekais nuėjusios erudicijos svaichiojimais⁴³. Lingvistiškai tai teisybė, bet socialinės pedagogikos atžvilgiu tam tikru istoriniu raidos momentu tie dalykai kėlė dar ir kitas, ne vien mokslines, bet ir visuomenines idėjas. Lietuvių inteligentija labai nepalankiomis sąlygomis ieškojo argumentų ir būdų naujai iš savo socialinių, tautinių pozicijų įvertinti kultūros reiškinius. Tai buvo būtinas reikalas. Recenzentų giliai įžeistas A. Kašarauskas savo replikoje (nespausdintoje) šalia subjektyvių kaltinimų intrigomis, neapykanta ir kt. pastebi, kad tos neigiamos nuomonės susidarančios „dar labiau dėl barbariško papročio naikinti ir slopinti visa, ko negalima pavadinti mano ar mūsų, kas neatitinka be ribų išpuiklusio žmogaus pretenzijų ir išdidumo“⁴⁴.

Kituose A. Kirkoro redaguojamų leidinių straipsniuose anaipol nereiškiama tendencijų, artimų A. Kašarausko mintims ir to meto lietuvių inteligentų siekiams. Vis dėlto reikšminga, kad čia buvo leista jiems pasisakyti, — tai dialogo pradžia.

To meto istoriniai veikalai mėgino ne vieną praeities reiškinį vertinti naujais kriterijais, kurie bylojo ir apie kitą požiūrį į dabartį. Kalbant apie liaudies švietimą, neigiamai vertinama liaudies socialinė priespauda, vienaip ar kitaip svarstomos liaudies žmogaus teisės. Laikotarpiu tarp dviejų sukilimų keli veikalai buvo itin populiarūs. Pirmiausia minėtini T. Narbuto Lietuvos istorijos 9 tomeliai (Dzieje starożytnie narodu litewskiego, 1835—1841), jau tada sulaukę nemaža kritikos, bet, nepaisant to, veikę skaitytojus. Teisės dėstytojas prof. Juozapas Jaroševičius (1793—1860), Vilniaus almanachuose („Znicz“, 1834, 1835; „Biruta“, 1837), dar 1834 m. pradėjęs spausdinti

⁴³ Karłowicz J. O języku litewskim.— Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności.— Kraków, 1875, t. 2, s. 194.

⁴⁴ CRB, f. 24, RD 58, p. 519.

savo tyrinėjimus apie Lietuvos kultūros raidą, išleido 3 tomų veikalą „Lietuvos civilizacijos bruožai nuo seniausių laikų ligi XVIII a. pabaigos“ (1844—1845). Daugeliu atžvilgių šio darbo tematika artima S. Daukanto „Būdai senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (1845), tačiau skiriasi ne tik požiūriais bei vertinimais, bet ypač tuo, kad palyginti plačiai nagrinėja institucinio švietimo raidą, kai S. Daukantas visai jo nemini.

J. Jaroševičiaus lituanistikos žinios nepagilintos kurių nors specialių studijų, dažnai siauresnės nei tuo metu čia pat Lietuvoje paskelbtos. Jis remiasi Kaj. Nezabitausko bibliografija, L. A. Jucevičiumi, tačiau, matyt, neturėta rankose L. Rėzos, K. Donelaičio ir kt. kūrinių ir apskritai kultūros sąvokai dar neskiriama liaudies kūryba. Tačiau J. Jaroševičius naujais faktais papildė to meto žinias apie Lietuvos pradines mokyklas; jomis ir šiandien naudojamos kaip pirminiu šaltiniu. Daug ką kartoja paskui T. Narbutą, nors gerokai atsargiau ir kritiškiau.

Maža teliesdamas politinę Lietuvos istoriją, jis tik vertina kai kurias jos faktus kultūros atžvilgiu. Iš jų ypač išskiriama Lietuvos ir Lenkijos unija. Remdamasis K. Bogušu ir T. Narbutu, J. Jaroševičius lietuvius, kaip ir kitus baltus (to termino dar nevartoja), laiko savaiminga, atskira nuo slavų, suomių ir germanų tauta⁴⁵. Jis nekelia senovės lietuvių kultūros į padebesius kaip T. Narbutas, pažymėdamas, kad ligi feodalizmo susiformavimo jie buvę skurdesni už kaimynus, jų moterys kone vergės, o žemaičiai, prieš krikščionybės priėmimą nors ir vertinę laisvę, bet buvę nuolankiai klusnūs savo kunigams ir gerokai tamsesni nei lietuviai⁴⁶. Tačiau formuojantis ir populiarėjant lyginamajai lingvistikai, pasikliaudamas lietuvių kalbos žinovais, J. Jaroševičius linkęs manyti, kad sprendžiant iš kalbos tobulumo, lietuvių kultūra buvusi aukštesnė nei ji pasirodė istoriniais laikais⁴⁷. Atsargiai žiūrėdamas į T. Narbuto tuo metu skelbiamą mintį, jog senovės lietuviai turėję runų raštą, jis tik pastebi, kad šis raštas, jei ir buvęs, tačiau nepaplitęs, nes juo nereikšta mintys lietuviškai. Ir J. Jaroševičius žala lietuvių intelektualinės kultūros raidai laiko tai, kad anksti pradėta nepaisyti gimtosios kalbos⁴⁸.

Ne kartą Jaroševičius pažymi šitai, kalbėdamas apie švietimą ir turėdamas galvoje daugiau liaudį, o ne visą tautą. Antai, apibūdindamas XVI a. liaudies švietimo padėtį, jis pastebi, kad Lietuvos elementarinėse mokyklose įsigalėjusi rusų kalba, kuri jau buvo apėmusi miestus, tik Žemaičiuose, pvz., Tauragės

⁴⁵ Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod względem jej cywilizacyi od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII. Cz. 1: Litwa Pogańska.— Wilno, 1844, s. 5.

⁴⁶ Ten pat, d. 1, p. 121, 149.

⁴⁷ Ten pat, d. 1, p. 169.

⁴⁸ Ten pat, d. 1, p. 172, 173.

mokykloje nuo pat pradžių mokyta lietuviškai⁴⁹. Lygindamas Prūsų Lietuvos ir Didžiosios Lietuvos padėtį, jis pažymi, kad 1631 m. įkurtoje Rygos gimnazijoje mokyta latviškai, o Prūsiose mokygos leidžiamos, priesaikos teisme duodamos gimtąja kalba, todėl ir liaudies švietimo lygis ten aukštesnis. „Be abejo, taip būtų buvę ir Lietuvoje, jei valdžia būtų globojusi kalbą, tačiau apie tai niekad nuoširdžiai negalvota, o mokyklose, be kelių Žemaitijoje, niekad gramatiškai tos kalbos nemokyta. Tokia padėtis buvo ligi pat mūsų dienų. Vos nuo XIX a. pradžios imta daugiau kreipti dėmesio į lietuvių kalbą ir jos senienas, o pradėti darbai apie paniekintą ligi šiol prosenelių palikimą davė ne vieną vaisių“⁵⁰. Taigi autorius pastebi ir konstatuoja jo akyse vykstantį lietuvių kultūrinį judėjimą.

Be gimtosios kalbos reikšmės nacionalinės kultūros raidai, J. Jaroševičius dar kelia mokslo pasaulietiško veiksnį: „Jeigu tuo pačiu laiku, kai buvo diegiamas (krikščionių) tikėjimas, būtų stengtasi paskleisti šviesą ir per viešąsias pasaulietines mokyklas, Lietuvos intelektualinė kultūra būtų galėjusi labiau išaugti“⁵¹. Palyginti plačiai aptardamas jėzuitų veiklą ir švietimą, neigiamai vertina jų mokymo turinį, ir ypač auklėjimo kryptį, kuri ugdo nelaisvą, nuolankų, maksimaliai prie valdančiųjų prisitaikantį žmogų. Autorių piktina jėzuitų troškimas valdyti visuomeninę nuomonę ir nesibodėjimas net ir nedorovingomis priemonėmis (šnipinėjimu tarp mokinių) siekti tikslo. Šiems klausimams skirti III dalies IV ir V skyriai. Teigiamai vertinęs ne tik Edukacinės komisijos švietimo reformą ir iškėlęs A. Tyzenhauzo užmojus gerinti krašto ūkį, šiuo laikotarpiu nuosekliai nebetęsias minties apie gimtosios kalbos reikšmę švietimui. Matyt, kaip ir daugelis Lietuvos bajorų, Edukacinės komisijos mokyklos išaugintas, jis neįstengė į savo laikus pažvelgti kiek kitaip. Vis dėlto dar 1828 m. universiteto 250 metų jubiliejaus proga skaitytame pranešime⁵² ir išleistame veikalė jis palankiai žiūrėjo į lietuvių kalbos atgimimą literatūroje, o tatai turėjo drąsinti, ypač jaunimą, skatinti nesibodėti to darbo.

Visai kitokių pozicijų laikėsi žinomas istorikas *Mykolas Balinskis* (1794—1864), kurio veikalais kaip šaltiniais naudojamės ir šiandien. Jis gyvai atsiliepdavo į aktualius Lietuvos visuomenės klausimus, sekė joje vykstančius procesus. Kilęs nuo Polocko iš Terespolio lenkų dvarininkų, taigi lietuviškai nemokėjo. Lietuvos švietimo istorijai yra paskyręs stambų veikalą apie Vilniaus akademiją (1862), parašė monumentalius

atsiminimus apie J. Sniadeckį⁵³ ir visiškai pritarė profesoriaus pedagoginėms tendencijoms. Be to, kartu su T. Lipinskiu paliko 3 tomų veikalą „Senovės Lenkija“ (1843—1846), kur Lietuva laikoma viena iš trijų Lenkijos provincijų. Ją M. Balinskis ir aprašė, daug pats apvažinėjęs bei ištyrinėjęs vietoje, ypač Vilniaus vaivadiją. Istorikas negalėjo kylančio lietuvių sąjūdžio atžvilgiu neužimti tam tikros pozicijos. Vienas iš jo informatorių buvo S. Stanevičius⁵⁴. Todėl žinios apie lietuvių raštiją ir literatūrą neiškreiptos, tik neplačios; šalia lenkiškų nurodomi ir lietuviški vietovardžiai, kas to meto literatūroje labai retai pasitaiko.

M. Balinskis pripažįsta lietuvių tautos ir jos giminaičių savitumą, bet jam labiau rūpi svetimi poveikiai baltams nei jų kalbų savarankiškumas⁵⁵. Tuo metu, kai kiti kelia lietuvių kultūros prestižą, nesutinka su istorijoje įsigalėjusiu jos menkinimu, M. Balinskis, pvz., žemaičius laiko miškuose tūnančiais, tiesa, nepasako, kad jie buvę laukiniai (dziki), bet prasmė tolygi. Aiškindamas, kuo aukštaičiai skiriasi nuo žemaičių, pažymi, kad pastarieji buvo labiau prisirišę prie pagonybės, ten buvę daugiau bendruomenės valdymo laisvės ir gyvenimas patriarchališkesnis⁵⁶. Tačiau, kalbėdamas apie savąjį metą, M. Balinskis sutinka su J. Jaroševičiaus žemaičių apibūdinimu, nors truputį pašiepia jo romantiškumą⁵⁷. Taigi skaitytojas, jei neverčiamas kritiškai žiūrėti į įsigalėjusį ligi romantizmo istorinės Lietuvos kultūros menkinimą, bent kiek santūriau gali jį priimti.

Pakiliai ir šiltai S. Stanevičiaus apie lietuvių literatūrą pateiktas žinias autorius priima santūrokai. Vis dėlto K. Donelaitis apibūdinamas kaip lietuvių poezijos pranašas („Wieszcz“—šis žodis lenkų literatūroje vartojamas beveik kaip A. Mickevičiaus sinonimas). M. Balinskis tuo vardu vadina ir S. Stanevičių ir superliatyvais kalba apie jo pasakėčias. Keliamas liaudies dainų grožis, dainavimo papročiai (šeimomis pasiskirstant net balsus ir tą tradiciją perduodant iš kartos į kartą; be abejo, tai S. Stanevičiaus informacija), bet tik Žemaičiuose, tarsi kitur jų nebūtų; pažymima kitokia nei lenkų bažnytinių giesmių, nors jos ir verstinės, melodika. Lietuvių raštija skirs-

⁵³ *Baliński M.* Pamiegnik o Janie Sniadeckim.—Wilno, 1864—1865, t. 1—2.

⁵⁴ Pats M. Balinskis, kalbėdamas apie lietuvių raštiją, nurodo šį šaltinį; be to, apie jų santykius rašė: *Lebedys J., Milius V.* Simono Stanevičiaus laiškas Mykolui Balinskiui.—Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra, 1970, t. 23(1).

⁵⁵ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym.—Warszawa, 1886, t. 4, s. 11, 10, 41, 389.

⁵⁶ Ten pat, p. 390.

⁵⁷ Ten pat, p. 407.

⁴⁹ *Jaroszewicz J.* Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji...—Wilno, 1845, cz. 2, s. 40, 41.

⁵⁰ Ten pat, d. 2, p. 126.

⁵¹ Ten pat, d. 2, p. 68.

⁵² *Pirockinas A.* Iš mūsų kalbos istorijos (Juozapo Jaroševičiaus pranešimas).—Mokslas ir gyvenimas, 1979, Nr. 10, p. 23, 24.

žoma į prūsų lietuvių ir lenkų lietuvių, t. y. Prūsijoje ir Lietuvoje spausdintą⁵⁸. Visa ši informacija yra S. Stanevičiaus, ir, atrod, M. Balinskis nėra mėginęs jos iš kitur papildyti. Pažymėjęs, kad lietuvių literatūra mažutė, autorius nė neužsimena apie perspektyvas, apie kokį jos egzistavimo pagrindą, o liaudies dvasinės kultūros vieta ir reikšmė jam visai neiškyla kaip problema, kaip kultūros veiksnys.

Panašiai yra su mums ir šiandien vertinga M. Balinskio statistika, kur ir kiek liaudis kalbėjo lietuviškai. Jis smulkiai aptarė Vilniaus, Ašmenos, Lydos ir Gardino apskritis⁵⁹, be to, nurodė net lietuviškas salas tarp slavų, kurie į Vilniaus ir Ašmenos apskritis atėję po maro. Šitie duomenys iš dalies rodo, kad to meto visuomenėje vyko nacionalinis apsisprendimas. Tačiau M. Balinskis niekur nekalba apie liaudies teisę mokytis gimtąja kalba, nei apie šios kalbos vartojimo reikšmę nacionalinei kultūrai augti, ką J. Jaroševičius vis dėlto yra pastebėjęs. M. Balinskio pozicija dar ryškiau atsiskleidė, kai M. Akelaitis kvietė Lietuvos visuomenę priimti mokesčius lietuviškai mokyklai išlaikyti. Tada šis istorikas pareiškė, kad lietuvių kalba tinkanti vien tikybos ir namų reikalams. Tai nuosekli Sniadeckių linija — Lietuva tesanti Lenkijos provincija ir jokių atskirų kultūrinių reikalavimų negalį būti. Tiesa, M. Balinskis, LDK senbuvis, pripažįsta lietuvių kultūrą ir rodo nemaža meilės bei dėmesio šiai žemei, tačiau bijo, kad tie vietiniai atskirumai neįgautų politinio atspalvio. Kiek vėliau, 1861 metais, visoje Rusijos imperijoje svarstant švietimo reformą, jis pareiškė nuomonę, kad Lietuvoje esanti sena lenkiško švietimo tradicija, ir apie atsižvelgimą į nacionalines čia gyvenančių kitų tautų kalbas nė neužsimena⁶⁰.

Baigiant trumpą lenkiškos spaudos apžvalgą, pravartu paminėti Leono Potockio „Pono Kamertono atsiminimus“ (1869, 3 d.). Tai beletristinės formos XIX a. vidurio Lietuvos kultūros apybraiža, nekelianti didelių uždavinių, nesiekianti apibendrinimų. Kilęs iš didikų L. Potockis apie liaudį maža terašo; keliaujantis po dvarelius fortepijonų taisytojas Kamertonas stebi ir registruoja bajorų papročius. Tačiau ryškėja jau kai kurie naujojo laiko bruožai. Pirmiausia trijų dalių knyga aiškiai skirta Lietuvai, kur kalbama lietuviškai. Vadinasi, liaudies kalba yra pagrindinė krašto ir tautos žymė. L. Potockis drauge su J. Jaroševičiumi lietuvius laiko skirtingais nuo slavų, germanų ir suomių. Kaip ir daugelis tuo laiku rašiusiųjų, pastebi lietuvių prierašumą prie savosios žemės bei kalbos ir drauge

jų konservatyvumą⁶¹, atkreipia dėmesį į nenorą unijos su Lenkija: „dar tris šimtus metų truko kažkokia tautinė savimeilė, neleidžianti politinę uniją paversti širdies unija“. L. Potockio manymu, dabar lietuviai visa tai jau pamiršę⁶².

III dalyje pateikiama palyginti plati (lenkų spaudoje bene plačiausia) lietuvių raštijos apžvalga, kur skiriama dėmesio ir liaudies kūrybai. Ten randame naujų faktų apie S. Valiūną (žinios iš dalies imtos iš spausdintų lenkiškų šaltinių, be to, jų pateikė M. Akelaitis ir A. (?) Prekeris)⁶³. Remdamasis savo nurodomais šaltiniais, L. Potockis vertina kalbos svarbą tautai, tačiau jis jau yra aiškiai pajutęs naujuosius vėjus Lietuvoje, ir jo išvada, kaip ir M. Balinskio, yra be kompromisų, nepripažįstanti plebėjiškai kultūrai lygių teisių su bajoriškąja: „Yra kai kurių karštuolių lietuviškumo mylėtojų, jie su savo meile taip toli eina, kad kyla prieš lenkiškai rašančius ir tvirtina, kad po keliolikos metų lietuvių kalba nurungs lenkų kalbą ir Lietuvoje tik lietuviškai busią rašoma ir kalbama.— Atsakau į tai: be reikalo svaičioja apie panašius dalykus. Sutinku su jais, kad mokyklose būtų mokoma lietuvių kalbos tik todėl, kad mokinyms, tapęs dvasininku, kalbėdamas su valstiečiais jų pačių kalba, galėtų rasti kelią į jų protą, o kartu ir į širdį. Sutinku, kad kiekvienoje parapijoje būtų kaimo mokyklėlė, kad lietuviškai būtų rašomos suprantamos knygelės liaudžiai šviesti...“ Lenkų, vokiečių, rusų kalbos siaurina lietuvių kalbos ribas,— „saugokite savo Lietuvą ir Zemaitiją nuo tos bangos, pamažu užliejančios jūsų tautybę, bet nesvaičiokite, kad jūsų kalba ką užkariautų,— buvo, yra ir liks ji liaudies kalba“⁶⁴.

Tai didelei Lietuvos bajorų daliai būdinga pažiūra, nusakanti lietuvių kalbos socialines vartojimo ribas. Dar tiksliau tą klausimą sprendžia vienas iš žymesniųjų 1863 m. sukilimo dalyvių, priklausęs „baltųjų“ stovyklai ir aprašęs ne tik sukilimą, bet ir nuotaiką prieš pačius įvykius, dvarininkas nuo Kėdainių Jokūbas Geištoras. Keliais atvejais jis yra pareiškęs savo požiūrį į lietuvių kalbos vartojimo vietą ir ribas. Savo dvare jis laikė mokyklėlę, kur mokyta lietuviškai. Sukilimui pralaimėjus, tardomas jis pareiškė: „Mano manymu, liaudis mokslo pradmenis turi gauti ta kalba, kuria kalba“⁶⁵. Įdomus jo atpasakotas pokalbis dėl lietuvių kalbos vartojimo su Rietavo kunigaikščiu I. Oginskiu. Tai vyko naikinant baudžiavą. Nemokantis lietuviškai J. Geištoras, paskirtas kaip valdžios ir

⁶¹ Potocki L. Pamiegniki pana Kamertona.— Poznań, 1869, cz. 1, s. 13, 18, 19.

⁶² Ten pat, p. 49.

⁶³ Potocki L. Pamiegniki pana Kamertona.— Poznań, 1869, cz. 3, s. 242.

⁶⁴ Ten pat, d. 3, p. 236.

⁶⁵ Pamiegniki Jakóba Gieysztoro z lat 1857—1865.— Wilno, 1913, t. 2, s. 135.

⁵⁸ Ten pat, p. 102, 205, 215, 289.

⁵⁹ Ten pat, p. 406, 412.

⁶⁰ Замечание на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ.— Спб., 1862, ч. 2, с. 442—446.

dvarininkų atstovas pranešti valstiečiams apie baudžios nakinimą, pasitelkė „puikiai kalbantį ir net rašantį žemaitiškai“ Gedgaudą. Atvykęs į Rietavą, su savininku I. Oginskiu aptarė susitikimą su valstiečiais. I. Oginskis pageidavo, kad viskas būtų atliekama lenkiškai, nors pats mokėjo ir lietuviškai. J. Geištoras atsiminimuose rašo, kad jis taip atsakęs kunigaikščiui: „Taip, šviesiausias kunigaikšti, kalbu lenkiškai, valdimius raštus rašau rusiškai, valsčiaus aktus tvarkau lietuviškai, nes tai yra liaudies kalba, kurią visi supranta“. I. Oginskis priekaištavo, kad tai esą „nepatriotiška“, J. Geištoras atsakęs, kad tikras patriotizmas remiasi pagarba kiekvienai kilčiai⁶⁶. Tad per susitikimą su valstiečiais I. Oginskis be vertėjo kalbėjęs lietuviškai, Gedgaudas, J. Geištoro liepiamas, rašęs aktą taip pat lietuviškai. Ten dalyvavęs ir Laurynas Ivinskis⁶⁷. Taigi jau tuo laikotarpiu Lietuvos dvarininkai aiškinosi lietuvių kalbos viešumo teises, tačiau ne visi vienodai jas suprato. Dar viena maža smulkmenėlė iš J. Geištoro atsiminimų rodo jo, aiškaus unijos šalininko, atskirumo nuo Lenkijos jausmą: 1862 m. J. Geištoras vyko į Varšuvą sutvirtinti Lietuvos ir Lenkijos vienybės. Ir štai, pasitaikius kūčių dienai, jo niekas nepakvietė. Ir atsiminimų autorius karčiai pastebi, kad lenko („koroniažo“) Lietuvoje niekadoms panaši situacija nebūtų ištikusi⁶⁸. Vadinasi, emocinis skirtumas, nepaisant kalbų vienodumo, tarp Lietuvos ir LDK piliečio vis dar jaučiamas.

Tą skirtumą jautė ir LDK senbuviai, ir vadinamieji „koroniažai“, rašantys apie Lietuvą ir Baltarusiją. Šiuo metu, dominantis etnografijos bruožais, stengiamasi suformuluoti lietuvių ir baltarusių liaudies arba kai kur ir LDK ir Lenkijos bajorų skirtumus, nors suvokti nacionalinę individualybę pradėta dar romantizmo laikais.

Štai gydytojas *Teodoras Triplinas* (1813–1881), mokėsis Vilniaus universitete, miestietis ir pabrėžiantis tai, 1858 m. išleido kelionių po Lietuvą ir Žemaitiją aprašymą. Jis neabejoja teigiamu unijos poveikiu abiem tautoms, pastebi, kad susijungimas paveikęs Lietuvą⁶⁹, tačiau nemato čia nieko neigiama. Vis dėlto T. Triplinas mėgina reviduoti niekinamąjį požiūrį, kuris pastebimas lenkų bajoriškoje literatūroje, į lietuvius. Autorius iš savo patirties kelia šiuos lietuvių būdo bruožus: jausmų, ypač draugystės, pastovumą, dorumą, ištvermę, pasitikėjimą žmogumi, laikiną uždarumą, tačiau kai lietuvis ką pamilsta, lieka jam ištikimas. T. Triplinas stebisi, kaip lietuviai, tie-

kos tvanų tvindomi, sugebėjo išsaugoti tuos bruožus⁷⁰. O nuomonę, kad lietuviai buvę barbarai, žiaurūs, gudrūs, pasalūnai, suformavę kronikininkai — Lietuvos priešai⁷¹ (tą mintį yra pareiškęs ir J. Kraševskis). Geriausiai senasis lietuvių būdas atsispindi liaudies kūryboje; ir čia T. Triplinas negaili pagyrimų⁷². Jis pasakoja apie savo pokalbį su kompozitoriumi S. Moniuška, kuris, sužavėtas lietuvių liaudies dainų nuo Dubysos ir Nevėžio krantų, yra taip jas pamėgęs, kad visą savo kūrybą jos dvasia pagrindęs⁷³. Nuvykęs į Žemaitiją, gydytojas keliais žodžiais pamini ir raštiją lietuvių kalba, tačiau žinios ne iš pirminio šaltinio, nieko nauja nepasako. Tiesa, pamini jis ir M. Valančių, o apie lietuvių kalbos vartojimą Žemaitiuose susidaro kiek perdėtai gerą nuomonę: ji vartojama „visuose dokumentuose, sutartyse...“, „ja vyksta elementarinis mokslas kaimuose, taip pat klebonai sako pamokslus liaudžiai“⁷⁴. Patekęs nakvoti į Arvėtus („Orwiatowo“) pas dvarininką Juozą Redebuzą, radęs žmogų, valandas deklamuojančią žemaitišką dainą, o šeimininkui sukvietus liaudies merginas žemaitiškų dainų padainuoti, pasirodė, „kad visos mokėjo žemaitiškai skaityti,— čia ligi šios dienos laikomasi papročio, įvesto prieš keturiasdešimt metų, mokyti kaimo vaikus skaityti, rašyti ir skaičiuoti; patys kaimiečiai niekina nemokšas, kuriuos pastebėtų bažnyčioje be maldaknygės“⁷⁵.

Panašių pozicijų laikėsi, tik gal mažiau informuotas apie čia pat gyvenančią lietuvių tautą ir jos siekimus buvo poetas *Vladislovas Sirokomlė-L. Kondratovičius* (1827—1862). Jo raštuose, pvz., poemoje „Margiris“, Nesvyžiaus miesto istorijoje, kur gana plačiai nušviečiamos Radvilų separatistinės tendencijos ir kt., daug Lietuvos praeities motyvų. Tačiau V. Sirokomlė lieka šlėktų poetas, su didele užuojauta, globėjiškai žiūrintis į liaudį, bet didesnių kultūrinių interesų jai neskiriantis. Jis yra palikęs nemaža kelionių, tarp jų ir po Lietuvą, aprašymų, tačiau tikslios informacijos apie lietuvių kalbos padėtį, raštiją nėra turėjęs. Antai, keliaudamas Nemunu, jis sako, kad prūsų lietuviai kalbą senprusių kalba⁷⁶. Pirmą kartą patekęs į Užnemungę, konstatuoja, kad čia liaudis kalba lietuviškai, „lenkiškai mažai kas supranta ir nemėgsta ta kalba kalbėti... dėl didesnės laisvės, labiau nei mūsų vertina moralės ir švietimo gė-

⁷⁰ Ten pat, t. 1, p. 53, 54.

⁷¹ Ten pat, t. 1, p. 199, 200.

⁷² Ten pat, t. 1, p. 200; *Triplinas T.* Dziennik podróży po Litwie i Zmudzi odbytej w 1856 roku.— Wilno, 1858, t. 2, s. 62.

⁷³ Ten pat, t. 1, p. 206.

⁷⁴ Ten pat, t. 2, p. 45.

⁷⁵ Ten pat, t. 2, p. 91—93.

⁷⁶ *Syrokomla W. T.* Niemen od źródeł do ujścia.— Wilno, 1861, s. 117.

⁶⁶ Pamiętniki Jakóba Gieysztorza z lat 1857—1865.— Wilno, 1913, t. 1, s. 137—142.

⁶⁷ Ten pat, t. 1, p. 145.

⁶⁸ Ten pat, t. 1, p. 198.

⁶⁹ *Triplinas T.* Dziennik podróży po Litwie i Zmudzi odbytej w 1856 roku.— Wilno, 1858, t. 1, s. 199.

rybes. Ne vienas tėvas leidžia sūnų į mokslą“⁷⁷. Tačiau jokių išvadų apie šių Lietuvos sričių bendrumą nedaro.

Lenkų spaudoje pasigirdus priekaištų V. Sirokomlei, kad jo kelionių aprašymuose maža etnografinių elementų, poetas apybraižininkas vienoje savo knygoje mėgina duoti lietuvių ir baltarusių valstiečio lyginamąją charakteristiką, nurodo fizinius, kai kuriuos psichologinius bruožus, nešioseną, laikyseną. Poetas išnašose prie to apibūdinimo pažymi, kad jo aprašyti bruožai skiriasi nuo A. Mickevičiaus pateiktųjų („Apie slavų literatūrą“, 22-oji paskaita). Lietuvių charakteristika gerokai palankesnė negu baltarusių: lietuvaicių akyse daug taurumo; baltarusėms stinga įgimtos elegancijos, todėl jos tą trūkumą stengiasi ištaisyti besipuošdamos; bet baltarusės pažangesnės, linkusios į naujoves, „baltarusės nori, o lietuvaities moka būti gražios“⁷⁸. Lietuviai geriau maitinasi. Jie ne tokie gabūs kalboms, nes kai išmoksta lenkiškai, vis tiek lieka akcentas. Apskritai jie nenoriai mokosi kitų kalbų, o baltarusiai išmoksta lenkiškai puikiausiai. Truputį įgėręs baltarusis mėgsta dviprasmiškas daineles, kurios lietuviui per gerklę nepralįstų. Lietuvis daugiau žiūri namų, šykštesnis, rūpinasi rytdiena, svetimą gera labiau gerbia⁷⁹. Baltarusiai prietaringi. Jie noriai veda lietuvaities, o lietuviai vengia baltarusių, nes jos tinginės ir švaistūnės. Jei motina lietuvi, vaikai auga lietuviai arba lenkėja⁸⁰. Baigia šią charakteristiką ironiškai, kad jis, lietuvis, negali susikalbėti su lietuvių valstiečiu, nes nemoka lietuviškai⁸¹. O viename eilėraštyje, pašiepdamas radikalųjį lietuvių poetą Jokūbą Daukšą, gana piktai skiria tokius lietuvius kaip jis nuo tų, kurie su „savo M. Valančiumi kuria kažkokį naują pasaulį“⁸².

Nacionalinių bruožų ieškojo ir kiti apie Lietuvą rašę publicistai, nes tuo metu šitai buvo madinga. Pažymėtinas dar A. Palujanskis iš Suvalkijos. Jis aprašo savo kelionę po Suvalkiją: pateikdamas nemaža duomenų, mėgina apibūdinti ir lietuvių charakterį. Lietuvis, net ir mokėdamas lenkiškai, nemėgsta kitaip kalbėti kaip lietuviškai⁸³. Tai darbšti, išsverminga ir dievobaiminga tauta, gyvena gerai ir darniai. Baigę keurias ar septynias klases sūnūs dažnai vėl velkasi sermėgą ir grįžta prie žemės. Kai kurie nueina į seminariją, tada neretai

⁷⁷ Fornalczyk F. Hardy lirnik wioskowy.—Poznań, 1972, s. 393.

⁷⁸ Syrokomla Wl. Wycieczki po Litwie w promieniach Wilna.—Wilno, 1857, s. 92.

⁷⁹ Ten pat, p. 95.

⁸⁰ Ten pat, p. 96.

⁸¹ Ten pat, p. 97.

⁸² Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos.—K., 1938, kn. 2, p. 138.

⁸³ Połujanski A. Wędrówki po gub. Augustowskiej w celu naukowym odbyte.—Warszawa, 1859, s. 12.

išeina „vidutinis kunigas, tačiau didis namiškių, kaimynų ir net visos liaudies vaizduotėje“⁸⁴. Lietuviai būdinga savojo krašto meilė. Lietuviai nenoriai kur kitur keliasi. Šiaip lietuvis esąs nuolankus, tačiau išgėręs „...rodo savo prosenelių laukiniškumą ir, nematydamas nieko daugiau be savęs paties, jaučiasi išdidus viso pasaulio valdovas“⁸⁵. Gretindamas lietuvius su „rusiniais“, A. Polujanskis kelia pirmuosius, vienintele lietuvių yda laikydamas blogai suprastą savimeilę, dėl kurios jis kartais paaukojās gėdą ir dorybes, bet kunigo paragintas vėl grįžtas į gerą kelią⁸⁶. Kas lietuvių nemėgstas, tam jie tuo atsimoką: antai vysk. Strašinskis nekentęs lietuvių, gujęs jų kalbą iš bažnyčių, tai ir lietuviai jo nemėgė⁸⁷.

Panašių svarstymų apie lietuvių būdą, t. y. nacionalinę psichologiją, buvo ir daugiau. Antai dvarininkas nuo Utenos P. Vilčinskis (1798—1858), rašinėjęs lietuviškus eilėraščius, paplitusius, kaip jis teigia, liaudyje, apibūdina lietuvių valstiečius, kad esą dori, švelnūs, išmintingesni už akalicų šlėktas (smulkus kaimo bajorus), optimistai⁸⁸. O kitas dvarininkas A. Buckevičius anaipol nevengia ir neigiamų, socialinių sąlygų sudarytų tų pačių valstiečių bruožų: ir ponas, ir jo tarnas, ir valdininkas — visi pavojingi valstiečiui, „taigi visas jo turto ir asmens saugumas parėjo nuo pasyvaus laikymosi, jausmų ir minčių uždaru... Nieko nuostabaus, kad panaši valstiečio valdinio padėtis padarė jį uždara, įtarų ir gudrų“, drauge ugdė ir solidarumu jausmą⁸⁹. Plačiai aptaręs valstiečio tauriasias ir turimas įgimtas gerąsias puses, A. Buckevičius (rašė apie 1890 m.), tarp kitko, pastebi: „... gavusi išsilavinimą, ši žmonių klasė ilgainiui turės ypatingą dovaną — aukštą politinį instinktą, nes geba jungti priežastis ir padarinius, logiškai išvesti rezultatus“⁹⁰. Baigdamas apibendrina, kad ši naujoji visuomenė, vadovaudamasi sveiku protu ir solidarumu, ims trokšti politinių laisvių savo tautai⁹¹. Kalbėta ne tik apie valstiečių, bet ir apie bajorų nacionalinius bruožus. Būdingas A. Mickevičiaus atvejais emigracijoje. Jis tuoj „pasidarė visą Lietuvos emigraciją jungiančiu asmeniu“⁹², o jį patį vienas lenkas apibūdino taip: „Mickevičiaus vaizduotę stipriai veikia lietuviškas

⁸⁴ Ten pat, p. 11.

⁸⁵ Ten pat, p. 12.

⁸⁶ Ten pat, p. 20.

⁸⁷ Ten pat, p. 288.

⁸⁸ Žukas V. Nežinomas lituanistinio turinio P. Vilčinskio straipsnis.—Literatūra ir menas, 1971, liepos 31.

⁸⁹ Buckiewicz A. Obrazki stanu włościan litewskich w 19-ym stóleciu do ich usamowolnienia (Rankr. PAN Bibl. Krokuwoje, sign. 1203, l. 22).

⁹⁰ Ten pat.

⁹¹ Ten pat, l. 60.

⁹² Mykolaitis-Putinas V. Adomas Mickevičius ir lietuvių literatūra.—V., 1955, p. 17.

įtarumas (uprzedzenie) prieš Lenkiją ir Mozūrus... ir jis turi tą bendrą su kitais lietuviais užsidarymą, tikriau, slėpiningumą, norą imtis tokių priemonių ir veiksmų, kuriuos įsamenino Valenrode...“⁹³

Bandymus apibendrinti lietuvių būdą skatino ne tik kylantis etnografinių tyrinėjimų populiarumas, bet ir Lietuvos bajorų aiškinimasis, kokia tauta čia gyvena ir ar jie gali su ja identifikuotis, nes tautos sąvoką jau sudarė ne tik bajorai, bet ir kiti luomai. Visuose svarstymuose galima pastebėti norą lietuviams skirti daugelį gerųjų bruožų. Vadinas, laikomasi nuomonės, kad lietuviai čia sudaro pagrindinį etninį substratą, ir jie, bajorai, LDK piliečiai, tam tikrais ryšiais susiję su ta tautos dalimi. O „nacionalinė psichologija — tai visuomeninės psichologijos forma, konkrečiau istorinio etapo socialinės ir etninės bendrijos masinės sąmonės būseną“⁹⁴. Dėl socialinių prieštaravimų visiškos identifikacijos su ta teigiama lietuvių liaudimi ir negalėjo būti. Vis dėlto kai kurie radikalesnieji bajorai ieškojo būdų bent iš dalies identifikuotis. Vienas iš tų būdų — išmokti, kas nemoka, lietuviškai. Jonas Koncevičius atsiminimuose apie Maskvoje studijuojantį jaunimą iš Lietuvos prieš pat 1863 m. sukilimą pažymi, kad viena grupė rašė lietuviškus vadovėlius (abėcėlę, mineralogiją, geografiją, žemės ūkį). Iš Minsko gubernijos buvo atsiradę keli, kurie, jausdamiesi buvusios LDK piliečiai, entuziastingai norėjo išmokti lietuvių kalbą⁹⁵. Atsiminimuose apie tuos pačius maskviškius studentus lenkų istorikas Tadas Korzonas šaipėsi, kad buvę norinčių sukurti „Telšių karalystę“ ir uoliai besimokančių žemaičių lietuvių liaudies „šnekos“⁹⁶.

Dalies bajorų norui mokyti lietuviškai patenkinti 1860 m. buvo išleistas vadovėlis „Lengvas pasabas išsimokymo liežuvių lenkiško ir lietuviško“. Tai trumpi pokalbiai įvairiomis temomis (apie orą, prie stalo, motina ir dukra ir kt.) ir teminis žodynelis: pvz., mokykla („mokslinyčia, mokytuvė, iškala“, rašalas — „juodyla“, pieštukas — „juodpeišis“, skriestuvus — „apskriestuvėlis“, sugeriamasis — „parpilās popierius“), buitinis (puskojinės — „žakės“, auskarai — „užausės“, skėtis — „lietaus apgynėjas“), medicina (gangrena — „peklos ugnis“, „plaučių uždegimas“, „geltligė“ ir kt.)⁹⁷. Į lietuvių kalbos mokymąsi žiūrima rimtai, lygiai kaip ir į lotynų kalbos. Vadovėlio turinys rodo, kad jis

⁹³ Ten pat, p. 21.

⁹⁴ Malinauskas K. Nacionalinės psichologijos esmė.— LTSR MAD. A ser., 1978, t. 3(64), p. 28.

⁹⁵ Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, kn. 2, p. 187, 188.

⁹⁶ Ten pat, p. 189.

⁹⁷ Lėgwas pasabas iszsimokima lezuwiu lėkiszka ir letuwiszka.— V., 1860, p. 16, 17, 27.

skiriamas bajorams ir inteligentijai. Rašytas gražia kalba, kūrybiškai ieškant žodžių ar naujadarų sąvokoms, kurių liaudies kalboje ne visada galima buvo rasti. Po 1863 m. sukilimo ši bajorų tendencija gerokai priblėso, bajorų ir valstiečių keliai vis labiau skyrėsi.

2. Simonas Daukantas

Daugumai Lietuvos bajorų buvo neaišku, ar liaudies žmogus iš viso pajėgus būti ne tik gamintoju, bet ir dvasinių vertybių kūrėju, ar privalo būti vien kito valios vykdytoju ar ir lygiateisiu partneriu visuomeniniame bei politiniame gyvenime. Ir besikuriantis požiūris į to žmogaus ugdymo modelį vis dar neįveikė senojo stereotipo, kad liaudžiai reikia tik kuo daugiau praktinių žinių, kelti jos buitines kultūras, bet šiuokštu nežadinti aukštesnių aspiracijų, plačiai atveriant jai lavinimosi akiračius. Po 1831 m., įsigalėjus reakcijai, kaip jau minėta, buvo prislopintas plebėjiškos inteligentijos augimas, jos lygis ir profesinis įvairumas. Tai neigiamai atsiliepė ir naujo ugdymo modelio formavimui. Platūs lietuvių studentų būreliai nužymėti užmojai dabar neteko kai kurių pajėgių tų sumanymų vykdytojų (S. Stanevičius, J. Pliateris).

S. Daukantas — vienas iš to būreliai branduolio narių, plūšęs ir visą antrąjį laikotarpį. Savo gyvenimo tikslu jis laikė lietuvių istorijos tyrimą, t. y. mokslinį darbą, o sąlygos klostėsi ypač nepalankiai. Pats S. Daukantas „... skyrė didelį auklėjamąjį vaidmenį savo istoriniams veikalams“, „ideologinis-auklėjamasis pradas vyrauja jo raštuose“¹. Išsiugdęs didžiulį visuomeninės atsakomybės jausmą, mokslininkas dirbo tai, kas atrodė reikalingiausia. Lietuviška mokykla buvo gyvybinis lietuvių liaudies reikalas; S. Daukantas dirbo ir šioje srityje.

Jo bibliotekoje² įrašytos 4 teorinės pedagogikos, 2 vaikų literatūros knygos ir vaikų enciklopedija³. Vargu ar S. Dau-

¹ Repšys J. S. Daukanto pažiūros į istorinį procesą ir istorijos mokslo uždavinius.— Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Filosofija, 1963, t. 3, p. 116.

² Lebedys J. Simono Daukanto biblioteka.— Lietuvių literatūros instituto darbai. K., 1947, t. 1.

³ Vollbending M. Ch. Praktisches Lehrbuch zur naturgemässen Unterrichtskunst und zur Gesamtbildung des Geistes und Herzens der Jugend in Volksschulen.— Berlin, 1813; Guizot E. Ch. Conseils de mode, les femmes, l'education, etc.— Paris, 1828, t. 1, 2 (iš tikrųjų leidimo metai ne 1829, kaip nurodoma pateiktame S. Daukanto knygų sąrašė, p. 64); Klobuschicki P. Bildungs Regeln zur Erziehung der Kinder für Eltern und Erzieher.— Leipzig, 1841; Wagner J. System des Unterrichts, 1821; Campe J. H. Theophron.— Braunschweig, 1832 ir Sittenbüchlein.— Braunschweig, 1831; Masson J. R. Encyclopédie des enfants ou abrégé de toutes sciences à l'usage des écoles de deux sexes.— Paris, 1804.

kantui yra rūpėjusi pedagogikos teorija dėl pomėgio, tačiau, rengdamas lietuviškus pradinių ir vidurinių mokyklų vadovėlius, taip pat skaitinius vaikams ir suaugusiesiems, galvodamas ir apie pedagoginę literatūrą tėvams (tai rodo jo įsigyta P. Klobušickio knyga apie vaikų auklėjimo taisykles), jis ugdymui rimtai ruošėsi. Žinant ano meto knygos kainą ir S. Daukanto skurdų gyvenimą, aišku, jog pedagoginės knygos į jo biblioteką negalėjo patekti atsitiktinai.

S. Daukanto turėtose pedagoginėse knygoje atsispindi dvi pažangios pedagogikos mokyklos — linkmės: pestalocininkų (M. Ch. Folbendingas)⁴ ir filantropistų. Vienu žymiausių filantropistų J. H. Kampe (Campe), apie kurį spietėsi pažangiausiasji vokiečių pedagogai, S. Daukantas domėjosi, dar būdamas studentas, skolindamasis iš universiteto bibliotekos jo pasakas vaikams (Sämtliche Kindermärchen)⁵.

S. Daukantas naudojosi M. Ch. Folbendingu, rašydamas savo elementoriaus „Abecėlė lietuvių, kalnėnų ir žemaičių, kalbos“ (1842) metodinius nurodymus, kaip mokyti skaityti. Šis autorius, kaip ir ne vienas H. Pestalocio to meto pasekėjas, visą dėmesį skyrė jo mokymo metodams, o ne pagrindinei idėjai, kad liaudis yra ne tik auklėjimo ir lavinimo objektas, bet ir subjektas⁶. Iš S. Daukanto demokratinės pasaulėžiūros ir jo gilių sąitų su lietuvių liaudimi išplaukianti liaudies žmogaus ugdymo samprata ne vienu atžvilgiu giminiška H. Pestalocio idėjoms, tačiau apie kokią nors įtaką nėra pagrindo kalbėti. S. Daukantas perėmė iš M. Ch. Folbendingo garsinį metodą, bet praktiškai atpratinti mokytoją nuo įsigalėjusio ydingo skiemenavimo, vadinamojo beabaso, S. Daukantui ne visai pavyko. Originalus jo noras elementoriuje apimti lietuvių tarmių įvairovę, tačiau metodo tai padaryti nerasta. Antai pirmiesiems žodžiams po skiemenavimo skaityti anaipol nesivadovavo M. Ch. Folbendingo ir H. Pestalocio nurodymu pradėti nuo vaiko amžių atitinkančių ir lengvai suprantamų dalykų. „Abecėlėje“ vien abstraktūs žodžiai: pvz., dorybė, grožybė, kantrybė, palaiminimas, pagarbinimas ir kt.⁷ Idėta net ir dalis mišrių su kunigo lotyniško teksto vertimu į lietuvių kalbą (p. 13—43). Pasaulietiniams skaitymams — pasakoms bei pasakėčioms — skirti vos keli puslapiai (p. 43—47). Pasigendame čia istorijos ir gamtos bei praktinių žinių. Pabaigoje duodamas nemažas patarlių ir priežodžių pluoštas. S. Daukantui, mokslininkui, veikiau bus

rūpėje paskelbti tautosaką, pamiršus pedagoginius uždavinius, nes nevengiama ir obsceniškų pavyzdžių. Visai naujas dalykas — elementoriuje duoti rusų kalbos pradmenys, prisitaikant prie naujų mokyklos sąlygų.

Be elementoriaus, reikšmingos dar 4 S. Daukanto knygelės, skiriamos mokyti, — „Prasma lotynų kalbos“ (1837), „Epitome historiae sacrae“ (Šventoji istorija) (1838), „Pasakos Fedro“ (1846), K. Nepoto „Gyvatas didžiųjų karvaidų senovės“ (1846). Jos vienaip ar kitaip susijusios su vidurinės ir specialiųjų mokyklų poreikiais. Fedro pasakėčios ir K. Nepoto knygelė ligi 1831 m. atitiko pirmųjų vidurinės mokyklos klasių programą. Tai antikinės literatūros skaitiniai. Praktiškai vaikai skaitydavo lenkiškai ir kartu mokydavosi versti ir suprasti lotyniškai, nes lenkų ir lotynų kalbos bei jų literatūra būdavo einamos pagrečiui. Kai S. Daukantas išleido knygeles, vidurinėse mokyklose jau buvo mokoma rusiškai ir ano mokymo būdo atsisakyta, vis dėlto S. Daukantas ir šiuo metu stengėsi padėti suprasti lietuvių vaikams lotynų kalbos skaitinius.

Panašiai buvo ir su S. Daukanto išleista lotynų kalbos gramatika: ji parašyta taip, kad pirmiausia mokė gimtosios kalbos gramatikos ir, ja remdamasi, aiškino lotynų gramatiką. Jau Edukacinė komisija reikalavo, kad, mokant lotynų kalbos, gilėtų gimtosios, lenkų, kalbos pažinimas. Nors vidurinės mokyklos niekur neįsileido, „Prasma“ vis dėlto buvo pakankamai skaitoma, jei S. Daukantas rengė antrąjį jos leidimą. Kitais metais po „Prasmos“ išleista lotyniška „Šventoji istorija“ su lietuvių-lotynų kalbų žodynėliu galėjo turėti tikslą ne tik palengvinti lietuvių moksleiviams suprasti lotynišką tekstą be tarpinės svetimios kalbos, bet iš dalies kelti ir gimtosios kalbos kultūrą, turtinti žodyną, versti, lyginti, įsiminti gramatinės formas. Visos šios knygelės paremtos viena vidine prielaida, kad ir vidurinėje mokykloje vaikas turi vartoti gimtąją kalbą.

S. Daukantas stengėsi užpildyti lietuvių vaikų literatūros spragą: išvertė J. H. Kampės „Naująjį Robinzoną“ ir lietuviškai pavadino „Rubinačio Peliūzės gyvenimu“. Vertėjas ne vien perteikė originalą; įsigilinęs į vaikams skiriamo pasakojimo stilių, taiso kai kurias vaizdo detales, priartindamas jas prie pajūrio žemaičio vaiko aplinkos, kartu tarpais demokratiškesne linkme pakreipia pedagogines tendencijas. Kaip tuomet dažnai buvo daroma, S. Daukantas keičia vertimo koloritą — veiksmas vyksta Baltijos pajūryje, koreguoja požiūrį į „žemųjų“ visuomenės sluoksnių mokymosi tikslą. Antai lenkiškame J. H. Kampės vertime tėvai pratina vaikus dirbti, S. Daukanto — dirbti ir mokyti. Originale reikalas dirbti motyvuojamas materialine nauda ir pasisėkimu, S. Daukanto — „žinojimas gerais ir laimingais padarys“.

⁴ Plačiau žr.: *Lukšienė M.* Kai kurios Simono Daukanto bibliotekos pedagoginės knygos. — Mokymo ir auklėjimo klausimai. V., 1974, t. 7.

⁵ *Lebedys J.* Simono Daukanto biblioteka, p. 56.

⁶ *Рубинштейн М. М.* История педагогических идей в ее основных чертах. 2-е изд. — Иркутск, 1922, с. 228.

⁷ *Daukantas S.* Abecieļa Lijtuviū-Kalnienū ir Ziamajtiū kalbos. — Petropilē, 1842, p. 11.

Taigi naudos motyvo neliko, į pirmą vietą iškilo etinis argumentas⁸. Lenkiškame vertime Robinzonas lošia, vertime Peliūzės „kulasi“, aname herojaus brolis nusigeria ir susergera, Peliūzės brolis susergera, nes sušilęs išgėrė šalto vandens. Taigi S. Daukanto vertime, skirtame lietuvių liaudies vaikui, kuriama šviesesnė, ne tokia šiurkšti Peliūzės šeimos aplinka, apskritai žadinamas tikėjimas liaudies žmogaus humaniškumu. Mažomis detalėmis S. Daukantas ne tik keičia išviršinį apysakos koloritą, bet ir kai kuriuos esminius požiūrio į liaudies žmogų bruožus.

Požiūris į liaudies žmogų kaip į pilnavertį visuomenės narį, galintį mokytis įvairių laipsnių mokykloje ir pasiekti visas galimas visuomenines pozicijas, išryškėja ypač Fedro pasakėčių pratarinėje-dedikacijoje. S. Daukantas jas skiria ne tik moksleiviui, bet ir piemenaičiui: „rasis ir tokių bernelių, kurie, gindami aveles ganyti, kiš į antį tą mažą knygelę ir tenais, ant akmenėlių sėdę, skaitys, kaip romėnų vilkai, avys ir šunys tarp savęs bylojo“, „žinojimas kiekvienas yra naudingas ir reikalingas, kaipgi tankiai nutinka šiame sviete, jog piemenėlis, pirma aveles pas tētušį ganęs, paskui per savo gudrybę ir išmintį įgauna milijonus svieto valdyti“⁹.

S. Daukantas yra aiškiai bajoriją išskyręs iš sveikųjų lietuvių tautos dalių, nes ji netekusi kalbos ir nacionalinės kultūros; vadinasi, valstietis, jo supratimu, lieka tautos branduolys, ir kartu jo kultūra yra nacionalinės kultūros pagrindas. Šiuo atžvilgiu S. Daukantas visiškai priešingas bajorijos hegemonijai. Tai apriorinė tezė, mažai grindžiama tikrove. Remiamasi dar feodalizmo epochos valstiečiu, tačiau visuomenėje jam skiriamas ne pasyvus, o aktyvus vaidmuo. Šis žmogaus modelis aiškiausiai nubrėžtas S. Daukanto istoriniuose veikaluose. Per jį autorius įtaigiai, dažnai pereinamas į meninį vaizdavimą ar publicistinį stilių, orientuoja pagrindinį savo skaitytoją, valstietį, suvokti istorinį procesą — politiką, ekonomiką, socialinius santykius — ir aktyviai į jį įsijungti. S. Daukantas istoriniais raštais daugiau negu kiti jo amžininkai savo veikalais siekė formuoti lietuvių valstiečio socialinę ir nacionalinę sąmonę.

Panašiai kaip daugelis švietėjų prigimtinės teisės atstovų, S. Daukantas laikosi tezės, kad laisvė — žmogui įgimta idėja, gamtos jam duota. Ir turbūt nė vienas to meto kultūros veikėjas nėra taip aistringai ir vaizdžiai smerkęs baudžiavos kaip niekuo nepateisinamos žmonių vergijos. Tuo metu plačiai paplitusi visuomeninės sutarties teorija paprastai aiškino žmogaus laisvės susiaurėjimą, net ir jos netekimą, skelbdama, kad valstietis

už gautą iš dvarininko žemę jam turįs ir dirbti, o dvarininkas įsipareigoja valstietį globoti ir su juo žmoniškai elgtis. S. Daukantas šiuo atveju visuomeninės sutarties teorijos netaikė ir baudžiavą iš esmės smerkė. Tai jo skaitytojo socialinę sąmonę turėjo brandinti anaipol ne susitaikymo, o priešinimosi baudžiavai linkme. S. Daukantas savo kuriamoje idealiojoje santvarkoje pabrėžia visų žmonių laisvę, o valdyti turi protingieji: „ne valgis, ne gėrimas, ne apdaras skiedė kilties vyrą nuo kitų ūkininkų, nes pritirta nuo visų išmintis ir dorybė ūkėj, o kantrybė ir narsybė karėj kiekvieną į vyresnybę kėlė“¹⁰. Tačiau valdžia atsako prieš visą visuomenę: „...svietas buvo liuosas iki paskuoju gadynių, ir be svieto pritarimo ir žinios ne vien didžiasis kunigaikštis, bet ir pats kūrėjų kūrėjas nieko nedrįso veikti lietos reikaluose. Kas yra teisingu, nesgi kas neša našta, tas turi žinoti, dėl ko ją neša?“¹¹. Taigi individas nepraranda savo teisių, jis dalyvauja tvarkant valstybės ir visuomenės reikalus, juo labiau jei turi išsiugdęs idealiajai visuomenei reikalingas dorybes.

Laimės suvokimas jau ne siauras, individualus, o visuomeninio pobūdžio. S. Daukantas — romantikas, tik jis iš tų, kurie kelia ne pavienę asmenybę, o sutelktinę individualybę — tautą. Individo laimė reiškiasi per laimingą visuomenės ir dar plačiau — tautos gyvenimą, o jos pagrindas — laisvė. Ji telpa, atrodo, politiškai ir ekonomiškai nepriklausomos nacionalinės valstybės sąvokoje, atsikračius luominės santvarkos. Taigi idealas artimas buržuazinės santvarkos koncepcijai. Individualiąją žmogaus laimę sudaro ne vien laimė aukotis už savo tautos laisvę, bet ir beveik asketiška buitį ir patriarchalinę šeimą. Vėlyvas jos kūrimas (apie 40 metų vyrams), grindžiamas materialiniais motyvais (kad jaunieji turėtų tvirtą pagrindą po kojomis), kilo iš to meto valstietiškos psichologijos. S. Daukantas jį tik suabsoliutino. Kartu tai rodo autoriaus apriorinį požiūrį, mažai paisantį tikrovės, jos biologinių veiksnių. Šiuo atžvilgiu M. Valančius buvo kone visiškai priešingas. S. Daukantas tartum kokį standartą iškelia „didžiąją“ šeimą, gyvenančią viensėdijoje. Ji lyg gintų individo nepriklausomumo mintį, o „didžioji“ šeima vargu ar galėtų teikti laisvę, bet galėjo ugdyti S. Daukantui rūpėjusį bendruomeniškumo jausmą.

Būtų neteisinga istoriniuose veikaluose ieškoti pedagoginės sistemos, tačiau S. Daukantas rašė tais laikais, kai istorikai ir jos teoretikai neatsisakė moralinio ir visuomeninio užangažuotumo. O S. Daukantas tiesiog piešia idealizuotą praeities lietuvių auklėjimo vaizdą, kurį papildo daugelis emocingai akcentuojamų jo žmogaus modelio bruožų.

⁸ Rubinatio Peluzes Giwenimas iszgólditas isz Teutonú Kalbos i Zamajtiú pagál 12-io ispauidimo Joach. Heinr. Campe, 1846.— LKLI, f. 1(SD) 24.

⁹ *Daukantas* S. Rinktiniai raštai.— V., 1955, p. 285.

¹⁰ *Daukantas* S. Raštai.— V., 1976, t. 1, p. 637.

¹¹ Ten pat, p. 578.

Pagrindinis S. Daukanto troškimas — pažadinti ir tiesiog sukurti savo amžininko lietuvių valstiečio tautos meilės jausmą, kuris būtų motyvuotas, nestichiškas, plauktų iš nacionalinio sąmoningumo. Svarbiausia tautos individualumo ir skiriamoji žymė — kalba. Greta S. Stanevičiaus S. Daukanto požiūris į kalbą būtų bene radikaliausias. Jo emocinis santykis su lietuvių kalba atsispindi, kai lygina ją su žalia bruknele, snieguose tebežaliuojančia. Žinomas jo paties nesulaužomas principas rašyti ir leisti įvairių sričių veikalus tik lietuviškai. To meto Lietuvos inteligentijos įpratimą mąstyti lenkiškai rodo Kaj. Nezabitauskio laiškas (1853.II.1(13) S. Daukantui. Jame prašoma atsiųsti lenkiškąjį „Būdo“ juodraštį, kad galėtų paskelbti šį veikalą Varšuvoje, — Kaj. Nezabitauskis įsitikinęs, jog toks juodraštis būtinais turįs būti¹². S. Daukantas iš visų ryškiausiai yra pabrėžęs Lietuvos bajorų luomo susvetimėjimą. Ir tą momentą jungia su socialiniu: „Kas Lietuvoj lenkiškai nekalbėjo, tas neb žmogum bebuvo, nes vergu to, kurs lenkiškai kalbėjo; kaipogi lenkai, įsiveržę į Lietuvą, piktino lietuvių diduomenę savo darbais ir rėdės savo daba, kaip jei Lenkuose“¹³. Tokia situacija ypač ryški buvo S. Daukanto gyvenamųjų metų, kai vyko itin stiprus lenkų nacionalinis judėjimas ir Lietuvos bajorai aiškinosi naująją nacijos sąvoką, o baudžiaminė santvarka buvo priėjusi aklavietę.

Žmogus, S. Daukanto supratimu, turi būti aktyvus visuomeninio gyvenimo dalyvis ir atsakingas už savo veiklą visuomenei, konkrečiai — tautai. Anksčiau cituoti jo žodžiai rodo, kad veikimo funkcijų pasiskirstymas nėra aklos lemties rezultatas; idealioje valstybėje sutarties būdu tai daroma motyvuojant, pagal gebėjimus. Kiekvienas atsako už pasiimtą naštą. Sąmoninga visuomeninė atsakomybė neįmanoma be socialinės bei nacionalinės savimonės, o šios abi kartu — be istorinės savimonės. Niekas ligi S. Daukanto apie tai šitaip nekalbėjo liaudies žmogui, gal tik ne visada jis aiškino pakankamai suprantamai. Iš laiko perspektyvos dabar matyti, kaip dar daug kur trūko S. Daukantui socialinės-ekonominės raidos dėsninųjų, kultūros struktūringumo suvokimo, lygiai kaip gyvo savo laiko žmogaus vaizdo su visais jo psichikos bruožais. Tačiau savo ruožtu realybė su visomis smulkmenomis neužgožė S. Daukanto kai kurių apriorinių tezių, kurios rėmėsi iš dalies tos pačios realybės kartais dar neryškiomis tendencijomis. Taip buvo ir su žmogaus visuomeninio aktyvumo bei atsakomybės ugdymu. Jį ne kartą pabrėžė to meto pažangioji ir konservatyvioji pedagogika, kiekviena kitaip. Išbraukdamas bajoriją iš

¹² Maciūnas V. Kaj. Nezabitauskio-Zabičio laiškas. — Mūsų senovė, 1940, t. 3, Nr. 1(10), p. 145.

¹³ Daukantas S. Raštai, t. 1, p. 641.

lietuvių nacionalinės kultūros proceso, S. Daukantas, be kitų ydų, prikišo jai fizinį ir dvasinį išlepimą. Todėl bajorai nepajėgūs atlikti įsipareigojimų, neatsakingi ir kartu neveiklūs: „Lietuvos didžturčiai, ištižę lepume, nei godos beturėjo, nei gėdos besibijojo... Nesgi probočių savo veikalus seniai buvo užmiršę ir nebsirūpino daugiau nei žuvėdų, nei turkų nuo savo rubežių atitolinti ir liuosą kelią savo prekybai atdaryti, vis, kaip sakiau, į lenkų spunką veizėdami, kurie apie šiuos vamp-sančius nėmaz nebatbojo“¹⁴. Stiprėjantis savosios nacijos kultas užtemdė S. Daukantui kai kuriuos objektyvius reiškinius, tautos ir jos kultūros daugiasluoksniškumą bei sudėtingumą; iš dalies tokį supaprastintą aiškinimą sąlygojo ir neišprususi auditorija. S. Daukantas nemėgina perauklėti bajoro, jį tik kaltina ir nelaukia, kad šis išpirktų kaltę. Anais laikais tai radikali pozicija. Dabar veiklumo ir istorinio sąmoningumo mokomas valstietis ar jo pasimokęs vaikas. Tai jiems, kuriems feodalinė santvarka teskyrė arklą, S. Daukantas nori įduoti kardą ar skeptrą (prisiminkim jo Fedro pasakėčių pratarmę-dedikaciją!). Iškelus tokį tolimą tikslą, ir jaunosios kartos auklėjimas pakreipiamas į atitinkančią linkmę. Niekur neišgirsime S. Daukanto kalbant apie žemesniųjų sluoksnių nuolankumą, klusnumą aukštesniesiems. Kiekvienas turi augti sąmoningas, aktyvus savo krašto pilietis.

Aktyvumui pirmiausia reikalinga valia, ištvermė, užsigrūdinimas. Natūraliojoje pedagogikoje tai, ypač vaiko grūdinimas, nebuvo naujiena. Tik S. Daukantas šį reikalą motyvuoja ne individualia laime, o grūdinimą laiko ta sąlyga, be kurios žmogus negalės atlikti savo pilietinių pareigų. Piešia idealiosios praeities spartietiško vaikų grūdinimo vaizdą, kai kūdikius maudė eketėse, vėjai ir lietūs juos prausė ir šukavo bei lingavo. S. Daukantas turi susidaręs utopinį ateities paveikslą, jam įkūnyti reikia žmonių kartos, pajėgiančios kurti ir ginti savąją valstybę.

Tarsi norėdamas pagrįsti grūdinimo visuomeninį svarbumą, S. Daukantas „Būde“ groteskiškai piešia bajorų-didikų išlepimą ir ištižimą, besaikį gėrimą ir valgymą, nežmonišką apdarą ir visą elgesį. Visa šitai veda prie valios atrofijos, neveiklumo, kas, S. Daukanto manymu, pražudė valstybę. Antitezė tarp valstiečio ir bajoro auklėjimo remiasi natūraliosios pedagogikos plačiai skleidžiama mintimi, kad vaiką reikia auginti natūraliomis gamtos sąlygomis, nelepinti jo, o grūdinti, tačiau šią mintį S. Daukantas pakreipia kiek kitu kampu: užgrūdintas buvęs vergas visuomenėje galės jaustis šeiminku.

Daug dėmesio S. Daukantas skiria darbštumui ugdyti. Jis glaudžiai siejamas su ištverme ir grūdinimu, o grindžiamas

¹⁴ Ten pat, p. 643.

doroviniiais ir ekonominiiais motyvais. Apie darbštumą valstiečiui tuo metu kalbėjo visi pedagogai, nesvarbu, kokios ideologijos būtų. Tačiau S. Daukanto suvokimas labai skiriasi nuo daugelio anksčiau minėtų pedagogų bajorų požiūrio. Darbštumas, gamybinis darbas nei savitiksliis, nei asmeninės naudos siekimo priemonė, tai savarankiško tautos egzistavimo laidas, ekonominio nepriklausymo sąlyga. Šiandien gali atrodyti kiek naivokas S. Daukanto siekimas, kad tautinė valstybė gyventų tiktai savo pačios dvasiniais ir materialiniais ištekliiais, tik savo pačios jėgomis. Bet jis kaltino Lietuvos bajoriją, kad ji ištižusi, neberodė iniciatyvos namie visa, kas galima, pasitiekti: „Niekas tuo tarpu neteigė, idant namie dalgi, pjūklą, grąžtą, balną ir ginklą tiektų, ne nuo svetimų pirktų, nesgi senovės lietuvių ginklinyčios ir pūškarnės buvo jau suirusios ir veja užžėlusios“¹⁵.

Iniciatyvos ir visuomeninės atsakomybės jis reikalavo iš savo meto lietuviu inteligento ir valstiečio. Tai gražiai matyti praktinės paskirties knygelėse. Skirtingai nuo daugumos tų autorių, S. Daukantas pratarmėse stengiasi sociališkai įprasinti praktines žinias. Tai istoriko mąstytojo, o ne siauro praktiko žvilgsnis. Antai bičių veisimas ir miškininkystė imami kaip svarbūs ekonominiai veiksniai. Šitų ūkio šakų sunykimas parodomas istoriškai, iš dalies kaltinant baudžiavinę santvarką ir jos ekonominę politiką (čia nenagrinėsime, kurie S. Daukanto argumentai teisingi, kurie ne), bet kartu stengiantis pabrėžti auklėjamuosius momentus, skatinančius skaitytoją imtis atsakomybės už girių atželdinimą, krašto ekonominį kilimą. Panašiai S. Daukantas kalba apie bičių ūkį, iš dalies apie pašarines žoles (tik čia klausimas liečiamas siauriau). Visa tai skiriama valstiečiui, tartum jis nebūtų beteisias baudžiauninkas. S. Daukantas jį nori padaryti ir sąmoningą, ir atsakingą savo žemės šeimininką. Tai kokybiškai naujas, palyginti su ligi tol vyravusiu, požiūris į darbo auklėjamąją funkciją. Nuo pat mažens dirbdamas įvairius darbus, žmogus rengiasi ne tik tenkinti savo reikmes, bet ir atlikti pareigą kraštui. Tai visuomeninis darbinio auklėjimo aspektas. Profesijų išplėtimas taip pat suvokiamas visuomeniniu požiūriu, keliančiu kiekvieno ekonominį atsakingumą. S. Daukantui jau rūpi, kad jo skaitytojas mąstytytų plačiomis visuomeninėmis, net valstybinėmis kategorijomis.

Apskritai S. Daukanto požiūris į ugdytiną pagrindines žmogaus moralines savybes iš esmės skiriasi nuo daugelio lietuvių rašytojų didaktų pozicijų. Jie vadinamųjų dorybių nesieja su socialiniais-ekonominiiais procesais, vertina jas abstrakčiai ir statiškai, be istorinės perspektyvos. Todėl esamoji santvarka

nepajudinama, neliečiama. Uždavinys išugdyti tam tikras dorybes yra tartum iš viršaus duotas. S. Daukanto būtinosios žmogaus moralinės savybės sutampa su pagrindiniais nacionaliniais bruožais, kurie, deja, taip pat sukurti aprioriškai idealioje plotmėje. Tai ne tik darbštumas, savo krašto meilė, narsumas, bet ir vaišingumas, žmoniškumas, taikingumas. Visos tos savybės kažkuriuo būdu liečia žmogaus socialinimo procesą. O svarbiausia, kad, patekęs jas kaip kone lietuviui įgimtas, toliau vis dėlto ima jas jau istoriškai kintamas, priklausomas nuo pačios visuomenės, o kai kuriais atvejais — aiškiai nuo socialinės santvarkos. Taip yra buvę su vaišingumu, išvermingumu ir narsumu. Baudžiavinė santvarka (S. Daukanto klaidingai laikoma svetimųjų atnešta) sumažinusi lietuvių vaišingumą, o išlepe ir atpratę dirbti bajorai netekę išvermingumo ir narsumo, todėl pražudę savąją valstybę ir kartu netekę teisės vadovauti jai. Tą teisę visa emociine savo raštu, ypač istorinių, potekste perduoda valstiečiui ir iš jo kilusiam inteligentui. Jiems pavedama būti atsakingiems už tautos ir jos savarankiško gyvenimo sėkmingumą.

Vadinasi, šie žmonės turi būti sąmoningi ir veiklūs piliečiai. Čia negali būti kalbos apie pasyvumą, kuris feodalizmo ideologijoje buvo dažniausiai apibrėžiamas kaip nuolankumo dorybė, ugdymą. Priešingai, reikia skatinti aktyvumą ir jį sąlygojančius žmogaus bruožus. Ši kryptis bajorijai tuo metu nenauja, bet valstietis nuo jos buvo tiesiog saugote saugomas (prisimintinas prof. J. K. Chodanio 1823 m. memorandumas universitetui). S. Daukantui rūpi visų pirma kaip tik vadinamųjų žemųjų sluoksnių visuomeninis aktyvinimas.

Mūsų istorikui svetima piliečio mąstymą ir jo veiklą ramsyti autoritetu. Jis įsijungia į naująją savo meto ugdymo kryptį, o tai išplaukia iš bendrosios jo liaudies žmogaus ir visuomenės raidos sampratos. Du pagrindiniai momentai čia sutampa su švietėjiškoje istoriosofijoje paplitusiais teiginiais: kai kurios idėjos žmogui yra gamtos duotos, įgimtos, o toliau jau viskas keičiasi, toje nuolatinėje kaitoje žmogus yra pagrindinis lemiantysis subjektas. Tokiomis įgimtomis idėjomis S. Daukantas laiko laisvę, dievybę ir, atrodo, tautą. Tos idėjos istoriškai vystosi. Priklausomai nuo visuomenės kitimo ir drauge dievybės idėjos supratimo kaitos keičiasi ir dvasininkų — dievų ir žmonių tarpininkų — vaidmuo. Pirmajame visuomenės raidos etape valdžia dvasininkų žynių rankose. Naudodamiesi žmonių tamsumu, o patys iškilę kaip išmintingieji bei dievų ir žmonių tarpininkai, jie ne tik valdo, bet ir švietimą laiko savo rankose¹⁶. Deja, šios minties S. Daukantas daugiau nebeplėtoja (ji pareiškta tik „Būde“) ir į savo laikus jokių aliuzijų

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Ten pat, p. 529.

nedaro. Tačiau itin reikšminga švietėjiška mintis, jog dievybės idėją istorijos raidoje interpretuoja žmogus. Antrajame istorijos etape įsigali kunigaikščiai ir didikai. Trečiojo S. Daukantas aiškiai neišskiria, tačiau kitoje vietoje ir kitame kontekste, kaip esame pažymėję, bajoriją laiko praradusią teisę valdyti. Taigi turėtume tartum netolimoje praeityje ar, tiksliau sakant, S. Daukanto gyvenamuoju laikotarpiu baigtą tą antrąjį istorijos ciklą Lietuvoje. Šie etapai, ar ciklai, primena kiek Džambatisto Viko (Vico) (1668—1744) istorijos ir sociologijos teoriją, pagal kurią antrasis ciklas vadinamas herojiškuoju, o trečiasis — žmogiškuoju, kai visi žmonės prieš įstatymus tapusią lygūs be jokių privilegijų; gamybos priemonių nuosavybė paliekama neliečiama — tai būsimosios buržuazinės santvarkos vizija. Po trečiojo ciklo D. Viko pranašauja civilizacijos žlugimą ir istorijos ciklą kaitą iš pradžių. Trečiasis S. Daukanto istorijos etapas taip pat orientuojasi į kapitalistinę santvarką, tačiau, nors jai įsivaizduoti pakako pavyzdžių, jos paveikslas neryškus. Bet mums rūpi S. Daukanto istorijos raidos koncepcijos auklėjamoji kryptis.

S. Daukanto istorijos samprata nuosekliai pasaulietinė, nors ir idealistinė. „Antiklerikalizmas ir priešbaudžiavinis nusistatymas sudaro esmingiausias S. Daukanto istorinės koncepcijos bruožas“¹⁷. Pačioje gyvenimo pabaigoje, rinkdamasis verstis iš lotynų kalbos populiarių Justinaus visuotinės istorijos veikalą, kaip yra pastebėjęs V. Jurgutis, S. Daukantas pratarmėje jau aiškino klasinės nelygybės atsiradimą, atvedusį ligi feodalizmo, tačiau istoriniame procese lemiamas vaidmuo skiriamas žmonių valiai: „Diduomenė ir kunigai ėmė ir pavergė, apgavo liaudį...“¹⁸ Taigi pagrindinis ir vienintelis veikėjas yra žmogus. Jis iš prigimties laisvas ir todėl, jei, tvarkydamas savo ir kitų žmonių gyvenimą sutarties keliu, atsisako savo laisvės, tai turi daryti sąmoningai ir, pažeidus tą sutartį, gali ją nutraukti, t. y. valdžią pakeisti, o savo ar savo krašto laisvės pažeidėjus gali ir turi sudrausti, aktyviai reaguoti. Ir šitas žmogaus aktyvumas piešiamas pakiliai, herojiškai nuspalvintas. Tokia pagrindinė S. Daukanto, ypač istorinių veikalų, ugdomoji linija. Ji kėlė lietuvių valstiečio žmogiškąją savigarbą, ugdė jo pilietinį ir kartu socialinį bei nacionalinį sąmoningumą. Kitas dalykas, kiek pagrindinės tuo metu pažangios tezės buvo pagrįstos moksliškai, kiek jos tiesiogiai susijusios su to meto lietuvių valstiečio ar inteligento mentalitetu ir siekimais. S. Daukantas, pvz., savo istorijos veikaluose beveik neliečia dvasinės kultūros klausimų, sakytinės ir rašto kultūros santykių, mokyklų steigimo ir kt. Savo veikla praktiškai kaišiodamas visas to meto kultūrinio

gyvenimo skyles, taigi aktyviai dalyvaudamas lietuvių tautos kultūrinėje kovoje dėl egzistencijos, praeityje nenužymėjo tos kultūros tradicijų sudėtingumo.

Tiesiogiai su mokykla susijusiose liaudžiai skiriamose knygėse S. Daukantas ne toks radikalus, tačiau jo bendroji liaudies švietimo koncepcija apskritai toli pralenkė ano meto liaudies švietimo sampratas. S. Daukantas ne tik nesiūlė jokių apribojimų liaudies mokymui, bet aktyvino liaudies žmogų socialiniu bei nacionaliniu atžvilgiu, istorinį procesą laikydamas žmonių kūrybinės veiklos rezultatu, keldamas liaudies vaidmenį ekonominiame ir kultūriniame gyvenime.

3. Didaktai

Dar prieš 1831 m. sukilimą lietuvių šviesuomenė brandino mintį planingai plėsti liaudies švietimą įvairiomis kryptimis, įtraukti į jį bendrus nacionalinės kultūros ugdymo uždavinius. Po sukilimo įsivyravusi slogi atmosfera gerokai prislopino tuos užmojus. Vis dėlto pati lietuviška mokykla skatino rūpintis ja, papildyti skurdų mokymo turinį, pagaliau net apsaugoti jos buvusius mokinius nuo galimo antrinio analfabetizmo. Šiuo laikotarpiu pasirodė pluoštas liaudžiai skiriamų pamokančių skaitinių. Jų autoriai daugiausia dvasininkai, tik du pasauliečiai: M. Akelaitis ir L. Ivinskis. Kūriniai dažnai yra tarsi bažnytinio darbo — pamokslų — tąsa. Grožinė forma kartais tik priemonė pedagoginiams uždaviniams atlikti geriau, bet kartu kiekvienas tos formos besigriebiantis žmogus iš dalies turi ir kūrėjo-menininko akį bei širdį. Juo šis bruožas ryškesnis, juo didaktiniais tikslais kuriami gyvenimo vaizdai sudėtingesni, platesnė jų prasmė, gilesnė ugdymo mintis. Taigi aiškiai iškyta auklėjamieji-didaktiniai tos literatūros uždaviniai (ir jie anaiptol ne priedas) ir specifiniai grožinei kūrybai būdingi bruožai. Be bendro intelektualinio bei kūrybinio pajėgumo, kiekvieno autoriaus įnašą lemia jo pedagoginis ir literatūrinis, taip pat apskritai visuomeninis nuovokumas bei išprusimas. Teorinio pedagoginio pasirengimo nė vienas neturėjo. Ugdymo pažiūras formavo iš gimtosios pirkios išsinešti etnopedagogikos gerosios patirties atsiminimai; didelę įtaką turėjo bažnytinė ideologija ir dažno išeitais dvasininko mokslas; be to, negalėjo neveikti ir bendroji švietėjiška atmosfera su palyginti įvairiomis idėjomis, orientuojančiomis daug ką kitaip vertinti. Autoriai neturėjo jokio specialaus literatūrinio pasirengimo, pagrindą sudarė ir vėl liaudies pasakojimo tradicija¹, liaudžiai skiriamos literatūros pavyzdžiai ir palyginti menkai pažįstama „didžioji“ lite-

¹⁷ Zaborškaitė V. Maironis.— V., 1968, p. 57.

¹⁸ Jurgutis V. Simono Daukanto „Istorijos Justinaus vertimo pratarmė“.— Bibliotekinių klostės ir bibliografijos klausimai, 1965, t. 4, p. 211, 212.

¹ Zalatorius A. Lietuvių apsakymo raida ir poetika.— V., 1971, p. 74.

ratūra. Abi šios kultūros sritys — pedagogika ir grožinė literatūra — didaktų palikime glaudžiai veikia viena kitą ir neteisinga būtų vieną katrą išleisti iš akių. Ugdymo problematika sudaro juk semantinį jos pagrindą.

Jis čia labiausiai ir rūpės. Didaktinė proza skiriama lietuviui valstiečiui. Jam pritaikytas ir turinys, ir forma, o iš autoriaus liaudies žmogaus ugdymo sampratos sprendžiami apie skleidžiamų minčių išliekamąją vertę. Daug yra visai atgyvenusių ir net ano meto mastu regresyvių elementų. Tačiau kaip gilesnė literatūrinė didaktinės prozos analizė atskleidė nemaža vertingų dalykų, taip ir akylesnis žvilgsnis į jos semantiką bendrame ugdymo raidos fone atveria kiek sudėtingesnę ir įdomesnę už mūsų ligi šiol turėtą vaizdą. Tiesa, vyrauja utilitarinio vien liaudžiai taikomo mokymo ir lavinimo turinio suvokimas, bet tai anaipol ne vienintelė tendencija, kaip kartais teigiama². Matome nemaža demokratinių ugdymo idėjų: liaudies žmogus skatinamas aktyviai kurti mokyklas, nesibijoti peržengti parapiinės lavinimo ribų ir siekti net aukštojo mokslo, įvairių profesijų, vertinti savąją liaudies kultūrą ir kt. Sutelkus dėmesį kaip tik į pažangiuosius momentus, teko atsisakyti dalies autorių didaktų, kurie teikė mažiau atitinkamos medžiagos, nors čia neaptariamas, pvz., J. S. Dovydaitis siūlė skaitytojams sumesti pinigų ir sudaryti kaimo bibliotekėlę, rodė dorovės dalinį priklausymą nuo ryšių su savąja žeme bei aplinka glaudumo³.

Kajetonas Aleknavičius (1804—1874) mokėsi dar Vilniaus universiteto sukurtoje mokyklų atmosferoje. Išlaikė gilius saitus su liaudies kultūra, jį domino nacionalinio charakterio bei psichologijos klausimai, o savo akiratį plėtė skaitydamas pasaulietinę filosofiją. Tai dar viena įdomi mūsų kultūros asmenybė, kai kuriais atžvilgiais pati kūrusi savitą ir formuotino liaudies žmogaus modelį.

Literatūros istorijoje K. Aleknavičius daugiausia žinomas kaip poetas didaktas, išleidęs „Pasakas, pritikimus, veselias ir giesmes“ (1861)⁴. Nemažas jo eilėraščių pluoštas tapo lietuvių liaudies dainomis. Antrasis K. Aleknavičiaus leidinys — „Elementorius“ (1846), paprastai minimas tik kaip pirmas aukštaičių vadovėlis. Jis vertas didesnio dėmesio, nes čia duoti pirmieji pedagoginiai nurodymai neoficialiajai lietuviškai mokyklėlei-bakalorijai. Tai pirmasis jos vadovas.

Įdomiausia ir originaliausia antroji elementoriaus dalis — „Kalbesiai“. Ten yra nurodymų, kaip mokyti lietuviškos abėcėlės. Pedagoginiu atžvilgiu nauja ir svarbu tai, kad autorius nuo pat pirmųjų vaiko mokymosi žingsnių nori atkreipti dėmesį į specifines lietuvių kalbos garsų ypatybes: į ilguosius ir trum-

puosius balsius bei priegaides (atitinkamai buvo sudaręs ir rašybą). Jis nepabrėžia garsinio mokymo principo, tačiau dėmesys garso kokybei turėjo išvalgesnį mokytoją savaime paskatinti bent artėti prie garsinio mokymo metodo.

Po elementoriaus einanti dalis, skaitiniai, metodiniu požiūriu nenuosekli. Neatsižvelgiama į vaiko skaitymo technikos laipsnišką gerėjimą, nors turinys artimas ir savas kaimo žmogui. Kai kur yra vaizdingų vaiko gyvenimo situacijų, kokių ligi tol originaliuose lietuviškuose elementoriuose retai pasitaikydavo; dalis skaitinių skiriama tėvams ir mokytojui. Tai tartum metodiniai nurodymai. Ir vaikui, ir suaugusiajam skiriamus skaitinius K. Aleknavičius pateikia pusiau grožine forma — dialogu, kur veikia keli vieno kaimo žmonės: senelis Kirpus, skeržius mokytojas Pipiras, kaimynai ir vaikai mokiniai. Tai mėgstama didaktinės prozos vėrinio forma. Grožiniai skaitinių elementai, konkretinantys skaitytojui artimą aplinką ir kartu padedantys autoriui tartum peržengti ribą tarp savo ir kaimo žmogaus mentaliteto, gerokai išlygina skaitinių adresatų skirtingumą.

Pirmieji trys „kalbesiai“ yra tartum vadovas valstiečiams, kaip patiems be niekieno pagalbos organizuoti lietuvišką mokyklą. Sumanymas gimsta „nedėlios dienoje po pietų rugių lauke“, iškilus gyvam reikalui mokėti skaityti. Kaimynai sutaria mokytoju kviestis skeržių. Sulygstama po berlinką nuo vaiko mėnesiui. Numatoma mokyti 30 vaikų. Tad mokytojui algos už mokymą nuo visų šventųjų šventės (lapkričio 1 d.) ligi jurginių (balandžio 23 d.) susidarytų 9 rb ir maistas. Už gamymą mokama atskirai. Mokoma pakiamiui po savaitę. Skaičiuojama, kad išmokti skaityti turėtų pakakti dviejų žiemų, silpnesniems mokiniams pridedama dar trečioji ir net ketvirtoji. Principas toks — mokyti tol, kol išmoks. Nuo ankstyvo pavasario ligi gamymo pabaigos mokytojas, jau eidamas skeržiaus pareigas, moko laukuose ir miškuose. Toje „miško“ ir „lauko“ mokykloje įtvirtinamos, pagilinamos ir išplečiamos žiemą įgytos žinios.

Si kaimo mokyklėlė-bakalorija piešiama itin uždara, skirta savam reikalui, net ir su klebonu neturinti ryšių. Nei jos kūrėjams, nei vaikams autorius neatskleidžia perspektyvų toliau mokytis, net svajoti apie kitą kurią, ne žemdirbio profesiją. Tuo atžvilgiu K. Aleknavičius konservatyvus. Klebono lūpomis mokyklėlės organizatoriams sako: „... Palikis ponams mokslą iškalų, mokyk vaikus savo skaityt ant knygų“⁵. Autorius apibendrina Dzūkijos šiokiadienius, tenkindamas reikalavimu, kad kiekvienas mokėtų skaityti.

² Lietuvių didaktinė proza.— V., 1982, p. 6.

³ Ten pat, p. 274, 318, 319.

⁴ *Aleknavičius K.* Kikilis laibakojis.— V., 1971.

⁵ *Olechnowiczius K.* Elementarius, arba Lengvus Mokslas Skaytiit Raszto Szvento lietuwiszkay del wayku lietuwniku... ape reykalu mokslo ir wiezliwu apsiejmu kalbiasieys paraszitas.— Wilniui, 1846, p. 37.

Prie kaimo mokyklėlės organizavimo nurodymų priskirtinas ne tik mokytojo samdymas, bet ir jo parinkimo kriterijai, sąlygojami galimybių. Mokytoju sulygstamas vienerankis elgeta, prieš tai patikrinus jo dorovingumą (jis neturi turėti elgetoms būdingų bruožų: negali būti girtuoklis ir tinginys) ir dalyko mokėjimą — ar moka skaityti. Vyriausio ir šviesiausio kaimo valstiečio Kirpaus lūpomis duodami metodiniai dėstymo nurodymai; taigi turėtume trečią mokytojo parinkimo kriterijų — jo didaktinius gebėjimus.

„Pradžia mokslo yra akmeniu, ant kurio remiasi mokslas geru skaitymo“, todėl mokytojas neturi skubinti vaiko, peršokti. „Mokyk su kantrybe: vaikams vieniems pradžia lengviau ateina, antriems per prozę... pradžioj da nemokančių nebark, nelajoki neskurdink: pradžia sunki lengvą galą daro“⁶. Čia atsispindi mokymo individualizavimo pradmenys, kurie remiasi vaiko psichikos pažinimu. Iškeliamas teigiamas emocinis mokytojo santykis su pradedančiais, jo moralinė parama silpniesiems: „Nuo tėvų pasamdytas, būk mokytoju ir tėvu vaikų; mokyk, ne po daug užduok, dažnai pervesk, rodyk reikalą mokslo, tinginius rūpink, negalinčius tiesink, visus lygiai mylėk...“⁷.

K. Aleknavičius tęsia dar Renesanso laikais pradėtą, Ž. Ž. Ruso, H. Pestalocio, filantropistų ir kt. plėtotą siekimą vaiką auklėti ir mokyti natūralioje, džiaugsmo ir giedros pilnoje atmosferoje. Si mintis ypač išryškėja kiek vėlesnėje mūsų autoriaus poezijos knygelėje, kurios moto yra: „ridento veritatem dicere“ (juokiantis teisybę sakyti). Netiesiogiai keliamas balsas prieš tuo metu plačiai įsigalėjusį rūstų, sausą mokymą. Dar daugiau, romantizmo epochos pabaigoje K. Aleknavičius savo pedagoginei minčiai pagrįsti remiasi lietuvių liaudies charakteriu, o, jo manymu, „... lietuvių liaudies būdas, nuotaika, daiktų suvokimas, tikėjimas praeitimi visuomet naivus, žaismingas, linksmas“⁸. Taikydamasis prie šitaip suvokiamo nacionalinio charakterio, K. Aleknavičius moko su šypsena, humoru, o kartais nevengdamas ir grotesko. Jam nebūdingas puritoniškas, asketiškas tonas nei pasaulėjauta. Laisvalaikio klausimas atsiranda kaip kultūros kėlimo veiksnys. K. Aleknavičius jį formuluoja taip: „... kūnas valgymo, dūšia pasilko dvasiško reikalauja“⁹. Tačiau dvasinis penas — ne vien religinė praktika, didžiulis vaidmuo skiriamas knygai, savišvietai ir „naudingoms zabovoms“¹⁰, apimančioms liaudies tradicinius, dažnai apeiginius pasilinksminimus. Ir besimokantis vaikas, ir suaugusysis raginamas visų pirma mokyti nemokančius skai-

tyti, kad turėtų pagrindinį raktą „dvasišką pasilką“ ragauti. Nei pareigos, nei atsakomybės už švietimą ir švietimąsi K. Aleknavičius nededa kitiems luomams — patį liaudis sąmoningai turi imtis iniciatyvos.

Mokydamas paprasčiausio elgesio, kad, įėjus pas kaimyną, reikia nusiimti kepurę, netriukšmingai, mandagiai su jo vaikais žaisti ir kt., K. Aleknavičius pamažu praskleidžia tų elgesio formų vidinį, žmogiškosios esmės pagrindą. Antai su ponu patariama mandagiai, nuolankiai laikytis, bet „nesiklonioti“ žemai, o juo labiau — kelis kartus¹¹. Papeikdamas netinkamą elgesį, kai pasilinksminimuose pasigeriama, triukšmaujama, jis rašo: „Veselijos, pasėdos, banketai žmonių pracaunykų dykame čese nuo procės yra zabovomis; zabovose esam draugystėj žmonių daugio, daugiaus išmanančių, kur rūbais viršų, žodžiais širdj, kokiais viduj esam pasirodom“¹². „Zabovoj, pasėdoj, tancijų bovyki viežlyvai ir bovijantiems drauge nebūk nuobodus“¹³. Taigi atkreipiamas dėmesys į kiekvieno su kitu žmogumi bendraujančiojo išlaikytiną savigarbą ir kartu aktyvią atsakomybę už bendrą „zabovą“.

Tą pačią mintį apie santykių abipusiškumą K. Aleknavičius pratęsia, kalbėdamas apie žmogaus santykį su gamta. Dešimtame „kalbesyje“ autorius pateikia ne pirmą pedagoginę situaciją, kai tėvas (ne mokytojas) su vaikais vasarą išsina į laukus, ir gamtoje pradedamas dialogas apie žmogaus vietą joje. Tiesa, žmogus iškeliamas kaip gamtos valdovas, bet kartu pabrėžiamas ne vien jos vienpusiško išnaudojimo momentas. Šalia valstietiško utilitariško požiūrio į gamtą akcentuojamas sutapimas su ja ir iš to plaukiantis reikalas tausoti bei mylėti visa, kas gyva. Nauda čia suprantama ne vien materialiai, bet ir kaip estetinių bei etinių išgyvenimų šaltinis, antai „... vieversys pavasarį pranašauja, lakštingalė panaujin, kregždė apšaukia...“, paukščiai „giesmėmis aušrą pastinka, vakare dieną palydi, vargulį artoją tiesija, ant prozę rūpin“¹⁴. Žmogus yra tos pačios gamtos dalis: „Balsas paukštelių yra balsu prigimtu, kurį mes žmonės ant save lygyt turim, ir kas sau negera, kitam nedaryt“¹⁵. Ir tėvas, pagilindamas šį žmogaus ir gamtos vienovės išgyvenimą, siūlo vaikams pabučiuoti žemę — „visų motiną“. Tartum užbėgdamas už akių galimam dvasininkų priekaištui, K. Aleknavičius tėvo lūpomis paaiškina, kad šis aktas neprasilenkia su dievo pagerbimu¹⁶. Toks artimas pan-

⁶ Ten pat, p. 37.

⁷ Ten pat, p. 38.

⁸ Aleknavičius K. Kikilis laibakojis, p. 202.

⁹ Olechnowiczius K. Elementorius..., p. 63.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Ten pat, p. 61.

¹² Ten pat, p. 59.

¹³ Ten pat, p. 60.

¹⁴ Ten pat, p. 65.

¹⁵ Ten pat, p. 66.

¹⁶ Ten pat, p. 67, 69.

teizmui pasaulio suvokimas atsispindi ir jo liaudies dainomis virtuosiose giesmėse „Gražus miškas, miško būdas“, „Kikilis laibakojis“ ir kt. Tai ne vien stichiškas poeto savosios liaudies pasaulėjautos išreiškimas; tie dalykai yra rūpėję ir giliau. Jis domėjosi lietuvių liaudies mitologija, stebėjosi, kad lietuvis valstietis yra išlaikęs senuosius tikėjimus, bet pamiršęs protėvių žygius¹⁷ (deja, pats nemėgino mokyklos mokymo turinio išplėsti istorinę sąmonę žadinančiais momentais). Atsakymo apie žmogaus ir gamtos santykį poetas, matyt, ieškojo ir filosofijoje, jei kuklaus poezijos tomelio pratarinėje minimos B. Spinozos ir F. Slejermacherio pavardės¹⁸.

K. Aleknavičiaus įnašas į lietuvių pedagoginės minties raidą kuklus, tačiau savitas ir brangintinas. Jo siūlomas kaimo mokyklėlės turinys siauras, pernelyg susijęs su to meto gyvenimo sąlygomis, kai lietuviška mokykla neturėjo nei parengto mokytojo, nei lėšų, nei vadovavimo. Bet jos vaizdas žavi mus autentiška. Ano laiko sąlygoms pritaikyti nurodymai neįgyvendinami atgyvenusia pedagogika, o kai kuriais savo reikalavimais orientuoja į pažangiuosius postulatus. Labiausiai turbūt reikia vertinti tai, kad K. Aleknavičius stengiasi žadinti valstiečio kultūrinį aktyvumą, iniciatyvą, skatina nelaukti pagalbos iš kitur.

K. Aleknavičius liaudies kultūrą suvokė ir vertino jau kaip visumą. Iš jo palikimo išplaukia glaudžiai su to meto romantizmo galvosena susijusi idėja: kaip individualiosios asmens savybės, taip ir savitieji tautos bruožai sudaro ugdymo pamatą, kuriuo remiantis veiksmingiau pasiekiamas tikslas.

Antanas Tatarė (1805–1889) — pirmasis Sūduvos švietėjas, pedagogas praktikas, didaktinės prozos atstovas. Eidamas dvasininko pareigas įvairiose Sūduvos vietovėse, steigė pradinės mokyklas, pats jose mokė, rengė norinčiuosius stoti į dvasinę seminariją, taigi buvo suorganizavęs žemesnio lygio vidurinę mokyklą. Už pritarimą 1863 m. sukilimui ištremtas. Tačiau jo raštuose nėra kiek radikalesnių nei socialinių, nei politinių minčių, pasaulėvaizdis religinis.

Jam gyvam esant, pasirodė du su pedagogika susiję leidiniai: „Pamokslai išminties ir teisybės, išguldinėti prilyginimais galvočių visų amžių dėl Lietuvos vaikelių“ (I leidimas — 1836 (?), II leidimas — 1851 m.); tai įvairių autorių pasakėčios ir „Tiesiausias kelias ing dangaus karalystę“ (1853) — religinio turinio svarstymai apie dekalogą, t. y. krikščioniškosios dorovės pagrindai. 1849 m. jis baigė dvi knygas: „Pamokslai gražių žmonių geriems jų vaikeliams papasakoti...“ ir „Šventa ir pagirta roda dėl išmintingų gražių ir dievobaimingų žmonių...“ Pirmoji sutrumpinta ir išspausdinta Amerikoje 1900 m.,

antroji, ligi šiol gulėjusi archyvuose, buvo neidentifikuota¹⁹. Abu dalykai turi daug bendra, vienas antrą papildo ir, kartu sudėti, atskleidžia A. Tatarės ugdymo sampratą visapusiškiau kaip pirmosios dvi jo knygos.

Kokie A. Tatarės ryšiai su lietuvių kultūrinio judėjimo dalyviais šiapus Nemuno, kiek jis buvo susipažinęs su mūsų raštijos praeitimi ir dabartimi, tiksliau nežinome. Kai Varšuvos cenzūra neaprobavo jo knygelę, teisindamasi, kad nesą suprantančio cenzoriaus, jis kreipėsi į M. Valančių, ir šis reikalą sutvarkė. Tačiau kai A. Tatarė pirmasis ir vienintelis mūsų to meto grožinėje prozoje šlovino Vilniaus universiteto reikšmę Lietuvai²⁰, kai skundėsi, jog nesą lietuvių kalba mokslo veikalų, jis nesuminėjo nė vienos pavardės, rodančios, kad jau šis tas šia kryptimi daroma. Ar tai nežinojimas, ar tik retorinis spalvų sutirštėjimas? O jei platesnės informacijos ir trūko, tai vis dėlto tą stygių iš dalies papildė akyla paties A. Tatarės gyvenimo kaitą stebinti akis, ir jis įsijungia į ano meto kultūrinio gyvenimo ritmą.

Iš daugelio liaudžiai rašiusių lietuvių ir nelietuvių kalba didaktų ar apskritai to meto švietėjų ji skiria labai aiški ne- luominio švietimo samprata ir tiesioginis liaudies, t. y. valstiečių, raginimas drąsiai leisti vaikus, įskaitant ir gabias mergaites, į vidurines ir net aukštąsias mokyklas. Antai „Šventoje ir pagirtoje rodoje...“ jis piešia Vilniaus akademijos profesorių Steponą Hieronimą Perlaitį, kilusį iš valstiečių ir stebinantį visą mokslo pasaulį²¹, o „Pamoksluose gražių žmonių“ idealus personažas Stanislovas Perlaitis pataria savo šeimininkui siųsti vieną vaiką į karininkus, kitą — į kunigus, dukterį — į Vilnių (ji paskui išteka už dvarininko)²².

A. Tatarė rūpi ne vien paagituoti valstietį siekti aukštesnio mokslo, bet, keliant bendrą pedagoginę jo kultūrą, perspėti nuo kai kurių klaidingų požiūrių į mokymą bei auklėjimą. Stebėdamas liaudies kasdienybę, jis atkreipia dėmesį, jog laikotarpis iki gimimo irgi turi reikšmę būsimajam žmogui. Tai jis ypač pabrėžia, kalbėdamas apie alkoholizmą. Parodo, kaip, sakykim, Vokietijoje rūpinamasi vaikais nuo pat mažumėlės: jie gerai ir tinkamai maitinami, mokomi gražiai elgtis, kiek paūgėję

¹⁹ Rankraštis yra VUB, f. 1, D-14. Lietuvos TSR bibliografijoje pažymėtas p. 538 Nr. 318, kur pastebėta, kad V. Biržiška buvo priskyres L. Ivinskii, paskui — Lepertui. A. Tatarės autorystė įrodinėjama M. Lukšienės str. „Apie negirdėtą Vilniaus universiteto galvočių Jeronimą Perlaitį“ (Literatūra ir menas, 1980, kovo 22) ir galutinai patvirtinta Z. Zinkevičiaus str. „Smulkmena“ (Baltistica, 1982, t. 13(2), p. 157.

²⁰ Szwenta jr pagirta roda dėl įsmintingų gražių jr dievobajmingų žmoniu kurie su rupeszeziu klausineje kielo in amzina ir szczesliwa giwennima o didelej bijos prapulties duszios sawo.— VUB, f. 1, D-14, p. 96—147.

²¹ Szwenta jr pagirta roda. . . , p. 123—127.

²² Tatarė A. Pamokslai gražių žmonių.— Shenandoh Pa, 1900, p. 75.

¹⁷ Aleknavičius K. Kikilis laibakojis, p. 209.

¹⁸ Ten pat, p. 202.

leidžiami į mokyklą²³. Tuo tarpu „visi Lietuvos prasto stono apleidžia savo vaikelius: jie auga drauge su paršiukais ir nieko daugiau nesimokina, kaip tiktai žemę knisti... Daugiau nė jokio jiems apšvietimo“²⁴. Visi teigiamieji A. Tatarės personažai moko vaikus skaityti bei rašyti, parenka profesiją pagal gabumus.

Remdamasis savo patirtimi ir stebėjimais, jis kelia kitą opų valstiečio mokymosi klausimą — tinkamo mokslui laiko parinkimą. Jau universiteto vizitatoriai pažymėjo, kad valstiečių vaikai į vidurines mokyklas dažniausiai leidžiami sulaukę jau nuolio amžiaus. A. Tatarė smerkia tą reiškinį, nurodydamas, jog šitai nesmagu mokiniui ir sunkiau įprasti dirbti protinį darbą, nors valstiečiui tėvui atrodo, kad „viskas ant svieto taip lengva išsimokintie, kaip yra lengva išsimokintie dalgis po pievą vadžiotie“²⁵.

A. Tatarė niekur nevaržo valstiečių noro toliau mokytis dvasininku; priešingai, jis rodo, jog galima pasirinkti įvairias darbo britis. Daugelyje vietų brėžte pabrėžiamas žavėjimasis „visokiais“ mokslais, kurių galima semtis iš knygų. Skaitytojo mintis nekreipiama vien į praktiškumą, o keliamas apskritai žinojimo džiaugsmas. Prisiminus to paties Sūduvos kampo lietuvių inteligentus, pvz., J. Basanavičių, J. Jablonskį, V. Kudirką ir kt., kyla mintis, jog gal iš dalies ir A. Tatarės raginiams bus paveikę aplinkinius valstiečius drąsiai leisti vaikus į mokyklą.

Sūduvoje anksčiau nei šiapus Nemuno pradėjo ryškėti kapitalizmo reiškiniai. Tai jaučiama ir A. Tatarės prozoje bei piešiamuose žmonių tarpusavio santykiuose. Visiems luomams, neaplenkdamas nei dvarininkų, nei dvasininkų, jis taiko vienas dorovės normas. Antai „Šventoje ir pagirtoje rodoje“ piešia prasigėrusį kunigą Seškevičių, kuris, pakliuvęs į pataisos namus, dedasi pasitaisęs, o išėjęs į laisvę, vėl geria su Besmegeinių ir Avigalvių kaimų girtuokliais, kol numiršta nuo degtinės²⁶. Lygiai taip pat tiesmukai moko valstiečius nesekti „ponpalaikių“ madomis gerti arbatą ar kavą²⁷, nes tai nereikalingos išlaidos. Tačiau tuoj pat švelnina kategoriškumą, patardamas naujais skanėstais palepinti senus tėvelius — jiems tai būsią ir sveikiau. Dvare kliūva daugiau ne patys ponai, o dvariškiai, ekonomai, pvz., mergaičių suvedžiotojas ekonomas Tigrisevičius. A. Tatarė nemėgina socialiniame gyvenime ar žmogaus psichikoje ieškoti gilesnių priežasčių, kurios sudaro sąlygas doroviniams nukrypimams. Labai ryški indeterministinė auto-

rius pozicija: „Kožnas yra meistrys giluko savo“²⁸, t. y. kiekvienas atsako už savo veiksmus ir gali susikurti tinkamas sąlygas. Taigi A. Tatarės koncepcijoje iškeltas paties žmogaus aktyvumas ir atsakomybė. Tai iš dalies kapitalizmo epochoje sustiprėjęs bruožas, akcentuojantis valstiečio savarankiškumo ugdymą²⁹.

Tą patį individualios atsakomybės matą A. Tatarė taiko ir keldamas nacionalinę savigarbą, ugdydamas savosios kalbos meilę ir ragindamas kurti lietuvių raštiją. Nemaža medžiagos apie tai randama „Šventoje ir pagirtoje rodoje“. Mūsų to laikotarpio literatūroje dar nebuvo tokio personažo, kaip mokslo vyras Perlaitis, kurio tėvas — paprastas „lietuvininkas“ artojas. Pagirtas galvočius, mokantis kone visas žymiąsias pasaulio kalbas, savo gimtąją labiausiai mylėjo: „Viens mieras jam buvo kožna kalba kalbėtie, vienok jisai visiems prisipažino, kad lietuviška kalba yra komeiliausia...“ Kai daugelis lietuvininkų apsimesdavo nemoką lietuviškai, jis jiems į akis sakydavo: „Jūs nenorite savo kalba kalbėtie, o kitokių kalbų neišsimokintote, — jums rodosi, kad jau jūs mokate lenkiškai, lotyniškai ir vokiškai, o kad imate svetimomis kalbomis kalbėtie, švebeldžiuojate ir žmones juokinate“³⁰. O lietuvių kalbos lygybę su kitomis istoriniu atžvilgiu A. Tatarė to paties personažo lūpomis paremia, taikydamosis prie žemiausio skaitytojo lygio, net tariamai religiniu argumentu: dievas ją davęs lietuviams dar statant puikų Babilono bokštą!

Įdomus kitas momentas: autorius iškelia mintį, jog kalba gali žengti į priekį ar atsilikti, ir už vienokią ar kitokią jos raidą atsakingi tos tautos žmonės. Tik trys mokslo kalbos — graikų, lotynų ir hebrajų — liko ir liks nesikeičiančios. Visos kitos buvusios prastos, bet išaugusios, o lietuviai ne tik moksle nieko nedarę, bet ir dievo savo kalba negarbinę: „Kad visos giminės ėjo pašauktos balsu Dovydo pranašo, idant garbintų dievą savo kalbomis, pritardamos šventiems aniolamis viešpaties, lietuvininkai apsisunkinę savo gausumu dovanų dievo kietai įmigę kirmijo!... Už tai apskundžiu jus, lietuvininkai, prieš sūdzias dangaus ir žemės...“ Už tai, kad lietuviai nesirūpinę mokslu, A. Tatarė labiausiai kaltina tuos, kurie, būdami išsimokslinę, nieko nedarė, tik kartu su kitais geria³¹. Čia didaktas moralistas, dejas, sumenkina savo mintį, visų blogybių kaltininke laikydamas degtinę. Tačiau, kita vertus, bendroji A. Tatarės pozicija, kad kalbą išpuoselėti galima tik rašant ja mokslo, grožinę literatūrą, t. y. dirbant, ir kiekvienas sugeban-

²³ Švėnta jr pagirta roda ..., p. 116, 117.

²⁴ Ten pat, p. 72.

²⁵ Ten pat, p. 125.

²⁶ Ten pat, p. 378, 379 ir kt.

²⁷ Ten pat, p. 22.

²⁸ Ten pat (vieno pamokslo-apsakymo antraštė), p. 256.

²⁹ *Kudirka J. Svietėjas Antanas Tatarė kaip moralistas.* — LTSR MAD. A ser., 1978, t. 2(63), p. 44.

³⁰ Švėnta jr pagirta roda ..., p. 126, 127.

³¹ Ten pat, p. 69—71.

tysis privalo tai daryti, itin vertinga. O už nuopuolius patys atsakome. Pirmojoje pasaulietinio turinio knygelėje, pasakėčių pratarmėje autorius rašė, kad „ką tiktai gero galima yra pamislyti ir apsakoti žmonėms, tautos svieto turi ant rašto... Atsiųs dievas ir dėl mūsų vaikelių tokius geradėjus raštininkus“³², o „Sventoje ir pagirtoje rodoje“ nepasikliaunama tik dievo malone: skaitytojas verčiamas pagalvoti, ką pats padarė ir ar jo santykis su gimtąja kalba nekenkia jos pažangai. Liaudžiai skiriamose mūsų literatūroje tokių minčių iki tol nekelta.

A. Tatarės nacionalinės kultūros sampratoje liaudies kūrybai dar, deja, neskiriama deramos vietos. Kaip ir daugelis to meto dvasininkų, jis nesugebėjo įvertinti šito kultūros klodo reikšmės. Keldamas kaimo dorovę, siūlo atsisakyti daugelio senųjų tradicijų, papročių, neskirdamas didžiųjų vertybių nuo pelų. Antai jis rodo inteligentų dvarininkų-ponų pavyzdžiu surengtas pasiturinčio valstiečio vestuves, kuriose tenkinamasi nedidelėmis vaišėmis, dalyvauja artimųjų būrelis, klausomasi muzikos ir taip bendraujama³³. Net ir dainos, atrodo, siūlomos naujoviškos. Šiuo atžvilgiu liaudies kūrybos, kaip nacionalinės kultūros tradicijos, vertė nesuvokiama.

A. Tatarė aptaria ir dorovės mokymo metodus. Apie tai rašo pasakėčių pratarmėje, pažymėdamas susidomėjimo dalyku ir teigiamų emocijų reikšmę mokymuisi. Tai nenauja Lietuvos pedagogikoje. „Mūsų jaunuomenė,— rašo A. Tatarė,— išėjus iš bažnyčios, vožia tiesiog į karčemą dėl pasilinksminimo;— uolus mokintojas dorybės turėtų sekti paskui tuos savo neišmanėlius mokintinius, idant ir tenai pagal galią pamokintų. Bet jeigu senis ir tenai imtų davinėti sausus ir nuobodžius pamokslus ir baustų — visi išbėgiotų, ir senis daugiau jau jų nesuvalkytų. Dėl to reikalinga, idant doros mokslas būtų maždaug patiklus ir rūstus, o prie nekurių aplinkybių — aitrus ir skaudus“³⁴. Pridurkime dar iš paties A. Tatarės praktikos, kad dorovės mokoma dar ir vaizdingai, emocingai, pasitelkiant grožinę literatūrą. Šis būdas turėjo senas tradicijas visų tautų didaktinėje literatūroje. Daugeliu atvejų juo buvo diegiamos dorovės normos su aiškiu nuolankumo akcentu. A. Tatarė, kaip matėme, linkęs aktyvinti žmogų, socialiniu atžvilgiu remtis pasiturinčiais ūkininkais. Iš dalies tradiciškai liaudies skaitytojas dažnai laikomas tuo „mažutėliu“, kuriam galima pasakoti daug ką supaprastinus, nelabai paisyti faktų. Taip A. Tatarė elgiasi su kai kuriais istorijos faktais: antai po Jogailos

³² Tatarė A. Pamokslai Iszminties ir Teisybes iszguldinėti prilyginimajis Galwoczniu wisu amžiu dėl Lietuvos Wajkielu, ispausti Suwałkuose, 1851, p. V.

³³ Szwenta jr pagirta roda . . . , p. 271—282.

³⁴ Tatarė A. Pamokslai Iszminties ir Teisybes . . . , p. III.

jungtvių su Jadvyga lietuvių „vienutinė storonė bovintis su žrage ant savo žemelės ir mislyti apie išganymą dūšios“³⁵.

Laurynas Ivinskis (1811—1881) iš profesijos — pasaulietis mokytojas. Samprotavimų apie gimtosios kalbos vietą mokyje ir reikšmę jis nepaliko, tačiau, panašiai kaip ir S. Daukanto, nėra nė vieno viešumai skiriamo nelietuviškai rašyto jo rašinio. — matyt, tai principinis dalykas.

Lietuvių kalba, L. Ivinskio, kaip ir lietuvių studentų būrelių narių, nuomone, tiko mokslui, menui ir kt. Šitai rodo jo pastangos kurti lietuvišką mokslo terminiją (pvz., chemijos), mėginimai lietuvių skaitytojui duoti pasaulinės grožinės literatūros vertimų (Dž. Miltono ir E. Jungo). Pritardamas demokratinei lietuvių pedagoginei minčiai, jis plėtė liaudies švietimo turinį, tačiau tiesiogiai nežadino liaudies žmogaus aspiracijų siekti aukštesnio mokslo.

Nežinome, kiek L. Ivinskis yra prisidėjęs prie I. Oginskio Rietave įsteigtos agronomijos mokyklos, kur buvo dėstoma lietuviškai ir net oficialūs jos baigimo dokumentai rašyti lietuvių kalba³⁶. Jau tai, kad L. Ivinskis ilgai dirbo Rietavo valdinėje ir vėliau agronomijos mokykloje, kad nuo pat pirmųjų metų ji ir I. Oginskį siejo kultūrinė veikla (M. Valančiaus teigimu, 1864 m. kalendoriui lėšų davęs tas pats I. Oginskis)³⁷, leistų manyti, jog jis yra prisidėjęs prie specialiosios, nors ir siauro praktinio pobūdžio, lietuviškos mokyklos steigimo.

L. Ivinskis niekur nėra nurodęs, kokį mokymo turinį laikytų lietuviškos pradinės mokyklos modeliu. Kai kas ryškėja iš Gabrielės Petkevičaitės-Bitės vienintelių atsiminimų, pasakojančių apie namų mokymą inteligentų šeimoje. Juos papildė ir sukonkreтина visa L. Ivinskio švietėjiška veikla, skiriama jau pramokusiai skaityti liaudžiai toliau lavintis, visų pirma — jo kalendoriai.

Bitės, dar nė mokyklinio amžiaus nesulaukusios mergaitės mokymas — laisva L. Ivinskio (o gal ir Petkevičių?) kūryba. Būdingas jo bruožas — epizodinė struktūra, atitinkanti vaiko amžių. Mokymo turinį sudaro skaitymas, rašymas, skaičiavimas, gamtos stebėjimas, parentas atsitiktinėmis žiniomis, ir dorovės pagrindai, taip pat plaukiantys iš vaiko patirties ir savojo krašto istorijos. Bitė prisimena, kad jai, šeštų metų mergytei, skaitymo pamokose mokytojas pasakodavo iš Lietuvos istorijos,

³⁵ Szwenta jr pagirta roda . . . , p. 124.

³⁶ Grinius K. Medžiaga Lauryno Ivinskio biografijai.— Kn.: Lietuvių tauta. V., 1910, kn. 1, p. 274.

³⁷ Lietuvos TSR bibliografija. t. 1, p. 129 (V. Abramavičiaus teigimu, Oginskis skolindavęs pinigų dideliais procentais); Abramavičius V. L. Ivinskio ir Zavadzko leidykla.— Pergalė, 1945, Nr. 5.

mokydavo ją ir eilėraščių istorine tematika³⁸ (lenkiškai!). Jau nuo pat pirmojo savo kalendoriaus (1846) jis norėjo Lietuvos istorijos žiniomis praturtinti lietuvių skaitytoją. Jo istorijos koncepcija veikiau artimesnė dar išisaknijusiam unijiniam požiūriui, bet jaučiamas reikalas žadinti istorinę nuovoką. Vis dėlto istorinės sąmonės formavimas lieka palyginti primityvus, neaktyvinantis žmogaus. Antai E. Jungo „Nakties minčių“ ištraukoje „Apie sūdną dieną“ (laisvokas paties L. Ivinskio vertimas) vertėjas įterpia sakinį: „Per Tavo [dievo] sūdą Lietuvos garbė praėjo, kurią jos kunigaikščiai senovėj turėjo“³⁹. Šiuo atveju istorinis procesas ne pačių žmonių rankose, o susietas su dievo valia.

L. Ivinskio liaudies lavinimo turinyje į akis krinta humanitarinių ir gamtos mokslų, dažniausiai susietų su praktika, pusiausvyra. Šalia įprastinės didaktikos humanitariniai dalykai papildomi tautosaka ir originaliais bei verstiniiais grožinės literatūros kūriniais. Praktiškieji bei gamtos mokslo straipsniai ne vien informuoja, kartais atlieka ir dorovinio auklėjimo funkciją, pvz., „Apie nereikalingą žudymą ašvienio“.

Apie L. Ivinskio požiūrį į mokykloje vartotinus didaktikos metodus neturime žinių. Vienintelis šaltinis — Bitės atsiminimai, bet juose kalbama apie namų mokymą. Atrodo, kad L. Ivinskis nebuvo verbalinio dėstymo šalininkas. Jau vien tai, kad jis mažai mergytei rodė ir aiškino, naudodamasis ir žemėlapiu, ir mikroskopu, ir pats turėjo gyvąjį kampilį, kurį su baimė (ten buvo auginama gyvatė) apžiūrinėjo Gabrielė, rodo, jog jam nesvetimos pačios pažangiausios to meto gamtos dėstymo ir kartu tyrimo priemonės. Pasitelkiamas ir vaizdumas, ir stebėjimas. Bitės pavaizduotas L. Ivinskis — subtilus pedagogas, suprantantis amžiaus tarpsnio sąlygojamus vaiko gebėjimus ir žadinantis jo savarankiškas pastangas pažinti ir suvokti, be to, nepraleidžiantis progos ugdyti vaiko atidumą kitam. „O parnešęs iš lauko gėlių,—rašo Bitė,—pakviesdavo mane tų gėlių dulkių padėti ant stiklelio ir pakišti po mikroskopo vamzdžiu, sakydamas,—Tavo pirščiukai jauni, vikresni, kaip mano: jiems lengviau tokias dulkeles tvarkyti. Tada duodavo ir man pro mikroskopo vamzdį pažiūrėti į tas dulkeles ir liepdavo papasakoti, kaip jos atrodo padidintos. Tas dulkeles ir augmenų žiedus Ivinskis nupiešdavo popieriuje, o paskui nuspalvindavo teptuku“⁴⁰. Arba dar viena jo pedagoginio darbo

detalė: mažajai Gabrielei duodavo jos amžių atitinkančių vaizdinių uždavinių, kurių nereikalaujavo greitai išspręsti, o liepdavo pamažu apie juos galvoti ir kada nors pasakyti sprendimą. Mergaitė kartais tik po daugelio vakarų, prieš miegą juos sprendė, rasdavo teisingą atsakymą. „O koks buvo džiaugsmas, kada pagaliau pasisekė! Ir Ivinskis mokėdavo drauge su manim džiaugtis“⁴¹. Cia, sakytume, ne tik savarankiško mąstymo ugdymas, bet ir dar kažkas daugiau, nes vaikas pratinamas ne mokykliška atsiskaityti mokytojui už paskirtą pamoką, o skatinamas gebėti intensyviai, ilgai, kantriai galvoti, kol ras atsakymą. Tai euristinis metodas su pabrėžtu atradimo džiaugsmu, kuriuo mokinys dalijasi su pedagogu.

Vaizdumo principas, kurio reikšmė dėstymui L. Ivinskiui, atrodo, neturėjo kelti abejonių, iš atsiminimų apibūdintinas taip: L. Ivinskis jį turėjo suvokti ne vien kaip iliustravimo priemonę, o kaip pažinimo konkretumo, daiktiškumo pagrindą. Pradedama nuo daikto ar jo atvaizdo stebėjimo, mokinio savarankiško darbo rezultatų konstatavimo, ir tik paskui mokytojas papildo žinias. Jei iš cituotos L. Ivinskio pamokos prie mikroskopo įterptume dar tą detalę, kad, Gabrielei papasakojus, ką ji mato, visa tai piešiama spalvotais pieštukais popieriuje, turėtume vaizdinį, konkretų žinių įtvirtinimą (tiesa, tai tik mūsų kiek savavališkas minties pratęsimas, nes mokytojas piešė kitais tikslais). Vis dėlto ir iš tų kelių mokymo vaizdelių išskyla jo suvokimas, kokia svarbi vaiko veikla, ir jos vertinimas. L. Ivinskis kviesdavo savo mokinę padėti jam dėlioti žodyno korteles pagal abėcėlę; kažkuriuo metu Gabrielė sakosi nejučiomis ir daugybės lentelę išmokusi. Tai, aišku, ne kalimo būdas.

L. Ivinskio mokymo aprašymas (jei jis nėra kiek pakreiptas pačios Bitės didaktikos sampratos linkme) rodytų, kad pirmasis XIX a. pirmosios pusės mūsų pedagogas profesionalas pasaulietis orientavosi į pažangiasias pedagogines to meto idėjas. Nežinome, ar jis turėjo kokį teorinį pedagogikos pagrindą, ar susikūrė jį iš patirties ir pedagoginės nuovokos. Mokydamas rėmėsi vaiko pažinimu (veikiausiai tai daryta intuityviai), palyginti visokeriopai suvokė mokymo turinio lavinamąją ir auklėjamąją funkcijas, gamtos, tikslųjų ir humanitarinių mokslų pusiausvyros reikalingumą. Ypač vertintinas jo dėmesys gamtos mokslų metodologijai, stebėjimui ir paties vaiko veiklai. Nežinome, kiek ši kryptis reiškesi L. Ivinskio mokyklos darbe, suvaržytame nuostatų tradicijos ir nuolatinės kontrolės, bet pas Petkevičius, namų sąlygomis, jis mokėjo būti laisvas pedagogas kūrėjas.

L. Ivinskis moka kūrybiškai taikyti ir auklėjimo metodus. Pora Bitės pateiktų epizodų rodo, kaip jis panaudoja natūralias

³⁸ Petkevičaitė-Bitė G. Krislai.—V., 1966, t. 1, p. 367. (Bitė bus kiek supainiojusi datas, kada L. Ivinskis ją mokė: ji nurodo 1865 m., o pats L. Ivinskis sakosi ligi 1866 m. pavasario gyvenęs Kaune. Šią paklaidą ištaisius, daug įtikinamiau atrodo penkerių, o ne ketverių metų mergytės mokymas skaityti).

³⁹ Kalendorius, arba metu skajtlus ukiszkas.—V., 1849, p. 27.

⁴⁰ Petkevičaitė-Bitė G. Krislai, t. 1, p. 367, 368.

⁴¹ Ten pat, p. 366, 367.

gyvenimo progas pedagoginei situacijai sukurti. Norėdamas, kad Gabrielė patirtų laimę, džiaugsmą ir praradimą, mokytojas kartu su ja tylomis sėdi tamsiame kambaryje ir leidžia jai stebėti šviesioje menėje besilinksminančius tėvus su svečiais; ir tik kai vaikui gerokai įkyrėjo ta būseną, ėmėsi moralo, remdamasis tik ką patirtu įspūdžiu. Tą patį išgyvenimo metodą, diegiant vaikui etinius pagrindus, matome ir antrame Bitės įsimintame jos auklėjimo epizode: L. Ivinskis, pratindamas mergaitę dalytis gėrybėmis su kitais, teikti džiaugsmo kitiems, pats linksmi reaguoja į savo mokinės žingsnius ta linkme. Bendras mokytojo ir mokinės džiaugsmo išgyvenimas turi įtvirtinti gerą poelgį, jo vartimą įgūdžiu. Tai pedagoginio talento ir nuovokumo požymis. Šie epizodai turėtų įeiti į mūsų ugdymo literatūros klasiką.

Zmogaus ir jo santykio su aplinka koncepcija L. Ivinskio palikime dar tradicinė, tai krikščioniška individo pozicija. Zmogus privalo daryti gera kitiems, nelaukdamas jokio atpildo žemėje. Prie visuomenės laimės einama, tobulėjant kiekvienam jos nariui. Demokratinis akcentas išryškėja, kai rūpinamasi neskriausti ir globoti žemesnei socialinei pakopai priklausančiuosius. Tačiau į socialinę jų sąmonę L. Ivinskis retai tiesiogiai apeliuoja, nedažnai supriešina ano meto jau visai liepto galą priešuosios santvarkos luomus, lygiai retai žodžiu žadina kitų visuomeninės veiklos poreikį, tačiau pats jai skyrė visą gyvenimą, dirbdamas gimtajam kraštui visomis jėgomis, visomis dvasinėmis bei materialinėmis išgalėmis, nors kartais ir neaukštu lygiu.

Mikalojus Akelaitis (1829—1887) — švietėjas visuomenininkas, knygų bei periodikos liaudžiai organizatorius ir autorius, publicistas, mokslininkas mėgėjas, aktyvus 1863 m. sukilimo dalyvis. Augo Sūduvos valstiečių šeimoje, kurioje buvo stiprios politinės kovos tradicijos: senelio brolis buvo tarnavęs legionuose, kovojęs Ispanijoje, Italijoje, 1812 m. su Napoleono kariuomene grįžęs namo, tėvas — 1831 m. sukilimo auka. Platesnis nei eilinio valstiečio šeimos akiratis sąlygojo aukštesnius jauno M. Akelaičio siekimus: baigęs Marijampolės apskritinę mokyklą, tikėjosi pasieksiąs aukštąjį mokslą, visą gyvenimą svajojo apie mokslinį darbą. Vargo spiriamas, dvaruose dirbo namų mokytoju, o liaudies vaikus, dar pats būdamas mokiniu, rengė į Marijampolės apskritinę mokyklą⁴². Jam švietimas rūpėjo daugiau kaip visuomeninis veiksnys, o ne specialūs pedagoginiai klausimai. Prie didaktų M. Akelaitį galima priskirti tik pirmuoju jo veiklos laikotarpiu — ligi 1863 m. sukilimo išvakarių, kai jis aiškiai pasisakė prieš carizmo politiką, už laisvą, turintį žemės valstietį (tai atsispindi M. Akelaičio atsišaukime eiluo-

toje „Pasakoje senelio“), bet paliekant klasinę visuomenės santvarką (kapitalistinę), už federatyvinę laisvą buvusios feodalinės Respublikos tautų valstybės formą⁴³. Nuo pat pasirodymo viešajame gyvenime jis pabrėžė savo socialinę ir nacionalinę kilmę, slapyvardžiu pasirinko „valstietis nuo Marijampolės“ (chłop z marjampolskiego). Pirmas jo plataus visuomeninio užmojo žingsnis — steigti lietuviškas mokyklas ir iš visuomeninių lėšų sukurti fondą lietuviškoms knygoms leisti. Gyvendamas Varšuvoje, M. Akelaitis parašė (1857.XII.3) istorikui M. Balinskiui laišką, kurį su komentarais šis paskelbė „Vilniaus aplankuose“. Ten rašoma: „Mūsų, lietuvių, kalbančių gimtąja kalba, yra apie 2½ milijono, taigi daugiau negu graikų... ir beveik tiek pat, kiek danų ir portugalų, kurie turi savo raštiją. Argi mes, lietuviai, išsižadėsime savo kalbos ir taip patys savo noru žudysime savo tautą, už ką reikės atsakyti teismo dieną?... Darykim iš palengvo, įsteikim parapijose mokyklas, kuriose viskas būtų mokoma lietuvių kalba; rašykim ir spausdinkim lietuvių knygas liaudžiai“⁴⁴. Lėšas M. Akelaitis siūlo sudaryti iš rinkliavų bažnyčiose ir kalėdojant. Kai kurie dvarininkai į tą pasiūlymą žiūrėjo net kaip į pavojų nacionaliniam ir socialiniam atžvilgiais bajorų luomui ir lenkų nacionaliniam judėjimui.

Dėl knygų liaudžiai leidimo, išgirdęs apie panašią leidyklą Zitomire, M. Akelaitis kitais metais rašė J. Kraševskiui. Jis galvojo apie keturias liaudies lavinimo sritis: religijos, gamtos ir pramonės (t. y. amatų ir apskritai gamybos), istorijos bei geografijos ir tautosakos. Apie pastarąją jis kalbėjo su didžiausiu pakilimu: „O čia tai bus kuo pasirodyti. Pasakos, istorijos, patarlės, mįslės ir dainos duoda man neišsenkamus lobius, kad tik mokėčiau jais naudotis...“⁴⁵ Leidimo fondui sudaryti M. Akelaitis siūlė išleisti jo į lenkų kalbą išverstus Herodoto ir Homero kūrinius⁴⁶. Skirtingai nuo L. Ivinskio, vertusio Dž. Miltoną į lietuvių kalbą, M. Akelaitis liaudžiai šviesti skiriamų knygelių turinį kai kuriuo atžvilgiu susiaurina, nesiūlo europinio masto veikalų. Su M. Valančiumi jo sudarytas liaudžiai skiriamo lietuviško laikraščio „Pakeleivingas“ projektas vien šviečiamojo pobūdžio, turinys labai artimas M. Akelaičio numatytam liaudies knygelių turiniui — maždaug tie patys skyriai.

M. Akelaičiui nepavyko visuomeniniais pagrindais sukurti svajojamos leidyklos. Jis pats buvo sudaręs tokį fondelį, jį kiek parėmė F. Karpis, Bystramas, Pšeciševskis, Semeta⁴⁷ ir gavo

⁴³ *Genzelis B.* Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje.— V., 1972, p. 102, 97.

⁴⁴ *Janulaitis A.* Mikalojus Akelaitis, p. 18.

⁴⁵ Ten pat, p. 31.

⁴⁶ Ten pat, p. 27.

⁴⁷ Ten pat, p. 49.

⁴² *Janulaitis A.* Mikalojus Akelaitis.— V., 1969, p. 13.

paskolos iš I. Oginskio. Ir štai 1860 m. pasirodė M. Akelaičio „Lamentorius, arba pradžia mokslo, sudėta mažiems vaikeliams“ (I. Oginskis, kurio lėšomis pažymėta išleistas šis leidinys, reikalavo gražinti skolą⁴⁸), „Kvestorius, po Lietuvą važinédamas, žmones bemokinąs“, J. Chodzko šiek tiek perdirtas „Jonas iš Svisločės“, pavadintas „Jonu Išmisločiumi Kromininku“⁴⁹, ir dar dvi tikiškos knygelės („Sveika Marija“ ir „Tėve mūsų“). Pasak paties M. Akelaičio, visos jos išėjo 26 tūkst. tiražu⁵⁰. Tuo pačiu metu jis dar dirbo su kalendoriumi, o netrukus, 1863 m., parengė spaudai antrąjį Kaj. Nezabitauskio 1824 m. elementoriaus leidimą, tačiau jis nebuvo išspausdintas. Reikšmingas faktas, kad prieš 1861 m. M. Akelaitis buvo parengęs spaudai K. Donelaičio „Metus“, proza išverstus ir į lenkų kalbą. Cenzūros leidimas jau buvo gautas. Po K. Donelaičio pasakėčių leidimo 1829 m. tai pirmasis konkretus žingsnis supažindinti Lietuvos skaitytoją, visų pirma inteligentą, su didžiuoju rašytoju. Tai ne vien literatūrinis prusinimas, bet ir nacionalinio integravimosi skatinimas bei nacionalinės savigarbos ugdymas. Tokie svarbiausi M. Akelaičio pirmojo veiklos laikotarpio darbai. Jie nuosaikios ideologinės krypties, liaudies lavinimo turinys bemaž standartinis, tačiau jis plečiasi, įgauna naujų bruožų.

Palyginti su kitais tos rūšies ano meto vadovėliais, M. Akelaičio elementorius nieko nauja nekelią: skaityti mokoma skie-menavimo metodu, garsinis principas nepabrėžiamas; po skie-menavimo eina tikiškiniai tekstai, o pasaulietinių skaitinių turinį sudaro klausimų—atsakymų forma ūkio žinios su eiliuotais intarpais; pabaigoje supažindinama su skaitmenimis. Pastebėtina tik viena knygelės ypatybė, kad rašyta tarme, sudarančia mūsų šių dienų literatūrinės kalbos pagrindą⁵¹. Palyginus M. Akelaičio elementorių su A. Krajevskio elementoriumi kaimo berniukams⁵², aiškėja, jog M. Akelaitis bemaž nukopijavo

⁴⁸ Janulaitis A. Akelaičio laišakai.—Kn.: Tauta ir žodis. K., 1926, t. 4, p. 441—442.

⁴⁹ Knygelę pasirašiusiojo slapyvardį „Juras Varnelis“ po ilgų spėliojimų išaiškino V. Zukas (*Zukas V.* Kas perdirbo ir paruošė spaudai knygą „Jonas Išmisločius Kromininkas.—Bibliotekinkystės ir bibliografijos klausimai, 1964, t. 3, p. 209—210).

⁵⁰ Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis, p. 49.

⁵¹ *Otrębski J.* Mikolaj Akieliewicz (1829—1887) i jego „Grammatyka języka litewskiego“.—Acta Baltico-Slavica. Białystok, 1970, t. 7, s. 9.

⁵² *Krajewski A.* Elementarz dla chłopców wiejskich.—Warszawa, 1859, o Vilniuje pakartota 1861 metais. Mūsų bibliografijoje (žr. Lietuvos TSR bibliografija, t. 1, p. 7) kalbama apie M. Akelaičio verstą A. Krajevskio elementorių į lietuvių kalbą kaip antrą M. Akelaičio išleistą tais pačiais 1860 m. elementorių, tačiau bibliotekose jo nerasta. Palyginus M. Akelaičio „Lamentorių“ su A. Krajevskio knygele, belieka manyti, kad tai ir yra tas pats vertimas-perdirbimas ir kad M. Akelaitis parengė ir 1860 m. išleido vieną pradžiamokslį.

lenkiškąjį. Originalūs yra skaitymo žodžiai, o eiliuoti teksto intarpai laisvai versti ir pritaikyti lietuvių vaikui. „Kvestorius...“ siužetas paimtas iš Ignoto Chodzko tuo metu lenkiškai skaitančioje Lietuvos visuomenėje populiarios apsakos „Kvestoriaus atsiminimai“ (Pamiętniki Kwestarza). I. Chodzko pasakojimas laisvas, lyriškas, su pasakotojo nukrypimais, paprastai apibūdinančiais aplinką, papročius ar asmenis⁵³. M. Akelaitis daug kuo artimas,—jam rūpi papročiai, koloritas, tik pasakojimas didaktiškesnis. M. Akelaičio Kvestorius moko žmones truputį Lietuvos istorijos, geografijos, apimančios visą etnografinę Lietuvą, neišskiriant ir Mažosios Lietuvos, fizikos (apie žaibo elektrą), higienos ir duoda praktinių žinių; be to, moko giesmių ir įpina liaudies dainų, kurios skiriamos daugiau koloritui, ir drauge atkreipia dėmesį kaip į neniekintą vertybę. Juntamas stiprus tikiškinis atspalvis, tačiau jis ne vienintelis, liaudžiai siūlomų žinių sritys gerokai išplečiamos. Be to, autorius piešia Sūduvoje dažnai pasitaikantį valstiečio kelio į mokslą vaizdą: pirmąsias žinias pagrindinis veikėjas Jonas gauna namie iš tėvų, pasimokęs pas kunigą (tai būdinga Suvalkijai) net ketverius metus, 15 m. iškeliauja toliau mokyti į Vilnių, į bernardinų vienuolyną, ketindamas tapti dvasininku. Autorius nei peikia, nei siūlo šio kelio,—nerodo platesnių perspektyvų, kaip yra daręs A. Tatarė.

M. Akelaičio knygų bei periodikos liaudžiai projektuose daug dėmesio turėjo būti skiriama liaudies kūrybai ir ją grindžiamoms literatūros kūriniais (šitai ryškėja iš svajonių laiške J. Kraševskiiui)⁵⁴. Jis sąmoningai mėgino rašyti liaudžiai, ieškodamas jos pačios stilistinių bruožų. Šitai jis ypač norėjo pabrėžti lietuvišku eilėraščių carui pagerbti, kai caras 1858 m. turėjo apsilankyti Vilniuje. Eilėraščių kalba ir stilius patikę S. Daukantui. Folkloru grindžiama stilistika suvokiama dar ne visai kaip nacionalinės literatūros kelias. Perėjimas iš liaudžiai skiriamos į nacionalinę literatūrą dar nesuformuluotas.

Reikšmingas lietuvių pedagoginės minties raidos faktas, kad, rengdamas Kaj. Nezabitauskio 1824 m. elementoriaus antrąjį leidimą, M. Akelaitis įdėjo 10 liaudies dainų. Jų atrankos kriterijus estetinis, nebėra ir tikiškinų tekstų⁵⁵. Pirmą kartą norima į mokyklą įvesti liaudies kūrybą ne vien didaktiniais (patarlės bei priežodžiai), bet ir estetiniais motyvais.

Antruoju gyvenimo laikotarpiu, prasidėjusiu sukilimo išvakarėse, M. Akelaitis jau ne toks nuosaikus. Priešingai, jo „Pa-

⁵³ *Borowy W.* Ignacy Chodźko: Artyzm i umysłowość.—Kraków, 1914, s. 30.

⁵⁴ Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis, p. 31.

⁵⁵ Plačiau žr.: *Auryla V.* Liaudies dainos M. Akelaičio spaudai parengtame elementoriuje.—Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Literatūra, 1962, t. 3.

saka senelio“ ir „Gromata Vilniaus senelio“ (abu nespausdinti)⁵⁶ bei vienu numeriu pasirodžiusi (1864.II.1) „Zinia apie lenkų vainą su maskoliais“ kvietė lietuvių valstietį dėtis prie „lenkų“ sukilimo, žadėjo laisvę ir skatino socialinį bei politinį valstiečio aktyvumą. Tačiau tai ne daukantiškoji kryptis, kūrusi valstietišką kultūros modelį. Ieškota tam tikro abiejų tautų kultūrų derinio. M. Akelaičio vidinį neaiškumą rodo ir tai, kad emigracijoje jis buvo pasidaręs panslavizmo šalininku⁵⁷. Jam savo ruožtu visą laiką rūpėjo įteisinti ir valstietiškąją kultūrą. Pats nuolatos pabrėždavo, jog jis valstietis su savomis tradicijomis. Jau po sukilimo rašytuose atsiminimuose⁵⁸, antrą kartą emigravęs į Prancūziją, M. Akelaitis piešia gana nepriklausomą valstiečio laikyseną dvaro atžvilgiu, didžiudamasis primena savo senelio požiūrį, kad valstiečiai turi teisę imtis iš dvaro miško ar lauko, nes tai jų uždirbta⁵⁹. Konstatuojama, jog lietuviai valstiečiai nemėgę dvarininkų ir valdininkų. Vis dėlto savo raštuose liaudžiai šitokios laikysenos nemėgino ugdyti — tai daugiau informacija inteligentijai; bet vis labiau brendo jo paties socialinio ir nacionalinio savitumo jausmas. Tai leido jam pastebėti kai kuriuos savo meto mokyklinio lavinimo sociologinius bruožus: „Tėvai, giminės ir pažįstami su paniekinimu žiūrėdavo į jaunikaitį, kuris, išėjęs mokslus, pasidarydavo administracijos, teismo valdininku, įstodavo į vaito raštinę ar ėjo tarnauti į dvarą. Lietuviai sakydavo apie tokį tautietį, kad išėjo į bajorus...“⁶⁰. Taip konstatuojamas mokyklos ugdymas liaudies vaikų susvetimėjimas savo buvusiam socialiniam sluoksniui ir tautai. Tai kartu ir švietimo sistemos padarinių tam tikru atžvilgiu kritiškas vertinimas.

Apie vidurinę lietuvišką mokyklą M. Akelaitis nėra niekur kalbėjęs, tačiau antruoju veiklos laikotarpiu stengiasi parūpinti ne tik pradinę mokyklos turinį papildančių lietuviškų savišvietos knygų, bet ir aukštesnio lygio. Paminėtinas „Lietuvių būdvietis, knygelė skirta lietuviams savo tėviškę mylentiesiems“⁶¹. Tai turėjo būti politinė Lietuvos geografija, kaip pats autorius pažymi, matyt, skirta savišvietai, — pirmasis tokio turinio darbas lietuvių raštijoje. „Lietuvių būdviečio...“ rankraštį sudaro įžanga, kur apibrėžiama tautos sąvoka ir geografijos mokslas suskirstomas šakomis: astronomija, gyvoji

gamta (vaisgamta) ir „viešasis būdvietis“, t. y. „viešvilinis“ žemės aprašymas — politinė geografija. Tai ir bus A. Janulaičio minėta J. Adomaičio-Serno žinutė, kad M. Akelaitis palikęs geografijos vadovėlį⁶². Šalia kalbama dar apie jo parengtą astronomijos knygutę „Zvaigždžių skaitymas, arba astronomija“⁶³.

Motiejus Valančius (1801—1875) — pirmasis Lietuvos švietimo istoriografas, rašęs lietuvių kalba, rašytojas didaktas, mokyklų organizatorius, blaivybės skleidėjas, 22 metus dirbęs pedagoginį darbą. „Kaip bažnyčios pareigūnas, jis uoliai darbovosį stiprindamas katalikybę“,⁶⁴ skatino dvasininkiją imtis visuomeninės veiklos, kartu stiprino jos pozicijas švietime. Tačiau jo ugdymo idėjos nevienalytės, nemaža jose pažangių, švietėjiškų bruožų.

M. Valančius racionalus, ne emocijų žmogus, ne kontemp-liatyvi, o realaus veiksmo asmenybė. Aplinkos reiškinius vertino, pasikliaudamas ne tiek išankstinėmis tezėmis, kiek patirtimi. Todėl jo literatūriniai vaizdai konkretūs, stilius lakoniškas, dažnai būdingas moksliškas apdirumas. Realistas gyvenime, M. Valančius nesitenkina esama padėtimi, bando išplėsti gyvenimo galimybes. Orientuojamasi į dinamišką gyvenimo suvokimą, kur žmogus su savo valia ir veiksmais gali ir turi įsiterpti. Aštrus realybės pojūtis kartu su bažnytinėmis pareigomis lenkė jį dažnai laikytis itin nuosaikios, kompromisinės nuostatos socialiniais bei politiniais klausimais, bet kai kada jis tvirtai gynė savo pažiūras.

Kalbėti apie M. Valančiaus pedagoginių idėjų sistemą⁶⁵ būtų nedrąsu, tačiau iš raštų ir veiklos galima susidaryti gana aiškų jo ugdymo sampratos vaizdą. M. Valančiaus keliami liaudies žmogaus lavinimo bei auklėjimo akcentai keitėsi priklausomai nuo socialinių, politinių sąlygų ir lietuvių kultūros raidos. Antai iš pradžių liaudžiai skiriamoje literatūroje politiniai klausimai neliečiami, vėliau jie iškyla, keičiasi ir nacionalinę sąmonę ugdantys momentai.

Pagrindinis M. Valančiaus raštų ir veiklos objektas — lietuvis valstietis, dažniausiai pasiturintis ar smulkus bajorėlis, ir kultūra, ir buitimi artimas valstiečių sluoksniui. Žmogų vaizduoja natūralų, su biologinėmis, socialinėmis ir buitinėmis savybėmis, kiek apibendrintą, dar be ryškesnių individualių bruožų, tačiau ir nepakylėtą nuo realių to meto vidutinio valstiečio aspiracijų: sukurti sveiką, harmoningą, darbščią šeimą, susilaukti

⁵⁶ *Tyla A.* Pastabos dėl M. Akelaičio kūrybinio palikimo. — Kn.: *Janulaitis A.* Mikalojus Akelaitis, p. 79.

⁵⁷ *Janulaitis A.* Mikalojus Akelaitis, p. 66.

⁵⁸ *Akieliewicz M.* Słówo z Maryampolszczyzny: Wspomnienia z lat młodocianych. — In: *Jana Jaworskiego Kalendarz ilustrowany na rok 1877.* Warszawa.

⁵⁹ *Janulaitis A.* Mikalojus Akelaitis, p. 14.

⁶⁰ *Akieliewicz M.* Słówo z Maryampolszczyzny..., s. 113 (cit. iš *A. Janulaičio „Mikalojus Akelaitis“, p. 12).*

⁶¹ MAB, mikrofilmas 431.

⁶² *Janulaitis A.* Mikalojus Akelaitis, p. 71.

⁶³ Ten pat, p. 120.

⁶⁴ *Lietuvių literatūros istorija.* — V., 1979, t. 1, p. 120.

⁶⁵ *Rinkūnas J.* Pedagoginės sistemos metmenys vysk. Valančiaus raštuose. — Lietuvos mokykla, 1935, Nr. 3.

tokių pat vaikų, pasiturinčiai gyventi ir ramiai baigti gyvenimą.— Tai pagrindinis siekimas, taigi ir laimės sąlygos.

M. Valančius pabrėžia biologinę žmogaus pusę, asketinę gyvenimo nuostata — daugiau išimtis, o ne eiliniam žmogui siektinas tikslas. Gyvenimo pilnatvė, džiaugsmas ypač jaučiama „Palangos Juzės“ puslapiuose. Generatyvinė šeimos funkcija įpareigoja tėvus imtis visokeriopos atsakomybės už jaunosios kartos ugdymą. Todėl M. Valančius akcentuoja sąmoningos biologinės atrankos būtinumą: „Dėl to priderėtų, kad žmonės kaltūnuoti ir didžiai ligoti niekuomet neitų į stoną moterystės, nes, padaugindami draugystės [visuomenės] sunkenybę, priverčia nelaimingus vaikus sirgti per kiaurą amžių“⁶⁶. Kitame kontekste tėvų atsakomybę vaikams trumpai suformuluoja taip: „Vaikai neprašo tėvų, kad juos pagimdytų“⁶⁷. Atkreipdamas dėmesį į didelį vaikų mirtingumą, kalba ne apie valstiečio vaiko grūdinimą, bet reikalą aprenkti, apauti, rūpintis sveikata⁶⁸.

Pasiekti šeimos darnumui, kuris sudaro ir sutuoktinių laimės sąlygą ir atlieka pedagoginę funkciją, M. Valančius siūlo atsižvelgti į kelis momentus: turtinį, luominį, ir tikibinį abiejų sutuoktinių atitikimą; vadinasi, ir kultūrinio lygio bei ideologijos atitikimą. Nemaža dėmesio skiria humaniškesniam požiūriui į moterį formuoti. Ji pirmiausia suvokiama kaip giminės tęsėja — motina, vaikų auklėtoja — ir šeimos ekonominio gyvenimo dalyvė. Valstiečio gamybos ribų ji neperžengia, ir apie jos darbo ar siekimų plėtimą niekur neužsimenama. Ano meto valstiečių gyvenimo sąlygomis tai buvo realu, nors ir tada pasitaikydavo retų išimčių⁶⁹. Antai apie valstiečių mergaičių aukštesnį mokslą kalba A. Tatarė.

M. Valančius įtaigiai siūlo moters lygiateisiškumą šeimoje. Šią mintį įrašo savo testamente, įsakydamas vyrui: „Nepadarę karčiomis dienų jos [moters], ydas pakelki, nes ir tu nemažai jų turi. Matydamas supykusią, užtylėk, būk anai ištikimas, skaityk ją sau už lygią ir nieko nepradėk dirbti su ja pirma nepašnekėjęs“. Panašiai pamokoma ir moteris. Svarbu nepakirsti meilės, kuri pažeista nebegražinama: „... nes toks yra prigimimas žmogaus, joguei, jei kas vieną, antrą ir dešimtą kartą tikrai užlies už kailio, įkyrės, to jau niekuomet nebegali širdingai mylėti“⁷⁰. Toje pačioje testamentinėje savo „gromatoje“ abu tėvus laiko visiškai atsakingus už vaikų auklėjimą⁷¹. Ta

⁶⁶ Valančius M. Raštai.— V., 1972, t. 1, p. 122.

⁶⁷ Ten pat, p. 342—343.

⁶⁸ Ten pat, p. 147.

⁶⁹ Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 427, 428.

⁷⁰ Valančius M. Pastabos pačiam sau.— Klaipėda, 1929, p. 168.

⁷¹ Ten pat, p. 169.

pačia idėja grįstas pasakojimas „Magdė“, kur vyro ir moters abipusė pagarba ir vienas kito minčių supratimas yra šeimos sugyvenimo laidas.

Pagarba moteriai motinai M. Valančiui nebuvo frazė. Jis pats tais laikais rodė retą gyvą pavyzdį: plačiai ir už Žemaičių vyskupystės ribų skambėjo M. Valančiaus pabrėžtinai reiškiamą pagarba savo valstietei motinai, sėdėdavusiai prie iškilnių stalo, nesvarbu kokie svečiai beateitų. Ir šie gaudavusilenkti paprastai moterėlei, kuriai pagal ano meto etiketą aristokratas nė rankos paduoti neprivalėjo. Apie demonstratyvų motinos valstietės gerbimą ir Lenkijoje buvo pasakojama kaip apie išskirtinį moralės pavyzdį. Tatai negalėjo nežadinti vieno atgarsio feodalų luome, kitokio — tarp valstiečių.

Motina auklėtoja privalo turėti kelis pagrindinius bruožus: būti šviesi, t. y. bent mokėti skaityti, būti darbšti, mokėti prisiderinti prie kito žmogaus, tačiau tai neformuluojama kaip klusnumo ir vergiškumo tapatybė, taip pat ir mylėti. Jos pareiga padėti dvasinius vaikų gyvenimo pagrindus, ir šiuo kartu M. Valančius aiškiai pabrėžia religiją. Dar nėra jokios užuominos, kad motina galėtų įvesdinti vaiką į kiek platesnius nei šeimos ir artimiausių kaimynų socialinius santykius.

Šalia sveikatos ir šeimos darnumo trečioji laimingo gyvenimo, tinkamo pedagoginio klimato ir kartu egzistavimo sąlyga — darbas. Vaikas valstiečio šeimoje auginamas žemės darbui — tęsti tėvų profesiją. Darbas vertinamas kaip ekonominis veiksnys ir kaip dorovės norma, sąlygojanti normalų žmogaus vystymąsi.

Pirmasis, ekonominis, aspektas plečiamas, stengiantis valstiečio darbą padaryti našesnį, įtraukiant jį į kintančius gamybinius santykius, parodant naujas profesijas, amatus, kitas žemės ūkio šakas. M. Valančius skatina valstiečius imtis amatų, prekybos, pvz., atskleidžia, kad, mokant sumaniai prekiauti anksčiau daržovėmis ar ankstyvais viščiukais ir kt., didėja valstiečio pajamos. Moralinis darbo vertinimas sudaro antrąją, pagrindinę, valstiečio ir apskritai žmogaus bruožų pusę. Jis leistų kritiškai pasižiūrėti į kai kuriuos feodalinės santvarkos momentus, bet M. Valančius šito aiškiai vengia, nors kartais paliečia visai netikėtus tuo metu dalykus. Antai, mokymąsi visur vertindamas teigiamai, ano meto sąlygomis matė, jog inteligentai dažniausiai neigiamai žiūri į fizinį darbą. Padoraus ūkininko lūpomis M. Valančius sako: „Matom patys, jog žmonių vaikai, juoba pamokyti, nebepaslenka darbo dirbti, pradeda pūstis, savo giminės gėdėtis ir išeina į vėjus. Retai kurs, kunigėliu tapęs, palieka geru žmogumi“⁷². Pedagogiškai ypač įdomus vaizdelis apie ubagus. Jame autorius parodo psicholo-

⁷² Valančius M. Raštai, t. 1, p. 148.

giškai motyvuotą kelią nuo neįgudimo dirbti ligi moralinio ap-
laidumo. Kartu paliečiami kai kurie tos žmonių grupės susi-
darymo socialiniai pagrindai. Elgetos vertinami kaip visuo-
menės našta, nesitenkinama sentimentalija filantropija, o
ieškoma šio visuomeninio reiškimo šaknų. Vadinasi, darbas
yra natūrali žmogaus būseną, ir jo vengimas žaloja žmogų, ar
jis būtų elgeta, ar kunigas.

Pirmuoju veiklos laikotarpiu M. Valančius šalia ekonominės
atveria liaudžiai tik moralinę darbo vertę. Nė viena jo pami-
nėtų profesijų nemasina kitomis dvasinėmis vertybėmis. Antai
„mokytas pusponis“ Jokūbas („Priepuoliai Stapono“), netekęs
šeimos, atsisakęs turtų, keliauja po pasaulį, pasiekia Jeruzalę,
tampa ubagu ir moko žmones tenkintis mažu. Sia proga ne-
blykstelį joks noras dalytis naujomis žiniomis, patirtimi, joks
džiaugsmas, patenkinus proto smalsumą. Piešiamas dvasinės
laimės vaizdas neįgauna pasaulietinių elementų, o dvelkia as-
keze, priartėdamas prie hagiografinio šablono.

M. Valančiaus apsakymų kai kurie guvesni, sumanesni vai-
kiausiai išeina į dvarus, vienuolynus tarnauti, pasitaiko, kad ir pats
ūkininkas paskiria kurį į kunigus⁷³, tačiau aukštesnio išsila-
vinimo siekimas autoriaus nėra per plauką nepakylėtas, neatsklei-
džiamas protinio darbo patrauklumas ar visuomeninė intelligen-
tijos reikšmė, kas jau buvo žymu A. Tatarės skaitiniuose. Tuo
tarpu paties autoriaus tėvai sugebėjo du sūnus — Motiejų ir
Mykolą — išmokyti dvasininkais ir vieną — Peliką — Justina —
mediku; M. Valančiaus sesers sūnus A. Beresnevičius buvo dvasi-
nės seminarijos inspektorius, prelatas. Pajūrio Zemaičiuose
ne vieni Valančiai leido vaikus į aukštuosius mokslus (S. Dau-
kantas). Vis dėlto M. Valančiaus skeptiškoje pastaboje apie
pasimokiusių valstiečių nenorą dirbti ir dažną moralinį nuo-
smukį turbūt glūdėjo karti gyvenimo patirtis. Didelis atotrūkis
tarp protinio ir fizinio darbo, taip pat perėjimas iš valstietiško-
sios kultūros į bajoriškąją, kuri atrodė privaloma mokytam
žmogui, dažnai sudarė kultūrinę tuštumą. Tai didelė naujosios
intelligentijos problema, kurią M. Valančius vos vos palietė.
Dvasinių vertybių teigimas gerokai prasiplėš istorinio lūžio
momentu, kai pati liaudis, peržengusi siaurą buitinių interesų
ratą, vis aktyviau įsijungs į bendrą kultūrinę tautos kovą —
slaptųjų mokyklų kūrimą bei nelegalios spaudos platinimą, kai
ir M. Valančius didelei savo veiklos daliai pasirinko nelegalų
kelią. Tai nebuvo itin radikalus jo posūkis ar esminis žmogaus
konceptijos keitimas — viešai prasiskleidė ilgiau brandintos
mintys.

Jau pirmuoju veiklos laikotarpiu visų pirma abejonių neke-
lia švietėjiškas M. Valančiaus tikėjimas švietimo galia, proto

lavinimo teigiamomis išdavomis. Jis savitai absoliutina racio-
nalųjį momentą žmogaus vystymesi, teigdamas: „Juo tik protas
silpnėsnis, tuo žmogus nedoresnis“⁷⁴. Tai turbūt aukščiausias
proto vaidmens nusakymas, žinant, kad jam, dvasininkui, mor-
alinių aspektus teorijškai yra svarbiausias vertybių hierarchi-
joje. M. Valančius pasisako bent už elementarųjį visuotinį
švietimą, ir tai rodo visa savo veikla, nepaisydamas nepalan-
kiausių jam politinių bei kultūrinių sąlygų. Ši mintis eina ir
per grožinę jo literatūrą: visi teigiami veikėjai yra guvaus pro-
to ir gavę elementarųjį išsilavinimą. Tai galioja ir vyrams, ir
moterims: „padorus“ ūkininkaitis ieško sveikos, protingos ir
pasimokiusios pačios — nepaskaitanti netinka.

M. Valančius švietėjiškai atmeta mintį apie sugadintą žmo-
gaus prigimtį, moralinį jo sąlygotumą. Tik retais atvejais kalba
apie iš prigimties blogus žmones, kurių blogiui jis neranda
motyvavimo; antai Marikės nepataiso geras tėvų auklėjimas,
negali jos išgelbėti ir saviukla⁷⁵. Pasitaikanti bloga prigimtis
kildinama ne iš pirmąkartės nuodėmės, o traktuojama natūraliai:
ieškoma fizinių, psichinių ir aplinkos formuojamų veiksmų są-
veikos. Antai klasikinis Prancė paukštvanagėlis skaitytojui vai-
kui — atgrasus personažas, likimo baudžiamas nulūžusia koja,
nebyliais vaikais, o suaugęs skaitytojas ras kelis lakoniškai
pažymėtus jį formavusius aplinkos veiksmus: motina — kampi-
ninkė, auginanti vaiką iš elgetos krepšelio, dėl nepriteklių jo
išvaizda deformuota (pilvas kaip būgnas ir t. t.), anksti atiduot-
tas piemenauti pas svetimus, — „žodžiu sakant, buvo nuvargin-
tas ir apleistas vaikas“⁷⁶. Kitoje vietoje M. Valančius sakosi
iš patirties pastebėjęs, kad „išmintingi vyrai“ humaniškesni už
jaunimą, moteris ir minkštapročius. Taigi paliečia iš dalies
psichofiziologinius, iš dalies socialinius veiksmus, neigiamai
atsiliepiantį doroviniam ugdymui. Šiuo atžvilgiu būdingas
vaizdelis „Paaugusių žmonių knygelėje“ apie paleistuvę mer-
gelę, kur yra tezę: „nė vienas žmogus neužgema paleistuvės“⁷⁷.
Autorius atskleidžia netinkamų papročių, aplinkos, pedagoginio
apleistumo veiksmus, pastūmusius mergaitę tuo keliu. M. Val-
ančius anaipol nemėgina motyvuoti kurio nors religinio įpro-
čio stoka, o kaltina suaugusius žmones, ypač vyrus. Kelią iš
nuopuolio M. Valančius nurodo naują aplinką ir paties žmo-
gaus saviuklą. Iš religijos nesitikima antgamtinio poveikio.

M. Valančius gerokai suvaržytas įprastinių liaudžiai skiria-
mos literatūros stereotipų. Aplinkos veiksniai neišskaidyti.
Dvaras tartum neegzistuoja. Daugelyje liaudžiai rašomų skai-
tinių paprastai anuo metu buvo diegiamas nuolankumas bei

⁷⁴ Ten pat, p. 58.

⁷⁵ Ten pat, p. 353.

⁷⁶ Ten pat, p. 58.

⁷⁷ Ten pat, p. 67.

dėkingumas dvarui, o M. Valančius jį apskritai nutyli. Nėra ir mokyklos nei mokytojo. Vyrauja pagrindinė kaimė ugdymo grandis — šeima. Jos pedagogika, galima sakyti, remiasi daugiausia liaudies išmintimi. Ypatingesnių naujovių nesiūloma.

Tradicinio auklėjimo bruožų „Vaikų knygelėje“ gerokai daugiau negu „Paaugusių žmonių knygelėje“. Visų pirma galioja vis dar būtinas fizinis bausmės bei atpildo principas. M. Valančius tik siūlo jį taikyti saikingai, bet neieško būdų išvengti baudimo. Vaikams plačiai rodomos atgamtinės sankcijos, paremtos religiniais vaizdiniais, tuo tarpu suaugusiesiems stengiamasi atskleisti gyvenimišką priežastingumą bei išdavas. Tos atgamtinės sankcijos, atrodo, traktuojamos kaip pedagoginio poveikio priemonė. Antai pakėlusio prieš tėvus ranką jau palaidoto vaiko ta pati ranka kyšo iš kapo, laukdama bausmės. Antgamtinių vaizdų autoriui prisireikia ypač religiniam auklėjimui; religinės fantastikos pilnas jo apsakymėlis „Dievobaimingas vaikelis“ ir dar keli. Šiaip ir vaikams skiriamose kūryboje vyrauja natūrali, gyvenimiška argumentacija, paremta kuria nors dorovės norma. Iš senojo požiūrio į vaiką išlieka reikalavimas būti absoliučiai klusniam, tačiau didesni reikalavimai ir tėvams: pagal švietėjiškos etikos principus kiekvienas visuomenės narys turi savo pareigas ir teises. Tėvų pareiga rūpintis vaikų sveikata, dorove ir ateitimi. Meilė, taktiškas elgesys su vaikais, valdymasis, tvirtumas, bet jokių būdu ne ūmus žymi gerų tėvų auklėjimą. Tačiau tėvai negali versti vaikų pasirinkti žmoną, vyrą ir profesiją: čia tegalima patarti. Tai naujo laiko dvasia.

Pats gerai mokėjęs pažinti suaugusius žmones bei vaikus, M. Valančius plačiau nekėlė individo psichologinio pažinimo klausimo. Didaktinėje literatūroje, ypač skirtoje vaikams, įsivirtinęs juoda—balta vaizdavimo būdas sudarė prielaidas kalbėti apie dorybes bei ydas, o ne apie žmogaus sudėtingumą. Tik vienu atveju autorius su meile nutapė Mikės melagėlio, humoristo, paveikslą, beveik realistiškai atskleisdamas jo proto gumumą, pastabumą, jokia linkme nekreipiamą energiją bei veiklumą. Smėkšteli mintis, kad ta potenciali Mikės jėga gali dingti be pėdsako, tačiau pabaigoje matome jį, tėvo diržo pašliuotą, išaugusį doru, nagingu žmogumi, tačiau niekuo daugiau ir neprasiskleidusį. Bet autorius šito neakcentuoja.

Zmogaus socializacija sprendžiama tradiciškai. Vaikas ugdomas būti paslaugus, švelnus tėvams ir šeimynykščiams. Ugtelėjęs taip pat pratinamas elgtis ir su kaimynais. Tarp atskirų socialinių grupių išlaikomi nusistovėję hierarchiniai santykiai. M. Valančius moko sugyventi, kiekvienam atliekant savo pareigas, ypač atkreipia dėmesį į samdinių ir ūkininkų santykius, akcentuodamas daugiau žemesniojo sluoksnio pareigas, o ne

kurias nors teises. Savo ruožtu aukštesniojo sluoksnio pareigų autorius anaipol negilina ir neplečia jų humaniškumo, palyginti su tuo metu vyraujančia norma: pakanka atsilyginti tiek, kiek sulygta, leisti atlikti religinius įpareigojimus, globoti susirgus ir kt. Taigi nežadinama mintis demokratiškiau nei įprasta pažvelgti į skirtingų luomų ar socialinių grupių santykius.

Panašiai kaip K. Aleknavičius, ir M. Valančius kiek nelaukta paliečia kai kuriuos žmogaus santykio su gamta ugdymo momentus. Jam rūpi ne vien ekonominis gamtos išnaudojimas, bet ir moralinis santykio su gamta aspektas. Humaniškas elgesys su gyvuliu, medžiu yra prielaida pačiam žmogui doroviškai augti. Klasiški mūsų literatūroje „Prancės paukštvanagėlio“ ir „Petronėlės“ vaizdai, kur gamtos meilė neturi jokio utilitarinio atspalvio. Ji išsiplečia į pagarbą visam, kas gyva: „kad myli kurapkas, mylėk ir vanagą. Juk tas, paukštelių negaudamas, badu nudvėstų“⁷⁸, — apibendrina Petronėlės motina. Panašus, tik kiek ir ūkiškai motyvuojamas, požiūris į medžius, girias⁷⁹. Vienu atveju M. Valančius kalba apie abipusę žmogaus ir gyvulių meilę⁸⁰. Romantizmui būdinga, kad per gamtą žmogus reiškia savo emocijas, atskleidžia vidinį pasaulį. S. Daukantai lietuvių emocinis ryšys su gamta buvo neatskiriama jo nacionalinės savimonės dalis, M. Valančius žmogaus ir gamtos santykiu pabrėžia gyvybės vertės suvokimą. Jam gamtos ir žmogaus ryšiai tarpais yra kaip lygiavertę pusų ryšiai. Tai esame pastebėję A. Strazdo giesmėse, tą liniją su panteistiniu atspalviu mūsų literatūroje tęs Vaižgantas ir V. Krėvė. M. Valančiaus kūryboje turime tik elementų, sutvardytų jo paties racionalumo. Tačiau šis autoriaus bruožas toks liaudiškas, būdingas daugeliui gyvenančių gamtos prieglobstyje. Mes jį laikome specifiškai nacionaliniu, integraliai glūdinčiu mūsų liaudies kūryboje — lyrikoje. M. Valančiui lyrizmas vis dėlto tolimas. Emocinio pakilimo atvejais jis greičiau darosi sentimentalus. Ir tie gamtos bei žmogaus nesutraukomi ryšiai kartais perteikiami sentimentalokais paveikslais, ypač kai apie juos kalba teigiami personažai (pvz., Petronėlė, geroji Onelė).

Dviejose pirmosiose liaudies savišvietai skirtose knygelėse, be savaiminio ryšio su žeme ir ryškaus etninio kolorito, nacionalinės dvasinės kultūros klausimai vos vos teliečiami. M. Valančiaus kūryboje, ypač mūsų pedagoginės minties raidoje, „Palangos Juzė“ (1869) yra reikšmingas faktas, apibendrinantis visą jos plėtotės etapą. Prakalboje autorius sakosi norėjęs būsimosioms kartoms užrašyti XIX a. lietuvių papročius. Itin ryškūs nacionaliniai stiliaus bruožai bei pats koloritas, vien teigiamai emociškai nuspalvinti liaudies dvasinės kultūros reišk-

⁷⁸ Ten pat.

⁷⁹ Ten pat, p. 82.

⁸⁰ Ten pat, p. 65—69.

kiniai ir aiškus kūrinių adresatas — liaudies žmogus, ypač jaunimas,— visa tai išplečia knygelės funkcionalumą. Į „Palangos Juzę“ žvelgiant ne tik folkloristikos, etnografijos ar žodžio meno požiūriu, bet ir kaip į liaudžiai skiriamą savišvietos priemonę, iškyla tuo metu itin svarbios ugdymo problemos: kaip išlaikyti ryšį su etnine dvasine kultūra, liaudies žmogaus laisvalaikio klausimas. Autoriaus moto „Tankiai su sermėga apsilvilkusi vaikščioja tikra išmintis“ nurodo skaitytojo santykio su liaudies dvasinėmis vertybėmis kryptį. Liaudies papročiai, dainos, žaidimai ir kt. pateikti gyvojoje aplinkoje, veikiantys, o ne kaip atgyvenusi praeitis. Šios aplinkybės ugdė valstiečio skaitytojo socialinę savigarbą ir kartu nacionalinę savimonę, nes kėlė jo dvasinės kultūros svarbumą, vertę ir gyvybingumą.

Laisvalaikio problema XIX a. viduryje iškilo kaip socialinis klausimas. Iš dalies jį pažadino pats M. Valančius, pasiekęs neįtikėtinų rezultatų skleisdamas blaivybę: „... spirito varyklų produkcija 1859—1870 metais daugiausia dėl masinio blaivybės judėjimo sumažėjo beveik aštuonis kartus“⁸¹. Valstiečiai kur kas mažiau ėmė lankyti karčemas, ir jiems atsirado nors ir labai mažas lopinėlis laisvo laiko. Buvo tiesiog ir sakoma, jog tas laisvalaikis galįs pagilinti valstiečių priešišksumą dvarininkams. M. Valančiaus draugas žemaitis kun. Adomas (?) iš Minsko atsiuntė įdomų laišką, kuriame abejoja, ar, vietoje karčemų pristeigus arbatinių, laisvalaikio problema būtų išspręsta. Deja, nežinome, ką M. Valančius jam atsakė. Viena iš priemonių laisvalaikiui užpildyti — knyga. M. Valančius pritarė L. Ivinskio ir M. Akelaičio sumanymams leisti periodinius leidinius. Jis pats rašo nemaža grožinės literatūros kūrinių ir juos spausdina. „Palangos Juzėje“ ne tik fiksuojami liaudies papročiai bei kūryba, bet ir spalvingas Juzės personažas pasakoja apie įvairias pramogas kaime, sveiką, linksmą, senaisiais papročiais paremtą jaunimo ir suaugusiųjų bendravimą laisvu nuo darbo metu. Jaunasis skaitytojas įvesdinamas į tradicinę liaudies dvasinę kultūrą. Kartu atskleidžiama jaunimo saviraiškos formos ir būdai energijos pertekliui išlieti, kas sudaro didelę to amžiaus pedagoginę problemą.

Pirmosiose knygelėse M. Valančius akcentavo vaiko ir suaugusio žmogaus amžiaus tarpsnius, o „Palangos Juzė“ tartum papildo anas dvi, vaizduoja daugiausia jaunimą. Jis šoka, linksminasi, „kulasi“,— tai jaunystės, gyvybės teisė. Autorius į tą vaizdą įpina religinių papročių, kurie tartum legalizuoja senuosius, nieko bendra su katalikybe neturinčius. Natūraliai čia įsipina erotiniai momentai, traktuojami taip, kaip juos suvokia liaudis. Ir reikia tik stebėtis, koks M. Valančiui artimas

ir suprantamas jaunimas, jei jis tik retais atvejais imasi jį moralizuoti, perspėti, pasitelkdamas kolektyvinius žaidimus. Priesiminus J. Pabrėžos tartum dvigubą požiūrį į senuosius papročius — smalsų mokslininko, registruojantį, ir asketo didakto, visur matančio „grieką“, aiškėja, jog M. Valančius toli nuėjęs.

Iš liaudies dvasinės kultūros sričių, kurias M. Valančius nurodo jaunimui kaip saviraiškos formas, be žaidimų, šokių, liaudies dramų-apeigų (užgavėnių, vestuvių ir kt.), svarbią vietą užima muzika. Juzės smuikelis yra tartum raktas, atveriantis duris į žmonių bendravimą, padedantis užmegzti kontaktus; tai, sakytume, daugiau ne estetinė, o socialinė muzikos funkcija, ir ji čia pabrėžiama. Ne mažiau dėmesio kreipiama ir į dainą. Apskritai „Palangos Juzėje“ daug vietos žmogaus gyvenime skiriama menui, tuo tarpu pirmosiose dviejose knygelėse jis tartum neegzistavo. Čia M. Valančius iškelia džiaugsmą, kurį žmogus patiria mokydamasis meno dalykų ir kartu dvasiškai turtėdamas. Jis šiltai parodo, kaip džiaugiasi jaunimas, galėdamas iš Juzės nusirašyti naujų dainų ir giesmių. Atrodo, M. Valančiui šis teigiamas požiūris į liaudies kūrybą ir į jos estetinį poveikį neturėjo būti svetimas ir anksčiau, tačiau jo kūryboje tai išryškėja palyginti vėlai (plg. S. Stanevičių, S. Daukantių ir kt.). Autorius pateikia nuostabių meninių atžvilgiu klasikinių rytų Lietuvos vestuvinių dainų, ir, kas itin įdomu, turinčių tos Lietuvos srities specifinių bruožų. Tokiam rinkiniui sudaryti reikia gerai pažinti tautosaką. Gal autorius iš ko nors gavo vestuvių aprašymą su apgalvota dainų atranka? O čia pat Juzė propaguoja menkos meninės vertės, didaktiškas naujo eiliavimo dainas ar giesmes. Taigi estetiški atrankos kriterijai aiškiai nesusiformavę, todėl ir šių dainų ugdomasis poveikis negalėjo būti vienodas.

„Palangos Juzė“ iš visų M. Valančiaus kūrinių mažiausiai didaktiškas, jis originaliausias, labiausiai išsiveržęs iš liaudžiai skiriamos literatūros stereotipo. Meninė potekstė kelia tuo metu itin reikšmingą problemą: įsigalint kapitalizmui ir klostantis naujiems socialiniams santykiams, kurti nacionalinę kultūrą, tvirtai remiantis savosios liaudies kultūrinėmis tradicijomis. Ši mintis eina per visą XIX a. lietuvių kultūrinį gyvenimą, neatskiriama nuo nacionalinio judėjimo. Ir čia M. Valančiaus įnašas svarus. Nacionalinė liaudies kultūra pateikiama ne kaip egzotika, mokslo objektas ar žemesnė kultūros pakopa, ar doroviniu atžvilgiu abejotinas reiškinys (ne vienas to meto dvasininkas kovojo su kaimo žmonių senaisiais papročiais), o kaip gyva, patraukli, visokeriopai teiktina žmogaus dvasinio gyvenimo sritis. M. Valančius intuityviai, kaip menininkas ir akylas gyvenimo stebėtojas, kelia tokią reikšmingą kiekvienam žmogui, ypač jaunimui, saviraišką per meną, laisvą bendravimą. Liaudies žmogus suvokiamas ne vien kaip ekonominis

⁸¹ *Merkys V.* Lietuvos pramonės raidos 1775—1861 metais klausimu.— LTSR MAD. A ser., 1960, t. I (8), p. 109.

veiksny ar dorovinio mokymo objektas,— jis pilnavertis individas.

Apskritai visi M. Valančiaus raštai dar labai didaktiški, bet tas didaktiškumas ne toks sausas ir schematiškas kaip daugelio kitų, nes jo žmogaus modelis tvirčiau stovi ant žemės. Ir tokia autoriaus tendencija ypač išryškėja jo stilistiniame braiže. Pats M. Valančius ir jo vaizduojamas žmogus pasijunta laisvesni, kai į gyvenimą žiūri su humoru. Tas komiškas ar net su šaržo gaidelėmis tonas ir potėpiai švelnina net ir „Žyvatų šventųjų“ dogmatizmą, skatina kiek suabejoti vaizduojamų žmonių ir jų veiksmų absoliutine verte. Humoristiškai nuspalvintas net ir aukštai iškeltas reiškinys netenka dalies aureolės, sužemiškėja, atsiranda truputis skepticizmo. Neatsitiktinai „Zemaičių vyskupystės“ kritikas B. Smigelskis, vos pasirodžius veikalui, 1849 m., be daugelio kitų priekaištų, pastebėjo, kad humoristinės, kai kur net šaržą primenančios stilistinės priemonės mažina pagarbą aprašomiems asmenims⁸². Ironiškas ar komiškas stilius stiprina M. Valančiaus švietėjišką žmogaus sampratos pusę, silpnindamas apodiktikumą, drauge keisdamas ir įprastinius didaktinės prozos žanro bruožus. O, ugdant individą, visa tai žadina plačiau, visapusiškiau pažiūrėti į žmogų, ypač į liaudies žmogų.

Ligi „Pasakojimo Antano tretininko“ (parašyto 1872 m.) mokyklos klausimų beletrizuotose knygelėse beveik nelietęs, M. Valančius ir teoriškai, ir praktiškai jiems skyrė daug dėmesio „Zemaičių vyskupystėje“ (1848), kur yra skyriai apie žemaičių švietimą ir „Mokytus lietos vyrus“; minčių apie mokyklą randame ir kituose jo darbuose. Iš to galima susidaryti bent fragmentišką jo požiūrį į mokyklos darbą.

M. Valančius nuosekliai nepritaria senajai jėzuitų mokyklos sistemai, o palaiko Edukacinės komisijos pedagoginę linkmę. „Zemaičių vyskupystėje“, kalbėdamas apie Kražių mokyklą, pastebi, kad XVII a. „Jaunuomenė Kražiuose dėl mokymos mokėsi, bet mažko tepramoko, nes patys mokytojai negudriai temokėjo“⁸³. Tai kritiškas ir net kategoriškas teiginys; panašiai senąją mokyklą vertino Edukacinės komisijos steigėjai ir jos šalininkai. Net XIX a. antrojoje pusėje, minint Edukacinės komisijos jubiliejų, klerikaliniai lenkų sluoksniai nebuvo linkę kelti jos reikšmės, laikydami komisiją tiesiog žalinga katalikybei⁸⁴.

M. Valančius neigiamai vertina jėzuitų mokyklos mokymo turinį ir ypač jo rezultatus. Apie tą pačią Kražių mokyklą, kol

ji dar buvo jėzuitų rankose, rašė: „Kaipogi viso provisa tuokart reikalavo nuo mokytinių, kad kiaurai mokėtų alvarą, bylotų jeb kaip lotyniškai, prirašytų plačius laiškus ant garbės geradėjų ir didžiūnų, braižytų šiekias tokias eiles lotyniškai. O visa tai mokėdami vaikai nė kiek dar mokytais nebuvo, iš tokio mokymo kilo didis neapšvietimas, kurs apdengęs buvo visą Lenkų žemę, už vis Augustui II ir III karaliaujant“⁸⁵.

Mokyklos ryšį su gyvenimu, savuoju kraštu M. Valančius laikė pagrindiniu teigiamu Edukacinės komisijos įnašu į daktiką: „Už vis įsakė, kad vaikai daiktus savo karalystės visų pirma žinotų“⁸⁶. O apibendrinamas reformą, rašė: „Žodžiu sakant, taip viską parėdė, jog ir patys jezavitų mylėtojai liovės jų gailėtis“⁸⁷.

M. Valančius nepritarė ne tik senajam iki Edukacinės komisijos reformos mokymo turiniui, bet ir mokymo bei auklėjimo metodams. Tai puikiai atsispindi atsiminimų vaizdelyje apie Kalvarijos mokyklos mokytoją vienuolį⁸⁸, kurio autoritarinis santykis su mokiniais, jau perėjęs į despotiškąjį, gali būti laikomas kraštutiniu senosios mokyklos bruožu. Autorius be išlygų smerkia mokinių nekenčiantį, todėl jų nesuprantantį ir nenorintį suprasti mokytoją, kuris leidžia sau pyktį ar blogą nuotaiką išgiežti ant auklėtinių, taigi vadovaujasi įnoriais, o ne auklėjimo uždaviniais.

Didžiulį vaidmenį M. Valančius skiria mokytojo asmenybei, gal net suabsoliutina jo vaidmenį. Istorinėje vidurinių mokyklų apžvalgoje gerą mokytojo išsimokslinimą, protingumą ir pasirengimą pedagoginiam darbui jis nuolatos sieja su vienokiais ar kitokiais mokymo rezultatais, nepaisydamas tikybinių skirtumų. Antai Kėdainių mokykloje padaugėję mokinių, kai „pargobino iš vokiečių žemės mokytoją ir labai išmintingą kalvinų Kunigą Joną Moulsoną, kurį mokytoju padarė“⁸⁹. Kolainių mokyklą švietimo vadovybė gyrė, nes „Zokano vyriausybė padėjo mokytojais vyrus protingus ir gerai pramokusius, kurie kaip vien reikiant vaikus mokė ir švietė“⁹⁰. Padubysio mokykla suklestėjo, pasiekė gausų (300) mokinių skaičių, nes „mokytojai, Vilniuje prašveisti, ne vien kaip reikiant mokė, bet ir su vaikais žmoniškai elgėsi“⁹¹. Konkrečiai nenusakydamas, M. Valančius ne kartą pabrėžia ir pedagoginio pasirengimo, t. y. nusimanyimo, kaip mokyti, svarbą⁹². Taigi tą „kaip mokyti“

⁸⁵ Valančius M. Raštai, t. 2, p. 246.

⁸⁶ Ten pat, p. 248.

⁸⁷ Ten pat.

⁸⁸ Valančius M. Pastabos pačiam sau, p. 14—17.

⁸⁹ Valančius M. Raštai, t. 2, p. 259 (Minėtas mokytojas, ilgametis mokyklos vadovas, literatūroje žinomas Mollesono pavarde.—*Aut. past.*).

⁹⁰ Ten pat, p. 267.

⁹¹ Ten pat, p. 266.

⁹² Ten pat, p. 260—262.

⁸² B. Smigelskio Zemaitijos bažnyčių ir parapijų aprašymas.—VUB, f. 218, p. 202.

⁸³ Valančius M. Raštai, t. 2, p. 246.

⁸⁴ Mrozowska K. Trzy jubileusze Komisji Edukacji Narodowej.—Nowa szkoła, 1973, Nr. 778.

M. Valančius aiškiai pabrėžia. Apie mokyklai teiktinus didaktikos metodus jis nekalba, tačiau viena būtina gero mokymo sąlyga — žmoniški mokytojo ir mokinių santykiai.

Ir iš tėvų, ir iš mokytojo M. Valančius reikalauja visų pirma mylėti vaiką. Jam būdingą požiūrį į mokytojo santykį su mokiniais yra aprašęs Vaižgantas iš amžininkų prisiminimų: „Antai klierikas, nepatenkintas blogu valgiu, viešai, prefekto akyse, meta visą mėsos bliūdą žemėn. Kas beliko rektoriui? Prašyti, kad už tokį ekscesą vyskupas patį klieriką iš seminarijos išmestų. Raportuoja. Vyskupas šaukia į save rektorių ir patį nusidėjėlį. Išklauses abiejų, deda visai netikėtą rezoliuciją. Ojczenu, jūs seniai nemokate apsieiti su jaunuomene, tai ir gaunate, ko reikia. Rūpinkitės, kad vaikai (o tie „vaikai“ buvo jau 25 metų) būtų sotūs, lai prefektas įgyja auklėjamųjų meilę; tai ir nemėtys nuo stalo bliūdų po kojų. Eikite namo ir susitaukinkite...“⁹³ Tai ne vien teorinis teiginys. Pats M. Valančius, jau būdamas vyskupu ir nepaisydamas feodalinės visuomenės luominės sandaros, ieškojo ir rado būdų itin nedrąsius to meto kaimo vaikus ne tik patraukti skanumynais (sutanoje turėjo prisisiūdines didelę kišenę, kurioje visada būdavo ko vaikams paberti), bet ir įveikti jų drovumą, užmegzti ryšį su jais, todėl vaikai drąsiai eidavę prie jo. Dalydavo ne tik skanėstus, bet ir knygeles, paklausinėdavo, ar moka skaityti, paragindavo mokytis⁹⁴.

Plačiausiai M. Valančius nupiešė mokytojo Antano tretininko paveikslą. Mokytojas nebaudžia vaikų rykšte, autoritetą ir meilę įgyja, atsidėdamas darbui, suprasdamas vaikus, mokėdamas juos sudominti, bet kartu ir priversdamas dirbti. Beveik visa atsakomybė už mokymą ir auklėjimą tenka suaugusiajam, o ne vaikui. Apie didaktikos metodus nedaug kur užsimenama. Vienur kitur jie paliesti „Pasakojime Antano tretininko“ — lietuviškos slaptosios mokyklos vadove⁹⁵. M. Valančius siūlo vartoti kilnojamąją abėcėlę, kad vaikai lengviau ir greičiau pramoktų skaityti, visą dieną su pietų pertrauka trunkantį mokymą pajavairinti pasakojimais, žaidimais, pasivaikščiėjimais. Šie reikalavimai europinės pedagoginės minties raidos požiūriu buvo seniai akivaizdūs, bet Lietuvos slaptosios mokyklos ir jos pirmtakės bakalorijos sąlygomis esminiai reikalavimai mokytojui — mylėti (ne tik mėgti) savo darbą ir vaikus, suprasti juos ir ieškoti nors kiek mokymą lengvinančių būdų — svarbūs mūsų didaktinės minties vystymesi. Ta pačia knygele į pradinės mokyklos mokymo turinį įtraukta ir savojo krašto istorija.

⁹³ Valančius M. Pastabos pačiam sau, p. 185—186.

⁹⁴ CRB, t. 42—35, p. 4.

⁹⁵ Plačiau žr.: Karčiauskienė M. M. Valančiaus požiūris į pradinį mokymą po 1863 m. sukilimo. — Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika ir psichologija, 1977, t. 14.

Kai M. Valančius ėmėsi plunksnos, lietuvių nacionalinės mokyklos mintis jau buvo nuėjusi nemažą kelio galą, lygiai kaip ir lietuvių liaudies nacionalinės savimonės ugdymas. „Zemaičių vyskupystės“ skyriuje apie švietimą M. Valančius kalbos klausimo mokykloje nesvarsto, tačiau savo nuomonę yra pareiškęs pačioje jo pradžioje. Tai tartum įžanginė tezė. Čia jis kalba, tiesa, ne apie pasaulietines mokyklas, bet apie krikščionybės plitimą ir žalą, kurią jai padarė tai, kad pirmieji dvasininkai nemokėjo žmonių kalbos. Konstatuoja, jog XV a. žemaičiai mažai ką temokėję katalikų tikėjimo: „Nebe kitaip nutikti galėjo, nesgi žemaičių pirmaisiais mokytojais buvo kunigai lenkai, nei žemaitiškai, nei lietuviškai mokantys“⁹⁶. Kalbėdamas apie vidurines mokyklas, šios tezės neplėtojo ir jokių apibendrinimų nepadarė. O XIX a. viduryje negausioje lietuvių šviesuomenėje vis stiprėjo mintis nesitenkinti vien lietuviška pradine mokykla. Pats M. Valančius laiške juokais meta sakinį, kad juodu su S. Daukantu svajoję kada nors apie lietuvišką akademiją⁹⁷. O kasdieniniuose santykiuose jis nesutiko su A. Ugianskiu koresponduoti lietuviškai, savo dienoraštį („Pastabos pačiam sau“) žymėjosi lenkiškai, nors tokio mokslinio veikalo, kaip „Zemaičių vyskupystė“, rašymas turėjo įpratinti gimtąja kalba reikšti ir sudėtingas mintis. Nepalaikė ir J. Gintilos siūlymo (1845.XI.30) Varnių dvasinėje seminarijoje homiletikos (pamokslų sakymo) kursą, remiantis lietuvių pamokslininkų pavyzdžiais, dėstyti lietuviškai⁹⁸. Ir vos 1870 m., A. Baranauską paskyrus šio dalyko dėstytoju, M. Valančius įsako įvesti lietuvių kalbą⁹⁹.

Dėl lietuvių kalbos pradinėse mokyklose M. Valančiaus pozicijos gerokai aiškesnės. Antai grožinėje prozoje teigiamai nuspalvintas bajoras-Šeškus eina ne vien lenkiškų, bet ir žemaitiškų pamokslų klausytis¹⁰⁰; atseit, taip derėtų elgtis visiems bajorams, skaitytojų amžininkams, bet tos minties autorius neplėtoja. M. Valančiui ji vis dėlto knietėjo. Jis ne tik rūpinosi tikiybiniu rytų Lietuvos valstiečių švietimu jų gimtąja kalba, bet deda pastangų, kad nelenkėtų ši Lietuvos sritis. Tai rodo 1854 m.¹⁰¹ korespondencija su Vidžių bažnyčios administratoriumi Tauraševičium, kuris skundžiasi, kad sunku to krašto žmones atpratinti nuo lenkiškų poterių, nors jis dalijąs lietuviškas knygeles. Iš šio laiško atrodo, jog iniciatorius turėjo

⁹⁶ Valančius M. Raštai, t. 2, p. 231.

⁹⁷ Ten pat, t. 1, p. 506.

⁹⁸ Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 293, 294.

⁹⁹ Štakauskas J. Lietuvių kalbos kelias į Zemaičių kunigų seminariją. — Tiesos kelias, 1938, Nr. 1, p. 18.

¹⁰⁰ Valančius M. Raštai, t. 1, p. 393.

¹⁰¹ Plačiau žr.: Lukšienė M. Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, p. 259, 260.

būti M. Valančius. Literatūroje žinomas faktas, kai M. Valančius kreipiasi į dvarininką (Tiškevičių), paskyrusį Darbėnų mokykloje mokytoją, nemokantį lietuviškai, kad surastų mokantį vaikų gimtąją kalbą¹⁰². Iš to matyti, kad jis palaikė lietuvišką pradinę mokyklą.

M. Valančius, politikas-realistas, lietuviškos vidurinės mokyklos klausimo ligi 1863 m. sukilimo nekėlė, bet mintis jau, matyt, buvo pribrendusi. Tik numalšinus sukilimą, kol dar neišryškėjo caro valdžios visuomeninio gyvenimo ir kartu švietimo reorganizavimo kryptis, jis nusiuntė N. Muravjovui tris projektus: apie klebonų prie bažnyčių steigiamas pradines mokyklas, apie parapines valdines ir vadinamąją Mažąją Varnių seminariją. N. Muravjovas 1864.II.28 raštu Nr. 2375 visus projektus nusiuntė Vilniaus švietimo apygardos globėjui ir Kauno pravoslavų archijerejui Aleksandrui, kad pasakytų savo nuomonę¹⁰³. Platus ekspertų nagrinėjimas daug ką paaiškina M. Valančiaus projektuose ir drauge rodo, jog caro valdininkai įžvalgiai orientavosi apie to meto Lietuvos nacionalinius santykius ir jų raidą.

Dviem pirmaisiais pradinių mokyklų projektais M. Valančius siekė išsaugoti ligi sukilimo buvusią pradinių mokyklų padėtį. Jis prašo leisti jas steigti klebonams; išlaikytų tėvai, zakristijonas ar vargoninkas mokytų (jei šie nesugebėtų, klebonas rastų tinkamą) žemaitiškai ir rusiškai skaityti, o pats klebonas ar vikaras — tikybos¹⁰⁴. Pagal antrąjį projektą valdinėse mokyklose tikybos būtų būtinai mokoma žemaitiškai, o mokytojas mokėtų šią kalbą ir šalia rusų mokytų žemaitiško rašto. Abiejuose mokyklų tipuose vartotini šie vadovėliai: paties M. Valančiaus „Pradė ir išsiplėtimas katalikų tikėjimo“ (1862), „Istorija šventa Senojo įstatymo“ (1852), „Žyvatas Jėzaus Kristaus...“ (1853) ir J. Zenevičiaus išverstas J. Zelvavičiaus „Katekizmas katalikų“ (1854)¹⁰⁵.

Taigi M. Valančius stengiasi išlaikyti valančines mokyklas ir išsikrovoti tikras, ne vien formalias lietuvių kalbos pamokas valdinėse mokyklose, o nurodomais vadovėliais stiprina tikybinį mokymo turinį, neišplečia jokiais pasaulietiniais dalykais.

Trečiasis projektas — steigti lietuvišką pasaulietinę vidurinę mokyklą, kuri mūsų literatūroje žinoma kaip Mažoji Varnių seminarija¹⁰⁶. Tai pirmas lietuviškos vidurinės mokyklos projektas. Jos mokymo turinį turėjo sudaryti: „§ 1. 1. Tikyba, 2. Rusų literatūra, 3. Rusijos istorija, 4. Geografija, 5. Visuotinė isto-

rija, 6. Gamta, 7. Matematika, 8. Kalbos: lotynų, žemaičių, prancūzų, vokiečių“¹⁰⁷. Dėstomoji kalba — lietuvių. Lyginant su tuo metu veikusiomis gimnazijomis, projekte nurodoma kiek kita dalykų dėstymo tvarka: „§ 7. Tikyba, rusų literatūra, kalbos ir matematika dėstoma visose klasėse; geografija — dviejose pirmosiose, Rusijos istorija — trijose paskutiniuose; visuotinė istorija — pradedant trečiąja ir pagaliau gamta — trijose paskutiniuose“¹⁰⁸. Valandų skaičius nenurodytas. Švietimo apygardos paskirtas ekspertas V. Kulinas, pateikęs smulkų lietuviškos vidurinės projekto lyginimą su valdinėmis gimnazijomis, konstatuoja: kursas sutrumpintas (6 vietoje 7 klasių), nėra lenkų kalbos, braižybos, piešimo, dailyraščio, bažnytinės slavų kalbos, o išbraukus geografiją iš vyresniųjų klasių, mokiniai nebetenka Rusijos geografijos kurso¹⁰⁹. Mažonoje seminarijoje turėjo dėstyti vien Peterburgo dvasinę seminariją baigę dvasininkai, o vadovauti — tas pats Varnių dvasinės seminarijos rektorius, nors visas kursas būtų pasaulietiškas.

Ekspertai visais atžvilgiais pareiškė neigiamą nuomonę. Be smulkių pastabų, kam kaimo dvasininkui reikia prancūzų kalbos (bažnytinė slavų kalba reikalinga filologiniam išsilavinimui ir „tautų suartėjimui“¹¹⁰), keliama šie pagrindiniai argumentai: kuriama tiesiogiai caro administracijai nepavaldi mokyklų grandis (ir prie bažnyčių, ir vidurinė Varniuose); prieš lietuvių dėstomąją kalbą nurodoma, kad: a) trūks lietuviškų vadovėlių, juos tikriausiai vers iš lenkų kalbos, o tada jie nederins su valdinių gimnazijų, b) lietuviškos vidurinės mokyklos auklėjimo kryptis, katalikų dvasininkų vadovaujama, bus neabejotinai priešiška caro valdžiai, kuriai „nebus lengviau, jei nauji užsispyrę jos priešai nemokės lenkų kalbos, o žemaitiškai sudarinės sąmokslus, proklamacijas, pagrindines instrukcijas. Žemaičiai ir dabar supranta lenkų kalbą nepalyginti mažiau kaip rusų; nežiūrint to, daug valstiečių, visai nemokančių lenkiškai, dalyvavo paskutiniame sukilime“¹¹¹. Kritika plačiai apibendrinama politiniu atžvilgiu: dėl nesuprantamos kalbos nekontroliuojama, o dar dvasininkų vadovaujama lietuviška vidurinė mokykla gilintų „lietuvių genties“ separatizmą¹¹². Be to, M. Valančiui keliamas tikrai pagrįstas klausimas: kaip be lenkų kalbos baigusieji lietuvišką vidurinę mokyklą galės toliau mokytis Varnių seminarijoje, kur tuo metu buvo dėstoma lenkų kalba. Ar projekto autorius numatęs nuosekliai sulietuvinti ir dvasinę seminariją? Tada ji virsianti „Žemaičių dvasine aka-

¹⁰² Alekna A. Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, p. 63.

¹⁰³ CVIA, f. 567, ap. 4, b. 939 („Apie Mažąją seminariją Varniuose ir kt.“, 1864, 37 l.).

¹⁰⁴ Ten pat, l. 2.

¹⁰⁵ Ten pat, l. 3.

¹⁰⁶ Alekna A. Žemaičių vyskupas Motiejus Valančius, p. 203.

¹⁰⁷ CVIA, f. 567, ap. 4, b. 939, l. 4.

¹⁰⁸ Ten pat.

¹⁰⁹ Ten pat, l. 20, 21.

¹¹⁰ Ten pat, l. 20.

¹¹¹ Ten pat, l. 12 (Kauno pravoslavų archijerejaus pastabos).

¹¹² Ten pat, l. 11.

demija“¹¹³. Visi trys projektai buvo atmesti. Netrukus ir ta elementari lietuviška mokyklėlė tapo slaptoji.

Lietuvių pažangiosios pedagoginės minties raidoje pirmasis lietuviškos vidurinės mokyklos projektas žymėtinas kaip palyginti ilgai brendusios nacionalinės lietuvių mokyklos idėjos vieno etapo rezultatas. Apie vidurinės mokyklos vadovėlius lietuvių kalba ne tik galvota, bet jie ir rašyti. Su M. Valančiaus projektais turbūt reikia sieti A. Kašarauskos rašomą botanikos vadovėlį. Antras reikšmingas momentas — M. Valančiaus noras pakelti lietuvių dvasininkų išsilavinimo lygį: jiems siūlomas beveik pilnos pasaulietinės gimnazijos kursas su gamtos mokslais gimtąja kalba, o visas mokymosi laikas su profesiniu pasirėngimu pratęsiamas maždaug ligi 12 metų.

Nežinome, ar M. Valančius savo projekte buvo galvojęs ir apie kai kuriuos nacionalinio mokyimo turinio elementus. Jo pradinės mokyklos koncepcijoje jie aiškiai iškyla „Pasakojime Antano tretininko“, po palyginti ilgų kovos dėl slaptosios mokyklos metų į programą įtraukiama savojo krašto istorija. Svarbiausia tema — žemaičių kovos su kryžiuočiais, kiti kaimynai beveik neliečiami. Į pirmąją vietą iškyla politinis momentas. Dažnai prasilenkiama su įprastinėmis krikščioniškosios moralės normomis: žemaičiams dera apgauti priešus, apsikrikštijus dėti kryžiuočių draugais ir taip pagelbėti gimtajam kraštui. Santykiai tapomi juodai bei baltai, nesigilinama į konkretų gyvenimą, buitį, prieš akis pirmiausia turima valstybės politinė laisvė, o ne to meto socialiniai santykiai. Praeities vaizdų ir dabarties ryšys eina per kelias asociatyvines grandis. Žemaičiai kovoja dėl politinio savarankiškumo, drauge gindami savo tikėjimą. Antrąjį motyvą, labiau apibendrintą, galima buvo perkelti į susidariusius po 1863 m. sukilimo politinius santykius. Lenkų nacionaliniame judėjime katalikybė buvo laikoma kone tautine lenkų tikyba, palaikančia pačią tautybę. Lietuvių nacionalinio judėjimo pradžioje šitokia koncepcija netiko: norint atsiriboti nuo unijos, jos padarinių, katalikybė tik kliudė. Ji nebuvo tautinė lietuvių tikyba, kurios pasigedo ne vienas XIX a. buržuazinio nacionalinio judėjimo dalyvis. Ir čia M. Valančius kartu su romantikais, vaizduodamas praeitį, iškelia pagonybę, kada tikyba buvo tartum kartu ir tautybės ideologinė išraiška. Ši pozicija dvasininkui nebuvo paranki, tai juto kiti, sulenkėję dvasininkai.

M. Valančius daug nuveikė ugdydamas visuomeninį aktyvumą. Visų pirma — tai jo blaivybės akcija. Blaivybei įvesti plačiai naudojosi bažnyčios ir tikybos autoritetu, kartu stiprindamas ir gilindamas klerikalinę ideologiją. Tačiau buvo ir antroji tos akcijos pusė. Žinomas M. Valančiaus pasiektas rezultatas,

atsiliepus net caro imperijos biudžetui ir pramonei. Pats tikslas ne tikiybinis, o pasaulietinis, motyvuojamas gyvenimo poreikiais. Īmtasi kolektyvinių priesaikų, kurios veikė žmonių emocijas, juo labiau kad tai buvo daroma iškilmingai. Buvo leidžiamos tais laikais dideliais tiražais brošiūros apie blaivybės brolijas ir masiškai dalijamos. Vadinas, ir skaitymas buvo skatinamas ne vien tikiybiniais, bet iš dalies ir visuomeniniais tikslais. Blaivybės skleidimas įgavo masinę valstiečių antifeodalinio judėjimo formą. „1860 m. vasarą „blaivybės brolijos“ Kauno gubernijoje jau jungė 668,5 tūkstančio, o Vilniaus — 321,2 tūkstančio žmonių“¹¹⁴. Taip buvo ruošiama dirva liaudžiai įsijungti į kultūrinius sąjūdžius, ugdomos socialinės jungtys, padedančios suprasti ir įsisąmoninti kitokius nei šeimos, kaimo ar parapijos tikiybinės bendruomenės ryšius.

Kitas visuomeninio gyvenimo baras — mokyklų steigimas, globojimas, propagavimas. Čia, kaip ir skelbdamas blaivybę, M. Valančius panaudojo daug savo visuomeninės bei bažnytinės padėties teikiamų galimybių. Ypač vertė veikti jam pavaldžių dvasininkiją, bet kartu buvo sąmoninamas ir valstietis. Baka-lorijos ir namų mokyimo tradicija Lietuvoje tarp valstiečių buvo gyva nuo XVIII a., M. Valančius ją panaudojo, vis dėlto daugiau remdamasis kunigų veikla. Bet itin didelio sąmoningumo ir organizuotumo reikalavo slaptųjų mokyklų organizavimas. Ir čia M. Valančiaus asmens populiarumas ir aktyvus jo įsijungimas bei raginimas išlaikyti mokyklas daugeliu atvejų padėjo stiprėti kylančiam liaudies žmonių kultūriniam aktyvumui. Nemažą reikšmę pačioje spaudos draudimo pradžioje turėjo ir rūpinimasis lietuviška spauda, jos tiražais, mėginimas reguliuoti knygelių kainą, tariantis su privataus spaustuvininko J. Zavadzkiū leidykla¹¹⁵, raginimas rašyti (tai daugiau inteligentijos aktyvinimas). Kartu savo įtaka jis diegė valstiečių ir kylančios buržuazinės inteligentijos klerikalinę ideologiją.

4. Baigiamosios pastabos

Apžvelgtasis šimtmetis socialiniu-ekonominiu požiūriu apima feodalizmo irimo laikotarpį, o kultūros tipologiniu — Šviečiamąją ir romantizmo epochas. Abi jas jungia nepasitenkinimas visuomenės sandara, — žmogus nutolęs nuo gamtos, susikūręs socialinius santykius ne pagal prigimties dėsnius. Pirmojoje epochoje tiriamasis žvilgsnis krypsta į objektyvų pasaulį, ieškoma gamtos ir visuomenės dėsnių, griaunami autoritarinio mąstymo pamatai, vyrauja racionalistinis ar empirinis pažini-

¹¹³ Ten pat, l. 27.

¹¹⁴ История Литовской ССР, с. 185.

¹¹⁵ Valančius M. Raštai, t. 1, p. 507—515.

mo būdas arba jų derinys. Antrojoje epochoje žmogus žvelgia į save patį, mėgina spręsti individo ir visuomenės santykio klausimus, o platesnėje plotmėje tautos, kaip sutelktinės individualybės, vietos tarp kitų tokių pat problemas. Romantizme nuveria subjektyvūs momentai. Tyrinėjimuose bei apmąstymuose (pvz., mene) ypač pabrėžiamas istoriškumas. Kinta santykis su gamta: nuo akcento, ją pažinus, pažaboti, įvaldyti ligi ieškojimo per intuityją, meną rasti kelią į visišką harmoniją su ja. Ugdymas sudaro neatskiriamą to proceso dalį. Turint prieš akis nesuskaidytą nacionalinėmis kultūromis Lietuvos gyvenimą, ir šviečiamasis, ir romantizmo etapai buvo išgyventi palyginti įvairiapusiškai, kiek pavėluotai, besibaigį maždaug apie XIX a. vidurį. Sveičiamoji pasaulėjauta pamažu peraugo į pozityvistinę, tik kai kurie romantiškosios elementai, ypač lietuvių raštijoje, perėjo ir į XIX a. antrąją pusę. Epochos pasaulėjauta daugeliu atžvilgių buvo bendra visai Europai. Antai „S. Daukantas... dar nepasirodžius nei „Gražinai“, nei „Konradui Valenrodui“, dar neatsiritus iki Lietuvos V. Skoto romanų bangai, sukūrė idealų ikiunijinės Lietuvos praeities paveikslą, kuris netrukus, visiškai nežinant S. Daukanto darbų, pasidarė toks pat aukščiausias žmogiškos būties taškas lenkų romantikams, kaip gamta anglų poetams V. Vordsvortui ir Dž. Kytsui“¹. P.vz., K. Aleknavičius skaitė B. Spinozą, F. E. Slejermacherį, o jo raštuose, tik atidžiai įsižiūrėjus, atsiskleidžia romantiko jausena. Romantizmo fazė Lietuvos kultūros raidoje itin reikšminga, formuojantis naujai jos struktūrai: tuo metu prasideda savotiškos rungtynės, ar lietuvių nacionalinės kultūros pagrindą sudarys bajoriškoji, ar valstietiškoji kultūra. Lenkijoje, kur bajorija šimtmečiais buvo viso gyvenimo hegemonas, ir „naujai besikurianti nacija (buržuazinė) buvo „sušlėktinta“. Tai atsiliepė nacijos kolektyvinei psichikai, papročiams ir būdui“, nes bajorai „organiškai arba įsiliedami įsijungė į valstietiją, buržuaziją, smulkiąją buržuaziją, inteligentiją, pagaliau į darbininkų klasę“². Lietuvoje kultūros raida iš potencialiai panašios padėties kaip tik XIX a. pirmojoje pusėje ėmė krypti kita linkme. Drauge su gyvenimo demokratėjimo reiškiniais, nacionalinės specifikos klausimais aktyvėja liaudies žmogaus vaidmuo, taigi keičiasi požiūris į jį, taip pat jo paties siekimai ir laikysena.

Sitame procese ypač reikšminga kultūrinio gyvenimo institucinė sandara. Pagrindinį vaidmenį čia atliko universitetas su visa mokyklų sistema. Feodalinės valstybės žlugimo išvakarėse gimusi Edukacinės komisijos reformuota mokykla kėlė uždavinį

integruoti bajorų luomą, tinkamai jį perauklėjus. Tam reikalui buvo sukurta vientisa nacionalinė mokykla, kurią toliau po 1803 m. puoselėjo Vilniaus universitetas. Liaudžiai skiriamai pradinei mokyklai lėšų ir jėgų centralizuotai valdyti neužteko, ir ji Lietuvoje tvarkėsi kiek savitai. Pradinės mokyklos plėtotę veikė ir pačios lietuvių liaudies poreikiai: nuo XVIII a. vidurio gausėja lietuviškų kaimo mokyklėlių-bakalorijų, plinta namų mokymas, palyginti dideliais tiražais leidžiami lietuviški elementoriai, švietimo vadovybės nei skatinami, nei globojami. Tai sudarė pagrindą lietuvių nacionalinės mokyklos idėjai stiprėti. Gilėjant socialinei ir nacionalinei liaudies ir demokratinės inteligentijos savimonei, vis aiškiau buvo juntamas reikalas turėti mokyklą, susijusią su savoju kraštu ir kalba, ir kultūra. Šios mintys jau reiškiamos XIX a. pirmajame ketvirtyje. Jos visai susikristalيزuoja amžiaus viduryje, juoba kad tai buvo bendras visai Europai reiškinys. Antai Rusijoje V. Belinskis kėlė tautinio auklėjimo reikšmę, kovojo, kad į mokyklas būtų įvesta klasikinė rusų literatūra, kurią „jis laikė ryškiu rusiško tautiškumo ir kilnaus patriotizmo pasireiškimu“³. Ir Lietuvoje visai konkrečiai galvojama apie lietuvišką vidurinę mokyklą, nekalbant apie pradinę,— poreikis turėti savą mokyklą vis akivaizdesnis.

Tuo tarpu ligi 1832 m. veikiančio institucinio švietimo kuriamas klimatas didžia dalimi nepalankus demokratinei lietuvių nacionalinei kultūrai plėtotis: jis buvo bajoriškas, pabrėžtinai puoselėjantis lenkų kultūros tradicijas. Tačiau pastebima ir kitokių momentų: mokykla turėjo būti atvira visiems luomams, formavosi kritiška nuostata į baudžiąvą, o kultūrinė tradicija iš dalies buvo bendra Lietuvai ir Lenkijai. Po 1832 m. oficialioji mokykla kultūriniu atžvilgiu visai susvetimėja, sudaro barjerus liaudies žmogui siekti mokslo, o jos ugdoma ideologija tampa reakcinga. Besiplečiantis neoficialiosios lietuviškos pradinės mokyklos tinklas, valančinių mokyklėlių laikotarpiu įgavęs organizuotą pobūdį, dažniausiai itin primityvus, kultūrinę lygiu vertintinas dar kitu ugdymoju poveikiu. Mokyklėlės, beveik vien pačios liaudies išlaikomos ir dažnai jos organizuojamos, brandino liaudies visuomeninį bei kultūrinį sąmoningumą, aktyvumą ir iniciatyvumą. Tai buvo mažutytis ir pasaulietinės kultūros veiklos plotas. Tą siaurumą ypač jautė besiformuojanti lietuvių inteligentija. Apie amžiaus vidurį kyla sumanymų kurti Varniuose kultūros židinį su spaustuve, biblioteka ir periodine spauda, bet tam trūko ne tik lėšų, bet ir būtinos kultūrinės aplinkos.

Lėtą socialinių dominančių persirikiavimą bendroje kultūros raidoje lėmė socialinių-ekonominių santykių kaita ir liaudies

¹ Kubilius V. Lietuvių literatūra ir pasaulinės literatūros procesas.— V., 1983, p. 41.

² Lepkowski T. Polska — narodziny nowoczesnego narodu.— Warszawa, 1967, s. 142.

³ Konstantinovas N., Medinskis J., Sabajeva M. Pedagogikos istorija.— V., 1978, p. 182.

žmogus, požiūris į jį ir jo paties socialinės, nacionalinės ir kultūrinės savimonės lygis. Požiūris pastebimai keitėsi nuo pat XVIII a. vidurio. Liaudies žmogus pirmiausia vertinamas kaip *ekonominė jėga*, kuriai reikia minimalių žmoniškų sąlygų ir trupučio profesinių žinių — tai luominis ir vėliau klasinis požiūris. Pamažu jis plečiasi: pradeda suvokti to žmogaus ir kaip subjekto vertę ekonominėje sferoje. Daug lėčiau ir sunkiau pripažįstama liaudies žmogui teisė dalyvauti *politiniame gyvenime*. Čia aiškius postūmius sužadino feodalinės Respublikos žlugimas ir po to vykę keli sukilimai, kuriuose pynėsi politiniai ir socialiniai reikalavimai. Visų pirma čia liaudis buvo reikalinga kaip kovinė jėga, tačiau tie įvykiai negalėjo nepalieti dalyvių ir politinės sąmonės. Šiaip feodalinėje visuomenėje sąlygos bręsti liaudies politinei minčiai buvo itin nepalankios, tačiau pavieniai lietuvių demokratinės kultūros atstovai (S. Daukantas) atkakliai dirbo ta kryptimi, įsitikinę, kad ši veiklos sritis būtina reikalinga kiekvienai kultūrai.

Liaudies žmogaus kaip *homo sapiens* ugdymas — tai problema, kuri palyginti plačiausiai svarstoma mūsų paliestame šimtmetyje, kiek duoti peno žmogaus protui, kiek leisti naudotis kultūros lobiais? Ilgai buvo teigiama, jog ribos turinčios būti gana siauros. Vieni argumentavo, kad tai diktuojančios pačios sąlygos, kiti, kad nebūtų kas dirba. Nepaisant to, lietuvis valstietis, ypač laisvasis, veržėsi į mokslą kaip niekur kitur Vilniaus švietimo apygardoje. Paskatinių iš šalies nebuvo daug. Čia pažymėtinas A. Tatarė, drąsiai rodęs valstiečiui kelią į visas inteligentines profesijas. Mokslo siekė įvairių motyvų vedami patys valstiečiai ar smulkūs bajorėliai, bet įkopti į aukštesnį lygį retam tepavykdavo, ypač krašte nelikus aukštosios mokyklos. Todėl, peržvelgiant XIX a. pirmosios pusės aktyviają lietuvių inteligentią, krinta į akis, kad smunka jos intelektualinis lygis ir dideli talentai dažnai nepajėgia pakilti virš mėgėjiško lygio, o kita vertus, dalis veikėjų dar ir XIX a. viduryje jaučia teigiamą universiteto intelektualinio spinduliavimo poveikį. Baudžiavinės santvarkos lūžio momentu 1863 m. sukilimo* radikalojo sparno atstovas Z. Sierakauskas suformulavo aiškia liaudies švietimo veiksmingumo pareinamybę nuo socialinių sąlygų: „prieš šviečiant liaudį, reikia kiekvieną asmenybę apsugoti nuo kitų autokratijos ir savivalės“⁴. Tokios formuluotės anksčiau nesutinkame, tačiau dalinis jos suvokimas įvairiais lygiais glūdėjo daugelio mūsų šviesuomenės veikloje.

Nebūtų pilnatviško žmogaus, jei nepastebėtumė *homo ludens* — žaidžiančio, kuriančio žmogaus. Šią jo pusę kelte iškėlė romantizmas. Jo atmosferoje pradėta džiaugtis liaudies kūry-

ba. Tai itin reikšmingas momentas valstietišku pagrindu besiformuojančiai lietuvių nacionalinei kultūrai. Tačiau šiai sričiai, kaip ir daugeliui kitų, trūko normalių sąlygų. Iš viso, persirikiuojant subkultūroms, kurį laiką buvo pažeistas kultūros daugiaplaniškumas bei daugiašakiškumas: trūko parengtų naujų žmonių, beveik visos senosios kultūros institucijos — mokyklos, draugijos, administracinis aparatas ir kt. — buvo daugiau ar mažiau svetimos ar socialiniu, ar nacionaliniu atžvilgiu. Dialogas tarp atskirų luomų subkultūrų nebuvo nei gyvas, nei giliai abišalis. „Perimti kultūros produktus — tai ne tik juos išversti į savo patirties „kalbą“, interpretuoti juos savo paties įsisaugančių gyvenimo uždavinių bei tikslų aspektais, bet ir įjungti į savo principų, idealų, įsitikinimų ir galų gale logikos suformuotą sistemą“⁵. Mūsų nagrinėjamoju istoriniu laikotarpiu liaudiškos subkultūros atstovui inteligentui reikėjo turėti aukšto lygio išsilavinimą, t. y. būti iš esmės perėmusiam ir pasirinkusiam abiejų subkultūrų vertybes, kad pajėgtų kurti naują kultūros variantą ir kartu dalyvauti dialoge. Tuo tarpu visas gyvenimas, ypač po 1832 m., nesudarė sąlygų maksimaliai prasiskleisti intelektualiniam, kūrybiniam, apskritai dvasiniam naujosios visuomenės potencialui.

Nepaisant itin sunkių socialinių, politinių ir kultūrinių sąlygų, daugybės slopinančių, o ne ugdančių liaudies žmogų veiksmų, jį veikti skatinančios tendencijos tolydžio stiprėjo. Vienos lieti jį tiesiogiai, kitos — netiesiogiai, rengdamos dirvą naujai pažvelgti į darbą ir dirbantį žmogų — *homo faber*. Teorinėje plotmėje jau buvo skelbiama, kad tik dirbdamas, veikdamas žmogus neardo savo psichofizinės harmonijos, darbas yra visuomenės dorovingumo pagrindas (K. Kontrimas), žmogaus tobulėjimo sąlyga (A. Sniadeckis). Sociališkai apibrėžta darbo apoteozė atsispindi K. Donelaičio, D. Poškos, kiek kitu aspektu — S. Daukanto ir daugelio kitų lietuvių kultūros veikėjų raštuose. Darbo, veiklos teikiamas pasitenkinimas vis dažniau siejamas ne vien su moraliniu jo aspektu, bet ir su individo autonomiškumo laipsniu, atsakomybe visuomenei. Šios tendencijos gilėjo ir davė gražių vaisių: tuo metu matome ne tik pavienes asmenybes, kurių suvokta atsakomybė tautai ir savajai liaudžiai vertė visą be išlygų gyvenimą aukoti darbui ta kryptimi, bet ir daugybės lietuvių liaudies žmonių aktyvumą, ypač XIX a. antrojoje pusėje, ginant savo kultūros vertybes (slaptašias mokyklas, nelegaliąją spaudą). Tai iš dalies XIX a. pirmosios pusės sudėtingų demokratinų ugdymo procesų išdava.

⁴ Антология мировой философии: Философская и социологическая мысль народов СССР XIX в.— М., 1972, т. 4, с. 549.

⁵ Stoškus K. Asmenybė ir dvasinės kultūros įvaldymas.— Kn.: Asmenybės dorovinės pozicijos ugdymas. V., 1982, p. 70.

Проанализирована демократическая педагогическая мысль (педагогика понимается в широком смысле включая социальную педагогику), характерная для Литвы в эпоху распада феодализма, в период развития Просвещения и возникновения романтизма. Наряду с общими явлениями, присущими развитию мировой педагогической мысли данного периода, культуре Литвы свойственны и специфические черты на стыке двух формаций — феодализма и капитализма — в литовской общенациональной культуре доминирующей становилась крестьянская субкультура. Соответственно формировалась и литовская национальная интеллигенция плебейского происхождения. Этот процесс сопровождался многими противоречивыми педагогическими воздействиями со стороны школьной системы, просветительных институтов, печати, письменности и самой социально-экономической структуры общества на формирование личности отдельных социальных сословий и особенно человека из народа.

Так как личностный аспект в историко-педагогической практике мало исследован, то в поисках материалов приходится прибегать не только к документам педагогических институтов, работам теоретиков, но и к художественной литературе, мемуарам, биографическому жанру и т. д. Автор создает трудности, связанные с решением поставленной задачи, и считает работу только первой эскизной попыткой в освещении данного вопроса.

Книга состоит из двух частей, в которых события описываются в хронологическом порядке. При обзоре развития демократической педагогической мысли второй половины XVIII в. даются некоторые наброски демократизации взглядов среди дворянского сословия на формирование человека из народа с учетом социальных прослоек. В последнем разделе этой части автор пытается создать образ, выражающий стремления народных масс и проявление социального и национального их самосознания (используется творчество литовского классика К. Донелайтиса).

Во второй части (первая половина XIX в.) после краткого дифференцированного анализа педагогических позиций Вильнюсского университета автор сосредоточивает внимание на мысли, непосредственно связанной с формированием человека из народа, с его активизацией как участника культуры в целом. Освещается вопрос о развитии национальной школы с акцентом преподавания на родном для масс языке (первая ступень идей национальной школы), впоследствии выдвинуто требование, чтобы содержание обучения непосредственно было связано с народными традициями (вторая ступень). При этом особо выделяются те моменты развития общества, когда в феодальном строе крестьянину говорится о социальной и политической свободе (С. Даукантас) или поощряется добиваться среднего и даже высшего образования (А. Татаре), а образование понимается не как сословное.

Santrumpos

- CRB — Centrinės respublikinės bibliotekos rankraštynas.
 CVIA — Centrinis valstybinis istorinis archyvas.
 LKLI — Lietuvių kalbos ir literatūros instituto bibliotekos rankraštynas.
 MAB — Mokslų akademijos centrinės bibliotekos rankraštynas.
 VUB — Vilniaus valstybinio V. Kapsuko universiteto mokslinės bibliotekos rankraštynas.
 B. Jag. — Biblioteka Jagiellońska (Jogailos bibliotekos Krokovoje rankraštynas).
 B. Nar. — Biblioteka Narodowa (Nacionalinės bibliotekos Varšuvoje rankraštynas).
 B. PAN — Biblioteka Polskiej Akademji Nauk (Lenkijos Mokslų akademijos Krokovoje bibliotekos rankraštynas).

Pratarmė	3
<i>I dalis</i>	
I. Ugdymo tendencijų pokyčiai bajorų visuomenėje ..	9
1. Svarbesnieji demokratinę mintį žadinę veiksniai	9
2. Didikų ugdymo tendencijos	14
Ignotas Masalskis	14
Juozapas Arnulfas Giedraitis	23
3. Bajorų ugdymo tendencijos	24
Senosios mokyklos krizė	25
Motiejus Dogelis	29
Jurgis Ciapinskis	31
Kazimieras Narbutas	33
4. Reikalas keisti dvasininkų rengimą	38
5. Bajorijos požiūriai į valstiečių formavimą	42
Fiziokratų teorijos sklidimas	42
Povilas Ksaveras Bžostovskis	46
Antanas Tyzenhauzas	48
Pirmieji žingsniai valstybiniu mastu tvarkant valstiečių švietimą ..	53
6. Švietimo sistemos reforma	57
II. Nauji liaudies žmogaus formavimosi pradai	67
Kristijonas Donelaitis	70
Kiprijonas Lukauskas	87
<i>II dalis</i>	
I. 1803—1831 metai	92
1. Kylantys plebėjiškos inteligentijos prieštaravimai	95
2. Universiteto pedagoginės pozicijos	107
Svietėjiškoji ugdymo kryptis	109
Andrius Sniadeckis	111
Jonas Sniadeckis	117
Neohelenistinės ugdymo tendencijos	120
Johanas Heinrichas Abichtas	120
Gotfrydas Ernestas Grodekas	121
Edukacinės komisijos palikimo pataisos	125
Ksaveras Bogušas	127
Kazimieras Kontrimas	131
Pranciškus Norvaiša, Zakarijas Nemčevskis	133
Jokūbas Simkevičius	134
Ignas Onacevičius	135
Gimtosios kalbos klausimas mokykloje	136
3. Ugdymo klausimai 1803—1831 m. Vilniaus spaudoje	143
4. Ugdymo tendencijos organizuotose visuomenės grupėse	154
Masonai	155
Nenaudėliai	157
Filomatai ir Filaretai	159
5. 1822—1829 m. lietuvių kultūrinio gyvenimo pakilimas ir ugdymo idėjos	163
Lietuvių studentų būrelis	163
Simonas Stanevičius	164
Dionizas Poška	169
Jurgis Pabrėža	175

II. Tarp dviejų sukilimų (1831—1863)	180
1. Lietuvių liaudies problematika 1831—1863 m. lenkiškoje spaudoje	186
2. Simonas Daukantas	205
3. Didaktai	215
Kajetonas Aleknavičius	216
Antanas Tatarė	220
Laurynas Ivinskis	225
Mikalojus Akelaitis	228
Motiejus Valančius	233
4. Baigiamosios pastabos	249
Резюме	254
Santrumpos	254

Мейле Лукшене. ВОСПИТАНИЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ В ЛИТВЕ. Вторая половина XVIII—первая половина XIX вв. На литовском языке. Издательство «Моклас» ЛитССР. Вильнюс, 1985.

Meilė Lukšienė. DEMOKRATINĖ UGDYMO MINTIS LIETUVOJE. XVIII a. antroji—XIX a. pirmoji pusė.

Redaktorės D. Leščinskienė ir M. Svecova. Viršelio dailininkas S. Chlebinkas. Meninis redaktorius I. Zibucas. Techninė redaktorė E. Verbel. Korektorės: M. Treigienė, D. Tolvaišienė.

ИБ № 2074

Duota rinkti 84.08.08. Pasirašyta spausdinti 85.03.07. LV 12667. Formatas 84×108^{1/2}_{mm}. Popierius — spaudos Nr. 2. Garnitūra — „literatūrinė“, 10 punktu. Iškilioji spauda. 13,44 sąl. sp. l. 13,50 sąl. spalv. atsp. 19,75 apsk. leid. l. Tiražas 3000 egz. Užsakymas 7310. Kaina 3 rub 40 kop. Užsakyminis. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Zvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Sumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio l.